

25 2347

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

III

1925

съ 72 образа въ текста, 8 таблици и една карта

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

III

1925

avec 72 figures dans le texte, 8 planches et une carte

СОФИЯ — SOFIA

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR

1925

I. Издания на Българския Археологически Институтъ въ София.

I. Известия на Българското Археологическо Дружество.

- Томъ I, 1910 г., 244 стр. гол. 8° съ 152 образа, 20 таблици и 2 карти. Цена 150 лева.
Томъ II, 1911 г., 298 стр. гол. 8° съ 149 образа и 1 таблица. Цена 180 лв.
Томъ III, 1912/13 г., 354 стр. гол. 8° съ 273 образа и 4 таблици. Цена 220 лева.
Томъ IV, 1914 г., 310 стр. гол. 8° съ 280 образа и 45 таблици. Цена 200 лева.
Томъ V, 1915 г., 242 стр. гол. 8° съ 169 образа и 8 таблици. Цена 150 лева.
Томъ VI, 1916/18 г., 178 стр. гол. 8° съ 174 образа и 6 таблици. Цена 110 лева.
Томъ VII, 1919/20 г., 174 стр. гол. 8° съ 119 образа и 3 таблици. Цена 110 лева.

Всички 7 тома, взети наведнажъ, се отстъпватъ за 1000 лева

II. Известия на Българския Археологически Институтъ.

- Томъ I, 1921/22 г., 270 стр. гол. 8° съ 153 образа и 4 хелиографюри. Цена 180 лева.
Томъ II, 1923/24 г., 256 стр. гол. 8° съ 108 образа и 14 таблици, отъ които 11 въ фототипия и 2 въ цвѣтна автотипия. Цена 180 лв.

III. Художествени паметници на България.

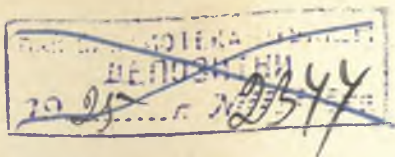
- Кн. I. **А. Грабаръ**, Боянската църква. София 1924, XII + 88 стр. гол. 4° съ 9 образа въ текста и 41 таблици, отъ които 35 въ фототипия и 2 въ цвѣтна автотипия. Цена 300 лева.

IV. Материали за историята на София.

- Кн. I. **Проф. Г. И. Кацаровъ**, Приносъ къмъ старата история на София. София 1910, 94 стр. 8° съ 8 образа и една фототипична таблица. Цена 60 лева.
Кн. II. **А. Протичъ**, Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София 1912, 126 стр. 8° съ 30 образа. Цена 80 лв.
Кн. III. **Проф. А. Иширковъ**, Градъ София презъ XVII вѣкъ. София 1912, 96 стр. 8° съ 18 образа вънъ отъ текста и единъ планъ на София. Цена 70 лева.
Кн. IV. **Д-ръ Б. Филовъ**, Софийската църква Св. София. София 1913, VIII + 172 стр. гол. 4° съ 140 образа и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. Цена 240 лева.
Кн. V. **Р. Поповъ, проф. Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ**, Пред-исторически и старохристиянски паметници отъ София и околността. София 1921, IV + 70 стр. 8° съ 48 образа и 7 таблици. Цена 50 лева.

V. Други издания.

- Р. Поповъ и Н. А. Мушмовъ**, Ръководство за събиране и запазване на старини и монети. София 1922, 233 стр. 16° съ 29 образа. Цена 20 лева.

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

III

1925

съ 72 образа въ текста, 8 таблици и една карта

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

III

1925

avec 72 figures dans le texte, 8 planches et une carte

СОФИЯ — SOFIA

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR

1925

ОПРЕДЕЛЕНИЕ
ДЕПОЗИТНИ 19 56 № 1207

Таблицитѣ, приложени къмъ настоящия томъ, сж изработени на дълбокъ меденъ печатъ въ графическата печатница на в. Утро и Дневникъ.

Прим. 1°-7

ПОСВЕЩАВА СЕ

НА

Проф. В. Н. ЗЛАТАРСКИ

ПО СЛУЧАЙ 30-ГОДИШНИНАТА НА НЕГОВАТА НАУЧНА ДЕЙНОСТЪ

Съдържание

	Стр.
Фехеръ, Г. Паметниците на прабългарската култура (съ една карта) . . .	1
Поповъ, Р. Предисторически мряморни идоли, намерени въ България . . .	91
Дяковичъ, Б. Антична гробница въ „Кукува могила“ при с. Дуванлий, Пловдивско (съ табл. I и II)	111
Дечевъ, Д. Асклепий като трако-гръцко божество	131
Миятевъ, Кр. Къмъ иконографията на Богородица-Умиление (съ табл. III—V)	165
Takács, Z. v. Chinesisch-hunnische Kunstformen	194
Археологически вестн. — 30-годишниятъ юбилей на проф. В. Н. Златарски. — Златнитъ сждове отъ Вълчи-трънъ (съ табл. V—VIII; Б. Филовъ). — Къмъ античната гробница отъ Дуванлий (Б. Ф.). — Античното име на Рила (Д. Дечевъ). — Приносъ къмъ неолитичната култура у насъ (В. Миковъ). — Разкопки при Созополъ (В. Миковъ). — Находка при С. Войвода (Ив. Молловъ). — Къмъ етимологичното обяснение на нѣкои кумански соб- ствени имена (Ст. Младеновъ). — Бдинскитъ Сборникъ отъ 1360 год. .	230
Новооткрити старини (Ив. Велковъ)	248
Колективни находки на монети презъ 1924 год. (Н. А. Мушмовъ)	254
Оценки и библиография. — A. Gerke und Ed. Norden, Einleitung in die Al- tertumswissenschaft (Г. И. Кацаровъ). — F. Ribezzo, La prima iscrizione tracia (Д. Дечевъ). — Отчетъ на Археологическото дружество „Августа Траяна“ (Н. А. Мушмовъ). — Водачъ на Народния музей въ София (Н. А. Мушмовъ). — A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte (Б. Филовъ). — Протоиерей Ив. Гошевъ, Антимин- сътъ (К. М.). — Нови книги, относящи се до археологията на България. .	255

Таблицы

- I. Сребърни дръжки и златна кутийка отъ Дуванлий, Пловдивско.
- II. Сребърна ваза отъ Дуванлий, Пловдивско.
- III. Икона на Св. Богородица-Умиление въ Бачковския манастиръ.
- IV. Икона на Св. Богородица-Умиление отъ Месемврия.
- V. Детайли отъ Иконата на Св. Богородица-Умиление отъ Месемврия.
- VI—VIII. Златни сждове отъ Вълчи-трънъ.

Table des matières

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article).

	Page
Fehér, G. Denkmäler der Kultur der Urbulgaren (avec une carte)	1
Popov, R. Idoles en marbre préhistoriques trouvés en Bulgarie	91
Diakovitch, B. Un tombeau antique à „Koukouva Moghila“ près du village de Douvanly, district de Plovdiv (avec pl. I et II)	111
Detshev, D. Asklepios als thrakisch-griechischer Gott	131
Miatev, Kr. Sur l'iconographie de la Vierge Eléousa (avec pl. III—V).	165
Takács, Z. v. Chinesisch-hunnische Kunstformen	194
Nouvelles archéologiques. — Le 30-e anniversaire de l'activité scientifique de M. le prof. V. N. Zlatarski. — Les vases en or de Valtchi-tran (avec pl. V—VIII; B. Filov). — Notes supplémentaires sur le tombeau antique de Douvanly (B. F.). — Le nom antique de Ryla (D. Detshev). — Contribution à l'étude de l'époque néolithique en Bulgarie (V. Mikov). — Fouilles de Sozopol (V. Mikov). — Trouaille de Voïvoda (Iv. Mollov). — Sur l'explication étymologique de quelques noms propres coumans (St. Mladénov). — Le codex de Vidine de 1360	230
Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1924 (Iv. Velkov)	248
Trésors de monnaies trouvés en Bulgarie pendant 1924 (N. A. Mouchmov)	254
Bibliographie. — A. Gerke und Ed. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft (G. I. Kazarov). — F. Ribezzo, La prima iscrizione tracia (D. Detshev). — Compte-rendu de la Société Archéologique „Augusta Traiana“ (N. A. Mouchmov). — Guide du Musée National de Sofia (N. A. Mouchmov). — A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte (B. Filov). — Iv. Gochev, L'Antimince (Kr. Miatev). — Publications nouvelles concernant l'archéologie bulgare	255

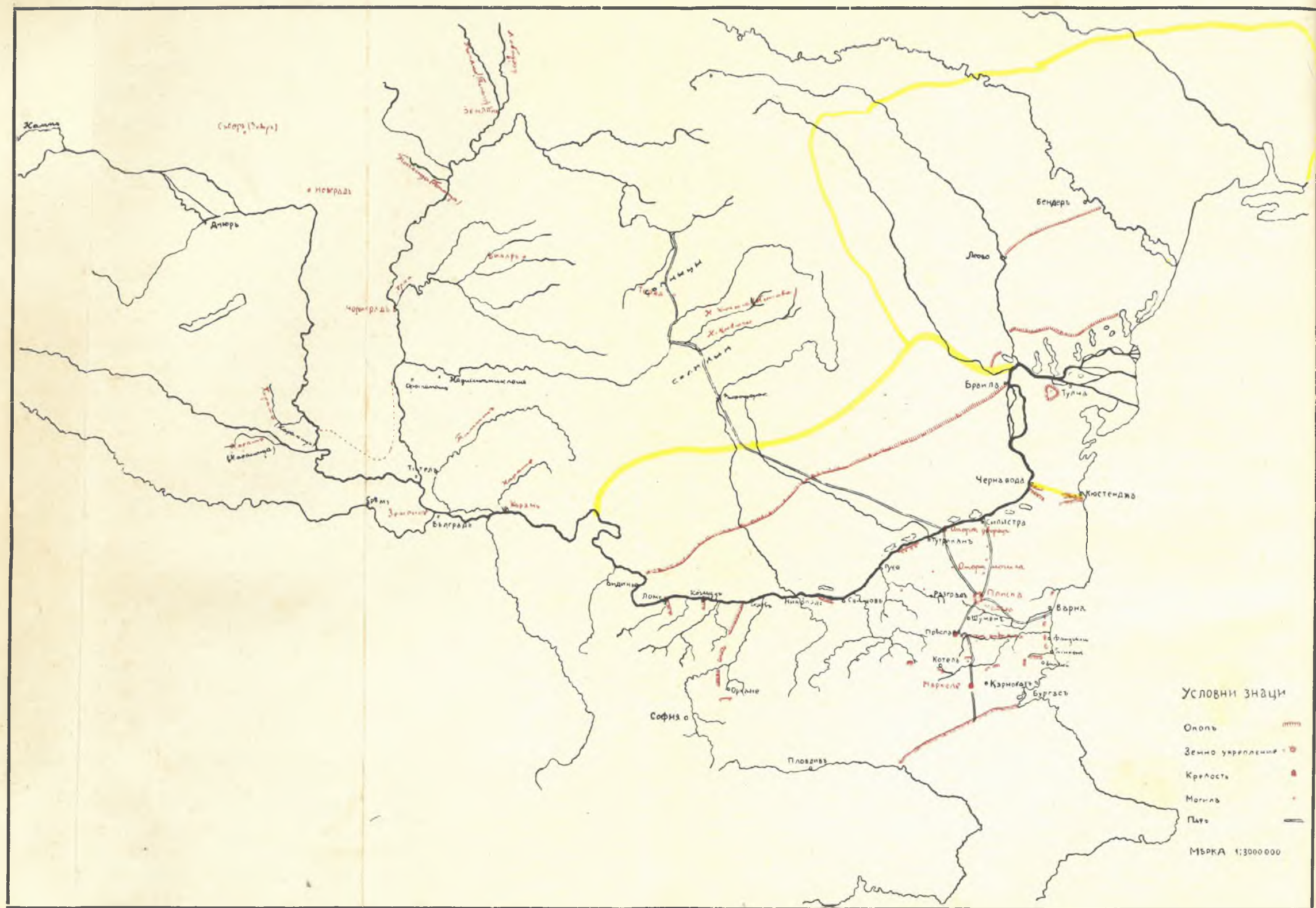
Table des planches et des illustrations.

- Pl.
 I. Anses en argent et boîte en or provenant de Douvanly, district de Philippople.
 II. Vase en argent de Douvanly.
 III. Icone de la Vierge Eléousa au monastère de Batchkovo.
 IV. Icone de la Vierge Eléousa de Mésémvria.
 V. Détails de l'icone de la Vierge Eléousa de Mésémvria.
 VI—VIII. Vases en or de Valtchi-tran

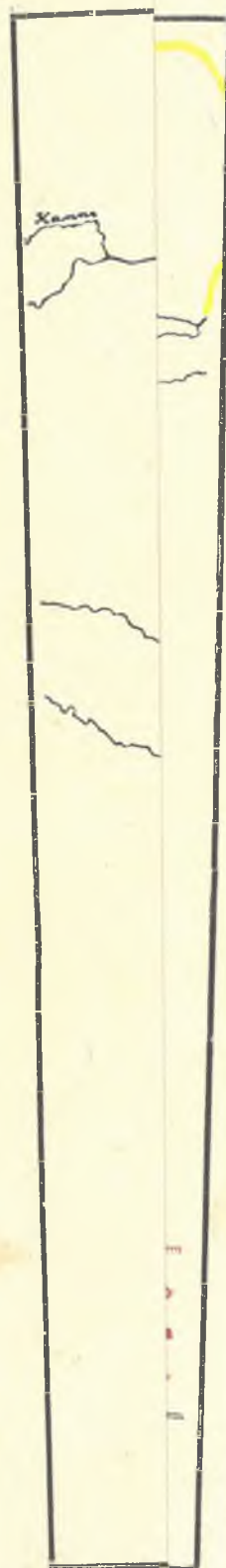
Fig.	Page
1. Idole en marbre de Stara-Zagora.	93
2. " " " Nova-Zagora.	94
3. " " " provenant des environs de Philippople	95
4. Idole en marbre de Razgrad	96
5. Les idoles précédants, vue de profil.	97
6. Idole en argile, provenant de la Thrace	98
7. Fragment d'un vase en argile	99
8. Idole en marbre provenant de l'île de Syros.	104
9. Idole en os de Roussé	105
10. Idoles en argile de Keussé-Basirghian et de Soultan.	105
11. Poisson en or de Douvanly.	113
12. Boucle d'oreille en or de Douvanly.	116
13. Griffon en argent de Douvanly	117
14. Ornement du même objet	118
15-21. Vases en bronze de Douvanly.	119-122
22. Trépied en fer de Douvanly	123
23-24. Objets en albâtre de Douvanly	124
25-27. Vases en argile de Douvanly	127
28. Inscription d'une coupe en argile de Douvanly.	128
29. Détail de l'icône de la Vierge Eléousa au monastère de Batchkovo	169
30. Miniature du „Physiologue“ de Smyrne	182
31. Icône de la Vierge à l'église de S. Maria del Carmine à Sienne	183
32. Vase en bronze de Törtel, Hongrie (Budapest, Musée Nation.)	206
33. Vase en bronze de la vallée de Kapos, Hongrie (Budapest, Musée Nation.)	208
34. Fragment d'un vase en bronze de Dunapentele, Hongrie (Budapest Musée Nation.)	209
35. Vase en cuivre d'Otoka, Russie, départ. de Simbirsk (St. Pétersbourg, Musée de l'Ermitage)	209
36. Vase en bronze de Verkhni-Konets, Russie septentr., départ. de Vologda (Musée de Vologda)	210
37. Vase en bronze de Téletskoïé, Sibirie (Moscou, Musée Historique).	211
38. Figures gravées sur les rochers de Kyzil-Kaïa, Sibirie	211
39. Vase de libation chinois (d'après Po-kou-t'ou-lou).	216
40-42. Caractères vieux-chinois	216-219
43. Vases de libation chinois	220
44. Caractère vieux-chinois	222
45. Miroir en bronze chinois; époque de Han (Budapest, Musée Franz Hopp)	222
46. Tricotage en chanvre et objet en bronze (Budapest, Musée National).	224
47. Objet en bronze blanc (Budapest, Musée National)	227
48. Vases en or de Valtchi-tran	231
49. Hameçon en os néolithique provenant d'une caverne près du couvent de Drénovo	235
50. Objets en argile (modèle d'une cabane et fragment d'un vase) provenant de la station néolithique près du lac d'Athanass-keui	236
51. Plan des fouilles sur l'île de St. Cyrique près de Sozopol.	237
52. Fragments de vases peints provenant de l'île de St. Cyrique près de Sozopol.	239
53. Pointes de flèche en bronze de Sozopol	239
54-57. Inscriptions grecques de Sozopol.	240
58. La première page du codex de Vidine (Gent, Bibl. Nat.)	246
59. La dernière page du même manuscrit	247
60. Statuette en bronze de Dolni Loukovit (Sofia, Musée National)	248
61. Ornements sur des bracelets en bronze de Loukovit (Sofia, Mus. Nat.)	249
62. Bagues en bronze de Loukovit (Sofia, Musée Nat.)	249
63. Statuette en bronze de Dolni Dabnik (Sofia, Musée Nat.)	249

Fig.	Page
64. Manche d'une patère en argile de Ghighen (Sofia, Musée Nat.).	250
65. Vase en argile de Ghighen.	250
66. Colonne en marbre avec une inscription latine de Ghighen.	251
67. Statuette en bronze de Ghighen (Sofia, Musée Nat.).	251
68. Bas-relief en marbre de Svichtov.	252
69. Statuette en bronze de Dêvétaki (Sofia, Musée Nat.).	252
70. Statuette en bronze de Ghiol-Bounar (Sofia, Musée Nat.).	253
71. Bague en argent d'Aïtos.	253
72. Statuette en bronze provenant des environs de Stara-Zagora (Sofia, Mus. Nat.) . .	253

MANUSCRIPTS
DEPARTMENT
UNIVERSITY OF CHICAGO

Карта къмъ статията на Г. Фехеръ.

Паметниците на прабългарската култура

Отъ Геза Фехеръ

Установилъ се е отдавна обичай, да се считатъ народитѣ, дошли въ Европа отъ тѣхнитѣ азиатско-турски империи (хуни, авари, хазари, българи и цивилизованитѣ подъ влиянието на последнитѣ маджари и пр.), за чергарски орди и варварски народи. Възъ основа на учебницитѣ по история се установи общото мнение, че появата на тѣзи народи въ Европа е било опустошителна буря, която заплашвала да помете европейската култура. Днешното общо мнение, прочее, не се различава въ сжщностъ отъ онова на срѣдновѣковнитѣ хронисти, които виждали въ появата на тѣзи, странни за тѣхъ по външностъ и по нрави народи, нѣ-какви излѣзли изъ пѣкъла и врѣхлетѣли върху свѣта чудовища.

Обаче, тѣзи установени догми биха могли лесно да бждатъ разколебани отъ самия фактъ, че ние днесъ — виждайки много по-ясно отъ лѣтописцитѣ картината, която представлявала тогавашна Европа — не намираме особно висока тази „заплашена“ европейска цивилизация, още повече, че ние днесъ познаваме ролята и културата на азиатскитѣ империи, съ ценноститѣ на които тѣзи народи сж се явили въ Европа.

Знаемъ добре, че ролята на тѣзи народи е била извънредно голѣма въ живота на Азия. Не трѣбва да забравяме, че, когато хунитѣ се явили за първи пжтъ предъ границитѣ на Китай, азиатскитѣ културенъ свѣтъ билъ ограниченъ само въ югоизточната и югозападната части на този континентъ. Империи, намиращи се въ тѣзи крайща, сж еднички, които се радватъ на благодатнитѣ преимущества на цивилизацията; но колко сж малки тѣзи „свѣтовни“ империи спрямо безкрайнитѣ пространства, които сж оставали вънъ отъ влиянието на културнитѣ огнища и въ които неизвестни маси сж се скитали като варварски орди!

Но притежателитѣ на азиатската цивилизация не били вече способни да цивилизоватъ тѣзи безкрайни пространства. Китайцитѣ въ II-то хи-

лядилѣтие пр. Р. Х. се намирали на такъвъ културенъ уровеньъ, че не били вече въ състояние да включатъ тѣзи племена въ азиатския културенъ свѣтъ. На такова културно стѣпало, на което сж стояли тѣ, народитѣ презиратъ всички други, които се различаватъ по сжщностъ или даже само по форма отъ тѣхъ; и когато покоряватъ една неприятелска страна, тѣ пристѣпватъ веднага и искатъ съ единъ замахъ да ги претопятъ, да ги приобщатъ къмъ своята култура, да ги уподобятъ въ всѣко отношение на себе си. И, естествено, че по този начинъ тѣ не могатъ достигна преследваната цель. Китай могълъ да упражни благотворно влияние само върху установенитѣ и живущи въ непосредствено съ него съседство варварски народи, когато за обитаващитѣ по-далече варварски племена едно китайско владичество би значило унищожение на тѣхния стариненъ битъ, промѣна на тѣхния начинъ на животъ и, при отсъствие на многовѣковенъ преходъ, окончателното имъ изчезване. И затова Китай не бѣ годенъ да изиграе тази цивилизаторска роля спрямо варваритѣ, защото не би могълъ да ги владѣе, като се съобразява съ тѣхнитѣ условия и особености.

Следователно, необходимо било да се появи единъ народъ, който да изиграе ролята на посрѣдникъ и който да се е намиралъ дълги вѣкове подъ едно силно културно влияние, но безъ да е изгубилъ напълно своята самобитностъ, своитѣ собствени традиции, който, прочее, би издигналъ жителитѣ на тѣзи страни постепенно и бавно до уровня на своята цивилизация. А такъвъ посрѣдникъ би могълъ да излѣзе само изъ срѣдата на самитѣ „варварски“ маси. Само единъ „варварски“ народъ би могълъ да изпълни подобна цивилизаторска мисия, който, живѣлъ въ съседство съ културнитѣ империи, би си приобщилъ, отъ една страна, много ценности отъ тѣхната цивилизация, но който, отъ друга — съ цѣлия си духъ, съ начина на живота би се намиралъ още въ варварство: въ сжщностъ цивилизованъ вече, но въ формитѣ още варварски.

Такъвъ народъ именно били хунитѣ!

Прочее, само онѣзи хуни можели да бждатъ такива организатори и цивилизатори на варварскитѣ народи отъ северна и срѣдна Азия, които, чрезъ влиянието на Китайската империя, сж еволюирали въ полуномадски битъ и даже въ нѣкои особно богати земи сж стѣпили въ уседнала земледѣлска битова фаза. Тѣхната мощна империя, оставяйки на разнообразнитѣ варварски елементи тѣхнитѣ начини на животъ, езикови и расови особености, сътрудничала въ създаването на елементарнитѣ условия за една цивилизация.

Но следъ едно многовѣковно просъществуване, и тази империя трѣбвало да се разложи, както това станало и съ другитѣ подобни опити — тѣзи на аваритѣ, тюркитѣ и пр. — и, по този начинъ, организираната отъ хунитѣ срѣдна Азия паднала отново за дълго време въ варварство, защото безкрайността на предприетото дѣло, въ края на крайщата, надхвърлила силата на хунскитѣ организатори.

Съ това се е потвърждавало, че не е този пътът на прогреса, че не е възможно да се цивилизоватъ безкрайни варварски територии съ една голѣма, включваща въ себе си безбройни варварски племена държава, а това е могло да се постигне само съ една бавна постепенность и цивилизоване на по-малки организми, на по-ограничени територии.

Но ролята на хунската държава въ срѣдна Азия пакъ е била колосална въ историята на човѣчеството, защото народитѣ, съединени въ хунската държава, възприеха и запазиха много ценности на цивилизацията и, по този начинъ, въ Азия хунитѣ бѣха ония, които приготвиха почвата за образуването на по-малки културни групи и държави.

Даже следъ разпадането на тѣхната обширна империя въ Азия тѣ се нахвърлиха въ значителни маси върху Европа и тукъ отъ ново почнаха сжщото дѣло. Защото въ Европа ги очакваше сжщата липса на консолидация, каквато тѣ намѣриха преди хилядилѣтия въ азиатскитѣ земи. Защото, когато тѣзи народи се появиха на сцената на европейската история, културниятъ свѣтъ се състоялъ само отъ южната и западната покрайнини на нашия континентъ, когато грамадната частъ на Европа чезнѣше въ най-диво варварство. Диви, непознати варварски орди блуждаели тукъ; и даже въ южнитѣ, най-цивилизовани части германцитѣ „отъ северъ“ се биятъ, се взаимно унищожаватъ, отнимайки и на Византия, и на Римъ възможността да култивиратъ тѣзи земи и да цивилизоватъ жителитѣ имъ.

Въ сжщность, културнитѣ европейски народи не сж били способни за това дѣло, поради извънредно различния имъ битъ, поради свръх-културата имъ. За цивилизоване на такива огромни диви области, на такива далечъ стоящи отъ културата варвари, били способни само младитѣ, силни народи на Истока, чиято култура ги е правѣла годни за такава задача, безъ да е успѣла да изроди тѣхната още жилава младость.

Така можемъ да разберемъ, защо историческата роля на източна Европа започна тъкмо съ встѣпването на сцената на народитѣ отъ хунската култура, съ основаването на европейската хунска свѣтовна импе-

рия. Хунитѣ, съ културното си наследство, съ организаторската си способностъ, доведени отъ многовѣковната имъ азиатска империя, организираха съ най-голѣма леснотия варварскитѣ вѣчно разединени маси на източна Европа и се опитаха да извършатъ това дѣло — организирането на източна Европа, което и въ наши дни представлява най-мъжчната проблема на европейската цивилизация. Естествено е, че хунитѣ можеха да отбележатъ само временни успѣхи — както и тѣхнитѣ наследници, стоящи, изглежда, на по-низка културна степенъ, аваритѣ —, защото не бѣ възможно една такава безкрайна империя, образувана безъ многовѣковна подготовка, да се консолидира. Потвърждаваше се отново това, което ние вече видѣхме въ Азия, че цивилизоването на една обширна и обитавана отъ много разнородни варварски елементи територия не е възможно да се завърши въ границитѣ на една голѣма империя, неочаквано образувана, колкото и превъзходни да сж били организаторитѣ. Потвърждаваше се, че цивилизоването на източна Европа може да стане само частично, като се присъединятъ тѣзи територии една по една къмъ културния свѣтъ, че трѣбва отдѣлно да се поведе всѣка една отъ нейнитѣ части въ пѣтя на прогреса и че, само следъ това, може да дойде присъединението на завладѣнитѣ територии къмъ културата.

Тогава, вмѣсто бързитѣ, нетърпеливитѣ организатори на една свѣтовна империя, имаше се нужда въ тѣзи земи отъ трудолюбиви земледѣлци, отъ единъ народъ, който можеше да се заеме съ обработването на земитѣ на източна Европа. За това дѣло пѣкъ отъ всичкитѣ народи на източна Европа бѣха способни само обитателитѣ на най-източната частъ на европейската хунска империя — прабългаритѣ.

Този народъ е обитавалъ въ времето на хунската свѣтовна империя между р. р. Донъ и Кубанъ, и културното му състояние е било по-развито отъ онова на всички други хунски народи, които сж играли роля въ Европа, тъй като, споредъ свидетелството на прабългарскитѣ (т. е. българо-турски) думи, заети въ маджарския езикъ, маджаритѣ сж научили отъ тѣзи кавказки прабългари по-развитата степенъ на скотовѣдството, земледѣлие, домашна индустрия, писмо и множество други културни понятия,¹⁾ което значи, че прабългаритѣ сж били вече въ IV—VI в. в. единъ уседналъ народъ, съ напреднало земледѣлие и скотовѣдство. Дори въ освѣтлението на езиковитѣ данни ние

¹⁾ Z. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Mém. Soc. Finno-Ougrienne. XXX, 1912, 189.

виждаме и това, че тази земледѣлска култура нѣма нищо общо съ оная на кавказкитѣ съседи, защото, ако прабългаритѣ бѣха изучили земледѣлието отъ тѣхъ, тѣ биха възприели неизбежно терминитѣ за земледѣлието отъ езика на съседитѣ си. Земледѣлската, обаче, терминология у прабългаритѣ е българо-тюркска, следователно тѣ сж донесли земледѣлието отъ далечното си азиатско източно отечество — отъ нѣкоя твърде плодородна област, дето е могло да се развие то и безъ вънкашна помощъ.

За уседналъ, земледѣлски народъ сочатъ и тѣхнитѣ преселнически движения. Единъ чергарски или получергарски народъ, веднажъ заставенъ да напусне мѣстожителството си, се впуска въ далечната неизвестностъ, докато бжде спрѣнъ отъ нѣкакво препятствие. Така се впускатъ напримеръ аваритѣ въ срѣдата на VI в., въ нѣколко само години, отъ р. Волга чакъ до Дунавскитѣ области. А у кавказкитѣ българи наблюдаваме противното; въпреки тежкитѣ удари, съ които сж били обсипани отъ сждбата, тѣ не сж искали да се отправятъ къмъ западъ и дори сж предпочели и чуждо иго, само да останатъ въ кавказската си родина. Въ срѣдната на V столѣтие ги нападатъ савиритѣ, столѣтие по-късно — аваритѣ, после тюркитѣ, още едно столѣтие по-сетне тѣхната страна е била завладѣна отъ хазаритѣ; но при все това една частъ отъ народа пакъ остава въ Кавказъ. Дори ония, които били принудени да напуснатъ старото си отечество, и тѣ не се отправятъ въ далечна неизвестностъ, но се заселватъ въ близко съседство съ напуснатата си родина.

Така странствували тѣ презъ срѣдата на V столѣтие, между р. р. Донъ и Днепъръ, дето основали едно ново отечество, отъ дето по-късно единъ клонъ отъ тѣхъ — прадѣдитѣ на днешнитѣ българи — се изселили въ Бесарабия. Друга група пъкъ (навѣрно заставена отъ хазаритѣ) се преселила при долното течение на р. Волга, отъ дето пъкъ, по-сетне, се оттеглила по-къмъ северъ и образувала, по срѣдното течение на сжщата рѣка, мощната волжка държава.

Сега, ако тѣзи българи сж били земледѣлци, то образуванитѣ отъ тѣхъ държави сж подготвили консолидирането на източна Европа. Най-източниятъ и вече уседналъ народъ на хунската държава, българскиятъ, е обработвалъ почвата на източна Европа. Ралото на българския селянинъ е изорало земитѣ между р. р. Донъ и Кубанъ и пустинята отъ Донъ до Днепъръ. И той не се е поколебалъ да проникне дори тамъ, дето, споредъ европейскитѣ писатели, сж живѣли само змейове (гри-

фони) и е царувала вѣчна нощъ — и да обработва дори и областъта на срѣдна Волга. Това показва, че основата на днешната източно-европейска култура е българска. Въ непознатия югоизтокъ и изтокъ на Европа — дето въ края на старитѣ вѣкове не е имало нито следа отъ нѣкаква държавна организация, още по-малко отъ нѣкаква агрикултура — сж се образували български държави и, по този начинъ, тѣзи диви мѣстности се привличатъ за винаги въ културния свѣтъ.

Така само можемъ да разберемъ и това, че българитѣ сж могли да образуватъ постоянна държава върху прехода на изтока и запада, въ днешното си отечество, тамъ, дето преди тѣхъ никой народъ не е можалъ да стори това. И така става ясно, защо тѣзи прабългари сж можали да изпълнятъ своето културно призвание тукъ, а именно, да обединятъ неорганизиранитѣ и поради това винаги изложени на варварски нападения народи на североизточния Балканъ въ една държава, която е могла да осигури труда на своитѣ жители противъ чужди нападения. Това сж могли да сторятъ тѣ, благодарение не само на своята силна организация, но и на своята висока материална и духовна култура.

Издирването и проучването на паметниците отъ тази прабългарска култура е прочее отъ най-голѣма важностъ и отъ гледище на всеобщата история, на историята на човѣчеството, понеже се касае за следитѣ отъ културата на онзи народъ, който е направилъ най-много за консолидирането на източна Европа, и чийто трудъ, вследствие обработването, включването въ земледѣлската култура на различни части на източна Европа, е подготвилъ създаването на едно голѣмо културно единство. Днешнитѣ земледѣлци отъ областитѣ на р. р. Донъ, Волга и Днепъръ, както и на северния Балканъ, сж културонаследниците на прабългарския земледѣлецъ. Българското орало е прорѣзало тукъ земята и въ следитѣ на неговитѣ бразди се оре и до день днешенъ. Основата е българскиятъ трудъ, и културата не е изчезнала вече отъ тамъ, отъ онѣзи дни.

Естествено е, че писателитѣ на срѣднитѣ вѣкове не споменуватъ нищо за това огромно културно творчество, защото тѣ знаятъ да разправятъ само за борби. Тѣ сж ни запазили само спомени на геройски дѣла на велики царе, победители или завладѣтели, но труда на земледѣлски герои на културата не сж почели съ своето внимание. И ето защо днесъ, когато ние се интересуваме отъ това, нашата задача става извънредно

тежка. Отвждъ мъглата на огромни далечности на редицата вѣкове се мѣркатъ предъ насъ рамките на великолепна културна картина, но съдържащитѣ се въ нея съществени елементи сж повечето пометени отъ настаналитѣ промѣни.

Даже и това, което е останало, е прѣснато. Най-ценното, което се е запазило, езикътъ, е наследство на възпитаницитѣ на прабългарската култура, на маджаритѣ; а у тѣхъ е останало и пратурско писмо. А пѣкъ паметницитѣ на прабългарската военна култура, строителство и лѣтоброене сж били запазени у дунавскитѣ българи.

I. Земни окопи и окопни укрепления.

1. Запазенитѣ паметници.

а) Въ Бесарабия.

Теофанъ и Никифоръ, възъ основа на единъ общъ изворъ, пишатъ, че третиятъ синъ на Куртъ (*Κούρατος), Есперихъ (Ἀσπαρούχ), като преминалъ рѣкитѣ Днѣпъръ и Днестъръ, се настанилъ при Дунава съ народа си.¹⁾

За това мѣстожителство на българитѣ въ Именника на първитѣ български князе се говори само, че е лежало въ отвждната страна на Дунава, но въ поменатитѣ византийски извори ние намираме вече поточни данни. А именно, Никифоръ, по-вѣрниятъ отъ преписвачитѣ на общия изворъ, казва, че мжнопроходимото селище на българитѣ, което тѣ наричали по тѣхния езикъ Ὀυλος, е защитено отпредъ отъ блата и отзадъ отъ непроходими стрѣмнини.²⁾

¹⁾ Nikeph. ed de Boor, p. 34,5-11; Theoph. ed de Boor, p. 357,27-8,15.

²⁾ Nikeph. ibid. p. 34,5-11. Ср. Theoph. ibid. И Теофанъ не е могълъ да прочете нѣщо повече въ извора отъ онова, което дава Никифоръ, защото всичко, въ което той се различава отъ текста на Никифора, се основава върху една грѣшка, която той е направилъ въ разбирането на общия изворъ. А именно, Теофанъ е виждалъ въ вѣрварското име на българското мѣстожителство при Дунава, Ὀυλος, името на нѣкаква рѣка и, възъ основа на това недоразумение, той е далъ едно фалшиво описание на мѣстоположението на страната, въ която българитѣ сж се били тогава настанили. Така, той пише, че тази мѣстность е разположена между Дунава и севернитѣ му рѣки и че е защитена отъ блатата и отъ другитѣ страни отъ рѣкитѣ, които я увѣнчаватъ. Възъ основа на разликата между Никифоръ и Теофанъ, г. К. Шкорпилъ мисли, че Ὀυλος'а на Теофана е друго нѣщо отъ онова на Никифора. (В. Старо-български паметници, Добруджа, София 1918, 227-и сл.). Златарски пѣкъ смѣква на югъ отъ Дунава селището, което е нападналъ Константинъ Погонатъ (В. Н. Златарски, История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове, I. I. София, 1918, 126 и сл.).

1. Къде сж се намирали тѣзи блата, които сж защищавали отпредъ крайдунавското отечество на прабългаритѣ, може да се узнае отъ описанието на похода на Константинъ Погонатъ противъ новонахлулия неприятель. Споредъ Теофанъ, именно, войската на императора не е могла да достигне до самия *Ὀγλος*, поради разположениѣ предъ него блата;¹⁾ но понеже четемъ у сжщия авторъ по-нататъкъ, че, следъ разбиването на византийцитѣ, българитѣ, като ги преследвали, минали Дунава и завладѣли областъта до Балканската верига,²⁾ става ясно, че се касае до блатата, които се намирали до северния Дунавски брѣгъ, между устията на рѣкитѣ Серетъ и Прутъ.³⁾

2. Тази мѣстность, която граничи отпредъ, т. е. откъмъ югъ, съ тѣзи блата и езера, е сжщо защитена и отъ другитѣ две страни, източната и западната; само, тъкмо отъ задната ѣ страна, северната, тя нѣма естествена граница. Ние не намираме никъде ония „непроходими стрѣмнини“, които, споредъ Никифора, защищаватъ отъ северъ това Бесарабско селище. Какъ, прочее, трѣбва да се разбира тази фраза? Понеже никъде на северъ не намираме такива непроходими естествени граници, трѣбва да приемемъ, че въпросътъ се касае за нѣкакви изкуствени отбранителни граници.

И наистина, такива „стени“ се намиратъ тъкмо въ северната частъ на тази мѣстность, а именно два земни окопа, които сж играли ролята на северни отбранителни гранични линии, принадлежащи на нѣкой народъ, който е обитавалъ въ Бесарабия.⁴⁾ Че това обяснение се налага, може да се види отъ следнитѣ обстоятелства:

¹⁾ Ibid p. 358,25-26

²⁾ Nikeph. ibid p. 34,20—35,19; Theoph. ibid. 358,11—9,16.

³⁾ Златарски (п. т., 126 и сл.) мисли, че въ случая се касае за добруджанскитѣ езера по крайбрѣжието на Черно Море. Хипотезата на г. Златарски, споредъ която тукъ става дума за единъ островъ, който се намиралъ между сегашното най-южно устие на Дунава и едно още по-южно устие, което сега вече не сжществува, се основава на арменската география на ПС. Мозесъ Хоренаци. Обаче, арменскитѣ географъ е знаелъ за странствуването на българитѣ само онова, каквото е чело въ византийския изворъ, като е допълнилъ това само съ своитѣ собствени, слаби географски познания. Имената *Κοῦβρατος* и *Ἀσπαρόβη* не само че не свидетелствуватъ за арменски произходъ на Теофановия и Никифоровия разкази, но тъкмо обратното, а именно авторътъ на арменския изворъ е черпилъ отъ византийския и така рабски го е преписвалъ, че е запазилъ и ония грѣшки на византийския текстъ, които могатъ да се причинатъ само отъ особността на грѣцката азбука. (Отъ Куртъ, грѣцки **Κοῦβρατος*, у Никифоръ вече имаме погрѣшното *Κοῦβρατος* и *Κοῦβρατος* и следъ това арменецътъ е преписалъ *Chubraatha*. Отъ *Ešperikh*, Есперихъ въ грѣцки преписъ е *Ἀσπαρόβη*, въ арменската география *Asparhrouk*).

⁴⁾ Г. Баласчевъ, Укрепителнитѣ работи на старо-българската войска. Минало, III, 10, 1918, 5—7.

1-о. Бесарабският северен окоп почва от рѣката Прутъ, при с. Леово, и свършва при рѣка Днестъръ, близо до гр. Бендеръ. При липсата на основни издирвания можемъ да установимъ само това, че ровътъ на тоя окопъ се намира на северната му (външната) страна, следователно той е служилъ за отбрана на народа, който е живѣлъ на югъ отъ него.¹⁾

2-о. Бесарабският южен окопъ почва отъ р. Прутъ, при с. Вадулуи Исаки и, оставайки гр. Болградъ на югъ, стига до ез. Кундукъ. За този окопъ знаемъ вече съ положителностъ, че е билъ построенъ отъ българитѣ, понеже той има типичната прабългарска конструкция. А именно, и въ този окопъ намираме третия елементъ, съ който се отличаватъ нѣкои отъ най-значителнитѣ окопи на прабългаритѣ, т. е. между рова и насипа има една равна площна ивица (берма).²⁾

Тогавъ този окопъ е сигурно българско дѣло.

И сжщитѣ ония, които сж приготвили тази отбранителна линия, сж построили и другия окопъ, който върви на юго-западъ между рѣкитѣ Прутъ и Серетъ, надъ Галацъ. Защото не само че и той има типичната площадка (берма), но и размѣритѣ му сж еднакви съ онѣзи на Бесарабския южен окопъ. Ровътъ е дълбокъ 2·7 м. и 14 м. широкъ, насипътъ е високъ 2·5 м. и 24 м. широкъ, а площадката му е широка 4·5 м. Този окопъ почва отъ брѣга на рѣката Серетъ, 12·5 к. м. отъ устието му и, като възвива въ видъ на една джга, двадесетъ и седемъ км. дълга, на северо-западъ стига ез. Братешъ при с. Тулучещи.³⁾ Окопътъ е образувалъ тогава едно напълно затворено укрепено мѣсто, чиято южна граница представляватъ рр. Серетъ и Дунава, източната — рѣка Прутъ и ез. Братешъ, отъ другитѣ пѣкъ страни — самиятъ окопъ.

Нашитѣ данни, прочее, ни посочватъ, че южната граница на Бесарабското отечество е Дунавътъ съ блатата му; северната — по-преди южниятъ, а после северниятъ окопъ; източната — морето и р. Днестъръ; западната граница е била защитена отъ рѣка Прутъ и блатата ѝ, и въ най-южната ѝ частъ — се извива джгообразно галацкиятъ окопъ.

Северното отбранително съоръжение при този пунктъ, на Галацкия важенъ бродъ, ни указва ясно за едно дефанзивно дѣло и ни посочва времето, когато българитѣ не сж още замислювали офанзива,

¹⁾ С. Schuchard, Arch. Epigr. Mitth. IX (1885) 218—19.

²⁾ АЕМ IX (1885) 218; К. Шкорпилъ, Абоба-Плиски, Материали для болгарскихъ древностей. Изв. Русск. Арх. Инст. К-полъ, X (1905) 524; Баласчевъ п. т. 17—18.

³⁾ АЕМ IX (1885) 216—17; Добруджа, 223—224.

а изключително сж целѣли да бранятъ новосъздаденото си отечество противъ народитѣ, идващи отъ северъ и североизтокъ, и да обезпечатъ защитата на извънредно важния за тѣхъ дунавски бродъ.

б) Въ Добруджа.

Тази дефанзивна политика обаче не можеше да продължава дълго време. Тежкото положение на Византия, възможността за леко разширяване привличатъ българитѣ въ Добруджа. А императорътъ, заетъ съ арабитѣ, е замислилъ да спре българското напредване, само когато е била паднала вече една частъ отъ Добруджа въ български ржце.

Българитѣ, имайки сега като целъ на своето напредване на югъ Добруджа, не сж могли да се задоволятъ вече само съ северната защита на галацкия бродъ, а е трѣбвало да завзематъ насрещния пунктъ на дунавския брѣгъ, който да имъ служи за постоянна база на по-нататъшното имъ напредване. Този именно пунктъ, дето се срѣщатъ главнитѣ пѣтища на северна Добруджа, е Николицелското поле, отъ владетелитѣ на което е зависѣло винаги най-важниятъ Дунавски (Добруджански) бродъ.

И наистина, тукъ, въ Николицелското поле, ние намираме едно огромно окопно укрепление, което е служело въ ржцетѣ на защитенитѣ отъ северъ българи за чисто офанзивни цели. То е представлявало една солидна опорна точка за войскитѣ имъ, които преминавали Дунава. Тогава, когато, въ трудното положение на Византия, сж завзели и укрепили тази важна позиция, българитѣ сж турили въ ржцетѣ си ключа на Добруджа и, следъ това, тѣ сж могли вече да пристѣпятъ къмъ завладяването на Балканския полуостровъ.

За тази позиция, Николицелското укрепление, отъ изучаванията на г. К. Шкорпилъ¹⁾ знаемъ следното :

Укреплението състои отъ 3 части, а именно: отъ външенъ окопъ, отъ една вътрешна укрепителна система и отъ срѣдна отбранителна линия.

1. Външниятъ земенъ окопъ, който заобикаля въ видъ на единъ неправиленъ трижгълникъ едно пространство отъ 48,3 кв. км., върви почти на всѣкъде по най-стрѣмнитѣ наклони на близкитѣ възвишения. Основната линия, която е дълга 7.5 км., върви въ югоизточно направление съ отклонения при хълмоветѣ, Стража и Боклуджа-тепе; юго-западната линия, дълга 10 км., е обърната къмъ долината на

¹⁾ В. Добруджа, 195 и сл.

р. Таица, а североизточната, дълга 8,5 км., къмъ Исакчанското поле. Насипътъ е високъ 3 м. и широкъ при основата му 17 м., ровътъ е дълбокъ 2 м. и 14 м. широкъ.

2. Въ северната частъ на този заобиколенъ съ окопъ поясъ се намира вътрешната укрепителна система, съ трапецна форма, която заема едно пространство отъ 0,875 кв. км. и се състои отъ 3 укрепления, съединени съ окопи, и отъ едно съвсемъ отдѣлно малко укрепление.

Главното укрепление е Голѣмото кале, което има четирижълна форма, дълго 300 крачки и широко 80 крачки. Насипътъ на окопа, който има типичната българска конструкция, е широкъ при основата си 12 м. и е високъ 2,8 м., площадната ивица (берма) 6 м., ровътъ е широкъ 12 м. и дълбокъ 2 м. Земниятъ материалъ на насипа не произлиза отъ рова на окопа, а е донесенъ отъ другаде, понеже почвата тукъ е камениста. Тукъ-тамъ, на различна височина, 2—3—4 реда тухли закрепватъ насипа. Тухлитъ, които сж отъ различни видове, не сж запазени цѣли и сж взети сигурно отъ стари римски и византийски постройки.

Дветъ по-малки укрепления, Флорилоръ и Гургой, сж служили за защита на входоветъ на вътрешната укрепителна система. И дветъ се състоятъ отъ два паралелни окопа, отъ които вътрешниятъ е по-широкъ, а външниятъ по-тъсенъ, но съ по-сложна конструкция. Тѣзи две по-малки укрепления сж съединени съ главното — Голѣмо-кале — чрезъ окопи, които по този начинъ затварятъ южната, западната и източната страни на укрепителната система. Западниятъ отъ тѣзи окопи, който съединява Флорилоръ съ Голѣмо-кале, е по-простъ, но другиятъ, който се намира въ източната и южна страни, като продължение на Гургой, е единъ голѣмъ, двоенъ окопъ. Основата на двойния насипъ е широка 35 м., висока 2 м., ровътъ е широкъ 17 м. и дълбокъ 3 м. Между двата насипа се намира тукъ-тамъ равно мѣсто, съ ширина 7 м., нѣкъде пъкъ има и единъ външенъ ровъ, широкъ 10 м. и дълбокъ 1 м.

Само северната, най-широка линия на трапеца не се затваря съ окопъ. Изглежда, че тукъ стръмността на терена е давала доста сигурна защита. Само въ срѣдата на тази линия има едно малко укрепление, тѣй-нареченото Малко-кале.

3. Между тази вътрешна укрепителна система и външния окопъ има още една отбранителна линия, срѣдниятъ отбранителенъ окопъ. Последниятъ се състои отъ два реда окопи: единиятъ отбранява

на югоизтокъ, другиятъ на северозападъ вътрешната укрепителна система. Въ насипа му, който е широкъ 8 м. и 2 м. дълбокъ, както и въ насипа на вътрешното укрепление, сж намѣрени на много мѣста тухли и камъни, докарани отъ другаде.

* * *

Това огромно окопно укрепление свидетелствува по единъ безспоренъ начинъ, че българитѣ силно сж се загноздили вече въ Добруджа още преди византийското нападение. Даже ако изучимъ паметниците на Добруджа, ще можемъ да опредѣлимъ и граничната линия, до която тѣ сж стигнали при първитѣ си нахлувания, а именно: отъ третѣ окопи, които вървятъ между Черна-вода и Кюстенджа,¹⁾ трапътъ на южния земенъ окопъ, тъй-наречениятъ „Кючюк-Топракъ-герме“, е обрнатъ на югъ, което свидетелствува, че последниятъ е строенъ противъ южни неприятели отъ единъ народъ, който се е намиралъ на северъ. За българския произходъ на този окопъ говори и българското предание (видѣнието на Исая), споредъ което „Испоръ . . . царъ създа и великъ президъ отъ Дунава до море“. Окопътъ е дълъгъ около 60 км., но, въ срѣдата му, една частъ отъ 7 км. не е завършена, което може да обяснимъ, ведно съ г. Шкорпилъ,²⁾ само съ обстоятелството, че нападението на Константинъ Погонатъ е настигнало българитѣ тъкмо при строенето на окопа. Успѣхътъ на битката е отмѣстилъ българската граница на югъ, и, по този начинъ, не е станало вече нужда да се довърши окопътъ.

Южната граница на Еспериховата държава се е намирала вече при линията Черна-Вода—Кюстенджа, когато е станало на Византия възможно да се замисли за спиране на българското напредване. Споредъ нашитѣ данни, императорътъ събралъ сухопѣжната си войска, въоръжилъ флотата си и потеглилъ противъ нахлувателя. Сухопѣжната му войска се сражавала съ българитѣ на северъ отъ Дунава, флотата пъкъ била заела позиция при близкия дунавски брѣгъ. Ако вземемъ предъ видъ, съгласно археологичнитѣ данни, че за защитата на отсамкашния дунавски брѣгъ служи именно Николицелското прабългарско укрепле-

¹⁾ Тукъ сж намѣрени 3 окопа: северниятъ и южниятъ сж земни, а срѣдниятъ камененъ. Трапътъ на северния и срѣдния е обрнатъ на северъ. Споредъ г. Венедиковъ, и тѣзи окопи сж български. Северниятъ е билъ строенъ за отбрана отъ нападения, идещи отъ северъ (напр. отъ маджари, руси); още по-новъ е каменниятъ окопъ. Отечество, XXXIX, 12; Баласчевъ. ц. съч. 18—22.

²⁾ Изв. Варн. Арх. Д-во VII, Прит. I, 15.

ние и че, по на югъ, между Черна-Вода и Кюстенджа, има отбранителенъ окопъ, трѣбва да заключимъ, че Византийската войска не е могла да дойде друго-яче, освенъ да бжде стоварена на северния брѣгъ съ параходи, които сж дошли по море и влѣзли въ Дунава. Изглежда, че византийцитѣ не сж намѣрили за удобно и безопасно да минатъ презъ земитѣ на мизийскитѣ и добруджанскитѣ славяни — които били по име само подъ византийска властъ — защото, както знаемъ, последнитѣ много бързо сж се разбрали съ прабългаритѣ, съ които при това трѣбва да сж били и по-рано въ контактъ.

Успѣхътъ въ сражението, което станало на северния брѣгъ, позволилъ на прабългаритѣ да преминатъ Дунава презъ пролѣтътъ на 679 г., да изоставятъ досегашното си бавно напредване, да се спуснатъ устремно на югъ и да завладѣятъ всичкитѣ земи до балканската верига и на западъ до р. Искъръ.

в) Въ Мизия.

И тукъ, въ новоспечеленитѣ земи, както на всѣкжде, дето сж се установявали, прабългаритѣ сж пристѣпили къмъ укрепяване на границитѣ.

На изтокъ границата е била морето. Но понеже противъ византийцитѣ, които притежавали силна морска флота, самото море не представлявало достатъчна защита, то прабългаритѣ е трѣбвало да се замишлятъ за издигането на сухопѣтни отбранителни съоръжения. И наистина, ние виждаме, че тѣ сж затворили съ изкуствени средства заливитѣ, рѣчнитѣ устия, съ една речъ, всичкитѣ достижими отъ параходитѣ мѣста. Така, ние намираме следи отъ окопи: при с. Екрене, при Варненския заливъ, между устията на рр. Яйла и Камчия, при устието на Фандѣкли-дере и между устията на рр. Панаиръ-дере и Чифте-дере.

Въ насипа на тѣзи окопи — както видѣхме и въ Николицелското укрепление — сж намѣрени на нѣколко мѣста остатѣци отъ стари постройки, както напр. въ варненския окопъ сж намѣрени материали, взети отъ две съседни стари църкви.

За българския произходъ на тѣзи крайморски окопи свидетелствуватъ следнитѣ данни: 1-о, че въ насипа на варненския окопъ и въ онзи при Панаиръ-дере сж намѣрени такива камъни, чиито знаци се виждатъ и върху абобскитѣ камъни; 2-о, че въ насипа на окопа между рр. Яйла и Камчия (който, сравнително другитѣ, е съ по-сложна конструкция),¹⁾ намираме известната площна ивица (берма) — 2 м. широка.²⁾

¹⁾ Тукъ намираме укреплението „кале въ Боаза“.

²⁾ Абоба-Плиска, 525—7; Изв. В. А. Д-во VII, 121—2 и Прит. I 9—10.

На югъ границата е Балканската планинска верига, на която проходите и по-низките части сж били пакъ защитени съ окопи; такива сж Еникьойскиятъ окопъ, Малко герме, Спасено и Преграда, Еркесията на Таукчи-дере, Еркесията до гр. Котелъ, Сакаръ-Балканската еркесия и окопътъ при Арабаконашкия проходъ. Между тѣхъ, именно въ Еникьойския (6 м.) и Преграда (3 м.), се виждатъ следитѣ на въпросната берма.

Южната отбранителна линия тогава върви отъ морето до Арабаконашкия проходъ.¹⁾

На западната граница почва отъ Дунава, при гр. Островъ, единъ окопъ, дълъгъ 58 км., чието продължение, съгласно най-новитѣ данни, стига чакъ до Арабаконашкия проходъ.²⁾

На северъ отъ р. Жиулъ върви презъ сегашната Влахия голѣмиятъ пограниченъ окопъ, който стига Дунава малко на югъ отъ гр. Браила. Този окопъ е билъ по-късно продълженъ на западъ до гр. Турно-Северинъ и по този начинъ дължината му е стигала ок. 600 км.³⁾

Центърътъ на тежестта на тази заобиколена съ окопи страна на новата българска държава е билъ, естествено, премѣстенъ отъ Дунава, понеже сега Дунавскиятъ бродъ не е билъ едничкиятъ пътъ за съобщение съ другитѣ народи. Въ новото отечество се откриватъ вече предъ българитѣ две посоки за разширението имъ. Военниятъ и стопанскиятъ имъ животъ е трѣбвало да върви за напредъ по две главни направления. Едното откъмъ морето, съ изходъ отъ гр. Варна, върви на западъ, другото отъ Дунава, при гр. Силистра, отива на югъ чакъ до Цариградъ. Най-важниятъ пунктъ е трѣбвало, следователно, да бжде, отъ стратегическо както и стопанско гледище, при кръстосването на тѣзи две главни пѣтни артерии.

И наистина, ние намираме на кръстопътъ на главнитѣ два пѣтища, въ северната частъ на Шуменското поле, между рр. Крива рѣка и Канара-дере, едно укрепление,⁴⁾ което е играло роля най-малко презъ едно и половина столѣтие като центъръ на българската дър-

¹⁾ Изв. В. А. Д-во прит. I. 11; Абоба-Плиска 533—43. Следъ завладяването на т. н. Загора, билъ построенъ по-новъ пограниченъ окопъ на югъ дълъгъ 180 км., който почвалъ близо до гр. Бургасъ и стигалъ до Сазли-дере, на 7—8 км. отъ устието му. Абоба-Плиска 538—43; Баласчевъ ц. с. 23—24.

²⁾ Абоба-Плиска 528 и сл. Изв. В. А. Д-во, 141, 52. По-късно тѣ сж строили още по на западъ два окопа: Козлодуйскиятъ, който върви на 44 км. на западъ отъ гр. Островъ, и Ломскиятъ на 29 км. на западъ отъ Козлодуйския. Абоба-Плиска 528—33.

³⁾ Златарски п. т. 158—4; Schuchardt, Arch. ep. Mitth. IX (1885) 208—16; Абоба-Плиска 525.

⁴⁾ Виж. за следващитѣ Абоба-Плиска, III. К. Шкорпилъ, Укрѣпленія Абобской равнины.

жава. Разкопките и изучаванията на това укрепление трѣбва да бждат една отъ най-важнитѣ задачи на археологията, особено, разбира се, на българската наука, както и на ония народи, които сж откѣрмени на почвата на тюркската култура. Дейността, която е развилъ нѣкогашниятъ Руски Археологически Институтъ въ Цариградъ, е дала такива голѣми резултати; материалитѣ, които сж намѣрени тукъ и въ околността, сж толкова ценни, че е вѣнъ отъ всѣко съмнение, какво продължението на тѣзи разкопки, предприети още по-системно и въ по-широкъ масштабъ, обещава да дадатъ много по-голѣми резултати.

Плисковото укрепление при с. Абоба се състои отъ единъ земенъ окопъ, заобикалящъ едно пространство отъ 23.3 кв. км., и отъ едно каменно укрепление, сега въ развалини, въ срѣдата на тая площъ.

За приближаващия се пѣтникъ окопитѣ сж незабележими поради възвишенията, по вътрешнитѣ наклонения на които тѣ вървятъ: отъ северъ — Кюркъ-юклеръ и Канладжа-бели, отъ изтокъ — Янакъ-ери, отъ западъ — Салманъ и отъ югъ — разклоненията на дветѣ последни възвишения и Малкия кабаюкъ.

Окопътъ образува единъ неправиленъ четворожгълникъ, чиято северна страна, която е и най-широка, е дълга 3.9 км., западната и източната сж почти еднакво дълги — по 7 км., южната, най-късата, е дълга 2.7 км. На много мѣста по цѣлото продължение на окопа се намиратъ пресѣчености, произхождащи отъ разни причини и времена, така че сега не можемъ опредѣли съ положителностъ, кои именно отъ тѣхъ сж служили като входи на укреплението. Ние не намираме днесъ никакви следи: нито каменни, нито каквито да сж други, отъ входоветѣ. Само на нѣколко мѣста, дето намираме следи отъ пѣтища, трѣгващи отъ центъра и пресичащи окопната линия, можемъ да предполагаме, че тамъ е имало входи. Така напр. къмъ северъ сж вървѣли 2 такива пѣтища, на изтокъ и на западъ — по единъ, и на югъ е имало входъ при р. Асаръ-дере.

Самиятъ окопъ се състои отъ три части. Насипътъ е на вътрешната страна на окопа. Материалътъ му е прѣстъ, произлизаща отъ рова на самия окопъ. Но понеже въ най-ниската частъ на рова се намери твърдъ аспидно-мергелъ, и той е именно хвърленъ най-отгоре на насипа, то горната му частъ изглежда като да е сухъ зидъ. Размѣритѣ на насипа сж различни, въ зависимостъ отъ терена. Вътрешното наклонение изобщо е 7 м., а външното — 6 м. (разликата е понятна при сла-

бото наклонение на терена отъ северъ на югъ), ширината му при основата е 12 м., а горе, при короната, 3·5 м.

Сжщитѣ размѣри показва и ровътъ, намѣренъ въ външната частъ на окопа. Между насипа и рова намираме типичната за прабългарскитѣ окопи площадка — берма, която има ширина отъ 5 до 6 метра.

Почти въ срѣдата на заобиколената съ окопа площъ намираме още единъ окопъ, за който, ако сждимъ отъ Николицелския образецъ, трѣбва да предполагаме, че и тукъ е сжществувала една вътрешна укрепителна система, състояща се отъ земенъ окопъ. Днесъ, вмѣсто нея, се виждатъ развалинитѣ на една огромна каменна крепостъ, която е строена, по всѣка вѣроятностъ, въ началото на IX вѣкъ и е позната отъ надписа на Омортага, виденията на Исаяя и отъ византийскитѣ извори подъ името Плиска.¹⁾ Но за това ще говоримъ по-после при паметниците отъ Омортагово време.

Укреплението при с. Абоба не е единичното прабългарско окопно укрепление въ България.

1-о. Преди всичко самото то е съставлявало само центъръ на една отбранителна система съ много по-сложна конструкция. Отъ обстоятелството именно, че окопътъ се опира почти на всѣкжде въ вътрешнитѣ подножия на околнитѣ височини, заключаваме, че гърбътъ на самитѣ тия височини е служилъ като първа отбранителна линия, отдето отбранителитѣ сж се оттегляли, при невъзможностъ да се задържатъ задъ окопитѣ, които сж съставлявали втората отбранителна линия.²⁾ Нѣщо повече: констатира се, че освенъ тѣхъ, има още една трета, по-външна отбранителна линия, а именно: около огромния укрепенъ поясъ се намиратъ други по-малки окопни укрепления съ по-проста конструкция. Така, на западъ (8 км.) — Кабаюкското, на изтокъ (9 км.) — Гюджеското, и при Крива рѣка — Нови-Пазарското.³⁾ Другитѣ точки на тази линия не можемъ опредѣли вече, но като естествени нейни допълнения се налагатъ на северъ — каменното укрепление на Войвода-кьойската могила и на юго-изтокъ — Мадарското укрепление.

2-о. По продължението на разклоняващитѣ се отъ централното укрепление и вървящи въ разни направления пжтища, ние намираме на

¹⁾ Добруджа, 231.

²⁾ Абоба-Плиска, 37—38.

³⁾ Абоба-Плиска, 38 и сл.

всѣки важенъ стратегически пунктъ по едно укрепление.¹⁾ А освенъ това, подобни укрепления се намиратъ въ голѣмъ брой въ най-важнитѣ пунктове на пограничните окопи.

Тѣзи земни укрепления, които сж много малки и иматъ проста конструкция, не се различаватъ отъ ония, каквито жителитѣ на равнинитѣ сж строили за защита на своитѣ прибѣжища въ най-разни мѣста и времена. Обаче, българскиятъ произходъ на повечето отъ тѣхъ е въ-роятенъ, защото, както видѣхме, българитѣ сж укрепявали цѣлото протежение на държавата си, а центъра пъкъ — съ огромно земно укрепление. Нѣма съмнение, следователно, че тѣ не сж пропускали да укрепяватъ и другитѣ важни стратегически точки.

И наистина, когато по-късно прабългаритѣ сж засилили най-важнитѣ си укрепления съ по едно каменно укрепление, подобно на Плисковото, намираме вече ясни следи отъ тѣхната дейность. Но освенъ това възможно е да намѣримъ и въ укрепленията, които сж направени само отъ земенъ материалъ, следи за българския имъ произходъ;²⁾ само че още не сме добре проучили материала. Сега знаемъ само толкова, че България е пълна съ тѣзи типични спомени на прабългарската дейность, издирванията на които изискватъ много време, голѣмъ трудъ, но и които представляватъ извънредно благодарна работа.

2. Названието на прабългарскитѣ окопни укрепления.

За название на прабългарскитѣ окопни укрепления е възприета думата *Οὔλος, която се срѣща у Теофанъ и Никифоръ като име на българското отечество отъвѣдъ Дунава. Шафарикъ счита тази дума възъ основа на формата *Οὔλος, намѣрена въ ржкописитѣ на Теофана, че е

¹⁾ А б о б а - Плиска, 504 и сл. Споредъ събранитѣ отъ г. Шкорпилъ данни, окопни укрепления се намиратъ въ следнитѣ пунктове:

По пѣтя, който води на северъ отъ Плисковия центъръ, по направление къмъ Силистра, се намиратъ: Геленджикъ, Кюркъ-Бунаръ или Хасарликъ и Паланка;

По пѣтя, който води на югъ: Хисарско-кале, Лѣшичко-кале или Градѣтъ и Топракъ-кале. Пѣ на югъ отъ Балканската линия, следъ разширение на южнитѣ граници: Кале възъ кучкиѣ, Карнобадски хисаръ и пр.;

По пѣтя, който върви въ западна посока: Монастиръ, Караачъ-кале, Топракъ-кале и Кале-ери Чакмакли;

По течението на Дунава: а) между Силистра и Тутраканъ: Кадикьойско Градище, между рр. Спанчево и Долно Орѣхово-Кале и Градището; б) между Тутраканъ и Русе при продължението на Брешленския окопъ: Кючукъ-кале, Буюкъ-кале, Брешленско-кале и Табията.

²⁾ Берма се намира у Кадикьойско-градище и Кюркъ-бунаръ.

сходна на старо-славянската жголъ „Winckel“, която би означавала името на жгъла, образуванъ отъ рр. Дунавъ и Пругъ и Черното море.¹⁾

Но това прието „поради голѣмия авторитетъ на Шафарика“ и отъ всичкитѣ историци опредѣление г. Златарски не могълъ вече да възприеме за вѣрно, понеже:²⁾

1-о. Възъ основа на формата *Oγλος,³⁾ намерена у Никифора и преписана отъ Анастасий като Hoglos,⁴⁾ трѣбва да приемемъ, ведно съ De Boor, че първоначалната форма е *Oγλος.

2-о. У Никифора четемъ, че българитѣ сж наричали „по тѣхния езикъ“⁵⁾ това мѣсто *Oγλος, но понеже езикътъ на прабългаритѣ е билъ турски, то тази дума трѣбва да проследимъ въ турскитѣ езици.

Въ тази справка византийскитѣ извори ни улесняватъ, като ни посочватъ значението на думата: споредъ Никифора, именно, българитѣ сж бѣгали отъ войската на Константина Погонатъ, която се приготвяла да нападне *Oγλος-а, въ укреплението си.⁶⁾ Теофанъ пъкъ пише, че тѣ сж бѣгали „въ по-горе споменатото“ укрепление.⁷⁾ Но понеже по-горе въ текста му не става дума за друго укрепление освенъ за добре защитеното отъ всѣкжде селище, тѣй нареченото *Oγλος, ясно е, че авторътъ има предъ видъ и сега това последното.

И ако археологичнитѣ данни ни посочватъ, че винаги най-важниятъ пунктъ на прабългарската земя е билъ защитенъ съ земенъ окопъ, строежътъ на който е носилъ специаленъ прабългарски характеръ, трѣбва да признаемъ, че *Oγλος е названието на такова окопно укрепление. Томашекъ⁸⁾ и Златарски⁹⁾ виждатъ въ тази дума „турско-кавказката“ а γυλ, „а гълъ“, „дворъ“, „плетъ“, „оградено мѣсто“.

Съ това обяснение ние бихме могли да се задоволимъ, ако не би ни смущавало обстоятелството, че у византийскитѣ писатели намираме една българска форма на думата а γυλ, която се различава отъ формата *Oγλος.¹⁰⁾ А именно у Зонара четемъ, че императорътъ Никифоръ

¹⁾ Славян. древн. II, 263.

²⁾ За следващето Златарски п. т. 126 и сл.

³⁾ ed. de Boor p. 34,40.

⁴⁾ Theoph. ed. de Boor, II, p. 226_{2,29} 2 пжти и 1 пжтъ p. 226₁₃: Onglos.

⁵⁾ ibid. p. 34,8,9. *Oγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ.

⁶⁾ ibid. p. 35,3-4: πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα ἔφυγον.

⁷⁾ ibid. p. 358,22: εἰς τὸ προλεχθὲν ὀχύρωμα καταφεύγουσι.

⁸⁾ Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. Wien Bd. 153, 320.

⁹⁾ п. т. 126.

¹⁰⁾ Вж. за следващитѣ В. Н. Златарски п. т. 256. бел. 2.

изгорилъ „αὐλήν“ на Крума, и при думата αὐλή авторътъ прибавя изведнажъ пояснението „така сж наричали българитъ седалището на княза си“.¹) Споредъ това, ние имаме въ случая една прабългарска дума. И че ние не трѣбва по никоѣ начинъ да я смѣсваме съ латинско-гръцката дума aula — αὐλή „дворъ, дворецъ“, ще ни покаже и това, че и по-старитъ византийски писатели, като говорятъ за αὐλή на Крума, не пропускатъ да прибавятъ израза „тѣй-наречената“.²) А това показва, че не се касае тука за една гръцка дума, понеже така не би билъ отъ никакво значение изразътъ „тѣй-наречената“.

Възъ основа на това вече Шафарикъ приравнява думата αὐλή съ маджарската ól, киргизката ауl, която значи „княжеско живѣлище“.³)

И наистина, ние намираме сжщата тази дума и въ други извори освенъ византийскитъ въ сжщото значение — като название на княжеското селище при с. Абоба и на бждащия Преславъ. Така търновскиятъ надписъ нарича Плиска като стария „οἶκος“, и после като старъ „αὐλή“; а чаталарскиятъ казва, че ханътъ, като остава въ „камп“-а на Плиска, построилъ новъ αὐλήν при р. Тича.

Възъ основа на гореказаното г. Златарски мисли 1°, че названието на огромнитъ лагери при Галацъ, Николицелъ и Абоба, заобиколени съ голѣми вѣншни окопи, е Ὀγλος, т. е. турско-кавказката агълъ; и 2°, названието на вжтрешнитъ каменни укрепления пъкъ е αὐλή, т. е. „киргизката и кавказката“ аулъ.⁴)

Може ли да се приеме това обяснение? Достатъчно ще бжде само да се изнесе редицата отъ сходнитъ форми на думата ауl, за да се види, че не може да става тукъ и дума за „турско-кавказката“ агълъ „оградено мѣсто“, и „киргизко-кавказката“ аулъ „княжеско живѣлище“, като за две различни думи, понеже ауl и ауl сж формитъ на една и сжща дума въ различни турски езици. А именно османската, азербеджанската ауl, ауl (Stall, Hürde, Einzäunung), кюериската ауl (Dorf), мишерската ауl, ауl (Stall, Hürde, Einzäunung), башкирската ауl, татарската ауl се намира въ крумския и тоболския диалекти въ форма ауl, въ алтайски, телеутски, каракиргизки и уйгурски ауl (Jurte, Dorf), мадж. ól (Stall, Viehstall) и пр.⁵)

¹) ed. Dindorf. III. p. p. 372,₁—373,₁: καὶ τὴν τοῦ Κροῦμου παρεληφέναι αὐλήν, οὗτω γὰρ τὴν τοῦ σφῶν ἀρχηγοῦ οἱ Βουλγάροι ἐκάλουν κατοικησιν.

²) Theoph. ibid. p. 490,26-27: τὴν λεγομένην αὐλήν τοῦ Κροῦμου ἐνέπερσαν. Ср. Georg Mon., ed. de Boor, II. p. 774,19-20 Georg. Hamart. (Sym. logoth.), ed. Murlat, p. 676,10-11 Ср. за въпроса изчерпателно изложение на В. Н. Златарски п. т. 256, бел. 2.

³) Славян. древности, II, 1. 270.

⁴) В. Н. Златарски, п. т. 256. бел. 2.

⁵) Zoltán Gombocz, MSFO u XXX (1912) 108—109.

Това значи, че не само думата *Oγλος е сходна съ турската aγyl, но и αὐλή = aul е една и съща дума, следователно *Oγλος и αὐλή представляват само различни гръцки преписи на същата прабългарска дума, или пък едната е по-стара, а другата по-нова българска форма. (Така пък и значението на *Oγλος и αὐλή е същото).

За да се обясни въпросът, трябва да се открие старата прабългарска форма. Въ това издирване ние сме улеснени от маджарския езикъ, който е заелъ тази дума отъ прабългаритѣ и до днесъ я запазилъ въ своята дума ól (Stall, Viehstall). Даже по единъ щастливъ случай, ние познаваме и по-старата маджарска форма на тази дума. А именно въ единъ документъ отъ 1211 г. тази дума е писана още като oñil, която се произнася като oγul.¹⁾ Маджарската дума, прочее, свидетелствува 1°, че тази дума действително е съществувала въ езика на прабългаритѣ, и 2°, че тя се е произнасяла у тѣхъ *aγyl.

Сега, прочее, познаваме прабългарската форма отъ времето на маджарския ѝ заемъ, т. е. отъ IV—VI в. в. Въпросътъ сега е, какъ се е произнасяла тя въ езика на дунавскитѣ българи? Г. Златарски пише „агълъ“. Но въ турската дума ние намираме звука ğ (=γ), произношението на която е спиракъ g (γ), тогава напълно сходно съ буквата γ, която намираме въ гръцкия преписъ на думата *Oγλος, която се произнася споредъ сръдно- и новогръцката фонетика също спирактивно. Кирилскиятъ преписъ на буквата е х, както ни обяснява много добре единъ примѣръ: Въ орхонскитѣ надписи ние намираме една титла — „oγul-tarkhan“, т. е. „синъ-тарканъ“, и тази титла е била въ употреба също у българитѣ, както свидетелствува единъ надписъ върху една погранична колона, поставена въ времето на Симеона Велики, въ който се чете: ολγ(ου τραχανου).²⁾ Значи, гърцитѣ сж преписвали турския звукъ ğ като γ. Но, за щастие, ние намираме думата oγul и въ кирилския преписъ — въ Именника: охолъ (въ думата Авитохолъ), т. е. съ х.

Така че думата *Oγλος трябва да се чете не агълъ, а *aγyl, по-скоро aγl.

Следователно, прабългарската дума *aγyl се произнасяла у дунавскитѣ българи като aγl, формата αὐλή пъкъ е само другъ гръцки преписъ на същата дума или на нейна по-развита форма.

¹⁾ п. т.

²⁾ Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония. София, 1908, 7—9.

* * *

Но съ тази констатация на прабългарското име ние нѣмаме още право да считаме изчерпанъ въпросътъ за разглеждането на названията на прабългарскитѣ окопни укрепления, понеже г. Баласчевъ, следъ като констатира, че прабългарскитѣ укрепления сж били съвсемъ еднакви съ ония на аваритѣ, настоява да твърди, че и названията, употребявани отъ разни автори за аварскитѣ и българскитѣ укрепления, сж едни и сжи.

Споредъ г. Баласчевъ, ние намираме две имена за аварскитѣ укрепления, а именно: названието на аварски пространни концентрични огради е Hring, „прѣстенъ“, а централниятъ Hring, който заобикалялъ и хагановото селище, се е наричалъ отъ франкитѣ и лонгобардитѣ campus.¹⁾ Но преди да цитираме хипотезата на г. Баласчевъ, построена върху тази основа, трѣбва да забележимъ, че и основата е погрѣшна, понеже въ изворитѣ нѣма такова нѣщо! Изворътъ, лѣтописътъ на Einhard не казва нищо друго, освенъ че княжеското селище (regia) на „хунитѣ“ се наричало hring(us) и лонгобардски camp(us).²⁾ Тогава hring и campus не сж различни нѣща, както казва г. Баласчевъ, а само първото е немско, а второто лонгобардско название на аварското укрепление.

Но както ще видимъ по-доле, и колонитѣ на хипотезата на г. Баласчевъ не сж по-здрави отъ основата, съгласно която и дветѣ названия на аварскитѣ укрепления „hring“ и „campus“, сж употребени въ нѣколко извори и като названия за аварскитѣ укрепления, следователно — мисли той — тѣ сж били специални названия за „аваро-българскитѣ“ укрепления.³⁾

Нека да видимъ, има ли нѣкакво основание това твърдение.

1) Hring, като име на прабългарскитѣ укрепления: Споредъ г. Баласчевъ, „старо-български огради, или авлии“, се наричали, еднакво съ немското название на аварското укрепление, „tring“-ове, θριγγοί, както свидетелствува Скилица-Кедринъ, когато пише, че българитѣ „се стремѣли да заприщаватъ входа въ България на византийската войска“ чрезъ валове и трингове, „τάφροις καὶ θριγγοῖς“.⁴⁾

Но какво общо има немската дума „Ring съ“ гръцката „θριγγός“?

¹⁾ п. т. 26.

²⁾ Pertz, Mon. Germ. Hist. SS. I. 183. Cp. Conv. Bagv. et Carant. ad. a. 796 „perveniens (sc. Pippinus) ad celebre(m) eorum locum, qui dicitur Rinch“. A magyar honfoglalás kútfői (M H K) Budapest, 1900.

³⁾ п. т. 26.

⁴⁾ п. т. 28.

Какво значи немската „Ring“? Г. Баласчевъ, ведно съ всичките други изследователи, вижда въ думата специалното име на аварското укрепление, което обозначава пръстеновидната му форма, понеже немската дума Ring означава „пръстенъ“. Но противъ вѣроятността на това твърдение говори вече фактътъ, че въ извора ние намираме друго обяснение, а именно, че Hring е името на княжеското живѣлище на аваритѣ. Тръгвайки отъ това обяснение на извора, първото нѣщо, което трѣбва да направимъ, е, да видимъ, има ли думата Ring подобно значение въ историята на немски езикъ, и специално въ епохата на аваро-немскитѣ отношения. Ако има, трѣбва да признаемъ най-старото обяснение за вѣрно, т. е. че „Ring“ значи княжеско живѣлище. И наистина, намираме, че думата „Hring“ въ срѣднонемски освенъ „Ring“, „Reif“, „Kugel“ „Kreis“ има значение и „die Umgebung, die Begleitung eines Fürsten, sein Hof, eig. der diesem angewiesene Platz; am Felde das des Fürstentzelt umgebende Lager der Seinigen“. ¹⁾

Отъ това става ясно, че немцитѣ сж назовавали аварското княжеско живѣлище съ думата „Ring“, понеже тази дума е имала въ онова време и това значение въ тѣхния езикъ. Ние нѣмаме тогава работа съ едно специално име, а само съ една обикновена немска дума.

Но какво значи тогава думата θριγγός? Въ старогръцкия тази дума има значение на „die überstehende Mauerzinne“, „Umfriedigung, Zaun“ ²⁾ (ограда, плетъ). Съ сжщото значение се намира и въ срѣдногрѣцкия. Самъ г. Баласчевъ я превежда съ „ограда“. ³⁾ Ако пъкъ обикновеното значение на думата θριγγός е „ограда“, „плетъ“, Скилица я е употребявалъ сжщо въ обикновеното ѝ значение. Нѣма следователно защо да се смѣсва тя съ немската дума „Ring“. Тукъ, както и въ случая на „Ring“, имаме работа съ една дума, която си има и въ нашия случай своето обикновено значение въ грѣцкия езикъ.

Нѣма тогава нищо общо между немската дума „Hring“ и грѣцката „θριγγός“, понеже и едната, и другата сж употребени въ речническото имъ значение.

2) Думата „кампъ“, употребявана отъ лонгобардитѣ, като да дава нѣкакво специално име на аварскитѣ укрепления. К. Шкорпилъ и Ба-

¹⁾ Benecke-Müller, Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Leipz. 1889, II, 705 и сл.

²⁾ Pape, Hwb. d. griech. Spr. Braunschweig 1888, I, 1218.

³⁾ п. т. 28. Което пъкъ се отнася за общия произходъ на дветѣ думи, трѣбва да забележимъ следното: отъ *qreng̃ho ahd hring, старобѣлг. krag, umber cringatro, krikatru, krenkatrum, cinctum, cingulum. Brugmann-Deibrück, Gr. d. Vgl. Gr. d. idg. Spr. 1897, 124, а думата θριγγός Fick сравнява съ ahd. zarga „Einfassung“. Vgl. Wb. d. idg. Spr. I. 107.

ласчевъ именно така мислятъ. Въ схващането на г. Баласчевъ „campus“ е различно нѣщо отъ „hring“ и както хринговетъ на българитъ византийцитъ сж наричали съ една и съща съ немската дума „tring“, и българскитъ централни лагери сж се назовавали отъ тѣхъ сходно съ френско-лонгобардската дума campus — κάμπος. А именно: 1-о За българитъ, които сж дошли презъ VII в. изъ Аварско, като бѣжанци въ околността на Солунъ, ние четемъ, че сж населили „εις τὸν Κεραμῆσιον κάμπον“, ¹⁾ и думата κάμπος щѣше да свидетелствува, че и българитъ сж строили споредъ свой обичай въ Македония специални военни лагери, каквито сж имали въ Панония,²⁾ 2-о а въ надписа на Омортага пѣкъ четемъ, че князътъ, като оставалъ въ „камп“-а на Плиска, построилъ аулъ при р. Тича.

Имаме ли нѣкакво основание да считаме въ поменатитъ случаи „камп“ за дума, която означава специално аваро-българското укрепление? Поради тази причина ли лонгобардитъ сж наричали укрепленията на аваритъ, а чудесата на Св. Димитрия и чаталарскиятъ надписъ ония на българитъ „камп“, понеже това е специално название на „аваро-българското укрепление“?

И въ този случай трѣбва да постѣпимъ по сжщия начинъ, по който това сторихме и въ случая съ думата „Ring“, а именно да видимъ значението на думата „кампъ“ въ поменатитъ езици. Значението на думата campus въ латинския езикъ, както и на κάμπος въ гръцкия е „равнище, лагеръ“. Въ французския и английския езици тази дума въ една форма „camp“ се е ограничавала въ значението „лагеръ“. Нѣщо повече: ние намираме въ южнонемския езикъ сжщата форма „Camp“, заета отъ латинскитъ езици съ значение „eingehogtes Feld“ (оградено мѣсто). ³⁾

Това значи, че думата campus е употребена у лонгобардитъ на Einhard, както и у авторитъ на Омортаговия надписъ и на чудесата на Св. Димитрия, въ обикновеното ѝ значение, дадено въ речниците: лагеръ, оградено съ плетъ мѣсто, както се намира думата въ лонгобардския, респ. въ гръцкия езици.

Нѣма тогава нищо особно въ тѣзи думи, Hring, campus, θριγγός, κάμπος, понеже всичкитъ сж употребявани у поменатитъ автори като

¹⁾ A. Tougard, De l'histoire profane, Paris 1874, p. 188.

²⁾ Баласчевъ п. т. 26.

³⁾ A. Henne, Das lateinische Sprachmaterial im Wortschatze der deutschen, französischen und englischen Sprachen. Leipz. 1903, 96. Cp. Fr. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Strassb. 1889, 158.

обикновени съществителни имена на респективните езици, като немско, лонгобардско и гръцко съществително, а не като специални названия.

* * *

Но ние ще намеримъ действително и специалното име на аварскитѣ укрепления, а именно въ една аваро-турска дума: За седмиградскитѣ „секей“-и (székely), които трѣбва да считаме наследници на аваритѣ и прабългаритѣ, маджарска „Национална хроника“ разказва, че тѣ сж остатъцитѣ отъ 3000 хуни, които сж изостанали следъ смъртта на Атила въ маджарско. Тѣзи хуни сж се притаили следъ пропадането на хунската държава „въ полето Чигла“ и тамъ сж дочакали пристигането на маджарскитѣ имѣ роднини.¹⁾ Думата „чигла“, споредъ Й. Тури, е аваро-турска и е съставена отъ основа осм. čig (чигъ), което значи „висока ограда, насипъ, окопъ“, „изплетенъ отъ трѣстика, пръчки, плетъ, ограда“, и ла — окончание за мѣстнитѣ имена. Čigla тогава значи заобиколено съ „чигъ“ = плетъ мѣсто.²⁾ Сходнитѣ форми съ основа „čig“ сж каз. čik „Rand, Grenze“, кирг. šik, šek „граница, погранична земя“; караим. čäk „Grenze“, и можемъ да намѣримъ и въ чувашкия: t'ši Ge, „mit Gras bewachsene Grenzscheide, der Rain zwischen den Ackerfeldern zweier Dorfgemeinden“.⁴⁾

Между свидетелствата, съ които разполагаме за дунавскитѣ българи, се намиратъ две, въ които се крие сжщата дума čig. — При Теофана именно четемъ, че императорътъ, като намерилъ проходите незащитени, нападналъ България и стигналъ „ἕως τοῦ ξίμας.“ Успенский и Бъори възъ основа на формата „ἕως τοῦ γίμας“, намерена въ нѣколко ръкописи, мислятъ, че се касае за р. Тича, която надписътъ на Омортага нарича „ἡ Τοῦτξα“. Но както Златарски добре забелязалъ, преводътъ на Анастасий, „usque ad Tzicas“⁶⁾ ясно свидетелствува, че въ оригиналния текстъ се е срѣщала формата Tξίμα. Отъ формитѣ на аваро-маджарската дума čig и чувашката t'šiGэ може да се досе-

¹⁾ М Н К 483.

²⁾ Turý J. A székelyek eredete (Произходътъ на секлитѣ) Erdélyi Múzeum XV (1898) 206—207. Ср. Lexicon critico-etymologicum linguae Hungaricae. Budapest 1918, 1031—32.

³⁾ Munkács B., Ethnogr. XII, 142.

⁴⁾ Paasonen, H. Csúvas Szójegyzék. Budapest 1908, 186.

⁵⁾ Theoph, ibid. p. 436, 21-24.

⁶⁾ Theoph. ibid. II, p. 287.

тимъ за българското произношение на думата, която трѣбва да е била *čiga* или *čigā*. Сжщата дума намираме и на друго мѣсто у сжщия авторъ, а именно дето се казва,¹⁾ че българитѣ до императора „ἀπέστειλαν βοῦλαν καὶ Τξιγάτον αἰτουμένου εἰρήνην γενέσθαι“.

Че тази дума *Τξιγάτος*²⁾ наистина има нѣкаква връзка съ думата чига, която значела „ограда, аулъ, дворъ, дворецъ“, свидетелствува обстоятелството, че сръднобългарската дума „чиготъ“, въ по-раншна форма „чигатъ“, има тъкмо значение „спатаръ“, „придворенъ чиновникъ, който носѣлъ мечъ следъ царя“.³⁾

3. Сравнение между аварската и българската укрепителни системи.

Ние нѣмаме, както видѣхме по-горе, никакво основание да сравняваме названията на аварскитѣ и българскитѣ окопни укрепления. Налага се, обаче, едно сравнение между укрепителнитѣ системи на аваритѣ и българитѣ отъ гледище на конструкцията имъ, тъй като всички учени, които сж се занимавали съ укрепителната система на прабългаритѣ, сж заключавали, че тѣ сж свършено еднакви.

Тѣй Иречекъ пръвъ е писалъ, че огромното окопно укрепление при с. Абоба е било, безсъмнено, „главниятъ лагеръ на езическитѣ българи, „Hging“ на този войнственъ кавалерийски народъ“.⁴⁾ К. Шкорпилъ пъкъ се съгласява съ сжщото мнение, като сравнява галацкото, николицелското и абобското окопни укрепления съ аварскитѣ „Хринг“-ове, „Камп“-ове.⁵⁾

Повече мѣсто на това сравнение посвещава само Баласчевъ; но, както ще видимъ по-доле, и той безъ да е вникналъ по-дълбоко въ въпроса. Споредъ него, именно, укрепителната система на прабългаритѣ напълно се схожда съ оная на панонскитѣ „аваро-българи“, следователно — казва той — който иска да разбере по-добре укреп-

¹⁾ Theoph. p. 447,з-4.

²⁾ Ср. J. B. Bury, The later Roman-Empire II 473; В. Н. Златарски, п. т. 223. бел. 1 и 228 1 бел.

³⁾ Ю. Трифоновъ, Къмъ въпроса за старобългарското болярство. С Б А XVI стр. 16.

⁴⁾ Anzeiger der kais. Akad. Wiss. 1898 VI 23; Княж. Бѣлг. II 872, бел. 42; Ист. Срба I 84; Ср. Златарски п. т. 319 бел. 2.

⁵⁾ Добруджа, 194 п. т. бел. 1, казва, че надписътъ на Омортага нарича Абобския лагеръ „χαρπος“, следователно съ сжщото название, което се употрѣбjava за аварскитѣ укрепления.

пителната система на дунавските българи, достатъчно е да види това, което пишат изворите, особно Saint Gall-ския монах за аварските „Хринг“-ове. И следъ това указание той се задоволява само съ цитуване писаното отъ поменатия монахъ за аварските укрепления.¹⁾ Следователно, г. Баласчевъ се ограничава само да констатира това сходство по разказа на монаха и да го счита като единъ фактъ установенъ, съ който да може да си послужи за избраната си теза, безъ да се опита, обаче, той самъ да докаже това твърдение.

И по този начинъ всичките изследователи се задоволяватъ да посочатъ само за съществуването на нѣкаква еднаквостъ на аварските и българските укрепления, като нѣщо доказано, когато въ сжщностъ тази възлюбена теза остава само една съмнителна хипотеза, която нѣма никаква стойностъ, понеже тя не се основава върху едно сравнение на твърде изобилния материалъ, съ който разполагаме и безъ който, естествено, никакво решение на въпроса не е възможно.

Нека, прочее, сега пристъпимъ къмъ това лесно проучване на материала и направимъ нужните сравнения, за да можемъ да се доберемъ до едно положително заключение.

За аварските укрепления имаме следните данни:

1) Въ лѣтописа на Einhard за 791 г. четемъ следното: Карлъ (Велики), отивайки да нападне аварите, се разположилъ най-напредъ на лагеръ при р. Енсъ, която служила като граница между баварците и аварите. Следъ това, продължавайки пътя си, той отблъсналъ стражите на „хуните“ и разрушилъ укрепленията имъ, защитени съ много силни окопи, едното отъ които било при р. Камбъ (Кампъ), а другото при гр. Комагена. Отъ тамъ той продължилъ пътя си до р. Раба и, като я преминалъ, стигналъ чакъ до устието ѝ, и оттамъ се върналъ въ гр. Савария.²⁾

2) За 796 год. въ сжщия изворъ намираме следното: Карлъ (Велики) изпратилъ като подаръкъ на папата съкровищата, които донесълъ Фороюлийскиятъ дукъ отъ Панония, когато той ограбилъ княжеския дворецъ на хуните, който се наричалъ „hringus“. Въ сжщата година — четемъ по-нататкъ — царьтъ изпратилъ сина си съ италиански и баварски войски въ Панония. Пипинъ отблъсналъ хуните къмъ р. Тиса и разрушилъ княжеския имъ дворецъ, който се наричалъ, „както по-горе ка-

¹⁾ п. т. 25—26.

²⁾ Pertz, Mon. Germ. hist. Script. I, p. 177. Cp. Ann. Laur. ibid. p. 176.

захме“, „hringus“, у лонгобардитъ пъкъ *campus*, и всичкитъ съкровища, които намѣрилъ тамъ, донесълъ на баща си.¹⁾

3) Saint Gall-скиятъ монахъ пише, възъ основа на разказа на стария ветеранъ отъ аварскитъ войни, Адалбертъ, следното: „Страната на хунитъ — казвалъ той (Адалбертъ) — била заобиколена съ 9 кржга. И като не предполагавъ да има другъ видъ ограда освенъ плетена отъ върба, попитахъ: „какво особно е това, господине? Той ми отговори: „Съ 9 *hegin* била укрепена“. Отъ това можахъ да разбера, че се касае за плетове, каквито се поставятъ по нивитъ и, като продължихъ по-нататкъ да го разпитвамъ, той ми отговори: „толкозъ широкъ е билъ единъ кржгъ, т. е. толкозъ голъма площъ е ограждалъ, колкото пространство дѣли гр. Цюрихъ отъ Констанцъ; така е строенъ отъ букови, борови и джбови дънери, щото тѣхната дебелина отъ едната страна до другата е била 20 стѣпки и толкова висока. А цѣлото вътрешно разстояние било изпълнено съ твърди камъни или глина. Между тѣзи кржгове селищата били разположени така, че отъ едно до друго е могло да се чуе викъ. Срещу селищата пъкъ въ оградитъ имало входи, презъ които сж могли да излизатъ за грабежъ. Третиятъ кржгъ билъ отдалеченъ подобно на първия на едно разстояние отъ 10 немски, т. е. отъ 40 италиански мили и тѣй нататкъ до деветия, само че еднитъ кржгове сж били много по-тѣсни отъ другитъ. А селищата и жилищата сж били отъ кржгъ до кржгъ всѣкѣде така положени, че всички могли да чуятъ дадения сигналъ.“²⁾

Тѣзи сж даннитъ, стигнали до насъ за аварскитъ укрепления.

Интересно е, че разказътъ на Адалберта, въпрѣки това че не е логиченъ, се счита отъ изследователитъ за достовѣренъ, което най-добре може да се види отъ реконструкцията на Garnier. Тази реконструкция показва прѣстеневидни окопи, разположени концентрично единъ въ други по еднакво разстояние и между които сж поставени групи отъ чадъри и кжщици и най-навътре се вижда княжескиятъ дворецъ.³⁾ Сжщо така мисли и Баласчевъ, който даже и възприема посоченото отъ помения монахъ разстояние между кржговетъ отъ 35—40 френски мили: Рингътъ, казва Баласчевъ, се състоялъ отъ повече концентрични окопни

¹⁾ *ibid* I. p. 183.

²⁾ Pertz, *Mon. Hist. Germ. S. II*, p. 748.

³⁾ *L'habitation l'humaine*. Paris 1892, p. 579—582. Както се види, Garnier реконструира централния хрингъ така. Тогава, споредъ него, всѣки единъ хрингъ се състоялъ отъ такива концентрични кржгове. Следователно, естествено, той не е могълъ да говори за разстоянието, което е, споредъ разказа на Адалберта, между кржговетъ.

пръстени, които сж отстоели единъ отъ другъ на разстоянието 35—40 френски мили. Тогава когато неприятелътъ завладѣвалъ първия пръстенъ, отбранителитъ отстъпвали въ втория, третия и тъй нататъкъ, докато най-сетне стигали въ срѣдата на концентричното укрепление, дето е билъ главниятъ централенъ Hring, — наричанъ отъ франкитъ и лонгобардитъ „Samrus“, въ който се намиралъ и дворецътъ на кагана. Този аварски „samrus“ билъ разположенъ при р. Тиса, дето нѣкога се е намиралъ „Палатъ на Атила“.

Първиятъ въпросъ, който се поставя предъ насъ, е следниятъ: Възможно ли е това, което ни разказва Saint Gall-скиятъ монахъ и установеното възъ основа на него отъ учения свѣтъ общо мнение? Възможно ли е аварската отбранителна система да се е състояла отъ такива концентрични окопни кръгове, които сж били отдалечени единъ отъ другъ на разстояние отъ по 10 немски мили? Отговорътъ е много лесенъ. Ако 9-тъ огради на „хунитъ“ биха били така концентрично разположени и разстоянието между оградитъ да е било 10 мили, тогава диаметрътъ на цѣлото укрепено пространство би било около 180 немски мили, т. е. както Sebestyén отбелязва „външната ограда би стигнала отъ границата на долна Австрия чакъ до р. Донъ“, ¹⁾ и ако продължимъ по-нататъкъ изчислението, то ще дойдемъ до заключение, че пространството на единъ кръгъ съ подобенъ диаметръ би било 1,000,000 квадратни километра, а самитъ пъкъ огради би представлявали една дължина отъ 20.000 километра.

Всичко това показва, че аварската укрепителна система не може да бжде такава, защото това е невъзможно. Това обстоятелство разрешава само по себе си въпроса. Следователно и дума не може да става за обяснението, което подържатъ г. Баласчевъ и други.

И наистина, ако се вгледаме внимателно въ даннитъ, ще съзремъ, че 9-тъ огради не сж били концентрични. Въ лѣтописа на Einhard именно, както видѣхме по-горе, Карлъ Велики, като потеглилъ отъ р. Енсъ, разрушилъ две аварски окопни укрепления, после той стигналъ до р. Раба чакъ до устието ѝ, дето се намира сега градътъ „Győr“, името на който, вѣрва се, да е самото название на аварскитъ пръстеновидни укрепления. Сжщиятъ изворъ казва по-нататъкъ, че Пипинъ при р. Тиса разрушилъ едно аварско укрепление. И така тогава отъ р. Енсъ до р. Тиса е имало най-малко 4 окопни укрепления, което значи, че 9-тъ кръга трѣбва да сж били вънъ единъ отъ другъ, като

¹⁾ Az avar székely kapcsolatok emlékei (Паметниците за аваро-секейскитъ отношения). Ethnographia X (1899) стр. 5.

съвсемъ отдѣлни укрепления. А сжщото това ние виждаме и въ първата частъ на разказа на Монаха. Споредъ него именно, единъ кръгъ „обкржжавалъ толкова пространство, колкото е това между градоветъ Цюрихъ и Констанцъ“. ¹⁾ Значи, кръговетъ сж били отдѣлни и диаметрътъ на всѣко отдѣлно укрепление е билъ дълъгъ 70 км.

Но другата частъ на разказа говори вече съвсемъ друго, а именно че разстоянието между кръговетъ е било 10 мили и че еднитъ сж били по-малки отъ другитъ. Явно е, прочее, че тукъ има грѣшка! Обаче, ако проследимъ разговора между писателя-монахъ и Адалбертъ, ще намеримъ обяснението на тая грѣшка. Адалбертъ почва разказа си съ следното: „страната на хунитъ е била заобиколена съ 9 кръга“. Чувайки това, Монахътъ го запиталъ, за какви кръгове именно той говори. И като получилъ отговоръ, повторно попиталъ разказвача, понеже не можалъ да го разбере. Самитъ тѣзи запитвания на писателя ясно свидетелствуватъ, че той не е разбралъ добре, какво му е разправялъ ветеранътъ. Ето защо само въ първата частъ, въ която предава суровитъ данни на Адалберта, той е точенъ, и затова първата му частъ е добра. Но втората, въ която той се опитва да предаде, да изрази по своему своята представа възъ основа думитъ на Адалберта, които той не разбиралъ добре, е очевидно погрѣшна. Така може да се обясни само пълното противоречие между писаното му въ първата и втората части.

Сега ако допълнимъ даннитъ на Einhard съ разказа на Адалберта, ще видимъ, че аварската укрепителна система се е състояла отъ 9 кръга (hegin), отстоящи единъ отъ другъ на по-голѣмо или по-малко разстояние. Диаметрътъ на всѣки кръгъ е билъ 60—70 км., тогава пространството на единъ кръгъ е било ок. 3000 кв. клм.

А сега нека се повърнемъ на прабългарскитъ укрепления. Какво виждаме ние въ тѣхъ? Цѣлото пространство на Николицелското укрепление е 48. 3 кв. клм., това на Абобското пъкъ 23. 3 кв. клм., т. е. около стотната частъ на единъ аварски-кръгъ. Това показва, че не може да се уподобяватъ, да се идентифициратъ българскитъ укрепления съ ония на аваритъ. Не може да служатъ за сжщитъ цели аварскитъ 9 кръга, които сж обемали едно пространство отъ 27,000 кв. клм., съ българскитъ окопни укрепления, отъ които и най-голѣмото не е имало повече отъ 48. 3 кв. клм. Не може да ъбже, прочее, вѣрно, каквото мисли Баласчевъ, когато пише, че българитъ сж живѣели

1) „Tam latus fuit unus circulus“.

„ауленъ животъ“ както на севернитѣ брѣгове на Черното море, така и въ Балканския полуостровъ.

Интересно сжщо е мнението на г. Златарски, който мисли не само, че аулитѣ сж служили като жилища на българитѣ, но и ограничава броя имъ до единъ само лагеръ, въ който се е побиралъ цѣлиятъ прабългарски народъ, а именно, Николицелскиятъ. И възъ основа на тази хипотеза той опредѣля въ зависимостъ отъ пространството, което заема този лагеръ, и числеността на българската нахлувателна „орда“, като заключава, че българитѣ не сж могли да броятъ съ стотици хиляди, а едва само нѣколко десетки хиляди.¹⁾

Обаче какво показватъ даннитѣ? Какво ни учи сжщиятъ изворъ, отъ който се черпятъ сведенията за българскитѣ укрепления? Ето какво: Строителитѣ на галацкия окопъ сж изкопали пограниченъ окопъ съ цель да защитятъ една държавна граница, а това показва, че тѣ сж обитавали пространната област, която била разположена между р. р. Прутъ и Днестъръ, и тогава галацкото укрепление е служило само като най-важенъ стратегически пунктъ на тази страна. Сжщиятъ народъ, следъ като преминалъ Дунава, пакъ построява единъ окопъ за защитата на нова област, северна Добруджа, и построява едно централно укрепление — Николицелското. И когато после следъ нѣколко години българитѣ стигнали въ Мизия, пакъ сж постъпили по сжщия начинъ: укрепили брѣга на Черното море, затворили низкитѣ части на Стара-планина до Арабаконашкия проходъ, отъ тамъ пакъ построили чакъ до Дунава единъ голѣмъ окопъ. Тогава тѣ сж имали една обширна страна добре защитена, въ най-важния пунктъ на която е разположено едно централно укрепление, това при с. Абоба, съ едно пространство отъ 23-3 кв. клм.

Не може предъ тѣзи факти да се мисли, следователно, че въ едно само окопно укрепление се е побиралъ цѣлиятъ нахлулъ народъ, защото фактитѣ установяватъ по единъ неоспоримъ начинъ, че българитѣ сж укрепявали винаги, кждето сж се установявали — въ Бесарабия, Добруджа и Мизия, границитѣ на една обширна страна, и окопното укрепление служило само като центъръ на държавата.

Не може да се вади, прочее, никакво заключение отъ пространството на Николицелското укрепление за числеността на прабългаритѣ. Въ едно толкова ограничено пространство не е могълъ да живѣе на

¹⁾ п. т. 133.

постоянно мѣстожителство единъ народъ не само отъ нѣколко стотици хиляди, но дори отъ нѣколко десетки хиляди. Особно ако бихме мислили, както г. Златарски, че този народъ се е състоялъ отъ номадски конници, понеже само за 10,000 коне трѣбва и сега повече отъ 48 кв. клм., още по-голѣмо пространство би било нужно, както познаваме номадския стопански битъ, за номади.

Сега ако вземемъ предъ видъ всичкитѣ данни, които до тука изложихме и проучихме, трѣбва да дойдемъ до следнитѣ заключения:

Всичко, каквото знаемъ за аварскитѣ окопни укрепления, ни посочва, че цѣлото аварско племе е живѣло въ границитѣ на 9 кржга, обемащи едно пространство отъ около 27,000 кв. клм., когато даннитѣ, които имаме за бѣлгарскитѣ укрепления, установяватъ, че последнитѣ сж имали за целъ да укрепятъ само стратегически пунктове, а самитѣ селища на бѣлгарския народъ сж се намирали въ границитѣ на обширна страна, заобиколена съ погранични окопи.

Тази разлика въ целитѣ и пространството на тѣхнитѣ укрепителни системи се явява съвсемъ естествена вследствие всичко онова, що знаемъ за тѣзи два народа. Колкото се отнася до еднаквостта на тѣзи две системи, която изследователитѣ обясняватъ съ факта на общия произходъ на тѣзи народи, най-много, което може да се каже, е само това, че производътъ на културата имъ, и специално на военнотехническата имъ култура, е единъ и сжщъ, но по никой начинъ не трѣбва да се заключава, че и по-късната степенъ на укрепителната имъ система е могла да остане еднаква, следъ като дългоременно тѣ сж живѣли въ различни условия и сж стигнали въ различни степени въ културното си развитие. Нѣма съмнение, че промѣната въ културнитѣ условия е докарала промѣна и въ военната имъ техника. Следователно, разликата, която ни показватъ даннитѣ за аваритѣ и бѣлгаритѣ въ културнитѣ, стопански и др. условия на тѣхния битъ, не може да не намеримъ и въ укрепителната имъ система. А именно:

За аваритѣ учимъ отъ изворитѣ, че тѣ сж черпили своитѣ средства за живѣние отъ воененъ грабежъ и отъ данъцитѣ отъ покоренитѣ имъ народи. Целта на войнитѣ имъ не е била защита на държавата, или териториални завладѣвания, а по-скоро грабежъ, и държавитѣ, които сж заплашвали, сж могли да се спасяватъ отъ тѣхнитѣ нападения само съ храни, скжпоценности и пр. Даже и когато въ VII вѣкъ аварската държава вследствие отцепването на бѣлгаритѣ е отслабнала и границитѣ ѝ сж се стѣснили само въ областитѣ на басейнитѣ на срѣдния

Дунавъ и на Тиса, тѣ пакъ не сж се предавали на нѣкакъвъ уседналъ начинъ за живѣне, а продължаватъ своитѣ набѣги.

Този низкъ уровень на тѣхния битъ обуславя и уровня на тѣхното държавно устройство: тѣхната държава не е била още една организирана монархия, а единъ преходъ къмъ нея. Историческата роля на Баяна не обезсилва това твърдение, защото знаемъ отъ историята на източнитѣ народи, че особно презъ време на преселенията на единъ народъ се издигатъ силни личности на чело, организирватъ много бързо отъ разни елементи едно цѣло, една мощна държава, но понеже основата на тази държава не е свързващото наедно чувство на принадлежностъ на единиците на народа, а само силата на волята на единъ вождъ, мощната държава се разпада съ смъртта на нейния основателъ.

Макаръ, поради слабия интересъ на византийскитѣ писатели, данитѣ за аварската организация да сж много рѣдки и повърхностни, все пакъ намерваме нѣщо интересно. Напримѣръ, аварскитъ пратеникъ, преди Баяновото време, говори още въ името на народа си, а не въ името на Хагана. Даже и въ времето на Баяна, когато Хаганътъ въ страшенъ гнѣвъ е искалъ да убие византийския пратеникъ, аварскитѣ главатари го заставили да уважава международнитѣ обичаи.

И отъ тѣзи данни бихме могли вече да заключаваме, че аварската държава е имала племенна организация. А че действително е била такава, свидетелствува това, че аваритѣ сж живѣли раздѣлени въ 9 отдѣлни крѣга, всѣки единъ отъ които е билъ предназначенъ да отбранява една група, принадлежаща на едно военно, стопанско (и споредъ народната вѣра — крѣвно) единство. Така че фактътъ, какво цѣлиятъ народъ е живѣлъ така раздѣленъ между окопитѣ на 9 отдѣлни крѣга, показва, че племеннитѣ отдѣлни интереси не сж изчезвали още у аваритѣ предъ общитѣ държавни интереси и цели: само въ една единна монархическа държава, държавната власть е достатъчно силна, за да се грижи за защитата на цѣлостта на народа, за отбраната на държавнитѣ граници.

Но какъ трѣбва да разбираме тогава аварския политически и стопански строй? Какъ е било възможно, щото въ Аварско въ огромнитѣ му области, които сж лежали вънъ отъ 9-тѣ крѣга, да не е живѣялъ никой, да е нѣмало никакъвъ животъ?

Обяснението на това е следното:

Важна съставна частъ на отбранителната система на получергарскитѣ народи сж съставяли винаги огромнитѣ пусти пространства вънъ

отъ отбранителнитъ окопи или гори. Напримеръ, маджаритъ следъ завладяването на сегашно маджарско сж оставили обширни области вънъ отъ отбранителната линия, така-наречени „gyerűelve“, т. е. области „отвждъ плетове“. ¹⁾ Подобни необитаеми пространства сж се намирили около страната на печенегитъ: до узитъ и аланитъ е имало едно разстояние отъ 6 дена пжтъ, до мордвинитъ 10, до руситъ 1, до тюркитъ (т. е. маджаритъ) 4, до българитъ $\frac{1}{2}$ день. ²⁾

Сжщото е било и у аваритъ, огромнитъ области у които вънъ отъ пространствата на 9 кржга сж оставали необитавани и неизползувани. Тъзи сж играли важна военна роля, а именно служили сж за препятствие на неприятеля, който, за да доближи обитаванитъ кржгове, е билъ заставенъ да премине тия огромни, безспорно мжчно проходими пространства, дето не би могълъ да намери ни храна, ни каквито и да е други припаси. Така можемъ да си обяснимъ, защо следъ падането на аварската държава пространната аварска област е останала известна въ литературата подъ името „пустиня“, ³⁾ а именно по-голъмата частъ, лежаща вънъ отъ обитаванитъ кржгове, е била и по-рано „пустиня“, която съ унищожението на по-малката обитавана частъ на кржговетъ е била само уголъмена.

По този начинъ отъ укрепителната система на аваритъ, освенъ че тя говори и за племенната имъ организация, можемъ да изведемъ заключение и за тѣхния стопански строй, а именно: изоставянето и неизползуването на огромнитъ пространни области, които представляватъ най-малко $\frac{9}{10}$ отъ цѣлата територия на държавата имъ, не биха могли да се обяснятъ, ако аваритъ биха били земледѣлци, още по-малко, ако биха били скотовѣдци. Стѣсняването имъ въ толкова ограничено пространство, като онова включено въ 9 кржга, съответствува само на единъ стопански строй, въ който народътъ живѣе отъ воененъ грабежъ.

Но аварскиятъ народъ е могълъ да живѣе по този начинъ само до когато съседнитъ страни, обречени на грабителскитъ имъ набѣги, не сж били още организирани и консолидирани. Щомъ, обаче, веднажъ западнитъ имъ военни набѣги, които имъ давали огромни плячки, трѣбвало да престанатъ поради засилването на франкската държава, а съ засилването пжкъ на българската държава данъцитъ, които имъ плащали славянскитъ племена, пресекнали, аварската държава е трѣб-

¹⁾ K. Tagányi, Ungarische Jahrbücher. I. (1921), 109 и сл.

²⁾ De adm. imp. c. 37. ed. Bonn. p. 166.

³⁾ Regino, M H K. 322.

вало да рухне поради смъртния ударъ, който нанесълъ промѣна на стопанския имъ строй. Аваритѣ сж се опитвали да разкъсатъ този пръстенъ, който постоянно ги стѣснява, и понеже имъ оставалъ само пътятъ на югоизтокъ, тѣ почнали да налитатъ върху хърватско, докато не сж били и тукъ спрѣни отъ франкитѣ. По този начинъ аваритѣ, осждени на смъртъ, сж живѣели още известно време все по-оскждно и по-оскждно, докато въ края на VIII-я вѣкъ, когато сж се организирали вече дветѣ велики сили, франкската и българската държави, сж били сложени подъ ударитѣ на франкитѣ и българитѣ. Тѣ не можали да не пропаднатъ при единъ стопански строй, тъй различенъ отъ оня на окръжаващитѣ ги народи. А че можаха все пакъ да просъществуватъ тъй дълго време, се обяснява съ слабостта и недостатъчната организираностъ на съседитѣ имъ; но щомъ това вече станало, тѣ, както видѣхме, трѣбвало да изчезнатъ.

Отъ самия този фактъ бихме могли вече негативно да заключимъ за прабългаритѣ, а именно, че тѣ не сж могли да бждатъ на сжщия политико-социаленъ уровеньъ, да иматъ сжщия битъ, като аваритѣ, понеже и тѣ така трѣбвало да изчезнатъ, когато сж стигнали въ съвсемъ новитѣ условия.

И наистина, всички данни, що имаме за прабългаритѣ, свидетелствуватъ, че тѣ сж били отъ древни времена, много по-рано и отъ V^о столѣтие, уседналъ народъ, който се занимавалъ съ земледѣлие и скотовѣдство. Въ полза на това отъ времето преди завладяването на новото имъ отечество ние цитирахме вече редъ свидетелства изъ езика имъ и доказателството на преселенскитѣ имъ движения. Но въ полза на това говори и фактътъ, че прабългаритѣ сж могли да организиратъ и защищаватъ противъ Византия и Авария живѣещитѣ въ държавата имъ славяни. А това може да се обясни само съ обстоятелството, че българитѣ сж имали по-здрава стопанска организация, по-голѣма материална и духовна култура, отколкото всичкитѣ народи, които сж живѣели на северъ отъ Византия и сж се подчинили подъ тѣхното господство.

А тази истина се потвърждава и отъ свидетелствата върху историята на прабългарското време следъ завладяването на новото отечество, къмъ които пристѣпваме по-долу.

Следъ като българитѣ въ 679 г. сж завладѣли страната между Дунава и Стара-планина, Константинъ Погонатъ, страхувайки се отъ по-нататъшното имъ напредване, побързалъ да се примири съ новото

положение. Той сключилъ съ тѣхъ миръ, съ който призналъ правата имъ върху земитѣ, които сж завладѣли, и се задължилъ да имъ плаща ежегодна дань.

И българитѣ гледали на този договоръ много сериозно. Както изобщо убедително личи и отъ твърде малобройнитѣ сведения за историята на следващитѣ 80 години, прабългаритѣ твърде много уважавали договоритѣ си.

Византия, напротивъ, никога не мислила да подържа мира сериозно. Фактътъ, че тя презъ цѣлото това време нападала само два пжти България (697/8, 708 г. г.), не опровергава тази истина; ако тя не нападала по-често България, причината за това е, че е била заета въ войни съ арабитѣ и вътрешнитѣ смутове, и естествено, не е могла да желае да увеличава броя на своитѣ врагове. Напротивъ, въ деликатното си положение не веднажъ е искала и помощъ отъ българитѣ, а именно: Юстинианъ II поискалъ и получилъ на два пжти, въ 705 и 711 г. г., такава помощъ противъ неприятелитѣ си, които му оспорвали трона; сжщото сторилъ и императорътъ Леонъ, воюващъ противъ арабитѣ, въ 717 г., както и въ 718 г. императоръ Анастасий II, който сжщо поискалъ помощъ отъ българитѣ въ борбитѣ му противъ неговата неприятелска партия.

Но колко странно е поведението на българитѣ спрямо Византия! Защото отъ горнитѣ данни ние получаваме за прабългаритѣ съвсемъ друга картина отъ оная, която е изобщо известна. А именно, до сега ние сме чели у всичкитѣ автори за българитѣ, че тѣ сж единъ номадски народъ, който е дирилъ винаги поводи за война и е гледалъ постоянно да плячкосва и да разширява владенията си, а сега подъ свѣтлината на самитѣ данни предъ насъ се открива единъ съвсемъ другъ народъ — народъ, който проявява миролюбие, който уважава договоритѣ си, които е сключвалъ, и никога не е нападалъ, когато другъ контрагентъ е поддържалъ договора. Нѣщо повече: той не се опитвалъ да използва дори и най-благоприятнитѣ за него моменти, които му се представятъ, въ каквито византийцитѣ не биха могли да му противопоставятъ каквато и да била отбрана. Причината на това е, както е очевидно отъ даннитѣ, че прабългарската държавна политика е разчитала винаги на дипломатически средства за увеличението на териториитѣ. Съ тази си политика прабългаритѣ получаватъ срещу помощта, която даватъ въ 705 г. на законния императоръ — Юстинианъ II — противъ похитителитѣ на трона му и безъ всѣкаква война Загорската

область и твърде вѣроятно е, че и въ 716 г. сж получили нови територии за помощта, която сж дали въ вътрешнитѣ размирици и на тѣзи години въ Византия.

Историческитѣ данни сочатъ, следователно, прабългаритѣ като народъ, който е стоялъ действително на една по-висока културна степенъ, който не търси случай да воюва и не вижда въ войната интересъ, а обратно грижи се да осигури труда и интереситѣ на населението на държавата си, стараещъ се по-скоро да организира отбранителнитѣ си средства, отколкото да се приготвя за нападение.

Така може да се обясни, защо българитѣ сж заобиколили цѣлата си страна съ окопи и укрепили вътре най-важнитѣ стратегически пунктове. Пространството на централното укрепление, тъй нареченото „аул“ „аулъ“, показва, че то е служило, за да брани единъ важенъ отъ търговско и военно гледище пунктъ. И обитателитѣ му сж могли да бждатъ толкозъ на брой и такива по назначение, колкото и каквито могатъ да бждатъ въ единъ такъвъ воененъ центъръ: въ вътрешната му частъ е живѣлъ ханътъ съ близкитѣ и вътрешнитѣ му хора, а въ външната — нѣколко хиляди войници, принадлежащи на охраната, прислугата на хана и пазителитѣ на укреплението. Въ по-малкитѣ пѣкъ прѣснати изъ страната укрепления сж живѣли по единъ отъ „външнитѣ бойли“ съ войницитѣ. А самиятъ народъ, занимаващъ се съ земледѣлие и скотовѣдство, е живѣлъ вънъ отъ аулитѣ въ пространнитѣ равнини и хубави планини на новоспечелената и организирана държава на прабългаритѣ и се е прибиралъ въ укрепленията на аулитѣ, само когато приближавалъ неприятелтъ.

4. Нѣколко бележки върху произхода на окопното строителство у прабългаритѣ.

Твърде естествено е, че единъ народъ, какъвто споредъ даннитѣ е билъ прабългарскитъ, се е старалъ да живѣе въ миръ. Ние видѣхме на друго мѣсто, по кои причини прабългаритѣ сж проявили презъ първитѣ 80 години едно особно, прекалено миролюбие, безъ да се опитатъ да използватъ и най-благоприятнитѣ моменти. Паметницитѣ имъ ни даватъ отговоръ: тѣ сж били извънредно много заети съ построяването на огромната имъ отбранителна система.

Но за да извършатъ тѣ ония грамадни постройки, отъ които сж стигнали следи до насъ, не е било достатъчно само времето и непрекъснатото спокойствие, съ което разполагали благодарение на трайния миръ съ Византия. За това е трѣбвало и друго нѣщо — да иматъ

преимущества на специалните познания, да притежават сигурна техническа окопно-строителна култура.

Наистина, самите следи, материалите, които са стигнали до нас, сочат прабългарите в туй отношение като бележити строители: главните, централните им укрепления, както по своите размери, така и по характера на тяхната конструкция, представляват нещо особено и импозантно в сравнение с малките земни укрепления, каквито са били, сдѣйки по останалите следи, строени от другите народи в разни времена и страни.

Но това се доказва и от обстоятелството, че паметници на тяхното окопно строителство се намират и другаде, вън от Балканския полуостровъ. Така напр.:

1-о. Паметниците на окопното строителство на волжските българи. Знае се, че столицата на волжските българи, гр. Болгаръ, е била заобиколена с земен окоп и освен това един пограничен окоп, дълъг 400 клм., простиращ се от р. Волга до р. Кама.

2-о. Нашите познания за прабългарските укрепления ни учат, че българите са укрепили всички важни стратегически пунктове на държавата си. Следователно, понеже знаем, че сжщите българи са владѣли в IX вѣкъ и източно маджарско, трѣбва да предполагаме, че и там може да намерим следи от техни укрепления. Твърде желателно е, прочее, да се подложат на системно проучване материалите, които се намират в маджарско. Подобно предприятие би се улеснило много от свидетелствата на българския материал. Следващите данни правят успѣха в това отношение вѣроятен, а именно:

В северно и южно маджарско един важен стратегически пункт се нарича с старобългарско название *Zemlin, Zemlén*, т. е. Зеблинъ, което ясно говори за земно укрепление.¹⁾ Освен това, Анонимусъ, маджарския хронистъ (ок. 1200 г.), говори за земните укрепления *Szabolcsvár*²⁾ (укрепление на Саболчъ), *Sárvár*³⁾ (кално укр.) и *Himes udvar*⁴⁾ (разноцвѣтен дворъ), като построени от новонахлулите маджари. Сжщият автор споменува после укреплението *Bihar*,⁵⁾ столица на един български князъ, Менмаротъ, дето сжщо може да се видят и сега следите на огромното земно укрепление, както и на земното

1) Melich I. Magyar Nyelv. 1920, 1.

2) М Н К. 419.

3) М Н К. 420.

4) М Н К. 416.

5) М Н К. 417.

укрепление Surungrad,¹⁾ т. е. Csongrad (Чонградъ), името на което има старобългарски произходъ.²⁾

Макаръ тия материали да не сж били подложени на сериозни научни издирвания — всички досегашни хипотези за българскитъ и аварскитъ укрепления въ маджарско сж по-скоро интересни, отколкото достовърни³⁾ —, трѣбва да предполагаеме, че една частъ отъ тѣзи земни укрепления и окопи, които се намиратъ въ източно маджарско, иматъ български произходъ.

Въпросътъ, който сега ни се поставя, е следниятъ: отъ где сж могли българитъ да научатъ тази внушителна-укрепителна техника? По този важенъ въпросъ ние можемъ да направимъ само следнитъ бележки:

1. Укрепленията на българитъ, даже и ония, на които конструкцията е била сложна, се състояли отъ земни окопи, види се, до времето на Омортага. На пръвъ погледъ би се помислило, че причината на тази особеностъ се състои въ простотата на работата и леснотията въ доставяне на материала. Обаче, ако вземемъ предъ видъ обстоятелството, че въ Николицелското укрепление, макаръ самата почва да е била камениста, прабългаритъ пакъ издигатъ стѣна отъ земя и като не намиратъ такава тамъ, докарватъ я отъ другаде, то става ясно, че прабългаритъ сж научили окопното строителство и сж го донесли отъ страна, въ която нѣма камъкъ и за строежа сж си служили само съ прѣстъ.

2. Подобно на прабългарската, огромна окопно-строителна дейность намираме и у аваритъ. Ако единъ аварски окопенъ кржгъ е билъ дългъ около 200 километра, то 9-тѣ сж имали около 1800 километра дължина, което представлява една колосална работа, възможна да се предприеме само отъ единъ народъ, който е строилъ окопи отъ най-стари времена.

Но за аваритъ пкъ знаемъ отъ изворитъ, че тѣ непосредно следъ разпадането на истинската аварска империя въ Азия, на която сж били подчинени, напуснали старото си отечество и, бѣгащи съ Кралимарковски стѣпки, въ нѣколко само години стигнали до Дунава. Следователно, ако за българитъ бихме могли да предположимъ, че, тѣ сж престояли дълго време въ Кавказъ и тамъ научили окопния строежъ, то за аваритъ не може да се каже същото: последнитъ сж донесли безъ съмнение този строежъ отъ ценноститъ на азиатската хунска империя.

¹⁾ М Н К. 437.

²⁾ Melich, *ibid.*

³⁾ Romer Fl. Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie (Compte rendu de la huitième Session à Budapest 1876, II 1) 39—77: Les fosses du diable en Hongrie, 78—102: Les camps barbares fortifiés.

А понеже знаемъ, че прабългаритѣ сж излѣзли преди столѣтия отъ сжщата тази страна и спадали въ сжщия културенъ кржгъ съ аваритѣ, трѣбва да заключимъ, че тѣ сж взели и окопно-строителната си наука отъ сжщото културно богатство, а именно отъ хунитѣ — наследници на китайската култура.

3. Пакъ тамъ ни води и другъ единъ елементъ на прабългарската култура. Ние познаваме лѣтоброението на прабългаритѣ. Именникътъ на първитѣ български ханове показва едно лѣтоброение, което е познато въ тюркско-монголската областъ и люлката на което е Китай. Времето, въ което е било взето отъ китайцитѣ, се установява отъ възприемането не на сложнитѣ 60 годишни, а на по-проститѣ 12 годишни цикли на китайското лѣтоброение. Нѣма тогава никакво съмнение, че лѣтоброението на българитѣ представлява елементъ отъ хунската култура, която е имала китайски произходъ.

* * *

Наистина, тамъ, отъ дето сж произхождали българитѣ, аваритѣ и други т. н. „хунски“ народи, — въ азиатската хунска държава сж имали добри случаи за опознаването имъ съ окопния строежъ. Известно е, че люлката на културата на пустиннитѣ народи, Китай, е родината и на окопното строителство. Голѣма частъ на „дългитѣ стени“, защищаващи Китайската държава, сж били строени тъкмо противъ нападенията на хунитѣ, така че хунскитѣ народи сж имали случаи да изучатъ начина на строежа, да видятъ ползата отъ него.

Споредъ китайскитѣ извори, дългитѣ стени сж били строени презъ IV—III столѣтие преди Рождество Христово.¹⁾ Строителитѣ сж използвали за намаление на работата всичкитѣ отбранителни особности на терена²⁾ и само тамъ, дето не е имало естествена пречка, сж строили стена отъ материалитѣ, които сж се намирали на тѣхно разположение: земя, камъни³⁾ или дървени дънери.⁴⁾ Но и тамъ, дето има каменна стена, единъ земенъ окопъ, свързанъ чрезъ траншеи съ нея, служи като външна отбранителна линия.

Ето какво разказва за една по-късна частъ на стена единъ твърде

¹⁾ De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeiten. Berlin—Leipz. 1921, 33 и сл.

²⁾ De Groot, п. т. 44.

³⁾ De Groot, п. т. 46.

⁴⁾ De Groot, п. т. 242.

интересенъ китайски изворъ отъ 4. десетица пр. р. Хр.¹⁾ Хо-хан-ша, хунски князь, като искалъ да изкаже своята благодарностъ и преданностъ къмъ китайцитѣ, обещалъ да вземе грижата за защитата на пограничните укрепителни съоръжения отъ Шангъ-ку до Тунъ-хонгъ. Но интендантъ на вътрешния китайски императорски дворъ не се съгласилъ да приеме хунското предложение и въ доводитѣ, съ които той защитилъ своето мнение, разказва за произхода на стенитѣ. А именно, че богатата страна на хунитѣ, която била разположена на изтокъ вънъ отъ дотогавашнитѣ погранични постройки — при Лиао-тунгъ (1000 ли), била завладѣна въ времето на императора Хиао-Ву (отъ 141 г. пр. р. Хр.), и въ този случай билъ предприетъ строежътъ на поменатитѣ стени за защита на новата завладѣна областъ. Споредъ интенданта, тази стена, построена отъ 100 години, била подкрепена съ редица отбранителни станции и траншеи, които сж я свързвали съ единъ „външенъ окопъ“. Самата стена била построена въ най-голѣмата си частъ отъ земни окопи, а въ проходите и низкитѣ планински мѣста — само отъ дървени дънери, кръстообразно поставени.

Естествено е, че не билъ употребенъ камъкъ, понеже стената тукъ е преминавала презъ пѣсѣчни пустини.²⁾

Че тази стена трѣбва да идентифицираме съ оная, която г. Аурелъ Щайнъ, известенъ археологъ, издирилъ и изучилъ въ цѣлото ѝ протежение презъ 1907 и 1913 години и за която и намеренитѣ въ станциитѣ извънредно богати архиви свидетелствуватъ сжщото, което говори и горниятъ разказъ, а именно, че тя е била строена въ края на втория вѣкъ преди Рождество Христово³⁾ — въ това нѣма никакво съмнение.

За тази стена отъ описанието на г. Аурелъ Щайнъ виждаме следното: Китайскитѣ инженери сж използвали въ отбранителната линия редицата солени езера и блата, за да спестятъ отъ строежа. А презъ всичкитѣ мѣста, презъ които се открива входъ за неприятеля, е била издигната стена.

Нейното предназначение е било да защити противъ хунскитѣ нападения областъта, стояща на югъ отъ р. Су-ло-хо.⁴⁾ Стената, укрепена на известни разстояния съ стражарски и караулни станции, преминава

¹⁾ De Groot, п. т. 239 и сл.

²⁾ De Groot, п. т. 240.

³⁾ Stein Aurél, *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Budapest 1913, 397.

⁴⁾ Stein Aurél, *Indiából Kinába*, Budapest 1923, 76.

почти навсякъде срѣдъ пълна пустиня. Че тази престара постройка е преживѣла хилядолѣтия, една отъ причинитѣ на това трѣбва да се дири въ обстоятелството, че човѣшка сила не се е докосвала до нея. Но още по-важенъ факторъ е билъ специалниятъ начинъ на нейния строежъ.¹⁾ Стената е строена отъ набита глина, съ поставени на известни, точно опредѣлени разстояния редици снопе отъ трѣстика или дървени клонове, споредъ това, съ какво сж разполагали областитѣ. Стената е дебела при основата 2.5 м. и на върха 2 м.

По сѣщия начинъ сж били построени наблюдателнитѣ и отбрани-телнитѣ кули — повечето отъ набита глина или отъ плитари. Подобни глинени стени сж обкръжавали и градоветѣ въ Китай и Туркестанъ, както се вижда и сега.

Хунскитѣ народи, прочее, сж имали где и отъ кого да се научатъ да строятъ окопи. Но отъ даннитѣ, изнесени отъ разни изследователи, знаемъ само, че аварскитѣ и българскитѣ укрепления сж строени отъ земни окопи, но никой не е обърналъ нужното внимание върху характера на самата земна работа, за да се види, дали въ нея се намира, както въ китайския строежъ, набита глина.

II. Паметници отъ Омортаговото време.

Огромното Плисково укрепление е било, макаръ и въ стара и проста конструкция, за първитѣ български ханове задоволителна резиденция, защото силната генерация на тази организаторска епоха е била скромна, не търсеща материални удобства и преимущества. При все че не сж били издигани величествени дворци, не може да се каже, че първитѣ три генерации не сж проявили голѣма строителна дейность, защото следитѣ на творческата имъ дейность и днесъ личатъ на всѣкъде. Но не благоустройствени и художествени съображения сж ръководили тази дейность, а защитата на новосъздадената държава. Всичката имъ дейность е била погълната и изтощена отъ строежа на отбранителни работи за държавата.

И наистина, тази забележителна строителна работа, проявена презъ толкова кратко време, въ такова множество окопи и крепости, може да се обясни само съ следнитѣ обстоятелства: 1-о, че българитѣ сж разполагали съ една многовѣковна окопно-строителна техника и 2-о, че

1) Stein, Romvárosok etc. 335 и сл., 375 и сл., 385 и сл. и 485.

тѣ сж считали, като най-важна своя задача, да построятъ една огромна отбранителна система, като сж имали ясното съзнание, че безъ това младата имъ държава не ще може да се смѣта за обезпечена.

И освенъ организаторска способностъ, духовна и материална култура, тъкмо последното съзнание е било най-необходимото въ новото положение на прабългаритѣ, а именно, съзнанието, че всички трѣбва да се посветятъ за осъществяването на една и сжща целъ, съ една дума имало е нужда за пълно обществено единство. Само това единство е могло да даде възможностъ да се развие до такава степенъ силата; само така е могло да се осигури постоянното разширение за смѣтка на Византия и да се строи едновременно и необходимата отбранителна система. Това е могло да стане, само защото Византия не можа да разстрои тази желѣзна организация на дунавскитѣ прабългари.

И наистина, въ тази епоха организацията на българската общественостъ е била такава, че не е давала възможностъ да се проявяватъ други цели, тенденции и интереси, освенъ ония на обществото и държавата. Именникътъ, именно, на първитѣ български ханове ни въвежда въ родовата епоха на прабългарското общество, когато личността е нѣмала още цена, и нейниятъ интересъ е билъ да се установи родословието, Именника на праѣдитѣ ѝ, а за себе си не е дирила слава отъ съвременницитѣ; тя се е старала само да заеме почетно мѣсто въ реда на праѣдитѣ. Членоветѣ на такава една организация, прочее, сж много по-безкористни отъ ония на епохата на индивидуалноститѣ, защото тѣ ценятъ по-високо традицията отъ личната стойностъ. Въ такава епоха още не се проявяватъ на сцената силни, амбициозни личности, които доставятъ най-добритѣ експоненти на чужди влияния и ставатъ често орждия на чужди интереси.

Но тази тъй важна и полезна епоха за образуването и закрепването на младата държава твърде бързо отминала. Докато авторътъ на поменатия Именникъ, който го е изработилъ въ VIII в., е още чедо на това време, надписитѣ отъ първата половина на следния вѣкъ говорятъ вече за личности. За по-бързото настѣпване на тази нова епоха, за изпреварването на естественото течение на еволюцията сж съдействували много причини. Военната, деятелната епоха на странствованията, на завладяването на новото отечество и на постоянното напредване, съ съпровождащитѣ новото установяване промѣни, сж ускорили извънредно много хода на общественото развитие. Последвала е по този

начинъ по-рано, отколкото е трѣбвало, една епоха, въ която всичкитѣ сили сж въ борба, всичко ври и кипи, и старото общество, по липса на време, за да еволюира нормално, се разпаднало съ трѣсъкъ. Голѣмитѣ събития, голѣмитѣ промѣни, голѣмитѣ задачи сж породили индивидуалноститѣ, и е започнала борбата между стари и млади, или, както бихме ги назовали днесъ, консерватори и либерали.

Тъкмо такива обществени кризи представляватъ най-благоприятнитѣ условия за вмѣшательство на неприятелскитѣ държави, тъймо презъ времената на общественитѣ промѣни се развива най-опасната дейность на неприятелската дипломация, понеже представителитѣ на различнитѣ течения въ такива времена сж по-голѣми врагове помежду си, отколкото и най-опаснитѣ външни неприятели. И въ такива именно времена победитѣ на чуждитѣ сили сж по-сигурни съ помощта на враждуващитѣ политически партии, отколкото съ помощта на собственитѣ си армии.

На сцената на тази обществена криза въ България се явяватъ типични революционни фигури. Тамъ изпжква най-напредъ младиятъ, 30 годишенъ Телецъ, който, презъ трупа на законния владетель, се покачилъ на престола, но изплаща съ живота си това, когато не е могълъ да изпълни възлаганитѣ му надежди: покорението на Византия. И веднага се явява на сцената съвсемъ противоположна фигура, Севинъ, който дири въ обратната политика — миръ съ императора, т. е. въ подкрепата на външна сила — сигурността на престола си, и е могълъ да избегне участиа на своя предшественикъ, като успѣлъ на време да се спаси при своя покровитель, въ чийто дворъ се установилъ, туряйки се на разположението му като орждие въ неговитѣ борби противъ собственитѣ си съотечественици. Но начеватъ още по-бързо да се промѣнятъ сценитѣ. Скоро сж станали жертва на размирицитѣ, единъ следъ другъ, Уморъ, Токту и Паганъ, всички вече играчки въ ржцетѣ на византийския императоръ.

Каква е разликата между тази и по-предишната епоха? Докато въ началото на столѣтието българскиятъ владетель е дошълъ въ Цариградъ, за да доведе и постави византийския императоръ на трона му и получава военни почести отъ византийскитѣ войски, сега, въ 767 г. ханъ Паганъ е дошълъ въ византийската столица съ своитѣ бойли, за да моли миръ, и императорътъ, като нѣкакъвъ покровитель, ругалъ хана и велможитѣ му заради постояннитѣ смутове, които сж ставали въ държавата имъ.

И следващият ханъ Телсригъ сжщо напразно се старае да спре хода на събитията; размирицитъ продължили, и той трѣбвало да бѣга и търси прибѣжище при неприятеля си — императора.

Но обществената криза въ кжсо време се разрешила благоприятно. Разрушителнитъ вжтрешни размирици се свършили, и Византия изведнажъ намерила предъ себе си единъ единенъ българския народъ. Тя е трѣбвало да се убеди, че голѣмитъ смущения на по-предната епоха не сж били плодъ на дейността на нейната дипломация, а само неизбежнитъ конвулсии на единъ вжтрешенъ процесъ за стабилизиране последиствията отъ голѣмитъ политико-социални и стопански промѣни, които се бѣха извършили въ предната епоха, и когато се приключва този процесъ, отнима се вече на Византия всѣка възможность да се бърка въ вжтрешния животъ на България.

И наистина, въ последнитъ години на столѣтието ханъ Кардамъ успѣва да застави византийцитъ да се примирятъ съ това ново положение и даже да имъ наложи единъ миръ, съ който тѣ се задължаватъ да плащатъ на българитъ ежегоденъ данѣкъ. Крумъ пъкъ, съ увеличената си армия отъ събранитъ въ новитъ му владения — източно Маджарско — военни сили, е могълъ да нанесе на Византия голѣмъ ударъ, заплашвайки вече и самата ѣ столица.

По този начинъ Византия, стресната отъ победитъ му, схванала, че трѣбва да промѣни своята политика спрямо България и още въ първата година следъ заемането на трона отъ Омортага тя сключва съ българитъ 30 годишенъ миръ.

Миролюбието на Византия, споредъ всичко това, се обяснява много лесно отъ тежкото ѣ положение. Но и нейнитъ противници, вземайки много сериозно този миръ, го поддържатъ до край. Самъ Омортагъ до толкова се придържалъ о буквитъ на договора, че, когато разбунтуванитъ заплашвали императора Михаила II въ столицата му, Омортагъ, съгласно договора, отива въ помощъ на императора и го освобождава отъ разбунтуванитъ тѣлпи.

Такива услуги българската дипломация обикновено правила срещу териториални отстъпки; но въ този случай българитъ се отклоняватъ отъ възприетата си тактика, което може да се обясни само съ обстоятелството, че тѣ не сж желали да се простиратъ сега на югъ за смѣтка на Византия. Каква е могла тогава да бжде причината на това явление? Какъ се обяснява обстоятелството, че, докато презъ 1¹/₂ столѣтие най-важната грижа на българитъ е била, да се разширяватъ

на югъ, сега, въ тѣзи крайща, се стараятъ да установятъ и фиксиратъ добититѣ до тогава граници? Причината трѣбва да търсимъ въ обстоятелството, че тѣ сж били заети въ друга посока: тѣ сж смѣтали за много по-важна задача да консолидиратъ севернитѣ и западнитѣ си нови владения. Омортагъ, прочее, далъ нова насока на българската държавна политика, а именно: къмъ северъ главната грижа е била съсредоточена върху отнетото отъ аваритѣ Източно-Маджарско.

И наистина, освенъ склучения съ Византия миръ, цѣлата дипломатическа и военна дейность на Омортага сочи на тази нова линия на българската политика.

Съ завладяването на Източно-Маджарско и разширението на границитѣ и на Балканския полуостровъ, въ западно направление, прабългаритѣ станали съседи почти по цѣлото продължение на държавата си съ империята на франкитѣ. Тукъ и интереситѣ на дветѣ държави скоро се сблъскали, защото франкитѣ, следъ като завладѣли хърватско, правили опити да проникнатъ и на изтокъ. Обаче, като не желаели да водятъ за това война, тѣ почнали да си служатъ съ дипломацията, като се опитвали да разбунтуватъ племената отъ западнитѣ провинции на България, за да могатъ да турятъ ржка надъ тѣхъ. И първитѣ имъ опити не били безуспѣшни, понеже племената, живущи при р. Тимокъ и Долна Тиса, се отцепили отъ българитѣ и присъединили къмъ тѣхъ. Какво трѣбвало да прави въ такова деликатно положение Омортагъ? Той не билъ по-малко предпазливъ отъ франкитѣ! Както показва цѣлата му дейность, той билъ естествено приятелъ на мира, понеже като господаръ на една голѣма империя, трѣбвало да се грижи за спояването на разнитѣ области и да организува племената на държавата си, а не да воюва съ чуждитѣ държави. Тогава Омортагъ поелъ дипломатическия пѣтъ, за да уреди въпроса съ франкитѣ.

Неговитѣ пратеници се явявали често пѣти въ франкския дворъ и молили за установяването на границитѣ. Но франкската дипломация гледала винаги да отлага отговора, като не желаела нито да се откаже отъ новопридобититѣ области, нито пъкъ да воюва съ българитѣ. Омортагъ тогава, следъ тия дълги протакания, съзирайки намеренията на възприетата отъ франкитѣ тактика, се решилъ, като не му оставало друго средство, да прибегне до оржжието. Това трѣбва да се заключи и отъ самото обстоятелство, че българскитѣ пратеници изведнажъ изчезватъ отъ франкския дворъ, а по-късно изворитѣ пишатъ, че българитѣ почватъ да завладѣватъ Панония. Отъ това явствува, че българитѣ

следъ като не успѣли да разрешатъ по миренъ начинъ въпроса, прибѣгнали до оржжието: подчинили и умирили възстаналитѣ славянски племена и после нападнали и франкитѣ.

Всичко това показва по единъ убедителенъ начинъ, че Омортагъ направилъ всичко зависеще отъ него, за да запази мирни отношения съ съседитѣ си, както съ франкитѣ, така и съ византийцитѣ. И че причината на тази му упорита склонность къмъ миролюбие не била страхътъ отъ мощнитѣ му съседи, се потвърждава отъ факта, че той, следъ като не можалъ по другъ начинъ да постигне желания резултатъ, съ силна ржка възстановилъ своята власть въ западнитѣ си владения. Империята му, поставена като клинъ между дветѣ европейски велики сили — Византия и Франкия—играла въ всѣко отношение роля, каквато сж играли и тия две държави. Самото това голѣмо миролюбие, което характеризва цѣлата политика на Омортага, е имало за главна цель да обезпечи мирното развитие на населенията въ държавата му, и то ясно сочи на единъ господаръ, чиято амбиция е била да увѣковѣчи името си не чрезъ военни победи и подвизи, а съ творческа дейность въ областта на държавната организация и особно въ оная на строителството.

И всичко е помагало на Омортага въ неговата творческа дейность, а именно :

1-о. Монархическата организация въ негово време достига до своята най-развита степенъ: авторитетътъ на хана още презъ времето на Кардама е билъ засиленъ, Крумъ пъкъ закрепилъ династията си съ успѣшнитѣ си борби. Така че презъ времето на Омортага не е имало вече друга авторитетность въ държавата, освенъ тази на хана. Неговитѣ пълководци и велможи сж били вече придворни лица, на които всѣка слава и облага идвала отъ властта на държавния глава.

Естествено, че само такава неограничена княжеска власть е могла да разполага съ материални средства, за да предприеме издигането на грамадни и великолепни сгради. Такава голѣма власть се стреми да изгради за себе си разкошни дворци. Омортагъ самъ говори за такива дворци. Между тѣхъ, както се вижда отъ развалинитѣ, издигането на столицата Плиска и на крепостта, съградена въ мѣстностьта на бждация Преславъ, сж погълнали необикновени средства и трудъ.

2-о. Поради голѣмото разширение на България, ханътъ станалъ господаръ на една голѣма държава. Богатствата на новитѣ северни владения били толкова голѣми, че лесно се обяснява, защо Омортагъ се отказалъ отъ напредването си на югъ и защо е съсредоточилъ

всичките си грижи за защита и организиране на северните области. Той е пожертвувал на тѣзи владения възможността за разширение на югъ, защото българитѣ сж достигнали, отъ стопанско гледище, до много важни ценности, т. е. до солните области на Седмиградско около р. Марошъ. Освенъ мѣстните имена Солнокъ и Торда, названието на р. Кюкюльо (*Кюкелеу), което е прабългарско, свидетелствуватъ, че прабългаритѣ сж водѣли тукъ колонисти и сж почнали да експлоатиратъ занемаренитѣ отъ римско време солници. Тази нова област донесла силенъ материаленъ тласъкъ за развитието на българската държава, понеже, щомъ започнали българитѣ да разработватъ неизчерпаемитѣ солници на Седмиградско, българскиятъ ханъ станалъ господаръ на огромни и отъ свѣтовно-стопанско гледище важни ценности, като притежателъ на соль, която поради отсъствието на повечето отъ срѣдноевропейскитѣ солници, които били открити само по-късно, е била извънредно ценна. Безсъмнено, тя представлявала вече и въ времето на Омортага важна експортна стока, както е било въ края на столѣтието, — даже и служила като дипломатическо средство въ ржцетѣ на българитѣ, тъй като франкскиятъ кралъ Арнулфъ, като искалъ да напакости на враговетѣ си, молилъ българския царь Лаодомуръ (*Олдамуръ), да не позволява на моравцитѣ да се снабдяватъ съ соль.

Тѣзи нови богатства — сольта, която е била държавенъ, т. е. хански имотъ¹⁾ — увеличили извънредно много доходитѣ на българския дворъ и му дали възможность, материални средства, за голѣми държавни строения. Освенъ това, не трѣбва тукъ да изпусκαе изъ предъ видъ онова, що изворитѣ съобщаватъ за аваритѣ. Споредъ Айнхарда, именно, франкитѣ плякосали толкова много злато и сребро отъ аваритѣ, че тѣ, които били преди това сиромаси, станали изведнажъ богати. И наистина, знаемъ, че стойността въ онова време на среброто спаднала почти съ една трета.

Нѣма съмнение, че влизането на плякосанитѣ тогава аварски съкровища и въ българската държава, на която се паднала по-голѣмата частъ отъ аварската империя, оказало грамадно и решително влияние въ развитието на българската култура, особно на изкуствата.

3-о. Сключениятъ съ Византия миръ е важенъ, не само защото гарантиралъ сигурността на българската държава и като всѣки миръ е

¹⁾ Въ това ни убеждава и фактътъ, че солницитѣ сж се намирали въ първитѣ години на XI вѣкъ въ ржцетѣ на маджарския кралъ — значи като наследство отъ българската държава, а не като частно владение, притежание на частни лица.

благоприятствувалъ за културното развитие на сключилитѣ го държави, но и особно защото той позволилъ да нахлуятъ въ България маса византийски художници и майстори. Една нова, до тогава твърде малко достъпна за тѣхъ, извънредно обогатила се държава, имъ отворила своитѣ граници, и тогава отъ препълнения съ художници и майстори Цариградъ потекълъ единъ непрестаненъ порой въ новото Елдорадо да дири щастие.

1. Строителство.

а) Плиска.

Споредъ Търновския надписъ, Омортагъ, макаръ да построилъ новъ разкошенъ дворецъ при Дунава, пакъ останалъ да живѣе въ стария си дворецъ; следователно той не премѣстилъ и столицата си на Дунава. И другъ единъ надписъ — Чаталарскиятъ — дава вече и името на Омортаговата столица, като съобщава, че Омортагъ, когато построилъ новъ аулъ при р. Тича, останалъ да живѣе въ стария си дворецъ — Плиска.

Но къде именно е била разположена старата столица Плиска? Споредъ свидетелството, което даватъ находкитѣ, не остава вече съмнение, че тази столица се е намирала въ мѣстността при сегашното село Абоба, дето сж открити отъ нѣкогашния „Руски Археологически Институтъ въ Цариградъ“ многобройни развалини, тѣй като тукъ именно се откри по-големата частъ отъ всичкитѣ паметници, които сж познати отъ Омортагово време. Между тѣхъ сж и най-важнитѣ документи за прабългарското строителство, а именно надписи, носещи собственото име на Омортага. А горе срещу абобскитѣ развалини пъкъ по отвесната стена на близката скала се откроява величествената фигура на Омортаговия баща — страшния победителъ на Византия и покорителъ на аварската империя — Крумъ.

Къмъ сѣщото мѣсто сочатъ и писменитѣ извори. Леонъ Дяконъ и Кодинъ споменуватъ именно за Плиска (Πλίσκουβα) като за градъ, разположенъ между Преславъ и Дристра, Анна Комнина (Πλίσκουβα) пъкъ го поставя близу до Шуменъ.¹⁾

Грамаднитѣ каменни постройки, останкитѣ на които намираме тукъ и които свидетелствуватъ, че се касае действително за една столица, сж били построени въ пространството на вътрешното земно укрепление на

¹⁾ Абоба - Плиска, 553. Българската форма на името узнаваме, освенъ отъ Чаталарския надписъ (Πλίσκα) и отъ видението на пророка Исая (споредъ което градъ Плюска заедно съ гр. Дръстеръ е построенъ отъ царя Испоръ), още и отъ старобългарскитѣ преводи на Симеонъ Логотетъ и Манасея. Пълно изложение на даннитѣ по въпроса дава В. Н. Златарски п. т. 319, бел. 2.

„Абобския лагеръ“ и изглежда, че датиратъ отъ Омортагово време. Поне за последното говори едно историческо събитие, споредъ което при похода на Никифора въ 811 г. императорътъ ограбилъ и изгорилъ княжеската резиденция на Крума.¹⁾ Възъ основа на това трѣбва да приемемъ, че следъ това събитие е могло да се пристѣпи къмъ постройката на огромното каменно вътрешно укрепление съ великолеппи дворци, храмъ и други обществени постройки — съответствуващи на новата мощъ на българския владетель и на териториалната голѣмина на империята му.

Развалинитѣ на тази каменна крепостъ — наричани „кале-ери“, се намиратъ малко по на изтокъ отъ срѣдата на Абобския заобиколенъ съ окопъ поясъ.²⁾ Пространството на крепостта, имаще форма на трапецъ, е голѣмо около 0·5 кв. клм. и е обградено съ грамадна крепостна стена, на която западната линия е дълга 788 метра, източната и паралелна ней — 612 метра, южната и северната, почти еднакви — по 740 метра. Стенитѣ иматъ дебелина 2·6 метра и се състоятъ отъ грамадни (0·5—0·6 м. високи) четирижгълни, водоравно посгавени каменни блокове. Камънитѣ, както блоковетѣ, така и редицитѣ имъ, сж свързани съ дебелъ пластъ хоросанъ.

Въ жглитѣ на крепостнитѣ стени е имало по една цилиндрична кула, а въ странитѣ имъ — по 2 петожгълни кули. Къмъ всѣка една отъ тѣзи 12 кули отъ вътре и отъ вънъ е имало по единъ входъ, но тѣ не служили за главни входи на крепостта. За тази целъ е имало на всѣка страна по една обширна порта, която била укрепена отъ дветѣ страни съ четирижгълни двойни кули.

Почти въ срѣдата на пространството, което обема крепостта, се намира „Сарай-ери“, т. е. развалинитѣ на постройкитѣ, а именно: 1. жилищнитѣ сгради — обградени съ каменна ограда, 2. на юго-западъ отъ тази ограда се намиратъ основитѣ на една християнска дворцова църква, основнитѣ сгради на която били по-рано езически храмъ, и 3. на юго-изтокъ отъ жилищната ограда — тѣй-наречениятъ троненъ палатъ.

1. Каменната ограда на жилищнитѣ постройки, дебела 1·6 метра, е образувала четирижгълникъ, дългъ 128 и 84 метра широкъ, въ който се виждатъ развалинитѣ на два двореца. Залепена до западния зидъ

¹⁾ К. Шкорпилъ, Добруджа 231.

²⁾ Вижъ за следнитѣ Абоба-Плиска 43 и сл., 62 и сл.; Шкорпилъ, Първата българска столица до Абоба, Варна 1901 г., 16 и сл.

на оградата виждаме една по-малка сграда, на която четирижгълното пространство заема 18×45 метра и дебелината на стените е 1 метъръ. Тази постройка се състои отъ една голѣма зала въ срѣдата (13.8×6 метра), отъ дветѣ страни на която пъкъ има по единъ коридоръ, раздѣленъ на три части. Залепена до северната частъ на оградата се намира по-голѣмата четирижгълна сграда—тъй наречениятъ малъкъ дворецъ. Пространството, което заема той, е 22.9×19 метра, съ дебелина на западната му стена 1.6 метра, а на останалите три—по 0.95 метра. То е раздѣлено на две части, всѣка отъ които се състои отъ по две срѣдни зали, заобиколени въ северната, източната и западната страни съ коридоръ. Следи отъ постройки виждаме още въ двора между дветѣ здания.

2. 14 метра на югъ отъ юго-източния жгълъ на жилищната ограда се намира главниятъ, тронниятъ палатъ. Той е построенъ въ четирижгълна форма 52×26.5 м., дебелина на външните му стени 2.2—2.6 м. Състои се отъ 3 части, а именно: южна, която представлява едно предверие, дълго 22.4 м. и 21.8 м. широко, раздѣлено съ една стена на две части; срѣдна, която представлява една зала, дълга 31.4 м. и която се състои отъ 4 кораба, между които страничните сж широки само по 3 метра, западниятъ отъ срѣдните е широкъ 4.6 метра, а източниятъ 5.8 метра; северна, която се състои отъ една срѣдна апсида (6.20×4.40 м.), отъ дветѣ страни на която се намира по една малка зала.

3. Дворцовата църква е разположена 38 м. далечъ отъ западната частъ на южната оградна стена. По-рано тя представлявала единъ езически храмъ, който заемалъ само едно пространство отъ 23.6×14.6 м., и отпосле въ християнско време билъ преобърнатъ на църква, като едновременно го уголѣмили. Тази нова постройка, почти четирижгълна, е дълга 28.5 м. и 28 м. широка и се е състояла отъ една зала 11×20 м., заобиколена отъ коридори съ различна широчина и на изтокъ свършвала съ четири апсиди. Външната частъ на църквата служила за гробница, а до южната стена имало една постройка, дълга 9 м. и широка 5 метра, съ малка апсида.

Съ дворците въ Плиска, особно съ тъй-наречените „малкия“ и „тронния“ се занимавалъ, отъ гледище на художествената история, най-компетентниятъ въ тази областъ г. Б. Филовъ.¹⁾ Той постигналъ важенъ резултатъ, като установилъ пълното различие както въ начина на строежа,

¹⁾ Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, София 1924, 5 сл.

така и въ конструкцията между тѣзи постройки, отъ една страна, и отъ друга, всичкитѣ други останали въ България отъ по-старитѣ (римска и византийска) епохи. Стенитѣ на поменатитѣ именно дворци, поне въ основитѣ имъ, това се вижда и днесъ, били съзидани съ голѣми и квадратни каменни блокове, когато пъкъ въ по-раншнитѣ вѣкове сж употребявали тухли; даже и когато презъ римско време употребявали освенъ тухли и камененъ материалъ, камънитѣ били недѣлани, разнообразни по форма и голѣмина (въ рѣдки случаи малки каменни блокове) и сж служили само за вънкашно изграждане на стенитѣ. Тѣй като употребението въ строежа на по-голѣми квадратни каменни блокове не е познато преди идването на българитѣ, следва да се заключи, че само тѣзи последнитѣ сж могли да донесатъ съ 'себе си този строителенъ начинъ, което прочее характеризира прабългарското строително изкуство. Инаистина, следитѣ на това се виждатъ и въ най-старитѣ части на крепостнитѣ постройки на Преславъ и Търново.

Произходътъ на това изкуство, прочее, трѣбва да търсимъ тамъ, отъ гдето сж произхождали българитѣ — Изтокъ. И наистина, г-нь Филовъ го е намѣрилъ тамъ — въ сасанидското строително изкуство. Тамъ именно се намиратъ дворци, построени отъ подобни грамадни каменни блокове; даже и въ плана на българскитѣ и сасанидскитѣ дворци сжществува пълно сходство.

Вѣроятността на тази теза се засилва още повече отъ обстоятелството, че и други два известни прабългарски паметници издаватъ сжщо сасанидско влияние, а именно Мадарскиятъ скалистъ релефъ на Крума и „Атиловото съкровище“. Тогава може да кажемъ, че най-важнитѣ паметници на прабългарското време сочатъ на тѣсна връзка, която сжществува съ сасанидското изкуство.

Въ полза на тезата на г-нь Филова, а именно че българитѣ сж донесли съ себе си отъ Изтокъ развита строителна култура, говори и всичко онова, което знаемъ за прабългаритѣ. Ние цитирахме вече данитѣ, споредъ които новонахлулитѣ прабългари сж стояли на висока степенъ на духовна и материална култура и вследствие на това твърде вѣроятно е да сж притежавали и строителна култура. И специално сасанидскиятъ произходъ става вѣроятенъ отъ факта, че прабългаритѣ сж живѣели презъ дълги столѣтия въ съседство съ сасанидската империя въ Кавказъ и стояли тамъ чакъ до времето, когато сж тръгнали да странствуватъ къмъ Западъ.

Жаль, че за пълната положителност на това мнение (макаръ и г.

Филовъ твърде добре да е подкрепилъ своята много важна теза въз основа на откритиѣ до сега данни) все пакъ остава нѣкакъвъ пробелъ, а именно, че отъ явяването на българитѣ въ Балканския полуостровъ чакъ до Омортаговото време не разполагаме съ никакви паметници, следователно тукъ зѣе голѣма празнота, която трѣбва да се изпълни. Но нѣма никакво съмнение, че паметници отъ тази епоха ще се откриятъ, понеже до сега твърде малка частъ отъ тѣхъ е била разкопана въ тѣзи мѣста, за които съ положителност знаемъ, че криятъ цѣла редица много важни прабългарски старини.

Преди попълването на тази празнота именно може да противопоставимъ напр. следното: ние не намираме никакви следи отъ прабългарското каменно строителство презъ дългия периодъ отъ 679 до 814 година, тогазъ когато отъ Омортаговото време имаме многобройни паметници. Не може ли отъ този фактъ да се предполага, че чужди архитекти сж били въ услуга на Омортага и че тѣ сж донесли сасанидския стилъ и начинъ на строежа? Не може да има именно съмнение, че Омортагъ, като господаръ на такава голѣма мощна и богата държава, каквато е била въ негово време България, като владетель, който е билъ въ постоянни връзки съ чужди държави, е могълъ, когато е искалъ да построи огромнитѣ постройки на Плиска и Преславъ, да повика инженери и архитекти както отъ изтокъ, така и отъ западъ. Едно предположение, че Омортагъ е повикалъ архитекти отъ изтокъ, би могло да се подкрепи отъ факта, че източното влияние презъ това време е било много силно върху западнитѣ народи посредствомъ мохамеданскитѣ търговци-мисионери и, специално за България, знаемъ, че презъ IX вѣкъ мохамеданскитѣ книги сж били разпространени въ нея.

Обаче противъ такова едно предположение би говорило вече и самото обстоятелство, че, ако Омортагъ не е разполагалъ съ нужнитѣ архитекти, то е, че той повикалъ такива изъ близката и приятелска нему Византия; но понеже, споредъ аргументацията на г. Филова, не може да става нито дума за византийско влияние върху българското строително изкуство отъ тази епоха,¹⁾ трѣбва да се приеме, че Омортагъ е разполагалъ съ собствени, съотечествени архитекти. И азъ твърдо вѣрвамъ, че бъдащитѣ разкопки още засилватъ съ все повече данни правдивата теза на г. Филова.

Отъ материала, обаче, съ който сега разполагаме, можемъ да кон-

¹⁾ Въ Византия сж живѣли въ онова време много специалисти и отъ изтокъ!

статираме за сега само това, че, ако изработването на плановете на Омортаговитъ дворци може да се припише на българи само съ предположение, за изпълнението имъ нѣма никакво съмнение, че е било дѣло на българи.

За това твърдение свидетелствуватъ останалитъ по камъни и тухли знаци. Върху камънитъ и тухлитъ, останали отъ прабългарското време главно отъ Плисковитъ постройки, намираме различни видове знаци.¹⁾ Ако вземемъ подъ внимание, че на единъ камъкъ или тухла има обикновено само единъ знакъ (и тѣзи знаци сж поставяни въ различни положения), ще се убедимъ, че нѣкои отъ знацитъ сж служили за практически цели. А именно:

а) Нѣкои отъ знацитъ сж били отбелязвани, за да покажатъ целта, за която сж били предназначени въ постройката даденитъ камъни. А именно, ако при нѣкоя частъ на постройката е трѣбвало камъни, които да се различаватъ отъ обикновенитъ каменни блокове, каменодѣлецътъ е издѣлбавалъ, съгласно плана, и такива съ знаци, които е поставялъ на тѣхъ, за да знаятъ майсторитъ предназначението имъ, а може-би, и какъ би трѣбвало да се поставятъ и свържатъ блоковете. Само така бихме могли да си обяснимъ знацитъ, които се намиратъ върху камънитъ, предназначени за опредѣлена цель въ постройкитъ.²⁾

б) Ние намираме знаци и върху камънитъ съ обикновена форма и голѣмина. Тѣзи знаци се обясняватъ само съ желанието на каменодѣлцитъ да отбележатъ единъ камъкъ отъ една група, състояща се отъ известно число камъни, за да може да се отчете за количеството на изработенитъ камъни.

Но ние имаме случаи, въ които знацитъ не сж могли да служатъ за никоя отъ горепоменатитъ цели. Какъ можемъ именно да си обяснимъ, че върху една напълно изработена колона, произхождаща отъ стара постройка, открита въ Варненския окопъ, намираме знаци — 3 единъ следъ други. Нѣщо повече: върху камъка, намеренъ въ Панаирдерейския окопъ, има единъ следъ други 5 знака, освенъ ония 3, които виждаме и върху Варненската колона, и отъ дѣсно, и отъ лѣво още по единъ.³⁾ Знакътъ върху колоната още може да си обяснимъ, че е

¹⁾ Ср. А б о б а - П л и с к а, 253, и Албумъ, табл. XLIX, LI.

²⁾ А б о б а - П л и с к а, 251.

³⁾ Изв. В. А. Д-во IV, 77—78.

като знакъ собственъ на каменодѣлеца, тъй като сжщиятъ троенъ знакъ се намира и върху камънитѣ и тухлитѣ на Плисковитѣ развалини. Още по-интересно е обстоятелството, че сжщиятъ троенъ знакъ се намира и въ „Теварики Али Селджукъ“ (История на семейството Селджукъ), като печатъ („тамга“) на единъ родъ, а именно на рода кати = силенъ.¹⁾ Отъ това може да се предполага, че нашитѣ знаци върху тухлитѣ и камънитѣ сж знаци = печати „тамги“ на родове. А пъкъ обстоятелството, че върху Панаирдерейския камъкъ преди и следъ главния знакъ има още по единъ знакъ, сжщо познатъ намъ отъ Плисковскитѣ развалини, не може да се обясни друго-яче, освенъ съ това, че знацитѣ, свързани заедно, изразяватъ известно понятие, следователно представляватъ отъ себе си букви или числа. За това напоследъкъ намерихъ друго едно доказателство, което иде да покаже, че материалътъ трѣбва да се изучава по-подробно, именно върху единъ камъкъ

на тронния дворецъ намѣрихъ следнитѣ знакове: .

Тогава трѣбва да предполагаме, че знацитѣ върху камънитѣ и тухлитѣ сж „печати“ на каменодѣлцитѣ, но взети отъ нѣкаква писменостъ.

Какви видове условни знаци, числа или букви сж представлявали тѣ? Разрешението на въпроса се затруднява още и отъ това, че ние намираме сходство съ други знаци отъ най-различенъ произходъ, така напр. съ критски и готски знаци.²⁾ Но понеже тѣ се намиратъ върху прабългарскитѣ паметници, трѣбва да предполагаме, че тѣ сж служили за букви отъ нѣкакво прабългарско писмо.

Вѣроятността на тази хипотеза се увеличава отъ самия фактъ, че отъ всичко, що знаемъ за културната степенъ на прабългаритѣ, следва, че тѣ сж имали и писмо; тѣ сж стоели на такова културно стѣпало, че сж притежавали и много по-малко необходими културни елементи, отколкото представлява писмото. Но това е само косвено доказателство.

Но ние имаме и непосредствени доказателства за сжществуването на прабългарско писмо. Тѣ сж следнитѣ:

1. Знаемъ, че у маджаритѣ и столѣтия следъ покрѣстването имъ било въ употрѣбление единъ видъ рунно писмо, което хрониститѣ отъ XIII в. споменуватъ вече и считатъ да принадлежи на седмиградскитѣ секли (и власи).³⁾ А отъ XVI в. имаме вече и цѣлата азбука, даже и паметници, написани на него. Но естествено е, че формитѣ на буквитѣ

¹⁾ Vámbéry, Das Türkenvolk. Leipz. 1885, 4.

²⁾ Абоба-Плиса, 26^а и сл.

³⁾ МНК 483—4.

въ паметниците отъ XVI в., които сж стигнали до насъ, се много различаватъ вече отъ предихристиянскитѣ форми, като сж претърпѣли много промѣни подъ разни чужди влияния. Така, най-сериозниятъ изследователъ на въпроса,¹⁾ г. Дюла Немецъ е намерилъ само 13 букви, които сж еднакви по форма и по значение съ буквитѣ на азиатскитѣ старотурски рунни надписи; три букви, споредъ него, сж заети отъ гръцката азбука, а две — отъ глаголическата.

Отъ тѣзи изводи на г. Немецъ трѣбва да заключимъ следното:

Маджаритѣ сж донесли съ себе си отъ старото си отечество едно старотурско рунно писмо. И понеже знаемъ, че маджаритѣ сж възприели най-главнитѣ елементи на културата си отъ прабългаритѣ, трѣбва да приемемъ, че и тѣхното писмо е взето сжщо отъ последнитѣ. Въ подкрепа на тази хипотеза иде обстоятелството, че думитѣ за писмеността въ маджарския езикъ сж взети отъ езика на прабългаритѣ, а именно: *betű*, прабълг. **bitiŭ* „буква“ и *ír*, прабълг. **ur* „пиша“. Но макаръ това да изглежда твърде вѣроятно, ние сме длъжни да допуснемъ, че това „маджарско рабушъ-писмо“ не е било донесено отъ маджаритѣ, а е било собственостъ на секлитѣ, които, като авари и прабългари (навѣрно, смѣсица отъ тия два народа), сж притежавали и запазили прабългарското писмо.

Която отъ дветѣ възможности и да е вѣрна, за по-нататъшното развитие на тази азбука остава само едно обяснение, а именно: и чуждитѣ елементи на това „прамаджарско писмо“ се обясняватъ отъ историята на племето, което е запазило тази азбука — секлитѣ.

За последнитѣ, съставляващи днесъ частъ отъ маджарския народъ, знаемъ, че, като остатъци отъ българитѣ и аваритѣ, които сж населявали източно маджарско преди идването на маджаритѣ, веднага следъ нахлуването на последнитѣ сж се присъединили къмъ тѣхъ, възприели езика имъ и вѣроятно едва въ края на X в. сж се преселили отъ маджарската равнина въ сегашното си отечество, юго-източния край на седмиградско, дето и до последнитѣ години сж пазили границитѣ му. Тѣ като най-далекостоящи отъ маджарскитѣ латинизирани културни центрове, сж запазили „маджарското рабушно писмо“. А всичко онова, въ което това писмо въ XVI в. се различава отъ оригиналното, всичкитѣ чужди

¹⁾ A régi magyar írás eredete (Произходъ на старото маджарско писмо). Nyelvtudományi közlemények XLV (1917) 21—44; за паметниците: Sebestyén Gyula, A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest Akadémia 1915.

елементи се обяснява съ влиянието на населението на областта, въ която сж се преселили секлитѣ. Тѣ сж дошли именно въ тази частъ на маджарско, дето преди тѣхъ българската култура е била вече разпространена, дето тогава населението принадлежало на българската църква и употребявало глаголическото писмо. А и по-новитѣ жители, власи, които, особно следъ XII в., сж се преселили отъ балканскитѣ български територии въ седмиградско и които въ срѣднитѣ вѣкове сж представлявали още една смѣсица отъ българи и власи, принадлежали на сжщия български културенъ кръгъ и сж проявявали въ културно отношение, особно въ черковно и книжовно, напълно български характеръ.

Следователно, секлитѣ сж могли да взематъ новитѣ елементи на старото имъ писмо само отъ седмиградската българска църква и отъ нея сж могли да взематъ само два вида букви — по-рано глаголическитѣ, а по-късно „грѣцкитѣ“, по-право кирилскитѣ. Така се намиратъ въ това писмо отъ глаголическата азбука $\mathcal{J} = \text{е}$, $\mathcal{Z} = \text{о}$, и кирилската — $\mathcal{A} = \text{а}$, $\mathcal{L} = \text{л}$, $\mathcal{F} = \text{ф}$ и $\mathcal{X} = \text{х}$.

2. По-горе споменахме, че маджаритѣ сж заели думитѣ за писменостъ отъ прабългаритѣ въ Кавказъ, следователно прабългаритѣ притежавали вече въ онова време писмо, следи отъ което трѣбва да има въ „прамаджарското“ писмо. Но имаме данни, които говорятъ изрично за сжществуването на прабългарско писмо. Ние четемъ именно у Черноризецъ Храбъръ, че славянитѣ въ езическо време не сж притежавали книги, а си служили съ рѣзки и черти. Ако пъкъ става въпросъ, какво рунно писмо е ималъ народътъ въ отечеството на Черноризеца Храбъръ, преди двамата братя да дадатъ славянското си писмо, трѣбва да предположимъ, че то е било прабългарското.

3. Но ние притежаваме и спомени отъ прабългарското рунно писмо, а именно: върху нѣколко сжда отъ „Атиловото съкровище“ има знаци, които трѣбва да смѣтаме за прабългарски, тъй като за българския произходъ на съкровището имаме следнитѣ доказателства:

а) Формата на буквата В, която намираме въ единъ отъ грѣцкитѣ надписи на съкровището, е позната отъ IX вѣкъ, а именно при византийцитѣ, у които за пръвъ пѣтъ се явява върху монетитѣ на Василий I (867—886).¹⁾ А пъкъ презъ този IX вѣкъ мѣстността, въ която е намерено съкровището, южно маджарско, е било непрѣкъснато българска тери-

¹⁾ J. H a m p e l, Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. Ungarische Revue V (1885) 605.

тория. При това следъ идването въ края на столѣтието на маджаритѣ, тази областъ е принадлежала, поне до XI в., на българския културенъ кръгъ. Български свещеници разпространявали най-напредъ въ този край християнството, и тѣхнитѣ манастири сж съществували още въ XI в.¹⁾ Следователно, понеже мѣстото, дето е намерено съкровището, се е намирало въ онова време въ рѣцетѣ на българитѣ, трѣбва да смѣтаме съкровището за прабългарско.

б) И наистина, даннитѣ, които се намиратъ върху съкровището, съответствуватъ на това предположение и му даватъ характера на една сигурна теза, а именно:

Върху едно тасче на съкровището се намира единъ грѣцки надписъ, който както по форма, така и по съдържание, сочи на прабългаритѣ.

По форма: самата горепомената форма на буквата *B*, преди още да се появи въ надписитѣ върху монетитѣ на императоръ Василия Македонеца, изпжква, всѣ въ сжщата форма, въ всичкитѣ надписи на Омортага и Маламира.

По съдържание: две имена, по-право две титли, на надписа се намиратъ и въ поменатитѣ Омортагови и Маламирови надписи, а именно *Βουηλᾱ* и *Ζωαπάν*, или *Ζωαπάν*. Първата отъ тѣхъ е позната въ формитѣ *βουηλᾱ*, *βουηλᾱς*, мн. ч. *βουηλᾱδες* въ Маламировитѣ надписи, после пъкъ при Теофанъ, въ формата *βουηλᾱς*. Но тя съществува и въ надписа на Кюль-Тегинъ при р. Орхонъ, пакъ въ формата *буила*, *боила*. Нейното значение е сжщо познато, а именно, тя е служила за родова титла на върховната класа у българитѣ. Втората титла пъкъ — *ζωαπάν*, *ξωαπάν* сжщо съществува въ надписа на Омортага, *ξωαπάν* като название на една висока официална служба. Тази титла споменува и Константинъ Порфирогенетъ, като титла въ употребление у славянскитѣ народи. Наистина, че тя се намира и по-късно: въ формата „жупанъ“ и значение: воененъ и политически началникъ на една областъ или на единъ окръгъ. Произходътъ на тази дума не е познатъ, но е твърде вѣроятно, че славянитѣ сж взели тази титла отъ прабългаритѣ, понеже се намира и въ единъ надписъ на Омортага, а всичкитѣ титли, които намираме въ Омортаговитѣ надписи, сж прабългарски. Тази титла съществува още и въ маджарски езикъ *ispán* (немски *Gespan*), началникъ на единъ комитатъ, и въ влашки *jupan* „*maître, seigneur*“.

¹⁾ Géza Fehér, *Bulgarisch-Ungarische Beziehungen V—XI. Jh.* Budapest 1921, 145—156.

²⁾ Géza Nagy, *A honfoglalók. Ethnografia*, XVIII (1907) 335.

Но интересно е още и това, че цѣлиятъ надписъ, макаръ написанъ съ гръцки букви, е на турски езикъ. Споредъ ценното откритие на Нестора на лингвистиката г. В. Томзенъ, именно, този надписъ: *ΒΟΥΝΛΑ· ΖΟΑΠΑΝ· ΤΕΣΗ· ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ· ΒΟΥΤΑΟΥΛ· ΖΟΑΠΑΝ· ΤΑΓΡΟΓΗ· ΗΤΖΙΓΗ· ΤΑΙΣΗ·* трѣбва да четемъ, както следва: „Buila zoapan tă(p)si dūgāt(d)ūki, Butaul zoapan taŭruŭi ičigi tă(p)si,“ което значи „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le zoapan Boutaul a été adaptée à être suspendue“.

Установява се, значи, че върху прабългарското съкровище има единъ надписъ, който, макаръ съ гръцки букви, е написанъ на турски езикъ. Но въпросътъ се затруднява отъ обстоятелството, че, споредъ г. Томзенъ, турскиятъ езикъ на надписа не съдържа особеноститѣ на прабългарския езикъ, и той се опитва тогава да уясни това съ следното предположение: „Aussi se peut il que l'auteur de l'inscription ait appartenu à quelque autre tribu turque, assujétie aux Bulgares ou alliée avec eux, et dont l'idiome a pu présenter des divergences d'avec le bulgare“. . .

. . . „Toutes les autres circonstances semblent convenir bien à l'époque bulgare“. ¹⁾

Ако отъ всичко гореказано се установява по този начинъ, че „Атиловото съкровище“ е българско, ще трѣбва руннитѣ надписи върху нѣколко сѣда отъ това съкровище да се смѣтатъ сѣщо за прабългарски.

Ако пъкъ приемемъ това, естествено е, че трѣбва да издиримъ отношението между това рунно писмо и знаковетѣ, намерени върху каменнитѣ блокове и тухлитѣ, произхождащи отъ прабългарското време. Освенъ това, ние сме длѣжни да издиримъ още отношението между тѣзи знакове и буквитѣ на прамаджарскитѣ и пратурскитѣ азбуки.

Въ таблицата, приложена въ края на статията, ние съпоставихме най-сходнитѣ форми на четиритѣ вида азбуки. Отъ тази таблица се потвърждава, че ние имаме напълно сходни букви между тия 4 азбуки. Разбира се, че знаковетѣ върху прабългарскитѣ сѣдове и камъни-тухли не сѣ вече съвсемъ еднакви, както не сѣ съвсемъ еднакви и съ пратурската и прамаджарската азбуки. Презъ многовѣковния имъ отдѣленъ животъ тритѣ азбуки не сѣ могли да не се промѣняватъ и да не еволюиратъ твърде различно подъ различнитѣ

¹⁾ Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos (Hongrie) København Akad. 1917.

чужди влияния. Неизбѣжно, нѣкои отъ буквитѣ сж били замѣствани съ различни букви на други азбуки. За такива промѣни ние видѣхме вече примери въ прамаджарската азбука, която презъ столѣтия е запазила само 13 букви отъ пратурската, а другитѣ сж били замѣстени отъ чужди. Тогава нѣма защо да се чудимъ, ако между тия азбуки има различия, но отъ запазенитѣ рабошни форми все пакъ трѣбва да се заключи, че тѣ сж произхождали отъ пратурското писмо — известно отъ азиатскитѣ надписи.

* * *

За прабългарски се взематъ и огромнитѣ каменни групи, които се намиратъ въ околността на село Абоба вънъ отъ външния окопъ, така нареченитѣ Де в т а ш л а р и. Тѣ сж грамадни каменни блокове, които стоятъ въ правилни и неправилни групи. Правилнитѣ сж поставени въ квадратни форми съ по 5, 7 и 9 реда, но нѣкои отъ камънитѣ липсватъ вече. Тѣ сж високи до 1·5 м., съ диаметръ въ основата имъ до 1·7 м. Предъ нѣкои отъ тѣзи групи се намира по единъ камъкъ, издѣланъ въ формата на престолъ, обѣрнатъ къмъ групата. Това навежда г-нъ Шкорпила на мисълта, че тѣзи каменни групи „сж служили за народни сждилища или други събрания“ и стоящитѣ предъ групитѣ престоловидни камъни за председателски столове.¹⁾

Но понеже такива каменни групи се намиратъ на много мѣста вънъ отъ Абобския външенъ окопъ, не може да се обясни, за какво сж били нуждни на българитѣ толкова много мѣста за събрания. Споредъ насъ, тѣ сж могли да иматъ само едно значение — като алтари на идолопоклонцитѣ.

За най-вѣроятно доказателство за българския произходъ на тѣзи каменни групи, споредъ г-нъ Шкорпилъ, служи обстоятелството, че, ако последнитѣ въ по-стари времена сж били донесени на сегашнитѣ имъ мѣста, прабългаритѣ щѣха безъ съмнение да ги употрѣбятъ за постройки на палатитѣ при Плиска. Но за българския имъ произходъ говори още фактътъ, че ние ги намираме поне всички около с. Абоба и върху нѣколко камъни намираме такива знаци, каквито познаваме и върху камънитѣ въ Плисковитѣ сгради.²⁾

¹⁾ Из в. В. А. Д-во, VII. прит. 2, 21.

²⁾ А б о б а — П л и с к а, 380.

б) Крепостта при Преславъ. Чаталарският надписъ.

Въ 1905 г. била намерена недалечъ отъ с. Чаталаръ (сег. Крумово) отъ г. Рафаилъ Поповъ една въровникова колона (дълга 6·15 м. съ диам. въ основата 0·75 м., а на върха 0·53—0·54 м.), надписътъ на която ни съобщава, че Омортагъ, резидиращъ въ Плиска, е построилъ аулъ при р. Тича. Надписътъ, въ четенето на който остроумнитъ коректури на г. Златарски само въ онѣзи мѣста не съмъ приелъ, дето граматическитъ причини сж пречили, гласи така :

Κάνας Ὑβίγι	Κάνας Ὑβίγι
Ὅμουρτάγ ἰς τίν	Ὅμουρτάγ εἰς τήν
γῆν, ὅπου ἐγενήθη	γῆν, ὅπου ἐγενήθη
ἐκ θεοῦ ἄρχον ἐστίν·	ἐκ θεοῦ ἄρχων ἐστίν·
5 ἰς τίς Πλσκάς	εἰς τῆς Πλσκάς
τὸν κάμπον μέ-	τὸν κά((μ))πον μέ-
νοντα ἐπίσειεν αὐλὴν	νοντα ἐποίησεν αὐλὴν
ἰς τίν Τοῦτζαν κέ μ[.....	εἰς τήν Τοῦτζαν καὶ μ[ἄλλον ἰσχύρησεν
τὴν δύνανμίν του[. . .	τὴν δύνανμίν του [πρὸς
10 Γρικουὸς κέ Σκλάβους κέ	Γρικουὸς καὶ Σκλάβους καὶ .
τεχνέος ἐπίσειεν γέφυ	τεχνέως ἐποίησεν γέφυ[ραν
ἰς τίν Τοῦτζαν μετό	εἰς τήν Τοῦτζαν μετό[πισθεν τῆς αὐλῆς
κέ ἔστι . . . ἰς αὐτὸ τ. ρ . ν	καὶ ἔστη[σεν] εἰς αὐτὸ τ[ὸ κάστ]ρ[ο]ν
στύλους τεσσάρεις κέ ν	στύλους τεσσαρεῖς καὶ[ένώπιον τῶ]ν
15 στύλον ἔστησεν λέον	στύλων ἔστησεν λέοντας
δύο. Ὁ θεὸς ἀξιώσι τὸν ἐκ θεοῦ ἄ-	δύο. Ὁ θεὸς ἀξιώσῃ τὸν ἐκ θεοῦ ἄ-
ρχονταν με τὸν πόδα αὐτοῦ	ρχονταν με τὸν πόδα αὐτοῦ
τὸν βασιλέα κάμ	τὸν βασιλέα κάμ[ψειν, ἕως τρέ-
χι ἢ Τοῦτζα κέ ἔως[. . .	χῇ ἢ Τοῦτζα καὶ ἔως[. . .
20 τοὺς πολλοὺς Βουλγάρους ἐπε[χ. . .	τοὺς πολλοὺς Βουλγάρους ἐπε[χ.
τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσσοντα χέ-	τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσσοντα, χαί-
ροντα κέ ἀγαλιόμενος ζῖσιν	ροντα καὶ ἀγαλλιόμενος ζήσιν
ἔτι ἑκατον. Ἦτο δὲ ὁ κερὸς, ὅταν	ἔτη ἑκατον. Ἦτο δὲ ὁ καιρός, ὅταν
ἐκτίσιν βουλγαριστὶ σιγορ ἔλεμ	ἐκτίσ((θ))ην βουλγαριστὶ σιγορ ἔλεμ
25 γρικιστὶ ἰνδικτιῶνος ιε.	γρικιστὶ ἰνδικτιῶνος ιε'.

„Канъ Юбиги Омуртагъ е князь отъ Бога въ земята, дето се е родилъ. Като остава въ лагера на Плиска, строи аулъ на Туча и повече осигури силата си откъмъ гърци и славяни. И строи изкусно мостъ на

Туча отзадъ аула, а въ самата крепостъ постави четири стълба и предъ стълбоветъ два лъва. Нека Богъ удостои княза отъ Бога да притиска съ ногата си императора, докато тече Туча и докато задържа многото противници на българитъ, като покорява враговетъ съ радостъ и веселие да проживѣе сто години. А времето, когато (дворецътъ) биде построенъ, бѣше по български сигоръ елемъ, а по гръцки 15-и индиктионъ“.

Споредъ този надписъ, както правилно казва г. Златарски, Омортагъ съобщава, че той не е промѣнилъ резиденцията си, но е останалъ въ Плиска. Отъ това следва да заключимъ, че аултътъ, построенъ при Тича, е ималъ друго предназначение, а именно ще да е служилъ само за военни цели.

При коя именно частъ на р. Тича, т. е. Голѣма Камчия, трѣбва да търсимъ тази крепостъ, ни упътва бележката въ надписа, че „осигури силата си отъ гръци и славяни“. Този пунктъ трѣбва, прочее, да диримъ въ онова направление, отъ дето най-добре е могло да се брани отъ югъ центърътъ на държавата. А този пунктъ не може да бжде другъ освенъ северния входъ на Върбишкия проходъ, кждето въ края на IX вѣкъ е била построена столицата на българската държава, Преславъ.

Но макаръ значението на новата постройка да е било само военно, естествено е, че Омортагъ се е постаралъ да бжде тя по-красива. Самиятъ надписъ споменува това, като казва, че Омортагъ е поставилъ 4 стълпа и два лъва — единъ видъ като украшение въ предверие. Сжщо така и мостътъ, следитъ на който и днесъ се виждатъ при р. Тича, е билъ „изкусенъ“, както надписътъ изрично гласи. Прочее, самиятъ надписъ ни говори за художествения усѣтъ на Омортага.

За самия аулъ на Омортага много малко се знае, понеже строителниятъ материалъ е билъ въ турско време разграбенъ и употребенъ за разни постройки. Пъкъ освенъ това и по-късната голѣма роля на Преславъ ще да е причинила сигурно много преобразования.

Възъ основа на описанието на г-нъ Шкорпилъ за тази Омортагова крепостъ знаемъ следното:¹⁾

Укреплението се състои отъ две части, отъ вътрешна и външна крепостъ, подобно на онова, което се намира въ Плиска, само че тукъ не

¹⁾ Изв. В. А. Д-во III (1901) 101—146; К. Шкорпилъ, Бележки за старата българска столица Преславъ. Изв. Б. А. Д-во IV (1914) 129 и сл.

само вътрешната, както е въ Плиска, но и външната крепостъ била построена отъ камъкъ.

Цѣлото пространство, което заема укреплението, е 3·5 квад. клм. Външната му стена се опира на изтокъ на р. Тича, а въ другитѣ три страни до възвишения. То се състои отъ огромни четирижгълни каменни блокове. Начинътъ на строежа не е могълъ да се установи, защото разполагаме съ твърде малко останки отъ стенитъ. Отвънъ стената се намира берма и ровъ. Повече нѣщо не може да се знае, понеже никжде не се откриватъ следи отъ кули или входи.

Вътрешната крепостъ заема едно пространство отъ $\frac{1}{4}$ квад. км. Дебелината на стената е 2·25 метра, камънитѣ, отъ които е строена, сж дълги по 1 м. и широки 0·55 м. и всичкитѣ произхождатъ отъ Шуменскитѣ и Преславски кариери.

Конструкцията на входа и жгловата кула, които сж могли до сега да бждатъ открити, показва, че конструкцията на крепостта е била еднаква съ оная на Плиска. И тука, както въ Плиска, входоветѣ сж били защищавани отъ дветѣ страни отъ по една четирижглова двойна кула, въ която поредъ една следъ друга е имало три порти. А и на всѣки жгълъ на стенитъ се издигала по една цилиндрична кула и вѣроятно въ стенитъ трѣбва да е имало, както намираме и въ Плиска, петожгълна кула.

Хълмътъ, който се издигалъ въ юго-западната частъ на вътрешната крепостъ, билъ разкопанъ въ 1897 г. отъ г-нъ Златарски. Въ изкопаното пространство се намерили основитѣ на два дворци, западниятъ отъ които е билъ по конструкция сходенъ съ малкия дворецъ на Плиска. Външнитѣ му стени сж дебели 1·6—1·7 метра, а вътрешнитѣ — 1·6 метра. Въ северната частъ на двореца се простира единъ коридоръ съ 2·45 м. широчина, въ западната частъ има две почти еднакви по голѣмина малки зали, а на западъ 2·1 м. широкъ коридоръ съ две, подобни на източнитѣ, малки зали.

Отъ тѣзи макаръ твърде слаби следи ние пакъ можемъ да установимъ, че за строежа на тѣзи сгради сж били употребени само нови материали, когато за Плиска сж употребени повече стари.

По този поводъ не може да не изкажемъ съжалението, че толкова малко знаемъ за Омортаговата крепостъ при р. Тича, толкова незначителни разкопки сж правени въ мѣстността, въ която се издигала нѣкога великолепната, споредъ описанието на Иванъ Екзарха, втора българска столица,

в) Дунавският дворецъ и гробницата на Омортага. Търновският надписъ.

Въ Търновския надписъ, който се намира въ черквата Св. 40 мъченици въ Търново, за третия Омортаговъ палатъ четемъ следното:

<p>+ Κά[ν]ας Ὑβι-
γῆ Ὠμ<ο
μ>ορτάγ ι-
ς τὸν παλε-
5. ὄν οἶκον α-
ὕτοῦ μένω(ν)
ἐπούισεν ὑπ-
έρφημον οἶκω(ν)
ἰς τὸν Δανοῦβ-
10. ἦν κ(ἐ) ἀνὰ μέσα
τῶν δύο οἶκω(ν)
τῶν πανφύ-
μο(ν) καταμετρή-
σας, ἰς τὴν μέσιν ἐ-
15. πύισα τοῦμβαν, κὲ
ἀπὸ τὴν αὐτὴ μέσῃν
τῆς τούμβας ἕως τὴν αὐλή(ν)
μου τὴν ἀρχαία(ν) εἰσὶν ὀργγῆ
μυριάδες β: κ(ἐ) ἐπὶ τὸν Δ-
20. ανοῦβίν ἰσῃν ὀργγιῆς μυ-
ριάδες β:β:. Τὸ δὲ αὐτὸ τοῦβί(ν)
ἐστὶν πάνφυμο(ν) [κ(ἐ)] μετρίσα(ν)-
τες τὴν γῆν ἐπούισ τὰ γράμμα-
τα ταῦτα. Ὁ ἄνθρωπος κ(ἐ) κ-
25. ἀλὰ ζῶν ἀποθνήσκει κὲ ἄλ-
ος γενᾶτε κὲ ἵνα ὁ ἔσχατον γη-
νόμενος ταῦτα θεωρῶν ὑπομνή-
σκετε τὸν πύισαντα αὐτό. Τὸ δὲ ὀ-
νομα τοῦ ἄρχοντός ἐστὶν Ὠ-
30. μορτάγ Κάν<ν>ας Ὑβιγῆ, ὁ θ(εὸς) ἀ-
ξιώσει αὐτὸν ζῆσαι ἔτ-
η:ρ.</p> | <p>+ Κά[ν]ας Ὑβι-
γῆ Ὠμ<ο
μ>ορτάγ εἰ-
ς τὸν παλαι-
ὄν οἶκον α-
ὕτοῦ μένω(ν)
ἐποίησεν ὑπ-
έρφημον οἶκω(ν)
εἰς τὸν Δανοῦβ-
ιν, κ(αί) ἀνὰ μέσα
τῶν δύο οἶκω(ν)
τῶν πα((μ))φῆ-
μων καταμετρή-
σας, εἰς τὴν μέσῃν ἐ-
ποίησα τοῦμβαν, καὶ
ἀπὸ τὴν αὐτῇ[[ν]] μέσῃν
τῆς τούμβας, ἕως τὴν αὐλή(ν)
μου τὴν ἀρχαία(ν) εἰσὶν ὀργγυαί
μυριάδες β' κ(αί) ἐπὶ τὸν Δ-
ανοῦβίν εἰσιν ὀργγιῆς μυ-
ριάδες β'. Τὸ δὲ αὐτὸ τοῦβί(ν)
ἐστὶν πά((μ))φημον [κ(αί)] μετρήσα(ν)-
τες τὴν γῆν ἐποίησ[[αν]] τὰ γράμμα-
τα ταῦτα. Ὁ ἄνθρωπος κ(αί) κ-
αλὰ ζῶν ἀποθνήσκει καὶ ἄλλ-
ος γεννᾶται καὶ ἵνα ὁ ἔσχατον γη-
νόμενος ταῦτα θεωρῶν ὑπομνή-
σκεται τὸν ποιήσαντα αὐτό. Τὸ δὲ ὀ-
νομα τοῦ ἄρχοντός ἐστὶν Ὠ-
μορτάγ Κάν<ν>ας Ὑβιγι, ὁ θ(εὸς) ἀ-
ξιώσει αὐτὸν ζῆσαι ἔτ-
η ρ'.</p> |
|--|---|

„Канъ Юбиги Омуртагъ, като оставя въ стария си домъ, съгради преславенъ домъ при Дунавъ. И като измѣрихъ между двата всеславни дома, въ срѣдата направихъ могила (хълмъ) и отъ самата срѣда на могилата (хълмъ) до стария ми аулъ има 20 хиляди оргии и до Дунава има 20 хиляди оргии. Самата могила е всеславна. И като измѣриха земята, поставиха този надписъ. Човѣкътъ, и който добре живѣе, умира, и другъ се ражда и по-късно родениятъ, като го (надписа) вижда, да си спомня за оногова, който я (могилата) е издигналъ. Името пъкъ на княза е Омуртагъ Канъ Юбиги, Богъ да го удостои да живѣе сто години“. ¹⁾

Дунавскиятъ палатъ, който се намира на 40 хиляди оргии, т. е. 85 км. отъ Плисковската главна резиденция, може да се отъждестви само съ Кадж-къйското градище, което е разположено между гр. гр. Силистра и Тутраканъ и дето именно намираме каменни постройки и данни, които говорятъ за прабългарския му произходъ.

Нека видимъ за тази крепостъ описанието на г. Шкорпилъ.

Окопътъ на крепостта въ западната му линия е дълъгъ 600 крачки; въ южната — 425 крачки; въ източната му линия — като започва откъмъ югъ, малко извива на 40 крачки на изтокъ, продължава на северъ, като на 400 крачки отново извива на изтокъ, за да подеме следъ малко пакъ на северъ, докато стигне Дунава. А северната линия е образувана отъ самия Дунавъ, безъ да е оградена съ окопъ.

Насипътъ на окопа е широкъ 18 метра, бермата 10 метра, а ровътъ — 15 метра.

По срѣдата, опрѣна на южната окопна линия и гледаща на северо-западъ, се издига една паралелна огромна каменна постройка, която е широка 50 крачки и дълга 90 крачки. Въ северо-източния жгълъ пъкъ на укрепения поясъ се намира едно малко каменно укрепление съ трапецна форма. Дунавската му линия, която е и най-широката, е дълга 100 м., на западния край се виждатъ остатъци отъ кула.

Тѣзи две каменни постройки, именно, изглежда да произхождатъ отъ Омортагово време. Прабългарскиятъ произходъ на Кадж-къйското укрепление се потвърждава: 1-о. отъ неговата подобна на оная на другитъ прабългарски укрепления конструкция; 2-о. че тукъ е билъ намеренъ единъ надписъ, говорящъ за битката между Крума и Никифора, и 3-о. отъ характерната за прабългарскитъ окопи берма.²⁾

¹⁾ В. Н. Златарски, п. т. 325 и сл. 444 и сл.

²⁾ Абоба - Плиска, 519—21.

Но нашият Търновски надписъ говори не само за двореца, но и за нѣкаква тоѹмѡа — тоѹмѡѹ. Тази дума намираме въ текста 2 пѣти въ формата ѱ тоѹмѡа, после единъ пѣтъ въ тази на тоѹмѡѹ и най-после веднажъ, сочейки на последната форма, съ мѣстоимението тоѹ.

За думата, нейната форма и значение, мненията се раздѣлятъ. Г. Успенски мисли, че втората форма τῆκετ' трѣбва да се чете τοῦβε = τοῦμβε, която пъкъ има сжщото значение, каквото τοῦμβεα, т. е. могила, хълмъ. Тая могила, хълмъ, се идентифицира съ Мумджиларската могила.¹⁾ Последната лежи надъ морето 289 м., височината ѝ е 20 м., диаметрътъ на върха ѝ 8 крачки, наклонътъ ѝ — 30 м., конусътъ е пресеченъ. Наоколо ѝ сж разположени 10 малки могили. Тази могила се намира на 46 км. отъ Каджкѡйското Градище, а на 41 км. отъ дворцитѣ на Плиска. Г. Златарски пъкъ вижда въ тѣзи две форми две думи съ различно значение, т. е. τοῦμβεα = гробница, а τοῦμβιον „гробъ“ въ самата гробница. Споредъ него, прочее, тукъ става дума за гробница, която Омортагъ построилъ за себе си съ великолепенъ гробъ. Къмъ тази мисль го навеждала и сентенцията за смъртността на човѣка, която надписътъ съдържа. Споредъ г. Златарски, тази гробница трѣбва да търсимъ въ малкото укрепление Ташлж-махле, което най-добре съответствува на пункта, който надписътъ опредѣля.²⁾

Г. Баласчевъ, спирайки се на сжщия въпросъ, поддържа, че въ надписа става дума за хълмъ, предназначенъ да служи за военна наблюдателна станция.³⁾ Нека и ние да пристѣпимъ къмъ проучване на значението на думитѣ τοῦμα и τοῦρι.

Отъ самия надписъ виждаме, че авторътъ е искалъ да изрази едно и сѣщо нѣщо съ тѣзи две форми, защото ние четемъ следното: „...като измѣрихъ между двата всеславни дома, въ срѣдата направихъ то̀бꙋрѡν, и отъ самата срѣда τῆς τὸβꙋρας до стария ми ауль има 20 хиляди оргии⁴⁾ и до Дунава има 20 хиляди оргии. Самото то̀бꙋιν е всеславно“. Значи Омортагъ, следъ като ни казва, какъвъ е резултатътъ на измѣрването отъ тумбата до всеславнитѣ му домове, прибавя, че и самото то̀бꙋιν е всеславно. Следователно, ново понятие нѣма: следъ като е говорилъ за „тумбата“, казва и каква е тя.

И наистина, нѣма зашто да се чудимъ, че една и сѣща дума

1) Изв. русск. арх. инст. К-полѣ VII (1901) 1 и сл.

2) п. т. 127—30, 444—47.

з) Укрепительнитъ работи 35—36.

4) Оргията се равнява приблизително на 2 метра.

се намира въ две различни форми, понеже за такова нѣщо имаме и други примери отъ сѣщия надписъ, именно въ 18-я редъ се намира ОРГНЕ = $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}$, а въ 20 р. ОРГГЕС. Но по никой начинъ не трѣбва да се смѣта последната форма като грѣшка, както не сж грѣшки и други, смѣтани напр. отъ г. Баласчева за такива въ Омортагови надписи. Не може да се каже, че авторитѣ на надписитѣ сж говорили развитенъ грѣцки езикъ,¹⁾ понеже сѣщитѣ особности спрямо старо-грѣцкия езикъ се намиратъ у всичкитѣ писатели отъ онова време. Тия мѣста именно не сж грѣшки, а явления на развитието на грѣцкия езикъ. Тука, следователно, трѣбва да се дириятъ не грѣшки, а обяснения. Въ помения случай ОРГНЕ дава една старогрѣцка форма, т. е. $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}$, но не е погрѣшна и другата форма ОРГГЕС, а само една по-напреднала форма. Замѣтването на гласното склонение съ съгласното въ им. падежъ мн. число на думитѣ отъ корена α се срѣща вече въ VI в.:²⁾ порано само при тѣзи думи, които се свѣршватъ на $\alpha\varsigma$, $\eta\varsigma$, а отъ X в. вече и въ женски родъ,³⁾ както въобще въ новогрѣцки. Тогава спрямо старата форма ОРГНЕ = $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}$, въ ОРГГЕС имаме модерната $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}\varsigma$ = $\delta\rho\gamma\upsilon\epsilon\acute{\iota}\varsigma$.

Сѣщо така трѣбва да се разбере, че наредъ съ формата η тоѣмѣа може да сѣществуватъ и тоѣмѣи(v). Тукъ не се касае за грѣшка, а за две различни форми на една и сѣща дума, за които трѣбва да се дири обяснение въ развитието на грѣцкия езикъ.

Ние виждаме, че тукъ μ е изчезнало предъ β . Всички, които сж дирили обяснение на формата тоѣмѣи(v), сж смѣтали това за невъзможно. Обаче това явление е съвсемъ обикновено и се срѣща и въ надписитѣ на класическата епоха,⁴⁾ значи вм. тоѣмѣи(v) една форма тоѣмѣи е възможна.

Че една и сѣща дума се намира и у писателитѣ въ две различни форми, виждаме отъ това, дето Константинъ Порфирогенетъ пише напр. единъ пѣтъ (De adm. imp. ss. 8. 30) тоѣ $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\acute{\iota}\omicron\upsilon$, а другъ пѣтъ (ss. 29, 42 и пр.) тоѣ $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\epsilon\omega\varsigma$.

Но най-интересното въ случая е, че срѣдногрѣцкиятъ езикъ не познава нито една отъ дветѣ форми, тоѣмѣа или тоѣмѣи(v), докато въ бъл-

¹⁾ Мин. I, 3, 220.

²⁾ K. Dieterich, Unters. z. Gesch. d. griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n. Chr. Leipzig 1898, 157—8.

³⁾ п. т. 111.

⁴⁾ Ср. Златарски, И. Б. Д. I 447. Споредъ г. Златарски, въ нашия надписъ се дава $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\acute{\iota}\omicron\upsilon$ вм. $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\acute{\iota}\omicron\upsilon$, но въ сѣщностъ $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\acute{\iota}\omicron\upsilon$ е винителенъ падежъ отъ една форма $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\acute{\iota}\omicron\upsilon$, която е била употрѣбавана въ срѣднитѣ вѣкове.

гарския езикъ и сега се намира тази дума въ формата „тумба“ и въ значението ѝ „могила“.¹⁾

Ето защо, възъ основа на даннитъ, ние не сме въ състояние да възприемемъ обяснението на г. Златарски, споредъ което *тоѹмѣа* значи „гробница“, а *тоѹмѣион* — „гробъ“. Ние мислимъ, че *тоѹмѣа* и *тоѹби(у)* сж две форми на сжщата дума, значеща „хълмъ“, „могила“.

Като се вгледаме въ самия надписъ, намираме следното:

Омортагъ ни обяснява, че той е измѣрилъ разстоянието между двата си дома и че тъкмо по срѣдата е издигналъ хълмъ. И че тукъ действително измѣрването е важниятъ фактъ, се вижда отъ обстоятелството, че той ни съобщава и за резултата отъ това измѣрване: че отъ хълма до стария му домъ е имало 20 хиляди оргии и до новия сжщо толкова. Отъ това за насъ е вече ясно, че пжтътъ между двата дворци е билъ измѣренъ, и по срѣдата му е билъ издигнатъ грамаденъ хълмъ, който посочвалъ 20-хилядната оргия отъ стария и отъ новия палатъ.

Значението на *тоѹмѣа* — *тоѹби* „могила“ не изключва предположението, че се касае въ случая за гробница, за грамаденъ, великолепенъ „курганъ“ на Омортага. Ако се приеме, че „всеславната могила“ е именно мумджиларската, то не остава вече никакво съмнение, че въ случая имаме работа действително съ могила — гробница, особно като се вземе предъ видъ, че тя е заобиколена отъ 10 малки могили, които трѣбва да сж безъ съмнение сжщо така гробове. Българскиятъ произходъ на мумджиларската могила става вѣроятенъ и отъ това, че тя има съвсемъ друга форма отъ оная на тракийскитъ могили, защото източната ѝ страна, въ която изглежда да се е намиралъ входътъ на гробницата, е пресѣчена. И наистина, за тази могила Омортагъ съ пълно право е могълъ да каже, че е „всеславна“, понеже тя е била издигната върху най-високото мѣсто въ цѣлата околностъ, отъ дето се разкривали по всички направления необятни простори, тъй че прави безспорно грандиозно впечатление.

Г. Шкорпилъ въ последната си статия²⁾ върху въпроса е наклоненъ да приеме, че текето Демиръ-боба, лежаще близо до мумджиларската могила, е гробътъ на Омортага. Това теке лежи въ прекрасна

¹⁾ Г. Баласчевъ, Мин. I. 3 (1909) 226. Н. Геровъ, Рѣчникъ на бѣлг. языкъ V 379. Ср. лат. *tumulus*, *tumba*, френски *tombe*. Изглежда, че отъ общъ корень сж и чув. *teme*, каз. *tüŋäk*, алт. *töŋ*, кирг. *döŋ* „hügel“; ср. още мадж. *domb*.

²⁾ Въ защита на българската народна старина. Варна, 1924, 11,

долина и голѣма частъ отъ камѣнитѣ на постройката и оградата му произхождатъ отъ нѣкакво старо здание, съ огромни дѣлани камѣни, а освенъ това наоколо му се намиратъ три крепости. Може да се предполага тогава, че въ онова време долината е била населена и прабългаритѣ сж строили тамъ. Но да заключаваме, че Омортагъ е издигналъ тукъ своята гробница, е твърде невѣроятно. Доле, въ малката долина, при главата на сладководенъ потокъ, е разположена тази сграда, чиято обстановка е нагодена да служи тъкмо за гробъ на нѣкакъвъ мусюлмански светецъ, но не и за гробница на великия ханъ на прабългаритѣ, на повелителя на мощната прабългарска империя, цѣлата дейностъ на когото е била вдъхновявана отъ великолепното, величественото и мощното. Този, който е съградилъ въ Плиска и Преславъ величествени дворци, чиито развалини правятъ и сега грандиозно впечатление, и който, за да увѣковѣчи паметта на великия си баща, издирилъ орлови скали, за да издѣлбае високо надъ човѣшкитѣ глави образа му, възседналъ на конь, за да не бжде докоснатъ нито отъ природнитѣ стихии, нито отъ злобата на враговетѣ — не е могълъ да издири за вѣченъ покой на своя великъ духъ меланхоличнитѣ долини, годни да приютятъ останкитѣ на тихи отшелници и светци.

Не! На Омортаговия духъ е могла да подхожда само величествената мумджиларска могила, царуваща върху обширната околностъ, която, макаръ да не е достигала величието на императорскитѣ гробници на китайцитѣ, които сж дали старата култура на прабългаритѣ, все пакъ по красотата и грандиозността на нейното положение ги е далечъ надминавала.

Наистина, никой не е могълъ да остави за себе си по-величественъ паметникъ, като не се е задоволилъ отъ върха, издигнатъ отъ самата природа, а е натрупалъ върху него грамадни количества прѣстъ, за да го направи още по-високъ и по-величественъ, като сжщевременно поставилъ надъ него и грамадна колона, въ надписа на която приканва всички, които го прочетатъ, да си спомнятъ за оногова, който е издигналъ импозантната могила. По-късно тази колона е била поставена въ търновската църква „Св. 40 Мжченици“, — би казалъ човѣкъ, за изкупление на мжченицитѣ отъ Омортаговата епоха. Естествено, на въпроса, дали тя е била гробницата на Омортага, положителенъ отговоръ трѣбва да се чака отъ разкопкитѣ, които ще се предприематъ.

Нека сега да се повърнемъ къмъ обяснението на надписа на колоната. Твърде естествено е, че пѣтътъ е билъ измѣренъ въ Омортагово

време, понеже хълмът и дворецът, Кадж-кьойското Градище, сж лежали на този път, сигурността на който представлявала за Омортага много голъмъ интересъ. Кадж-кьойското Градище се намирало именно на най-близкия пунктъ на Дунава отъ Плисковската столица. Но за какво е могълъ да служи най-близкия отъ столицата Дунавски пунктъ и най-добриятъ Дунавски бродъ, та е билъ укрепенъ, пътятъ до него измѣренъ и по срѣдата му издигнатъ грамаденъ хълмъ?

Бихме помислили, че Омортагъ, построявайки Дунавския си дворецъ, и въ този случай, както и при построяването на двореца си при рѣка Тича, се е ръководилъ отъ стратегически съображения. Но противъ това обяснение говори фактътъ, че тъкмо по онова време Омортага не сж заплашвали никакви неприятели, на които тукъ именно е трѣбвало да се пресѣкатъ съобщенията.

Имало ли е неприятели, идещи отъ изтокъ, срещу които тукъ, на този пунктъ именно, да е трѣбвало българитъ да се защищаватъ? Не може да става и дума за това, понеже източната граница на българската държава въ Омортагово време се е намирала много далече, най-малко при рѣката Днестъръ. Даже нѣщо повече: единъ Омортаговъ надписъ ни съобщава, че войската на хана се сражавала при рѣка Днепъръ, та даже може да се предполага, че границата е била при последната рѣка. Или пъкъ да е имало неприятели, идещи отъ северъ, срещу които да се е налагало да се построи на този пунктъ подобно укрепление? За това още по-малко може да става дума, защото на северъ отъ този пунктъ, чакъ до северо-източнитъ Карпати, всичко се намирало подъ властта на българитъ.

За пълното освѣтление обаче на въпроса трѣбва да се уясни още следното: каква именно частъ отъ Маджарско принадлежала на държавата на прабългаритъ?

До най-последно време ние разполагахме само съ сведенията, които се съдържаха въ единъ Омортаговъ надписъ и който ни дава Свида. Тѣ доказватъ само факта на българското владичество въ Маджарско, а не и пространството му. Но за щастие, сега вече ние сме въ състояние да установимъ и точнитъ граници на българската територия — благодарение на маджарскитъ извори.

Маджарското народно предание, запазено въ хрониката на Анонимусъ, ни съобщава, че новонахлулитъ маджари сж намѣрили въ Маджар-

ско следният български князе: Salanus — Шаланъ, Menimorout — Менюморутъ и Гладъ.¹⁾

За първия от тяхъ Анонимусъ пише, че неговата страна, която заема областта между Дунава и Тиса чакъ до границитъ на поляцитъ и рутенитъ, за пръвъ път завладѣлъ дѣдо му „Keanus magnus, dux Bulgariae“, т. е. „Великъ ханъ — князь на България“ и преселилъ тамъ „българи и славяни отъ България“. И наистина, ние учимъ отъ Свиди, че Великиятъ ханъ на България, Крумъ, завладѣлъ източно Маджарско следъ 803 г.

Освенъ това и други данни на Анонимусъ, взети отъ народното предание за областта на Шалана, сж били напоследъкъ напълно потвърдени съ мѣстнитъ имена, съ помощта на които известниятъ маджарски ученъ, г. Яношъ Мелихъ, въ извънредно ценнитъ си проучвания е разрешилъ напълно въпроса.²⁾ Въ северо-източно Маджарско, въ областта, дето князувалъ Шаланъ, има една рѣка, наричана Лаборцъ, която получила названието си отъ името на дука Лаборцъ. Това име произлиза отъ прабългарското „*Алпъ-Барсъ“, „*Аль-Барсъ“, което значи „херой-пантеръ“, което пъкъ, споредъ законитъ на славянското произношение, трѣбвало да бжде *Лаборсъ, *Лоборсъ, а маджарски Лаборцъ. Отъ маджаритъ пъкъ сж го заели по-късно дошлитъ въ Маджарско, а именно словацитъ въ формата Лаборца и рутенитъ въ формитъ Лаборца и Лаборецъ.

Сжщиятъ този, споредъ Анонимусъ, избѣгалъ при появата на маджаритъ въ крепостта Землинъ, която се намира пъкъ въ североизточно Маджарско и до сега носи името Землинъ > Zemplén. Името Землинъ се обяснява само като старобългарско и дадено, както звуковитъ му форми показватъ, преди началото на X в. Сжщото име носи у Анонимусъ и въ маджарскитъ документи, даже и сега у немското население, градътъ при устието на р. Сава, срещу Бѣлградъ (по сръбски Земунъ). Следователно, старобългарски колонисти сж дали името на поменатитъ земни укрепления.

Освенъ за горнитъ имена, г. Мелихъ установява старобългарския произходъ и на други мѣстни названия, които споменува Анонимусъ, находящи се въ страната на Шаланъ, като Новградъ, Чорнградъ, и рѣкитъ Топли и Топлица.

¹⁾ М Н К. 407 и сл.

²⁾ Magyar Nyelv XVII (1921) 1 и сл.; Magyar Nyelv XIX (1923) 69 и сл.

Къмъ тѣзи съвсемъ положителни доказателства за достовѣрността на сведенията на Анонимусъ върху Шалана ще прибавимъ и следното:

Споредъ Анонимусъ, великиятъ ханъ на България, дѣдо на Шалана, е преселилъ българи и славяни отъ България въ областта, която обема пространството между р. р. Дунавъ и Тиса до границитѣ на поляцитѣ и рутенитѣ. И наистина, освенъ свидетелството на горепосоченитѣ мѣстни имена, редица исторически сведения установяватъ, че прабългаритѣ сж преселили въ разни времена голѣми славянски маси по границитѣ на държавата си. Така напр. византийскитѣ извори ни съобщаватъ, че новонахлулитѣ прабългари сж преселили живущитѣ въ Мизия славянски племена по границитѣ си, а именно Северитѣ сж били преселени на изтокъ, за да защищаватъ границитѣ къмъ Византия; другитѣ пъкъ славянски племена сж били преселени на югъ и западъ при Аварскитѣ граници. Нѣщо повече: отъ известния разказъ за македонскитѣ пленници, взети при обсадата на Одринъ, се учимъ, че самиятъ Крумъ е преселилъ 10,000 македонски семейства отъ югъ въ отвжддунавска България. Прочее, имаме сведения, че Крумъ ималъ силна колонизаторска политика; той е преселявалъ славянски маси тъкмо така, както говори за него маджарскиятъ хронистъ, като пише, че е преселилъ българи и славяни отъ България въ новозавладяната отъ него въ по-късното Маджарско територия.

Специално въ бившитѣ владения на аваритѣ тази колонизация се е налагала съвсемъ естествено отъ разликата, която съществувала въ стопанския битъ на аваритѣ и българитѣ. Както видѣхме на друго мѣсто, аваритѣ сж населявали една много малка частъ отъ своята страна, а по-голѣмата е била оставена безлюдна въ положението на пълна пустиня. Тѣ не сж се занимавали още сериозно съ земледѣлие и скотовѣдство, когато прабългаритѣ сж били земледѣлци и скотовѣдци и още съ нахлуването си силно сж укрепили границитѣ на държавата си, за да обезпечатъ на своето население условията, за да се предаде на земледѣлие и скотовѣдство. Твърде естествено е, прочее, щото Крумъ, следъ като е завладѣлъ източно Маджарско, да се е заелъ съ колонизацията на новата област, прилична на пустиня, сжщо както сторили и франкитѣ въ западната половина на аварската държава, която тѣ сж завладѣли. Нѣма тогава съмнение, че маджарскиятъ Анонимусъ именно е запазилъ спомена за тази дейность на Крума, като пише, че българскиятъ великъ ханъ е преселилъ българи и славяни отъ България.

Също така български князе сж били, споредъ Анонимусъ, и господаритѣ на изтокъ отъ р. Тиса: Мепиморут, внукъ на Морут, който е завладѣлъ областта между р. р. Самошъ и Марошъ, и Гладъ — между р. р. Марошъ и Дунава.

За българския произходъ на Мепиморут говори и самото име. За първата часть на името мепи, мѣп (понеже тя по форма съвпада съ маджарската дума мѣп „жеребецъ“) маджарската народна етимология е давала обяснението, че Морут се наричалъ мѣп „жеребецъ“, „quod plures habebat amicas“, „понеже той е ималъ много любовници“. Въ сжщностъ обаче тази дума е прабългарска и има значение „голѣмо“, особно въ родовата степенъ. Така напримеръ чувашки azat't'e — дѣдо, mən azat'i'e — прадѣдо. И наистина, спомена на такова значение запазва маджарската Национална Хроника, като пише, че, споредъ нѣкои, не младиятъ, но още стариятъ Морутъ се е борилъ противъ маджаритѣ, т. е. mən-Morout = старъ — баща, или дѣдо Морутъ.

За Гладъ пѣкъ Анонимусъ пише, че той дошълъ отъ крепостта на Видинъ. За областта, която той владѣлъ, ние знаемъ, че тя, поради близостта ѝ до България, е била въ постоянна връзка съ последната. За българското владичество въ тази страна говорятъ, споредъ изучвания на г. Мелихъ, имената на р. р. Тимишъ и Карашо. Формата Тимишъ е произлѣзла отъ Tibis(cus) съ промѣна на б въ м, което е въ съгласие съ фонетичния законъ на турскитѣ езици. Прочее, маджаритѣ сж взели името на тази рѣка отъ прабългаритѣ. Името Карашъ, въ по-старата ѝ форма Крашшо и Карашо, е прабългарската форма Кара-ѣу и Кага ѣw на общотурската Кара-су „Черна-вода“. И наистина, сжщото име се намира и другаде въ Маджарско, — въ северо-източния комитатъ Сатмаръ и въ юго-западнитѣ к. к. Верьоце и Бараня, а на нѣкои отъ тѣзи рѣки маджаритѣ сж дали и маджарско име въ преводъ на прабългарското: Fekete víz, т. е. Черна вода.

Досежно Седмиградско, ние ще проучимъ по-нататкъ даннитѣ, които ни доказватъ по единъ несъмненъ начинъ, че тази област е била най-силно населена отъ прабългари, и вследствие на по-късното ѝ завладяване отъ маджаритѣ, тамъ сж запазени най-много спомени за тѣхъ.

Следователно, границитѣ на българското владичество презъ IX в. въ Маджарско сж се простирали на западъ до Дунава и до линията, която върви отъ дунавския завой надъ Будапеща направо до Карпатитѣ, — на северъ Карпатската верига, додето стигне старата бъл-

гарска граница въ Влашко. Тази, прочее, точно опредѣлена областъ, отнета отъ аваритѣ, е била прибавена къмъ старата българска държава отъ Крума.

Не неприятели, прочее, сж чакали отъ тука българитѣ. Защото противъ неприятелитѣ си по това време на северъ, по северната граница на Маджарската равнина, която е била тѣхно владение, е трѣбвало тѣ да строятъ укрепления, за каквито действително тамъ намираме и днесъ мѣстни названия. Следователно свършено други трѣбва да сж били съображенията на българитѣ, а именно, преминавайки Дунава при този бродъ, тѣ сж стигали най-бързо до новитѣ си владения. Ако тръгнемъ по продължението на измѣрения отъ Омортага пжтъ, ние ще достигнемъ, презъ Карпатския проходъ Вьорьошторонь (Червена кула), до Маджарската солна областъ, и тогава веднага ще разберемъ, защо Омортагъ се е толкова много грижилъ за този пжтъ.

Тъкмо тази солна мѣстность при рѣка Марошъ е представлявала най-голѣмата и най-важната стопанска ценностъ на новото владение, — източно Маджарско, придобиването на което е много издигало стопанското значение на България предъ другитѣ страни. Ние знаемъ, че презъ това време много отъ сега познатитѣ солници на сръдна Европа не сж били още експлоатирани, отъ което следва, че българитѣ сж снабдявали съ соль Севера и Запада.

И наистина, тѣзи солници, които следъ Римско време сж били занемарени и забравени, сж били открити и отново турени въ експлоатация отъ българитѣ. Това най-добре показватъ нѣкои мѣстни имена въ тази солна областъ, които сж български. А именно: тукъ се намиратъ две рѣки, Kis (малъкъ)-Küküllő и Nagy (голѣмъ)-Küküllő. Името Küküllő, по прабългарски *Kükeley, значи „тръновъ“, „трънливъ“ (мадж. Kőkényes). И наистина, рѣката и до сега у власитѣ носи името Тăпнава, отъ българо-славянската Тръпана = Kükeley.¹⁾ Въ тази областъ се намира като мѣстно име Torda,²⁾ което е прабългарското име на солникъ, солница, и съответствува на други маджарски мѣстни имена отъ българо-славянски произходъ — „Солнокъ“. Торда именно е общотурска тузла, т. е. солница, Солникъ.

Каква голѣма ценностъ е представлявала за българитѣ тази седмиградска соль, виждаме отъ обстоятелството, че споредъ фулденскитѣ

¹⁾ Писмено съобщение на г. J. Melich.

²⁾ A. Vámbéry, A magyarság bölcsőjénél. Budapest 1916.

лѣтописи, Арнулфъ, франкскиятъ кралъ, когато чрезъ своитѣ пратеници въ 892 г. подновявалъ мира съ българския царъ Лаодомуръ (Борисовия синъ „Владимиръ“), поискалъ отъ българитѣ, да не позволяватъ на моравцитѣ да купуватъ соль.¹⁾ И въ маджарско време, въ първитѣ години на XI вѣкъ, банатскиятъ князь, съюзникъ на царъ Самуила, се е противопоставилъ на маджарския кралъ Стефанъ тъкмо пакъ поради тази соль, като е изискалъ отъ краля да му плаща мито за пренасяне сольта презъ р. Марошъ.²⁾

Тази солна областъ при рѣка Марошъ, прочее, имала голѣма стойностъ въ свѣтовната търговия, и много естествено е, че пжтьтъ, който водилъ отъ центъра на българската държава къмъ тази областъ, е билъ отъ голѣмо значение за Омортага. Пренасянето на сольта е ставало, разбира се, главно по вода. Превозвали сж сольта по р. Марошъ до сегашния градъ Сегедъ и отъ тамъ по р. Тиса до устието ѝ при градъ Тителъ, отъ тамъ пъкъ по Дунава къмъ северъ и западъ. И както е трѣбвало да се очаква, намиращитѣ се по устията на р. р. Тиса и Марошъ селища сж станали важни търговски центрове. — Така се разбира, защо Анонимусъ назовава българския князь Шаланъ, чието княжество се е простирало на северъ чакъ до северо-източнитѣ Карпати — „Тителски князь“.³⁾

Но до централната частъ на българската държава превозътъ по този воденъ пжть би билъ много дълъгъ, понеже е заобикалялъ извънредно много, затова много естествено било да се предпочете единъ много по-краткъ пжть, а именно оня, който минавалъ отъ солницитѣ, презъ прохода Вьорьошторонъ (Червена кула), влашката равнина и презъ Дунава до Плиска. Този пжть, разбира се, е служилъ и като най-важна военна артерия, свързваща Плиска съ източно Маджарско. По този именно пжть, все по суша, или пъкъ по водното му отклонение на р. Олтъ и презъ Дунава при най-близкия му бродъ до Плиска, сж внасяли сольта за стара България. Но и въ двата случая Дунавското пристанище, което било най-близо до столицата Плиска, не е могло да не стане най-важниятъ пунктъ на тази артерия.

Ето защо Омортагъ построилъ тукъ — по стопански и военни съображения — знаменития си дворецъ и е измѣрилъ пжтя отъ тукъ до Плиска и по срѣдата му издигналъ въпросния хълмъ.

¹⁾ Pertz, MGH. Script. I. 408.

²⁾ Vita Sancti Gerhardi c. 10. Endlicher, Monum. Arpadiana 214.

³⁾ МНК. 417.

* * *

Въ двата надписа на Омортага, Търновския и Чаталарския, както и въ единъ Маламировъ надписъ, четемъ следния изразъ: „Богъ да удостои отъ Бога княза, да преживѣе сто години“. Изглежда, че въ този изразъ се съдържа едно прабългарско пожелание. Споредъ г. Златарски, това пожелание посочвало, че сто годишната възраст е била у прабългаритѣ рѣдка.¹⁾ Но ние имаме данни, отъ които се потвърждава мнението, че цифрата „сто“ има въ случая съвсемъ друго значение.

Споредъ видението на пророка Исая, „Слав' царь сътвори .р. могили въ земли блгарьстѣи; тогда нарекоше име ему .р. могили царь“. За тѣзи „сто могили“ говори и Кедринъ, споредъ когото „ἑκατον βουνοί“ е било името, давано отъ мѣстното население на една мѣстность въ северо-западна България.

Но същото име се срѣща още и 1-о. при р. Пруть: „O Sută de Movile“; 2-о. въ Маджарско въ комитатъ Фехеръ. За това мѣсто Анонимусъ споменава „terram a civitate Atthile regis usque ad centum montes“. Другитѣ маджарски хронисти пѣкъ споменаватъ същото мѣсто Zazholm, т. е. „сто хѣлма“, „сто могили“; 3-о. въ Маджарско въ комитатъ Надикюкюльо се намира селото Szászhalom, по рано Százhalom. Немското име на селото е Hundertbüchel, отъ което иде влашкото име Hundrubeshiu.

Споредъ мнението на г. Мелихъ, думата „сто“ въ поменатитѣ имена служи за изразяване понятието „множество“, което подъ турско (прабългарско, печенегско, куманско) влияния е било употребявано у маджаритѣ, бѣлгарославянитѣ и власитѣ.²⁾

Това мнение се подкрепя и отъ израза на прабългарскитѣ надписи „сто години“, въ които думата „сто“ може да има само същото значение, както въ „сто могили“. Тогава „сто години“ не значи нищо друго освенъ гръцкото поздравление „πολλά τὰ ἔτη“, или славянското „много години“.

Третиятъ и последниятъ надписъ, който има археологическо съдържание, е издаденъ въ С. I. G. IV № 8891 в., но сега е изгубенъ.

Κάνας Ὑβηγῆ	Κάνας Ὑβιγῆ
Μαλαμῆρ δ' ἐκ	Μαλαμῆρ δ' ἐκ
θεοῦ ἀρχον. Ὁ π-	θεοῦ ἀρχων. Ὁ π-
αλειδὸς αὐτοῦ βο-	αλαιδὸς αὐτοῦ βο-
5 ηλὰς δ' Ἠσβοῦλος	ιλὰς δ' Ἠσβοῦλος

¹⁾ Златарски И. Б. Д. I 324.

²⁾ За гореказанитѣ в Melich J. Százhalom. Magyar Nyelv XIX (1923) 87—8.

δ Καύχανος ἐπί- σεν τὸ ἀνάβρυτο- ν τοῦτο κὲ ἔδοκε- ν τὸν ἄρχονταν, 10 κὲ ὁ ἄρχον πολά- κης ἔδοκεν τοῦ- ς Βουλγάρ[ου]ς φαγῆ[ν] κὲ πίν κὲ τοὺς βοί- λάδας κ[(ἐ)] βαγαينوὺς 15 ἔδοκεν μεγάλα [ξ]ένηα. Ὁ θ(εὸ)ς ἀ[ξ]ήδ- ση ζίσιν τὸν ἐκ θ(εο)ῦ ἄρχονταν ἔτι ἐκ- ατὸν μετὰ τὸν Ἴσ- 20 βοῦλον τὸν Καύχα- νων.	δ Καύχανος ἐποίη- σεν τὸ ἀνάβρυτο- ν τοῦτο καὶ ἔδωκε- ν τὸν ἄρχονταν, καὶ ὁ ἄρχων πολλά- κис ἔδωκεν τοῦ- ς Βουλγάρ[ου]ς φαγεῖν καὶ πίν[[ειν]] καὶ τοὺς βοῖ- λάδας κ[(αί)] βαγαῖνοῦς ἔδωκεν μεγάλα [ξ]ένια. Ὁ θ(εὸ)ς ἀ[ξ]ιώ- ση ζήσειν τὸν ἐκ θ(εο)ῦ ἄρχονταν ἔτη ἐκ- ατὸν μετὰ τὸν Ἦσ βοῦλον τὸν Καύχα- νων.
--	---

„Канъ Юбиги Маламиръ, князь отъ Бога. Неговиятъ старъ боила, Ишбулъ Кавханъ, направи тоя водопроводъ и го подари на княза. И князътъ даде на българитъ много пжти да ядатъ и да пиятъ и на боилитъ и багаинитъ даде голѣми подаръци. Нека Богъ удостои княза отъ Бога да проживѣе сто години заедно съ Кавханъ Ишбула“.¹)

2. Надгробни надписи.²)

Строителната дейность на Омортага говори за една деятелность, която е била посветена не само на държавнитъ нужди, но и на художествени изисквания. Но ние знаемъ, че този български владетель е билъ обладанъ и отъ нѣщо друго, освенъ отъ интереситъ за полезното и хубавото, а именно той е ималъ амбицията да остави на поколѣннията своята голѣма слава. Той, който е билъ далечъ вече отъ родовата епоха, се е стремилъ не да превъзнася прадѣдитъ си, но да остави славата на своята собствена личность за потомството — отъ предшественицитъ той е проявилъ интересъ и внимание само къмъ баща си.

Но напразни биха били усилията на най-великия отъ българскитъ владетели да завещае една достойна представа за своето величие, —

¹) Абоба-Плиска 230—31; В. Н. Златарски п. т. 335.

²) По-подробното изучаване на тѣзи надписи, както и на другитъ, които иматъ историческо съдържание, ще дамъ въ друга моя статия, въ която ще говоря за всичкитъ литературни паметници на прабългаритъ.

въпрѣки дългата редица паметници, които ни представляват творческата дейност на най-цвѣтущата епоха на българщината и въпрѣки многобройността и ценността на паметниците от тази епоха, които далеч надминават онова, което от предшествуващите и следващите времена е стигнало за прабългарите до нас — ако ханът не бѣ се погрижил да ни остави и писмени паметници.

Наистина, въ околностите на Омортаговата столица сж излѣзли на лице и такива писмени паметници, които представят ведно съ Именника първите образци от българската литература и най-важните паметници от лингвистическо и историческо гледище за източните народи от епохата на преселението на народите.

Археологическите и художествено-историческите данни, които се съдържат въ тѣзи надписи, ние се постаряхме вече да използваме по-горе. Така, споменахме за Чаталарския надписъ, от който узнахме, че пребиваващиятъ въ Плиска Омортагъ е построилъ аулъ при р. Тича, украсенъ съ лѣвове и колони, и единъ мостъ надъ рѣката, а Търновскиятъ пѣкъ надписъ ни съобщава, че Омортагъ е построилъ при Дунава великолепенъ дворецъ.

Целта на поменатите надписи е била, прочее, да се изрази и увѣковѣчи строителната дейност на Омортага. Търновскиятъ надписъ ни казва направо, че тъкмо за това е поставенъ надписътъ: „Човѣкътъ, и който добре живѣе, умира и другъ се ражда, и по-късно родениятъ, като го (надписа) вижда, да си спомня за оногова, който я (могилата) е издигналъ“.

Съ една дума, въ тѣзи надписи Омортагъ е поставилъ за себе си стълбовъ паметникъ, върху който е издѣлбалъ спомена на строителната си дейност.

Но освенъ тѣзи два грамадни, славословящи Омортага паметници, ние намираме и нѣкои по-малки, които той е издигналъ въ споменъ на неговите хора, като надгробни паметници съ надписи. Тѣзи надписи въ първия си редъ отбелязват името и титлата на Омортага, а въ следващите — името, титлата, причината на смъртта и рода на покойния. Отъ сигурно многобройните такива колони, открити сж до сега седемъ, които по палеографически особности, както и по редакция се раздѣлят на две групи: именно 1. въ първата група (у насъ № 1—4) има лигатура, а въ втората (№ 5—7) — нѣма; 2. въ първата се намира ѿ и о, въ втората само о; 3. въ първата (№ 1—3): ѣто, а въ втората ѣтов; 4. въ първата се пише ОМЪРТАГ, а въ втората ОМЪРТАГ. Съгла-

сно съ това и по редакция: 1. въ първата (респ. въ № 1—3) се казва за покойния $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \alpha\upsilon\theta\rho\omega\pi\acute{o}\varsigma \mu\omicron\upsilon \epsilon\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\tau\omicron$, а въ втората (респ. № 4—7) $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \alpha\upsilon\theta\rho\omega\pi\acute{o}\varsigma \mu\omicron\upsilon \eta\tau\omicron\nu$; 2. въ първата опредѣлението на рода се дава така: $\eta\tau\omicron \delta\epsilon \gamma\epsilon\nu\epsilon\alpha\varsigma \dots \alpha\rho\eta\varsigma$, а въ втората (собств. въ № 7) $\eta\tau\omicron\nu \delta\epsilon \tau\omicron \gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon K<o>\upsilon\rho\iota\gamma\acute{\eta}\rho$.

№ 4 е посрѣдникътъ между дветъ групи, именно палеографически принадлежи къмъ първата група, даже и изразътъ за рода се схожда съ № 1—3, а за покойния се казва $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \alpha\upsilon\theta\rho\omega\pi\acute{o}\varsigma \mu\omicron\upsilon \eta\tau\omicron\nu$. Най-накрая (№ 7) поставихъ колоната намерена въ Плиска, понеже тя има най-небрежно писмо; тя дава оу вмѣсто ѝ (ср. № 4 и Чаталарския надписъ), а пише ү и о вм. оу.

1) Намерениятъ въ Провадия мряморенъ стълбъ съ диаметръ 0,75 м. (Нар. Муз. № 3689) съдържа следния надписъ:

+ Κάνας Ὑβηγῆ Ὠμου[ρτ]άγ.
Ὠνεγαβὼν [. . . .]ρα тар-
κανὸς θρ[επτός ἄ]νθρωπ[ός]ς
μου ἐγένετο [κὲ ἄ]πελθὼν [εἰς]
τὸ φουσαῖτον ἐπνίγην εἰς τῇ[ν]
Τήσαν τὸν ποταμόν. Ἦτο δὲ
γενεᾶς Κουβιάρης.

+ Κάνας Ὑβιγῆ Ὠμου[ρτ]άγ.
Ὠνεγαβὼν [. . . .]ρα тар-
κανὸς θρ[επτός ἄ]νθρωπ[ός]ς
μου ἐγένετο [καὶ ἄ]πελθὼν [εἰς]
τὸ φουσαῖτον ἐπνίγην εἰς τῇ[ν]
Τήσαν τὸν ποταμόν. Ἦτο δὲ
γενεᾶς Κουβιάρης.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Онегавонъ ра тарканъ стана мой храненъ (т. е. вжтрешенъ, дворцовъ) човѣкъ и, отивайки на война, се удави въ р. Тиса. Бѣше отъ рода Кувиаръ.“¹⁾

2) На сжщото мѣсто е билъ намеренъ крипто-кристаленъ стълбъ, 1,6 м. високъ съ диам. 0.9 м. (Нар. Музей № 3345), надписътъ на който гласи:

+ Κάνας Ὑβηγῆ Ὠμουρτάγ.
Ὠχορσῆς ὁ κοπανὸς θρε-
πτὸς ἀνθρωπός μου ἐγέ-
νετο κὲ ἀπελθὼν ἦς τὸ φου-
σαῖτον ἐπνίγην ἦς τὸν πο-
ταμόν τὸν Δανάπρην.
Ἦτω δὲ γενεᾶς Τζαχαράρης.

+ Κάνας Ὑβιγῆ Ὠμουρτάγ.
Ὠχορσῆς ὁ κοπανὸς θρε-
πτὸς ἀνθρωπός μου ἐγέ-
νετο καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ φου-
σαῖτον ἐπνίγην εἰς τὸν πο-
ταμόν τὸν Δανάπριν.
Ἦτο δὲ γενεᾶς Τζαχαράρης.

¹⁾ Абоба-Плиска 190 сл.; Г. Баласчевъ, Старо-българскитѣ каменни надписи отъ времето на великия Канъ Омортагъ. Минало I, 3 (1909) 229—30. Този надписъ, както и следниятъ, започватъ съ монограма на Христа, която ние предаваме съ +.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Окоршъ копантъ стана мой храненъ човѣкъ и, отивайки на война, се удави въ р. Днепръ. Бѣше отъ рода Чакараръ“.¹⁾

3) Отъ колоната съ диаметръ 0,52 м., намерена въ окопа при с. Абоба, можемъ да прочетемъ само следното:

+ Κά[νας Υβηγῆ Ὠ]μουρτάγ.

Βον[.....] βου[. .

.....

θ]ρεπ[τὸς ἀνθρωπός μου ἐγένε-
ν]ετο καὶ ἀπελθὼν ἤς τὸ φου-
σ]ᾶτον ἀπέθανεν ἤς τὸν πό-
λεμον. Ἦτο δὲ γενεᾶς[.
δουάρης.

+ Κά[νας Υβιγῆ Ὠ]μουρτάγ.

Βον[.....] βου[. .

.....

θ]ρεπ[τὸς ἀνθρωπός μου ἐγένε-
ν]ετο καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ φου-
σ]ᾶτον ἀπέθανεν εἰς τὸν πό-
λεμον. Ἦτο δὲ γενεᾶς[.
δουάρης.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Вон.....бу..... стана мой храненъ човѣкъ и, отивайки на война, падна въ битката. Бѣше отъ рода — дуаръ“.²⁾

4) Колона, намерена въ Новипазаръ, съ диам. 0,36 м. (Н. М. № 3608).

αν] ὃς θρεπτός [ἄ]ν-
θρωπός μου ἦτον καὶ [ἀσθε-
νήσας ἀπέθανεν. Ἦτ[ον δὲ
γενεᾶς Ἑρμιάρης.

ταρχαν] ὃς θρεπτός [ἄ]ν-
θρωπός μου ἦτον καὶ [ἀσθε-
νήσας ἀπέθανεν. Ἦτ[ον δὲ
γενεᾶς Ἑρμιάρης.

„ . . . тарканъ бѣше мой храненъ човѣкъ и, разболявайки се, умрѣ. Бѣше отъ рода Ермиаръ“.³⁾

5) Въ колона, намерена при с. Абоба, висока 1,25 м. съ диаметръ 0,32 м. (Н. М. № 3605), четемъ:

Κάν]ας Υβιγῆ Ὠ]μουρτάγ.

Ἦτο κολοβρός[.] ξουργου.

Κολοβρός [θρ]επτός

ἀνθρωπός[μ]ου ἦτον

καὶ ἀπέθαν[ε]ν ἔσο.

Κάν]ας Υβιγῆ Ὠ]μουρτάγ.

Ἦτο κολοβρός[.] ξουργου.

Κολοβρός [θρ]επτός

ἀνθρωπός[μ]ου ἦτον

καὶ ἀπέθαν[ε]ν ἔσο.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Колобрътъ . . кшургу. Колобъръ бѣше мой храненъ човѣкъ и умрѣ вжтре.“⁴⁾

6) Мряморенъ стълбъ, дългъ 0,64 м. съ диам. 0,31 м., намеренъ въ Суютли (Н. М. № 3607), има надписъ, който гласи:

¹⁾ Абоба-Плиска 192; Баласчевъ п. т. 230—1.

²⁾ Абоба-Плиска 192; Баласчевъ п. т. 235.

³⁾ Абоба-Плиска 192; Баласчевъ п. т. Мин. I, 4(1910) 345.

⁴⁾ Абоба-Плиска 191; Баласчевъ п. т. 327—8.

Κάνα[ς] Ὑβιγί Ὀμουρτάγ.
Ὅσλα[]νάς δ βαγατοῦρ βα-
γαίν[α] θρεπτὸς ἀνθρω-
πὸς μ[ου] ἦτον καὶ ἀσθενί-
σας ἀπέθανεν.

Κάνα[ς] Ὑβιγί Ομουρτάγ.
Ὅσλα[·]νάς δ βαγατοῦρ βα-
γαίν[α] θρεπτὸς ἀνθρω-
πὸς μ[ου] ἦτον καὶ ἀσθενή-
σας ἀπέθανεν.

„Κανъ Юбиги Омуртагъ. Ошланъ багатуръ багаина бѣше мой хра-
ненъ човѣкъ и, разболявайки се, умрѣ“. ¹⁾

7) Колона отъ Плиска, дълга 1,84 м., съ диаметръ въ основата 0,42 м., а на върха 0,35 м. (Н. М. № 3604), съ следния надписъ:

Κάνας Ὑβιγί Ὀμουρτάγ.
Ὅχσουνὸς δ ζουπάν тар-
κανὸς θρεπτὸς ἀνθρωπὸς
μου ἦτον καὶ ἀπέθανεν ἰς τὸ
φοσάτον. Ἦτον δὲ τὸ γένος
αὐτοῦ Κυριγῆρ.

Κάνας Ὑβιγί Ὀμ<ο>урτάγ.
Ὅχσουδὸς δ ζουπάν тар-
κανὸς θρεπτὸς ἀνθρωπὸς
μου ἦτον καὶ ἀπέθανεν εἰς τὸ
φο<υ>σάτον. Ἦτον δὲ τὸ γένος
αὐτοῦ К<ο>υριγῆρ.

„Κанъ Юбиги Омуртагъ. Охшунъ жупанѣтъ тарканъ бѣше мой
храненъ човѣкъ, и умрѣ на война. Родѣтъ му бѣше Куригиръ“. ²⁾

Подобна надгробна колона е била намерена и отъ времето на Ма-
ламира, надписѣтъ на която, както и всички Маламирови надписи, има
по-проста форма отъ онѣзи на Омортаговитѣ. Намерена е при с. На-
сърлие, съ диам. 0,44 м. (Н. М. № 3606).

Κάνας Ὑ-
βυγῆ
Μαλα-
μήρ. Τζέ-
πα βογο-
τὸρ βοηλᾶ
κουλουβρὸς
ἦτον καὶ
τοῦ ἀρχον-
τος θρεπτὸς
ἀνθρωπὸς
ἦτον [καὶ ἀσ-
θεν [ήσας ἀ-
πέθ]ανεν
καὶ σ
βα
ἦς μν[ημόσι-
νον αὐ[τοῦ].

Κάνας Ὑ-
βιγί
Μαλα-
μήρ. Τζέ-
πα βογο-
τὸρ βοηλᾶ
κουλουβρὸς
ἦτον καὶ
τοῦ ἀρχον
τος θρεπτὸς
ἀνθρωπος
ἦτον [καὶ ἀσ-
θεν[ήσας ἀ-
πέθ]ανεν
καὶ σ[τύλον
ἐ]βα[λεν] ὁ ἀρχων
εἰς μν[ημόσι-
νον αὐ[τοῦ].

¹⁾ Абоба-Плиска 191—2; Баласчевъ, Мин. I, 3 (1909) 233.

²⁾ Абоба-Плиска 190; Баласчевъ п. т. 237.

„Канъ Юбиги Маламиръ. Чепа богатуръ боила бѣше колобѣръ, и храненъ човѣкъ бѣше на княза, и разболявайки се, умрѣ, и стѣлпъ постави князѣтъ въ негова память“.¹⁾

За тукъ изброенитѣ надписи г. Баласчевъ и други мислятъ, че тѣ „сж били издѣлбани въ честь на видни държавни деятели — герои“. Но тѣ сж по-скоро паметници, издигнати на дворцови лица — близки на хана, отколкото на „държавни деятели — герои“, понеже освенъ на лица, които сж изпълнявали важни държавно-военни служби, като напр. жупанъ, колабуръ, издигната е колона и на Ошлана, за когото четемъ въ надписа, че билъ „бахатуръ багаина“ и умрѣлъ отъ болестъ. Следователно той не е изпълнявалъ нито голѣма държавна служба, нито е билъ отъ най-благородния произходъ, а просто единъ храбъръ войникъ. Прочее, защо е издѣлбанъ паметникъ въ негова честь? Това се изтъква отъ надписитѣ. Именно, надписитѣ изтъкватъ за всички покойни, че тѣ сж били „θρεπτοὶ ἀνδρωποι“ — „хранени лица“ на вожда. Този изразъ не може да означава друго, освенъ че покойниците сж били въ непосредствена близостъ на хана, негови вътрешни хора — придворници и прислужници. За щастие, намира се и оригиналната прабългарска дума, която авторитѣ на надписитѣ сж искали да превеждатъ съ грѣцкия изразъ „θρεπτοὶ ἀνδρωποι“, именно Τζιγάτος (у Теофана), срѣдно-български чиготъ (отъ чигатъ), което означава „спатаръ“, „придворенъ чиновникъ, който е носилъ мечъ следъ царя“. (Действително, както по-горе видѣхме, „аулъ“ у аваритѣ значи „чигла“, както и у прабългаритѣ се намира отъ сжщия коренъ τζιγας = чика, чига).

Следователно, въпросните надписи не сж издълбани въ чeсть на видни държавни деятели, а само за „*ῥητοὶ ἀνδρῶν*“=чигати, за лица, които сж били близо до Омортага. Естествено, че такива сж могли да ставатъ обикновено изъ срѣдата на най-благороднитѣ, както и действително това показватъ въ тия надписи титлитѣ „тарканъ“, „боила“, обаче намиратъ се „хранени лица“ и отъ простѣ произходѣ, които сж достигали до високи служби въ двореца, както е на примеръ случаятъ съ Окорша, който е билъ „копанъ“.

Благодарение на тѣзи надписи, туркологията сега притежава единъ твърде цененъ материалъ — имената и титлитѣ запазени въ тѣхъ, съ откриването на които ще получимъ редица данни за прабългаритѣ. Ние

¹⁾ Абоба-Плиска 191; Баласчевъ, Мин. I 4 (1916) 343—344. Поправката на г. Баласчевъ е приемлива.

тукъ ще се задоволимъ само съ нѣколко опити за обяснение на нѣкои отъ срещнатитѣ въ надписитѣ титли и имена.

Титли: 1) Омортаговитѣ надписи почватъ съ думитѣ ΚΑΝΑCΥΒΗΓΗ ΟΜΥΡΤΑΓ, който изразъ съдържа името и титлата на хана.

За титлата ΚΑΝΑCΥΒΗΓΗ е дадено следното обяснение: първата частъ *κάνας* е турската канъ съ гръцкото окончание *ας*, втората пъкъ е уйг.-куманската *öweghü, öwghü* „erhaben, gepriesen“, тогава цѣлиятъ изразъ значи „великъ канъ“.¹)

За подкрепа на тази теза се намира още едно указание въ маджарската хроника на Анонимусъ. Той именно пише, че прадѣдъ на българския князь Шаланъ (Salanus), съ когото новонахлулитѣ маджари сж се борили, е билъ „Keanus magnus, dux Bulgarie“, „който е завладѣлъ земята, която лежи между Дунава и Тиса“, „чакъ до границитѣ на рутени и поляци и заселилъ тамъ свои славяни и българи“.²) Keanus magnus = великъ ханъ = *κάνας ὕβρις*.

Тази титла ние трѣбва да съпоставимъ съ аварската титла *Canizauci* (princeps Avarorum).³) За втората частъ на тази аварска титла *zauci* Геза Надй смѣта, че е една и съща съ старотурската княжеска титла *ябгу*.⁴) Тази дума може да се отъждестви съ *ΥΒΗΓΗ*, а първата частъ *Canis* = *Κάνας*. Това значи, че прабългарската *Κάνας ὕβρις* = аварската *Canizauci*.⁵)

Надписитѣ назоваватъ прабългарскитѣ ханове още и *ἐκ θεοῦ ἄρχων*, което, ако е преводъ отъ *Κάνας ὕβρις*, въ такъвъ случай *ὕβρις* = *ябгу* = *zauci* значи „отъ Бога“.

2) Върху единъ надписъ се чете „Ὁχσοῦνδς ὁ ζουπάν ταρχανός“. Въ този изразъ *Ὁχσοῦνδς* е името на покойника, (*ὁ*) *ζουπάν* е названието на служебното достоинство, и *ταρχανός* е титлата на класа. Последната дума *тарканъ*, като титла на принадлежащитѣ въ една отъ върховнитѣ класи, ни е позната отъ пратурскитѣ надписи и отъ Менандеръ Протекторъ.⁶)

¹) W. Thomaschek, AEM. XIX 238.

²) МНК. 407, 408, 410.

³) MGH. Script. I, 199.

⁴) Nagy Géza: Honfoglalók. Ethnografia XVIII (1907) 332.

⁵) Поради близостта на формата *Κάνας* въ Маломировия надписъ съ славянската дума *кънезъ*, се предполага еднаквостта на тия думи. Но ако може да стане дума за такова предположение, това би значело, че *Κάνας* въ другитѣ мѣста трѣбва да се произнася „канезъ“ и че славянската дума е произхождала отъ една прабългарска титла, а не обратно. Това би значело, че отъ прабългарска *Κάνας* аварска *Canis*, произхожда славянски князь и *ὕβρις* по аварски *auki*.

⁶) ed. Dindorf, p. 53, 24: *Ταρχάν*.

Думата съществува и досега въ чув. *turhan*, осм. чар. *tarhan*, монг. *darhan*.¹⁾ При дунавските българи водителитъ на тарканската класа се назоваватъ *oγultarkan*, *bojla-tarkan*, и пр. Така че *Ὀχσουνός* е принадлежалъ по рождение на тарканската класа.

Достоинството му е било *ζουπάν*. Думата, както видѣхме, се намира и върху сѣда отъ Атиловото съкровище — въ формата *ζωαπάν*. Интересно е, че думата жупанъ има сѣщото окончание както други прабългарски титли: тарканъ, кавханъ, копанъ.

3) *Ὁσλα[.]νάς δ βαγατοῦρ βαγαῖνα*. Последната дума е сигурно класова титла по подобие на тарканъ, както се вижда отъ израза на Маламировия надписъ „*τοὺς βοιλάδας καὶ βαγαῖνούς*“²⁾ и има свръзка съ думата *bäg*.³⁾

Другата дума въ надписа — *βαγατοῦρ* се намира още въ единъ надписъ: *Τζέπα βογοτόρ βοηλᾶ κουλουβρός ἦτον*, кждето ясно се види, че служебното достоинство е *κουλουβρός*. За *βοηλᾶ* пѣкъ знаемъ, че е класова титла; тогава думата *βογοτόρ* преди него може да служи само за почетно прилагателно на титлата боила. Сѣщо така и въ надписа на *Ὁσλαννάς*, думата *βαγαῖνα* служи за класова титла и *βαγατοῦρ* е нейното почетно прилагателно. Тази дума съществува въ осм. *batur*, „*rustre, butor*“, чар. *batur*, „*mutig, held, tapfer, eifrig, kühn, kriegler, feldherr*“, каз. *batâr*, башк. *batâr*, чув. *pattâr* „*stark, kräftig, fest*“, монг. *baγatur*, *héros, guerrier* etc.⁴⁾ Прабългарската форма на думата е запазена въ единъ маджарски документъ, въ който маджарската дума *b'átor* „*mutig, tapfer*“, която е заета отъ езика на прабългаритъ, се намира още въ формата *ba hatur* чет. *baγatur*,⁵⁾ значи точно така, както е намѣрена въ надписа — *βαγατοῦρ*.

4) Въ единъ другъ надписъ четемъ: *δ κόλοβρος . . . ξύργου*. *Κόλοβρος*. Думата *κόλοβρος* се намира още въ поменатия надписъ на Маламира: *Τζέπα βογοτόρ βοηλᾶ κουλουβρός ἦτον*. Отъ последния изразъ пѣкъ се потвърждава, че *κουλουβρός*, *κόλοβρος* е било названието на служебно достоинство. Думата *qolabur* е прабългарската форма на общотурска *qoloyuz* „*Wegweiser*“, „пжтопоказатель“.⁶⁾

5) Въ другъ надписъ четемъ „*Ωκορσής δ κοπανός*“, въ който има титла на служебното достоинство на велможа, но нѣма класова титла; значи покойникътъ е билъ отъ просто произхождение. За титлата ко-

1) Gombocz, *Arpádkori török személyneveink*, Budapest, 1915. 49.

2) Абоба-Плиска 231.

3) Абоба-Плиска, 202.

4) Gombocz, *B.T.L.* 41.

5) Gombocz, *П. Т.* 41.

6) АЕМ. XIX. 239.

панъ знаеме само толкозъ, че подобна дума се срѣща и у маджаритѣ въ формата Киран=Коррапу като собственото име на единъ князь отъ врѣмето на Арпада, и на другъ, който се е борилъ противъ маджарския кралъ Св. Стефанъ.

6) Най-интересна между титлитѣ въ прабългарскитѣ надписи е думата βοηλα̃. Тази дума въ надписитѣ на Маламира се намира въ формитѣ βοηλα̃, βοηλα̃ς, βοιλάδας, въ „Атиловото съкровище“ βοηλα̃, у Теофанъ βοιλα̃,¹⁾ следователно, произношението на думата е „боила“. Сжщата дума въ напълно сходна форма и значение се намира и въ старотурскитѣ надписи, напр. въ титлата „боила-бага-тарканъ“. У дунавскитѣ българи служи за титла на лицата, които принадлежали на най-вишата благородна класа. Напр. за Ишбулъ ние четемъ въ надписа на Маламира, че той е ималъ служебно достоинство „кавханъ“, но Маламиръ го назовава въ надписа си „моятъ старъ боила“,²⁾ т. е. той е билъ по произходъ боила. Сжщо така четемъ за Чепа, че той е билъ колобуръ, но по произходъ е принадлежалъ на боиловата класа.

Но думата е запазила своята стара форма — боила — само въ изворитѣ отъ деветия вѣкъ, а въ следния вѣкъ се явява вече въ всичкитѣ извори въ една друга форма, а именно Константинъ Порфиrogenетъ споменува тази дума все въ формата „боля“,³⁾ сжщо и въ житието на Мария Нова Βουλιας.⁴⁾ Но освенъ това и маджарскитѣ хроники познаватъ тъкмо тази форма. Споредъ Анонимусъ, дѣдото на Арпада, Югекъ, се оженилъ за дъщерята на *Eunedubeliani* (ducis).⁵⁾ Името на този князь е Йонедю, а титлата *белянъ*, т. е. беля съ диминутивно окончание *н*. Още по-интересенъ е следниятъ пасажъ на една друга маджарска хроника тѣй наречената „Виенска Цвѣтнокартинна Хроника“. Седмиградскиятъ князь *Gyula* е ималъ „*filiam nomine Sarolt pulcherrimam. De cuius pulchritudine provinciales duces diutius loquebantur. Quam Geysa dux consilio et auxilio Beliud, qui terrain Kulan possederat, traduxit in uxorem legitimam. Isti Beliud Kulan dedit filiam suam, ut contra fratrem suum Kean rebellaret. Et post obitum suum terram suam idem Kulan Beliud hereditavit*“.⁶⁾ Прочее, въ Седмиградско намираме въ втората часть на X в. единъ князь на име Белюдъ, на когото Куланъ е далъ дъщеря си, за да се бори

¹⁾ ed. de Boor, pp. 43611, 4472, 4473, 47411.

²⁾ А б о б а - П л и с к а, 230.

³⁾ De Caerim. I p. 68,6 βουλιας, βοιλάδας. De adm. imp. p. 15418, 20416.

⁴⁾ Изв. русск. арх. инст. К-полъ IV, 194, 195, 196, 209.

⁵⁾ М Н К. 397.

⁶⁾ М Н К. 503.

противъ неговия братъ, Кеанъ т. е. Канъ. Изглежда, че тукъ става дума за седмиградскитъ прабългарски остатъци, понеже освенъ думата Кеанъ = ханъ и името Куланъ е чисто тюркско, и зетътъ на Кулана пакъ има прабългарско название: Белюдъ, което дава безъ маджарското диминутивно окончание *d* пакъ *беля*.

Обстоятелството, че думата въ X вѣкъ има вече формата боля, — докато всичкитъ горечитувани извори отъ IX вѣкъ даватъ формата съответна на пратурската боила, — трѣбва да смѣтаме за влияние на славянското произношение. Тази по-нова форма, която въ формата „быля“ съществувала и въ старобългарски,¹⁾ е интересна и за това, понеже представя единъ преходъ отъ формата боила за старобългарски боляринъ, болѣринъ.

За връзката между боила — боля и боляринъ, трѣбва да забележимъ, че сжщо такава връзка съществува и между родови имена въ Именника и въ надписитъ, напр. между Ерми и Ермиаръ: първото е името на рода, а второто показва, че лицето произхожда или принадлежи къмъ тоя родъ. Значи Ермиаръ = лицето е отъ рода Ерми; така и боляръ = лицето отъ класата на боилитъ, болейтъ.

Имената. Между имената на Омортаговитъ надписи можахъ да намеря три, които могатъ да се обяснятъ отъ езика на прабългаритъ, а именно: 'Ομρτάγ, 'Οχσουνός и 'Οσλαννάς.

1. Името на хана върху надписитъ е въ формитъ 'Ομρортάγ, 'Ομρортάγ и 'Ομортάγ, въ лѣтописа на Айнхарда Omortag,²⁾ следователно произношението е било очевидно Омуртагъ. Това име произхожда отъ прабългарската форма на осм. омузъ „Schulter“, която се явява въ чувашкия езикъ като ѡмга, ѡмѣг „Brust (von Tieren)“,³⁾ ср. въ разни турко-татарски езици omru, omrau „das Vordertheil, die Brust des Pferdes, die stattliche Haltung, Gestalt des Menschen“,⁴⁾ отъ това прилагателно омру + лу (телеутски) 1, „ein Pferd das eine starke Brust hat“ (omrulat), 2, „ein Mensch der eine stattliche Haltung hat“.⁵⁾ Но до базата ѡмѣг, окончанието lü се е прибавило въ прабългарския езикъ съ познатото преминаване на *l* въ *d*, *t* въ формата tū, dū + диминутивно окончание *k*, тогава Ѧмѣг — tūg значи „ein Pferd, das eine starke Brust

¹⁾ Ср. Ю. Трифоновъ, С. Б. А. XVI, отд. отп. 18 и сл.

²⁾ Ср. Златарски, п. т. 292 бел. 4.

³⁾ H. Raasonen, Csúvas szójegyzék, Budapest 1908, 14. Ср. Vámbéry, Ursprung d. Magy.

⁴⁾ W. Radloff, VWTD. 1171.

⁵⁾ п. т. 1171.

hat, ein Mensch, der eine stattliche Haltung hat“ (Ср. сар. койб. кюер.: Омрыглыгъ.¹⁾)

Пратурска	Маджарска	Атил съкров	Прабългарска
ННН ак,ка	NI ZZ ак,ка	N	N
Н н	Н н	Н	Н
И с	И с	И	И
†Х д	†† д	†	†
Л ш	ЛЛ ш		ЛЛ
У ж с ш	У ж		У
А г	А г	А	А
Ч р	И р		И
Х х ф х б	Х б		Х х
Д ко(ку)	О к	О	
П п	П п	П П	П
Г Г М бо ю	Г О ю Z X К бо		
Г и	Г и Г и Г и Г и	Г	Г
У иш			У
Л л			Л
У л		У	У
У (е) р			У
Л а		Л	Л
Д и, и		Д	Д
Г ке, ки, ек, ик		Г	
О о		О	О
	Ч ч	Ч	Ч
		Ч	Ч
		Ч	Ч
		Ч	Ч
	О ль(у)	О О	
	М м	М	
	У т	У	

Къмъ предполагаемата прабългарска азбука (гл. стр. 58.)

2. Ὀχσωνός. При номадскитѣ киргизи въ срѣдна Азия благороднитѣ се наричатъ акъ съонгекъ, т. е. бѣла костъ, а неблагороднитѣ карасъонгекъ, т. е. черна костъ, но „акъ съонгекъ“ въ езика на ду-

1) п. т. 1171.

навските българи трѣбва да се произнася по следния начинъ: *ак* съ спираантизация, позната отъ езика на прабългаритѣ,¹⁾ *ах* и пратурски *sōḡük* (*sünük*) „Knochen, Geschlecht“ осм. *sümük*, каз. *söjäk*, миш. *süwäk*, чув. *šâmâ*, *šəmə*, *šâpâ*, „Knochen, Bein“.²⁾ Тогава ὄχ-συνός = *ахšâpâ* = бѣла кость, благороденъ. Такива имена сж напр. и Вихтунъ „благороденъ“ Югекъ и пр.

3. ὄσλανός. За значението на името Ошланъ ср. маджарокуманското име *Oslu*, което, споредъ г. З. Гомбоцъ, е куманско *ašlu* „*frumentum*“ = каз. крим. *ašlyk* „*Getreide*“ тоб. *ašlyk* „*Gerste*“ чар. *ašlik* „*Speise, Futter*“ общотурска *aš* „*Nahrung, Speise, Futter*“, тел. алт. *aš* „*Getreide*“, бар. шор. „*Gerste*“. Имена съ такива значения сж разпространени при турските народи, като Агра, *Boḡdai*, и пр.³⁾ Следователно, Ошланъ е Ошлу + диминутивно *н*.⁴⁾

Denkmäler der Kultur der Urbulgaren. — Die Chinesen waren infolge ihrer Hyperkultur nicht geeignet auf die barbarischen Massen Mittel- und Ostasiens kultivierend zu wirken; diese Aufgabe vollzuführen versuchten erst die unter chinesischem Einflusse erzogenen Hunnen. Als die Hunnen in Europa erschienen, war Osteuropa durch unorganisierte barbarische Horden, bewohnt, die von den Hunnen in einem Staate vereinigt wurden. Nach Zusammenbruch des hunnischen Reiches wurde die Aufgabe der Zivilisierung Osteuropas von einem Volke des hunnischen Reiches — den türkischen Bulgaren (den Urbulgaren) — übernommen. Osteuropa konnte nämlich nur durch Ackerbauer der Kulturwelt angeschlossen werden. Wenn aber durch linguistische Angaben — durch die turko-bulgarischen Lehnwörter der ungarischen Sprache — bewiesen wird, dass die Bulgaren schon vor dem 5. Jahrhundert ein sässhaftes und ackerbautreibendes Volk waren und wenn wir weiterhin, aus historischen Tatsachen wissen, dass dieses Volk bereits im 7. Jahrhundert die Gebiete des Kubans, Mittelvolgas und Dnjepers bewohnte, so bedeutet dies soviel, dass die Bulgaren die Konsolidierung Osteuropas vorbereiteten. Nur so können wir begreifen, dass die Urbulgaren ihre Kulturmission — die Zusammenfügung der unorganisierten Slavenmassen des Nordost-Balkans in einem Staate — erfüllen konnten. Dazu waren sie nicht nur durch ihre grosse organisatorische Begabung, sondern auch durch ihre höhere materielle und geistige Kultur befähigt.

¹⁾ Ср. Вихтунъ, бехти, етхъ, Винехъ, Тутхунъ, дохсъ.

²⁾ Раasonen п. т. 149.

³⁾ Magyar Nyelv XX (1924) 23—24; ср. още чувашки *aš* „мѣсо“ Раasonen п. т. 8.

⁴⁾ Може би сжщото име носи и българският князь въ Маджарско *Salanus* =

1. Erdwälle und Schanzenbefestigungen.

1. Die Grenzen der bessarabischen Heimat der türkischen Donaubulgaren wurden durch den nördlichen, südlichen und den Galatzer Erdwall befestigt. Als später die schwere Lage Byzanz's die Bulgaren nach Dobrudža lockte, befestigten sie ihre südliche Grenze durch den südlichen Erdwall von Dobrudža. Gleichzeitig bauten sie neben Nikolitzel eine Erdbefestigung, deren Ausdehnung 48,3 km² umfasste. Sie bestand aus einem äusseren Wall, einer mittleren Verteidigungslinie und einem inneren Befestigungswerk. Nach der Eroberung von Moesien befestigten die Urbulgaren auch hier ihre Grenzen mit Wällen. So wurden Erdwälle am Meeresufer und in den Schluchten und niedrigen Stellen des Balkangebirges bis zum Arabakonakpass erhoben. Von hier aus zieht sich der westliche Grenzwall bis zur Donau. Im Mittelpunkt des neuen Gebietes, bei Aboba, wurde eine mächtige Erdbefestigung erbaut. Diese bestand aus einem Erdwall, welcher eine Fläche von 23,3 km² umfasst, und aus einem Erdkastell.

2. Der Name der urbulgarischen Erdbefestigungen ist nach byzantinischen Quellen *ἔγλος* und *αὐλή*. Beides entspricht dem türkischen *ayul „Einzäunung“, dessen urbulgarische Form im altungarischen Wort *ohul* (oγul) bewahrt ist (entlehnt aus der Sprache der Urbulgaren).

3. Man hält das urbulgarische Erdbefestigungssystem für identisch mit den „Ring'en“ der Awaren. Es besteht aber ein bedeutender Unterschied zwischen beiden Systemen. Die neun „Ringe“ der Awaren umringten zusammen ein Gebiet von ungefähr 27,000 km²; sie dienten also ganz anderen Zwecken, als die bulgarischen Erdbefestigungen, von denen auch die allergrössten — bei Nikolitzel und bei Aboba — 48,3, resp. 23,3 km² umfassten. Die Awaren lebten innerhalb dieser neun „Ringe“, die Bulgaren aber schützten ihr ganzes Land mit Wällen; ihre Befestigungen dienten nur als Mittelpunkte. Dieser Unterschied in der Bestimmung und Ausdehnung der avarischen und bulgarischen Befestigungen ist durch den Unterschied in der Lebensweise, in den staatlichen Einrichtungen und im wirtschaftlichen System der beiden Völker zu erklären.

4. Alle Tatsachen sprechen dafür, dass die Bulgaren in den ersten 80 Jahren nach der Gründung ihres Reiches den Frieden zu bewahren strebten und dass sie nur auf diplomatischem Wege ihr Gebiet auf Kosten Byzanz's ständig zu vergrössern verstanden. Die Erklärung dieser grossen Neigung zum Frieden liegt darin, dass die Bulgaren mit dem Ausbaue ihres riesigen Verteidigungssystems beschäftigt waren. Dieses Verteidigungssystem spricht von einer grossen Erfahrung im Schanzenbau. Da die Urbulgaren als Träger der hunnischen Kultur, welche chinesischen Ursprungs ist, erscheinen, müssen wir auch den Ursprung ihrer Schanzenbautechnik im Inneren Asiens suchen. Tatsächlich hatten die hunnischen Völker in der Nachbarschaft Chinas die beste Gelegenheit gehabt, sich mit dem Schanzenbau vertraut zu

machen. Laut den chinesischen Quellen war gerade der dem Hunnenlande zugewandte Teil der Langmauer aus Erde gebaut, was auch die Forschungen Aurel Stein's bewiesen haben.

II. Die Denkmäler der Omortag-Epoche.

Die grosse soziale und politische Krise, welche in der zweiten Hälfte des 8. Jh. den jungen bulgarischen Staat beinahe zu Grunde gerichtet hatte, hörte am Ende des Jh. auf; Bulgarien erholte sich sogar durch Krums Erfolge derart, dass es schon unter Omortag seine Glanzperiode erreichte. Omortag hat eine grosse Bautätigkeit entfaltet, welche durch folgende Umstände gefördert wurde: die monarchistische Organisation hat zu dieser Zeit ihren Höhepunkt erreicht; Bulgarien kam durch die Eroberung Ost-Ungarns in den Besitz grosser wirtschaftlicher Werte, wie die Salzwerke von Marosch, welche die materiellen Mittel zur Herstellung von Bauten abwarfen; hiezu kamen noch die ungeheuer grossen Schätze, welche die Bulgaren von den Avarn erbeutet hatten; den byzantinischen Meistern wurde der Weg nach Bulgarien frei gemacht.

1. Baukunst. a) Pliska. Wie es die historischen Quellen und die Funde einstimmig beweisen, befand sich die Residenz der bulgarischen Chane in Pliska, im nordöstl. Bulgarien, bei dem heutigen Dorfe Aboba. In der Mitte des mit Schanzen umringten, riesigen Gebietes, an der Stelle der alten Erdbefestigung, wurde hier zur Zeit Omortag's eine Burg aus Stein erbaut. An dieser Stelle hat das russische arch. Institut von Konstantinopel zwei Paläste und eine Kirche ausgegraben. Nach den Forschungen B. Filow's stimmen diese Paläste in ihrer Bauweise und in ihrem Grundrisse mit den sassanidischen Palästen überein. Auf den Steinquadern dieser Bauten finden wir besondere Steinmetzzeichen, die mit den Zeichen der alttürk. Inschriften, der ungarischen Runenschrift und den Runeninschriften des „Attilaschatzes“ übereinstimmen. Die ungarische Runenschrift selbst, welche die Sökler, die Nachkommen der Bulgaren und Avarn (ein in Siebenbürgen wohnender Stamm der Ungarn) bewahrten, ist turko-bulgarischen Ursprungs.

b) Die Burg zu Preslav. Laut der Inschrift aus Tschatalar gründete Omortag diese Burg im Jahre 821/2. Ausgrabungen im grösseren Umfange sind leider noch nicht unternommen worden. So viel können wir auf Grund des gegenwärtigen Materials jedoch feststellen, dass diese Burg im Allgemeinen jener von Aboba gleicht.

c) Omortags Palast an der Donau und sein Grabhügel. Der in der Inschrift von Tirnowo erwähnte Donaupalast Omortags ist bei Gradischte von Kadaköi zu suchen. Der Bau diente nicht strategischen Zwecken, da von dieser Seite aus zu Omortags Zeiten Bulgarien von keinem Feinde bedroht wurde. Auf Grund der ungarischen Chroniken und der Ortsnamen hat nämlich Johann Melich festgestellt, dass die Nordgrenzen Bulgariens zu Omortags Zeit die nordöstl. Karpathen erreichten. Die Lage des

Palastes ist also als Ausladeort der Salzmenngen aus den Lagern des Transsilvanischen Marosch-Gebietes zu erklären. Tatsächlich ist Gradischte von Kadaköi der nächste Punkt von Pliska zur Donau. Wie einige Ortsnamen beweisen, sind die seit römischer Zeit vernachlässigten Salzminen von Transsilvanien erst wieder von den Bulgaren ausgebeutet worden. — Der in der Inschrift erwähnte Grabhügel Omortags ist zweifellos identisch mit dem herrlich gelegenen Hügel von Mumdzilar.

2. Grabinschriften. Aus Omortags Zeit besitzen wir eine ganze Reihe Steininschriften, welche wichtige urbulgarische Namen und Titel enthalten. Über die wichtigste dieser Inschriften, nämlich die des Felsenreliefs des Chans Krum bei Madara (in der Nähe von Aboba), werden wir in eine besonderen Abhandlung sprechen.

G. Fehér.

Предисторически мряморни идоли, намерени въ България

Отъ Р. Поповъ

Тѣй нареченитѣ „островни идоли“, които се съхраняватъ днесъ главно въ сбиркитѣ на музеитѣ въ Атина, Парижъ, Дрезденъ, Лондонъ и др., отдавна привличатъ вниманието на археолозитѣ. По-голѣмата частъ отъ тия фигури сж направени отъ едрозърнестъ мряморъ, какъвто се намира по островитѣ Паросъ, Наксосъ и др., отъ дето тѣ главно произхождатъ и дето безспорно сж работени.

Тия островни фигури иматъ височина обикновено 15—20 см., но наредъ съ тѣхъ се срѣщатъ и по-голѣми. Така напр. въ Атина се съхраняватъ екземпляри, които надминаватъ 40 см.

Въ този родъ каменна пластика главна роля играе женската фигура, смѣтана отъ нѣкои автори за отражение на вавилонската богиня Istar и на финикийската Astarte.

Каменнитѣ островни идоли иматъ голѣмо сходство съ глинениитѣ идоли отъ о-въ Кипъръ,¹⁾ както и съ оловната фигура отъ Троя.²⁾ Богинята, която представятъ въпроснитѣ идоли отъ островитѣ на Егейското море, е гола, правостоеща, съ сравнително голѣма глава, въ повечето случаи последната е въ форма на щитъ. Върху главата най-често пластично е представенъ само носътъ,³⁾ а понѣкога очитѣ и устата. Вратътъ е дълъгъ и цилиндриченъ, гръдниятъ значително развитъ, а подъ него тригълникъ, който се приема за половъ тригълникъ. Краката сж събрани единъ до другъ. Лактитѣ лежатъ върху корема, и киткитѣ на ржцетѣ често пжти сж поставени така една срещу друга, като че ли прѣститѣ на дветѣ ржце се само допиратъ или пкъ сж заключени помежду си.⁴⁾

¹⁾ Bossert, *Alt-kreta* (1921), обр. 118.

²⁾ H. Schmidt, *Troianische Altertümer*, 255, № 6446.

³⁾ Bossert, *цит. съч.* 2-ро изд. (1923), обр. 13 и 15.

⁴⁾ *Цит. съч.* обр. 14.

Наредъ съ споменатитѣ идоли, по островитѣ се срѣщатъ твърде схематични фигури, които въ много отношения ни напомнятъ троянскитѣ. Такива сж напр. идолитѣ отъ о-въ Паросъ.¹⁾ Главнитѣ находища на мряморнитѣ идоли сж островитѣ: Rheneia, Paros, Naxos, Ios, Amorgos, Thera, Therasia, Oliaros, Syros, съ една речъ всички Цикладски о-ви. Подобни сж намерени сжщо въ Пелопонесъ и, споредъ Хьорнесъ,²⁾ тукъ тѣ сж пренесени отъ островитѣ. Понеже пелопонеската фигура по стилъ значително се отличава отъ островнитѣ, а се приближава напълно до глинени идоли отъ Тесалия,³⁾ би могло по-скоро да се приеме, че мряморната пластика въ континентална Гърция е била сжщо позната, и следователно, трѣбва да се допусне, че не сж били само Цикладскитѣ острови, дето предмикенски мряморни фигури сж работени, както това мисли Хьорнесъ, а напротивъ въпросната пластика е имала широко разпространение извънъ границитѣ на егейската областъ. Че това е било така, ясно личи отъ намеренитѣ въ Тесалия каменни идоли,⁴⁾ както и тия открити вече у насъ.

Единиятъ отъ нашитѣ идоли е намеренъ въ околността на Стара Загора, вториятъ въ Новозагорско, третиятъ въ Пловдивско и четвъртиятъ въ Разградъ. Двата отъ тѣхъ, именно пловдивскиятъ и разградскиятъ, произхождатъ отъ селищни могили, който фактъ е отъ особна важностъ за насъ, тъй като позволява да установимъ една потѣсна връзка съ предмикенската култура, а отъ друга страна дава възможностъ по-точно да датуваме нашитѣ плоски (селищни) могили. Преди да се спремъ на тия два въпроса, най-напредъ ще разгледаме нашитѣ идоли.

Между четиритѣ идола, които описваме по-доле, цѣлъ е запазенъ само старозагорскиятъ (обр. 1). Той е намеренъ презъ 1923 год. при старозагорскитѣ бани отъ трудовацитѣ и сжщата година е билъ предаденъ на музея въ Стара Загора, дето сега се пази (инв. 725). Уредникътъ на сбиркитѣ, г-нъ Ат. Кожухаровъ, съ готовностъ го отстъпи за проучване и публикация, поради което смѣтамъ за дългъ да му изкажа благодарностъ.

Височината на идола достига 10 см., максималната му ширина, мѣрена въ тазната областъ, — 4 см., максималната дебелина въ седа-

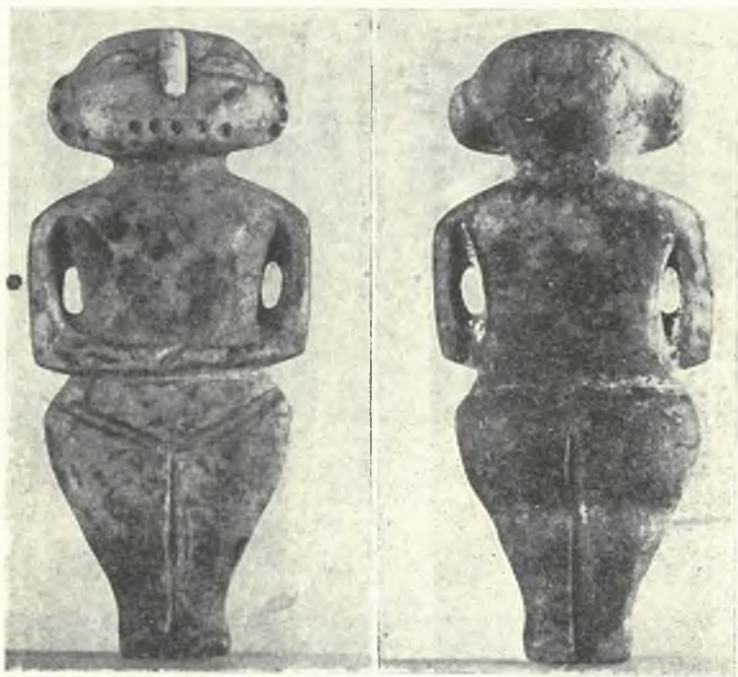
1) Bossert цит. съч. обр. 8—10, намиращи се въ Атинския музей.

2) Hörne, Urgeschichte der bildenden Kunst, 2-ро изд. 368.

3) ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΔΙΜΗΝΗ ΚΑΙ ΣΕΣΚΛΟ, табл. 32, обр. 3.

4) ΤΣΟΥΝΤΑΣ, цит. съч. табл. 37 и 38; Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly, 70 обр. 115.

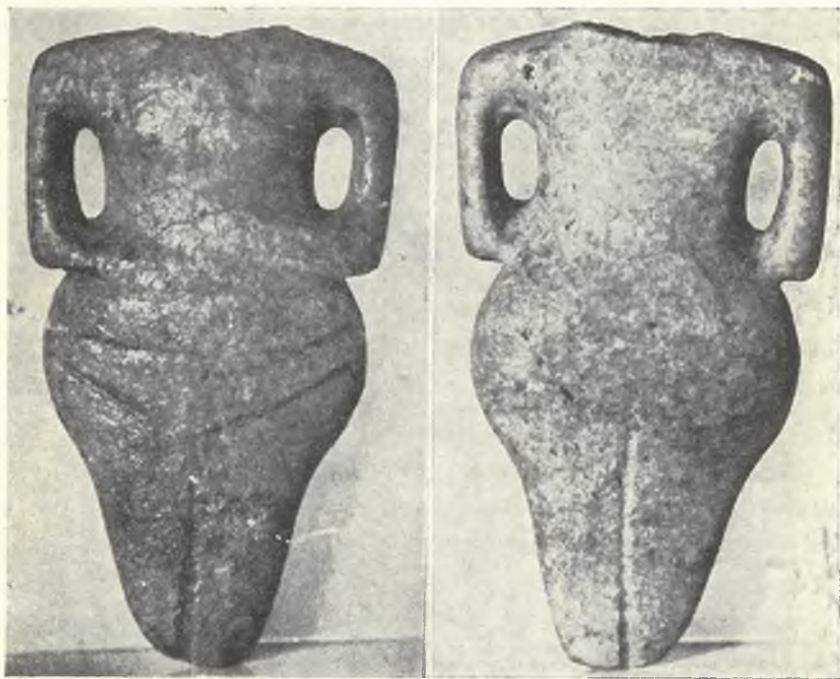
лицето — 1·7 см. Главата, почти овална (3·8 см. × 2·3 см.), има две странични широки издаднини, представлящи ушитѣ. Отъ тѣхъ дѣсното има три, а лѣвото четири плитки дупки. Носътъ е представенъ релефно съ една отгоре и отдоле заоблена изпъкналостъ, която почва отъ горния край на главата и слиза малко по-доле отъ срѣдата на лицето. Очитѣ сж изразени съ по една хоризонтална (долна) и една джговидна (горна) гравирани линии, които излизатъ отъ срѣдата на носа и стигатъ почти горния край на ушитѣ. На разстояние около 4 м. м

Обр. 1. — Мряморенъ идолъ отъ Стара-Загора.

подъ носа една хоризонтална линия представя устата, подъ която дохожда редица отъ петъ плитки дупки, предназначението на които трудно да се опредѣли. Главата се съединява съ трупа съ къс вратъ. Рамената сж значително наклонени. Ръцетѣ отъ рамото се спущатъ направо надолу, следъ което въ лакета се превиватъ подъ правъ жгълъ и се срѣщатъ въ мезогастралната областъ. Крайщата на ръцетѣ завършватъ схематично: никакво разграничение на китката или пръститѣ не личи. Една наклонена вдлъбнатина отдѣля едната ръка отъ другата. При това положение на ръцетѣ, между последнитѣ и гърдитѣ се образуватъ елипсоидни междини. Непосредствено подъ ръ-

цетъ една плитка брезда, а по-доле отъ нея други две, разположени подъ тѣпъ жгълъ, образуватъ равностраненъ тѣповрѣхъ трижгълникъ, който представя половия трижгълникъ или хипогастралната областъ (*reg. hypogastrica*). Отъ върха на трижгълника до долния край на идола се спуща отвесна широко изрѣзана брезда, която разграничава двата крака, които най-доле сж профилирани напредъ, за да бждатъ представени стѣпалата. Две изпъкналости въ горната частъ на гръдната плоскостъ представятъ гърдитѣ.

Обр. 2. — Мряморенъ идолъ отъ Нова-Загора.

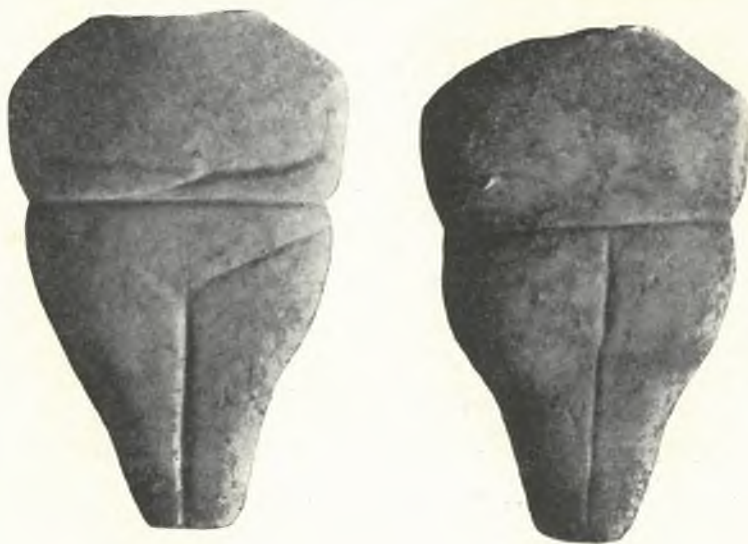
Гърбътъ отъ основата на шията до кръста представя равна плоскостъ, разширена въ горния и долния край. Отъ кръста до областта на колѣното има една изпъкналостъ, която очевидно представя седалището (*r. glutaеа*, обр. 5). Една широко изрѣзана брезда отъ горната страна на последното до долния край на идола разграничава краката отъ задъ. Между другото, характерно за фигурата е това, че тазната областъ (*reg. сохае*) е силно разширена, която особностъ виждаме сжщо и въ другитѣ идоли.

Обр. 2 представя мряморния идолъ отъ Нова-Загора, съхраняванъ въ Народния Музей (инв. 742). За жалостъ, въ инвентара на музея липс-

сватъ сведения, де точно и при какви обстоятелства този идолъ е намеренъ.

Главата е отчупена. Въ това състояние височината на идола достига 10·6 см., максимална ширина, мѣрена въ тазната областъ, 5·5 см., максимална дебелина, въ седалището, 2·2 см.

Изглежда, че главата е била съединена съ трупа съ низка шия. Рамената сж слабо наклонени. Положението на ржцетѣ е както при старозагорския идолъ, съ тази само разлика, че въ коремната областъ тѣ се разграничаватъ една отъ друга съ една наклонена отъ лѣво къмъ дѣсно вдлъбнатина. Хипогастралниятъ трижгълникъ не следва непосредствено подъ

Обр. 3. — Мряморенъ идолъ отъ Пловдивско.

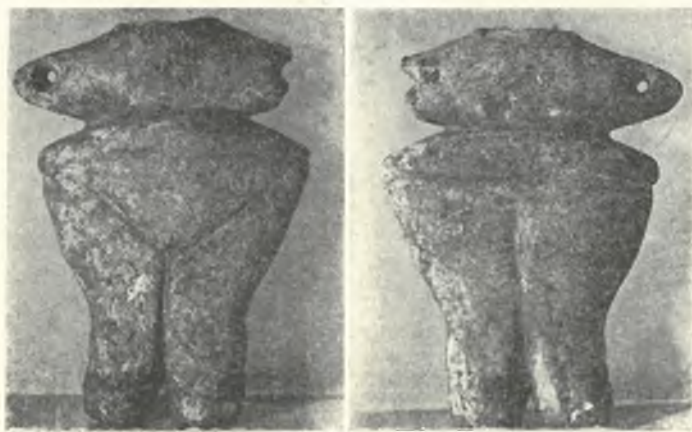
ржцетѣ, а малко по-доле, така че между ржцетѣ и горната хипогастрална линия, издута надолу въ форма на джга, се дава мѣсто за мезогастрика (reg. mesogastrica), поради което естествената пропорция между грѣдния кошъ и коремокрайника е почти запазена. Краката както отпредъ, така и отзадъ сж разграничени съ по една плитка брезда. Седалището сжщо е представено съ слаба изпъкналостъ. Идолътъ е направенъ отъ едрозърнестъ мряморъ.

Обр. 3 представя третия идолъ, който по настоящемъ се съхранява въ музея при Пловдивската Народна Библиотека. Той е намеренъ при разкопаване на могилата „Топра Асаръ“ въ землището на село Салалии (Пловдивска околия) и е обнародванъ за пръвъ пжтъ отъ Б. Дяковичъ.¹⁾

¹⁾ Б. Дяковичъ, Могилата Топра Асаръ. Период. спис. 1908, 367.

LIBRARY OF THE PLOVDIV MUSEUM

Височината му, безъ главата, която сжщо е строшена, достига 10 см., максимална ширина при рамената 6·3 см., максимална дебелина 1·8 см. Салалийскиятъ идолъ се отличава отъ описанитъ по-горе два главно по това, че нѣма дупки между гърдитъ и мишницитъ, тъй че последнитъ плътно прилепятъ къмъ трупa. Иначе положението на ржцетъ е съвсемъ еднакво, както при първитъ два случая. Китката не е очертана. Ржцетъ на мѣстото на последната сж остро зашилени и стоятъ една върху друга: дѣсната ржка върху лѣвата. Непосредствено подъ лактитъ е изрѣзана значително по-широка хоризонтална брезда, която преминава върху задната частъ на идола, за да разграничи гърба отъ се-

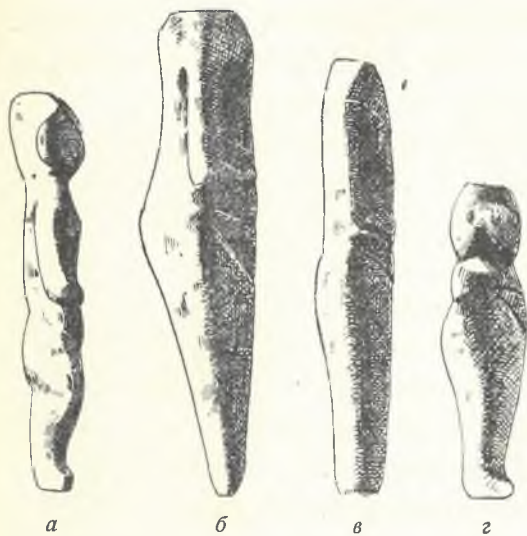
Обр. 4. — Мряморенъ идолъ отъ Разградъ.

далищната областъ. Две наклонени по-тъсни брезди, които малко-много извиватъ джговидно, заедно съ хоризонталната брезда очертаватъ хипогастрика. Най-после една отвесна по-широка брезда, почваща отъ върха на хипогастралния трижълникъ и слизаща до долния край на идола, а друга върху задната страна на идола, разграничаватъ двата крака.

На обр. 4 даваме четвъртия идолъ, който произхожда отъ разкопаване на предисторическата могила при Разградъ и се съхранява въ сбирката на музея въ сжщия градъ. Г-нъ Явашевъ, уредникъ на Разградския музей, който е ръководилъ разкопкитъ презъ 1921 г. и намерилъ идола, има любезността да ни го отстъпи за публикация, за което му изказваме нашата благодарностъ.

Идолътъ, както това личи отъ дадения образъ, е сжщо съ строшена глава. Въ това състояние височината му достига 6·7 см., макси-

мална ширина, мѣрена въ тазната областъ, 4·6 см., максимална дебелина 1·8 см. По отношение на изработката разградскиятъ идолъ представя известни особености, които заслужаватъ да бждатъ изтъкнати. Гръдната частъ, ясно отдѣлена въ пояса отъ "коремната" съ дълбока брезда, странично силно врѣзана, има продълговата заоблена, почти елипсовидна форма и е снабдена на всѣка страна съ по една дупка. Какво предназначение могатъ да иматъ последнитѣ? Много малко вѣроятно е, че тѣ сж служили за окачване на идола. Споредъ насъ, тия дупки целятъ

Обр. 5.—Мряморнитѣ идоли отъ Стара-Загора (а), Нова-Загора (б), Пловдивъ (в) и Разградъ (г), гледани отъ страни.

да представятъ междината, образувана между гърдитѣ и ржката, какъвто е случаятъ при старозагорския и новозагорския идоли. Следователно, скулпторътъ схематично е представилъ, безъ подробности, ржцетѣ да лежатъ сжщо върху корема, както тѣ сж представени въ първитѣ три идола. Хипогастралниятъ трижгълникъ е затворенъ отгоре съ една хоризонтална брезда, врѣзана, както при новозагорския идолъ, по-доле отъ кръста; вѣроятно за да се даде мѣсто на останалата частъ на корема (мезо- и

епигастрала), отдоле той е затворенъ съ други две наклонени брезди. Хоризонталната такава продължава и върху задната страна на идола. Седалищната областъ ясно е представена съ две слаби изпъкналости. Краката сж разграничени единъ отъ другъ съ предна и задна брезди, които при стъпалата сж врѣзани дълбоко, за да отдѣлятъ последнитѣ по-ясно едно отъ друго — нѣщо, което при описанитѣ по-горе идоли нѣмаше.

Въ публикацията на топраасарския и новозагорски идоли Чилингировъ прави, споредъ насъ, известна грѣшка, върху която ние намираме за уместно да се спремъ.¹⁾

Следъ като описва по отдѣлно двата идола, той казва, че т. н. половъ трижгълникъ билъ странично отворенъ и като така не представя

¹⁾ Praehistorische Zeitschrift VII, 215.

отъ себе си никакъвъ половъ трижгълникъ, а — престилка. За да основе своя възгледъ, той навежда следнитѣ съображения :

1. Хоризонталната линия отъ трижгълника преминава сжщо върху гърба, тъй както би билъ представенъ шнурътъ или лентата, съ които престилката е запасана.

2. Въ Галиция билъ намеренъ глиненъ идолъ съ боядисанъ трижгълникъ и, споредъ него, за никакъвъ половъ трижгълникъ не може да става дума, а за престилка.

3. Въ подкрепа пакъ на своето твърдение той привежда за примеръ сжщо глинения идолъ отъ Тракия (обр. 6), чийто трижгълникъ е украсенъ съ орнаментъ въ форма ∞ , т. е. орнаментъ, който краси самата престилка.

Това становище ние намираме абсолютно за невѣрно по следнитѣ съображения :

1. Ако трижгълницитѣ при топраасарския, старо- и новозагорски идоли сж странично отворени, напротивъ при разградския мряморенъ идолъ, тракийския глиненъ (обр. 6), както и при костнитѣ идоли отъ Султанъ и Русе трижгълницитѣ сж затворени; затворени сж сжщо трижгълницитѣ въ повечето, намерени до сега у насъ глинени идоли. Тъй че обстоятелството, какво трижгълницитѣ при тритѣ мряморни идоли сж отворени, нѣма никакво значение.

2. Хоризонталната линия, която върху топраасарския идолъ минава върху гърба, не може да се обясни като превръзка на престилка, защото върху новозагорския идолъ такава линия нѣма. Споредъ насъ, тая линия е поставена съ цель да се разграничи седалищната област (reg. glutea) отъ кръстната (reg. sacralis), което разграничение въ старозагорския идолъ е пластично постигнато.

3. Че трижгълникътъ при глинения идолъ отъ Галиция билъ боядисанъ, още не може да служи за доказателство, че въ дадения случай имаме работа съ престилка. Нѣкои глинени идоли, намерени у насъ, сж съ врѣзани орнаменти, боядисани съ червена боя. Споредъ насъ, тия боядисани орнаменти представятъ татуировка, каквато по всѣка вѣроятностъ трѣбва да виждаме и въ приведения идолъ отъ Галиция.

4. Още по-малко състоятелно е третото доказателство на Чилин-

Обр. 6. — Глиненъ идолъ отъ Тракия.

гировъ. Ако разгледаме добре глинения идолъ отъ Тракия,¹⁾ ще видимъ, че не, само трижгълника, но цѣлото тѣло отпредъ и отзадъ е украсено съ врѣзанъ орнаментъ, който сигурно представя татуировка. Ако за минута допуснемъ, че трижгълникътъ при въпросния идолъ е престилка, какъ ще обяснимъ, че линията, която разграничава двата крака, отива до срѣдата на трижгълника? Очевидно е, че половиятъ трижгълникъ не е закритъ отъ никаква престилка; напротивъ, той е напълно откритъ и разширеността върху края на брездата не представя нищо друго, освенъ отвора на самата вулфа. По сѣщия начинъ е представенъ и аналниятъ отворъ (anus).²⁾

5. Най-после, ако разгледаме старозагорския, разградския, както и топраасарския мряморни идоли, ще видимъ, че брездата, която разграничава двата крака отзадъ, става доста широка въ аналната областъ. Разбира се, това съвсемъ не е случайно, а напротивъ скулпторътъ е

искалъ по-реалистично да представи седалищната областъ; следователно никаква престилка или платъ не покрива последната.

Обр. 7. — Фрагментъ отъ глинень сждъ въ образъ на вулфа.

Мряморнитъ идоли представятъ напълно голи женски тѣла, чиито срамни части не сж били закрити, и никакъвъ религиозенъ консерватизмъ или понятие за срамъ не могатъ тукъ да иматъ мѣсто.

Ако въ тия мряморни произведения на пластиката отъ най-младата неолитична култура у насъ, както и въ Егейската областъ, трѣбва да виждаме персонификация на производителната сила, на раждането, на плодородието, где е смисълътъ тогава, ако органътъ, който тъкмо символизира тѣзи понятия, бжде закритъ.

Че този органъ, като символъ на плодородието, не се е крилъ грижливо, а напротивъ имало е всичкото желание да бжде по-ясно и по-изразително представенъ, доколкото, разбира се, това се удавало на майстора, иде да ни покаже единъ фрагментъ отъ вотивенъ глинень сждъ, произхождащъ отъ могилата при с. Султанъ. Сждътъ е билъ снабденъ съ крака, за да представя човѣшко тѣло, и между краката вулфата е дадена напълно реалистично (обр. 7).

¹⁾ Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 319, обр. 1, 1 а и 1 в.

²⁾ Hoernes, *цит. съч.* 319, обр. 1 а.

Въпросътъ, какво представятъ отъ себе си мряморнитѣ идоли, може да се каже, че до днесъ остава откритъ.

Брунъ напр. смѣта женскитѣ островни фигури за богиня, която представя отражение на финикийската Astarte.¹⁾ Що се отнася, обаче, до мжжкитѣ фигури, той мисли, че свирачътъ на лира²⁾ би могълъ да се приеме за Аполонъ. Известно е, че въ по-старитѣ времена Аполонъ се представя като свирачъ на лира. Така той е изобразенъ върху една бронзова броня отъ Олимпия. Трудно е, обаче, да се идентифицира съ подходяще божество свирачътъ на флейта.³⁾ Всички тия фигури изобщо той поставя въ свръзка съ религиозния култъ, както и съ култа на мъртвитѣ.

Ивансъ мисли, че критскитѣ и цикладски фигури не сж нищо друго, освенъ образи на живи роби или такива близки на мъртвеца, които сж поставени въ гробоветѣ, за да замѣстятъ жертвоприношенията на живи хора. За да подкрепи мнението си, той навежда аналогии отъ Египетъ и Мексико.

Хьорнесъ не се съгласява съ мнението на Ивансъ, защото, казва той, повечето отъ фигуритѣ, намерени въ гробоветѣ, представятъ голи женски тѣла, а освенъ това аналогични фигури отъ глина сж намерени и въ селищата на Троя, Кукутени, Бутмиръ, Тардошъ, Сърбия, България и пр. Въ такъвъ случай, щомъ тѣ изобилствуватъ въ селищата, не могатъ да се смѣтатъ за погребални предмети, а трѣбва да ги приемемъ за идоли.

Фореръ, като признава, че каменнитѣ идоли иматъ голѣмо сходство съ глинениитѣ отъ о-въ Кипъръ и оловния идолъ отъ Троя, предполага, че тѣ представятъ образа на вавилонската богиня Istar и на финикийската Astarte.

Други, струва ни се, съ по-голѣмо право предполагатъ, че голитѣ женски фигури представятъ майката-земя — богиня на плодородието, на производителността, на раждането и пр. Отъ друга страна фактътъ, че у насъ многобройнитѣ глинени, костни, а сега и мряморни фигури се срѣщатъ изключително въ селищата, напълно подкрепя мнението на Хьорнесъ, какво въпроснитѣ фигури представятъ отъ себе си идоли.

Откритъ сжщо стои въпросътъ, подъ чие влияние изниква камен-

¹⁾ Brunn, Griechische Kunstgeschichte II, 56.

²⁾ Bossert, Altkreta, обр. 120.

³⁾ Цит. съч. обр. 119.

ната пластика въ островитѣ на Егейско море, дето тая пластика за сега поне е дала най-изобиленъ материалъ.

Споредъ Хьорнесъ, би могло да се съзира влияние отъ Изтокъ, защото още въ срѣдата на III-то хилядолѣтие пр. Хр. въ Вавилонъ голата жена, като богиня, е била вече позната. Но тъй като въ източна и срѣдна Европа още по-рано сж работени подобни фигури отъ глина, би трѣбвало да се заключи, че мряморната пластика въ Цикладскитѣ острови е възникнала вследствие кръстосването на две влияния: едното отъ северъ, другото отъ изтокъ. Макаръ аналогични фигури да сж намерени въ Пелопонесъ, както и на о-въ Книдосъ, близо до азиатския брѣгъ, това съвсемъ не намалява вѣроятността, казва Хьорнесъ, че въпросната пластика има за изходна точка островитѣ между европейския и азиатски континенти.¹⁾ Като отминаваме подробноститѣ по тоя въпросъ, ще се спремъ на други два: въ какво съотношение стоятъ намеренитѣ у насъ мряморни идоли съ тия отъ Цикладскитѣ острови и каква връзка по време може да има между еднитѣ и другитѣ.

Що се отнася до първия въпросъ, на първо време биха могли да се направятъ следнитѣ предположения: 1) Тракия е била подъ влияние на егейската култура; 2) обратно, земитѣ на егейската област сж повлияни отъ Тракия или изобщо отъ северъ; 3) тия две области се развиватъ самостоятелно, като два независящи културни центрове. За най-правдиво и естествено ние считаме третото предположение. Не може да се приеме, че въ две съседни области, поставени приблизително при еднакви условия, културата на едната въ тия ранни времена може да се развие тъй високо, че да подчини напълно другата. По тоя въпросъ ние заставаме на следното гледище: земитѣ на Тракия и тия на Егейската област представятъ два културни центра, които сж били въ тѣсна зависимостъ единъ отъ другъ, като културата имъ е запазила известна национална особностъ. За да можемъ съ по-голѣма яснота да изтъкнемъ нашето гледище, потрѣбно е предварително да съпоставимъ културитѣ въ тия две области, отговарящи една на друга по време.

Ако имаме на рѣка само новозагорския и старозагорския идоли, като случайни находки, можеше и трѣбваше съ голѣма предпазливостъ да се третира тоя въпросъ. Салалийскитѣ и разградскитѣ идоли допълватъ обаче празнотата, която оставяха следъ себе си първитѣ два идола. Сега положително знаемъ, че мряморната пластика у насъ е свързана съ културата, която ни даватъ селищнитѣ могили.

¹⁾ Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, 368.

Възъ основа на направенитѣ до сега изследвания, ние сме датували тази култура като късно неолитична, съ елементи отъ най-старата метална култура (медната), или съ други думи, културата на плоскитѣ могили принадлежи на каменно-медната епоха, което време приблизително граничи съ края на III-то и началото на II-то хилядолѣтия.

Приблизително презъ това време каква култура се е развивала въ Егейската областъ?

Тамъ неолитната епоха направо води къмъ бронзовата. Презъ второто хилядолѣтие въ въпроснитѣ земи, както е известно, почва да цъвти тѣй наречената критско-микенска култура, открита най-напредъ въ Микене, а после съ многобройни находки доказана въ о-въ Критъ, дето вѣроятно е билъ главниятъ ѝ центъръ. Както въ Критъ, така и въ другитѣ острови на Егейското море тази култура добива своя типиченъ характеръ, а оттукъ преминава и въ Гърция, обаче нейното влияние и разпространение, както това показватъ новитѣ находки, отива и по-далечъ отъ Гърция. Типичната микенска култура, обаче, се предшества отъ друга, една по-стара степенъ на бронзовата култура, която е била подъ силно египетско влияние. Тамъ се развива една, тѣй да кажемъ, египтизирана бронзова култура, като предтеча на критско-микенската, и носи името предмикенска. Тъкмо тази култура следва непосредствено върху неолита на Бѣломорската областъ. Тѣсната връзка на предмикенската култура съ Египетъ позволява да бжде по-точно датувана. Въ Критъ тя се е развивала вѣроятно презъ цѣлото III-то хилядолѣтие пр. Хр.;¹⁾ въ гръцкитѣ острови се пада въ втората половина на хилядолѣтието, а още по-младо ще бжде нейното развитие или влияние къмъ северъ. Предмикенската култура, споредъ нашето мнение, по време отговаря на каменно-медната въ Тракия. До какви граници се простира сходството отъ една страна, и различието отъ друга между тия две култури, би ни показало следното бѣгло сравнение:

1. Въ предмикенската култура се срѣщатъ орждия отъ бронзъ; каменнитѣ такива сж излѣзли вече отъ употрѣба, докато у насъ изключително на първо мѣсто играятъ роля последнитѣ, а спорадично се срѣщатъ предмети отъ медъ.

2. Докато формата на жилището въ земитѣ, дето се е развивала предмикенската култура, както и въ юго-западна Европа, обикновено

¹⁾ S. Müller, Urgeschichte Europas, 34.

има кржгла,¹⁾ а понѣкога овална форма, въ Тракия то има четвъртита форма съ фронтоненъ покривъ,²⁾ или само въ форма на фронтонъ.³⁾

3. Презъ това време е било познато особно фигурално писмо, което най-често се срѣща върху перли и печати, направени отъ твърдъ камъкъ. Подобни паметници у насъ не сж известни.

4. Въ гробоветѣ на островитѣ, заедно съ мряморнитѣ идоли, дохождатъ сждове, направени отъ камъкъ, най-често отъ мряморъ, и отвънъ украсени съ релефни спирали.

Подобни сждове, носящи отпечатъка на едно силно египетско влияние, у насъ не се срѣщатъ.

5. Костената пластика, у насъ представена вече съ многоброенъ материалъ, въ островитѣ на Егейско море, доколкото ни е познато, не е нѣщо обикновено; а така сжщо глинениѣ фигури иматъ съвсемъ други характеръ отъ тоя, който иматъ нашитѣ, както и тия на близкитѣ до Тракия страни (Ромъния, Сърбия, Тесалия, Босна и пр.).

6. Спиралнитѣ орнаменти, които срѣщаме по рисуваната предмикенска керамика, се явяватъ като декоративенъ елементъ и върху нашата керамика, макаръ въ стилъ и техника да сжществува известно различие. Но у насъ, наредъ съ рисуванитѣ орнаменти, едновременно дохождатъ и инкрустирани, между които сжщо се срѣщатъ спирали. Така че, докато на югъ презъ това време се срѣща главно рисувана керамика, у насъ съ право бихме могли да кажемъ се развива рисуваная инкрустирана керамика.

7. Най-важнитѣ данни относно предмикенската култура имаме отъ гробоветѣ, които се срѣщатъ изобилно върху островитѣ на Архипелага, особено въ о-въ Аморгосъ, а сжщо и въ самата Гърция и Мала-Азия. Тия гробове иматъ четирижгълна форма. Тѣ сж направени отъ четири голѣми странични плочи, върху една отъ които е издълбанъ входъ за гроба. Освенъ това въ основата на гроба има сжщо плоча, както и върху покрива. Тия гробове, чийто произходъ се дължи сжщо на египетско влияние, по-късно биватъ разпространени по цѣла Европа.⁴⁾ Долменитѣ въ Сакаръ и Странджа-планина сж сжщо такива камерни гробове отъ голѣми плочи и мислимъ, че тѣ по време напълно отгова-

1) Сравни урнитѣ отъ о-въ Amorgos и Melos, датирани къмъ старата цикладска култура (Bossert, Altkreta 1923, обр. 33 и 34), както и моделитѣ на колиби отъ Фестосъ (Fritzen, Die kretisch-mykenische Kultur, 41, обр. 30).

2) Р. Поповъ, Денева могила, Изв. Арх. д-во IV обр. 180; VI обр. 137, табл. VI обр. 9.

3) Р. Поповъ, цит. съч. VI обр. 135.

4) Müller, Urgeschichte Europas, 32.

рятъ на предмикенскитѣ, ако и конструктивно да се отличаватъ въ нѣкои подробности.

Отъ това сравнение, което направихме между предмикенската егейска и младо-неолитичната тракийска култури, става ясно, че край различията, изтъкнати въ общи черти, може да се посочи и известна общностъ. Тази общностъ още по-добре подчертаватъ намеренитѣ у насъ мряморни идоли, които описахме по-рано и върху които повторно се спираме. Преди всичко явява се въпросътъ: могатъ ли нашитѣ мряморни идоли да бждатъ импортирани отъ югъ? За да отговоримъ на тоя въпросъ, достатъчно е да хвърлимъ само единъ погледъ върху островнитѣ и нашитѣ идоли. За примеръ нека вземемъ мряморния идолъ отъ о-въ Сирось¹⁾ и нашия отъ Стара-Загора. Докато главата на първия има щитовидна, тая на нашия има елипсовидна форма, съ голѣмъ диаметръ въ хоризонтално положение; съ други думи сѣроскиятъ както и другитѣ островни идоли, сж съ висока глава, нашиятъ напротивъ се отличава съ широка. По-нататъкъ, главата на всички цикладски идоли се съединява съ трупа чрезъ високъ вратъ, докато старозагорскиятъ, както изглежда и останалитѣ три идоли, иматъ несравнено нисъкъ вратъ, какъвто е вратътъ сжщо на всички наши глинени идоли. Краятъ на ржцетѣ и краката при цикладскитѣ идоли сж по-добре разграничени, често пжти прѣститѣ представени, докато при нашитѣ въ това отношение е дадена по-голѣма свобода на стилизацията. Цикладскитѣ идоли сж изобщо високи,²⁾ а нашитѣ широки и низки съ особено широка тазна областъ. Съ сжщото тѣлосложение и съ високъ вратъ сж и мжжкитѣ идоли, представящи свирачи на арфа и флейта.³⁾

Обр.8 — Мряморенъ идолъ отъ о-въ Сирось.

Сжществена стилна разлика има между каменнитѣ идоли отъ Тесалия и нашитѣ,⁴⁾ отъ дето следва да се заключи, че тѣ принадлежатъ на другъ културенъ центъръ. Направенитѣ сравнения мислимъ сж достатъчни, за да твърдимъ, че нашитѣ идоли не могатъ да бждатъ импортирани отъ югъ, а иматъ локаленъ характеръ, който характеръ още

1) Bossert, Altkreia (1923), обр. 13.

2) Цит. съч.; сравни обр. 11, 12, 14, 15 отъ о-витѣ Amorgos, Naxos, Delos и Paros.

3) Цит. съч., обр. 16 и 20.

4) ΤΣΟΥΝΤΑΣ, цит. съч. табл. 37; Wace и Thompson, Prehistoric Thessaly, 170, обр. 115.

по-добре се подчертава отъ глинениѣ и костнитѣ идоли, работени у насъ въ сѣщото време.

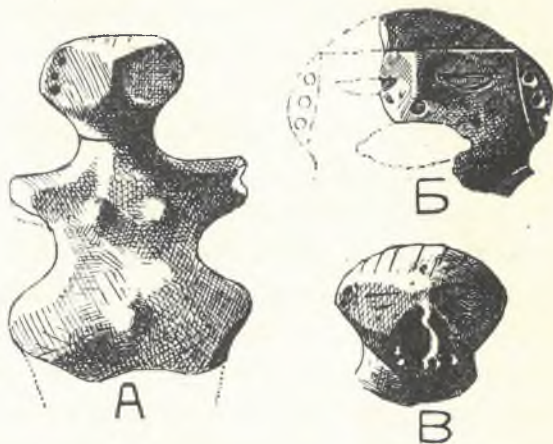
Нека за примеръ вземемъ костния идолъ отъ Русе (обр. 9) и глинениѣ идоли отъ Кюсе-Базирганъ, Султанъ и др. (обр. 10). Въ русенския идолъ устата е представена съ тънка рѣзка, подъ която дохождатъ разположени въ единъ редъ три дупки.

Обр. 9. — Костенъ идолъ отъ Русе.

При старозагорския идолъ устата е представена сѣщо съ тънка рѣзка, подъ която, сѣщо разположени въ единъ редъ, сѣ издълбани петъ дупки.

Ушитѣ на русенския идолъ сѣ пробити, по съ

Обр. 10. — Глинени идоли отъ с. Кюсе-Базирганъ и с. Султанъ.

две дупки, върху които сѣ били окачени обеци.¹⁾ Подобни дупки при старозагорския идолъ, както видѣхме, сѣщо има, само че не сѣ пробити.

Дветѣ странични дупки въ срѣдната частъ на идола (грѣдната) не представятъ нищо друго, освенъ дупкитѣ, образувани отъ ржцетѣ и гърдитѣ. За да се прибегне до такова едно схематично представяне на ржцетѣ, причината може да бѣде само една: по-трудното обработване на костъта. Хипогастралната областъ и при двата идола е предадена по единъ и сѣщи начинъ. Най-после профилътъ на стѣпалата при русенския и старозагорския идоли е съвършено еднакъвъ. Сѣщиятъ характеръ иматъ всички досега намерени костни идоли у насъ.

¹⁾ Въ ушнитѣ дупки на една главичка отъ костенъ идолъ, намерена въ могилата при Разградъ, е запазена една медна обеца.

²⁾ Hoesner, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 319, обр. 1, 1 a, 1 v.

Идолътъ отъ Кьосе-Базиргянъ (обр. 10 А), очевидно представлящъ гола жена, има повече широка, отколкото висока глава. Ушитѣ сж снабдени съ по три дупки, а носътъ е представенъ съ една изпжкналоостъ. Очитѣ не сж представени; обаче, както при старозагорския идолъ, по сжщия начинъ последнитѣ сж представени въ други глинени идоли, напр. въ тия отъ с. Султанъ (обр. 10 Б, В).

Глинениятъ идолъ отъ Тракия (обр. 6), образъ на гола жена, седнала върху цилиндриченъ столъ, има сжщо глава повече широка, отколкото висока. Носътъ, подобно на мряморния идолъ, е представенъ съ една изпжкналоостъ, подъ която, освенъ дветѣ ноздрени дупки, малко по-доле въ областта на устата има редица отъ шесть дупки, както въ старозагорския идолъ. Рждетѣ иматъ сжщото положение. Половиятъ трижгълникъ е представенъ съ една хоризонтална и две странични брезди.

Отъ сравнението, което направихме между нашитѣ мряморни идоли и островнитѣ, отъ друга страна, тѣсната връзка въ стилно отношение, която сжществува между първитѣ и наши костни и глинени идоли, достатъчно ясно става, че въ никой случай описанитѣ тукъ наши идоли не могатъ да бждатъ импортирани отъ югъ. Тѣ сж образци на пластика, която се е развила самостоятелно, наредъ съ глинената и костната пластика, безъ да приемаме непременно непосредственото влияние на цикладската пластика. Или ако допуснемъ, както мисли Хьорнесъ, че последната се е развила въ островитѣ вследствие кръстосването на две влияния: едното отъ северъ, другото отъ изтокъ,¹⁾ тогава защо да не приемемъ, че тази пластика се е развила въ Тракия именно подъ влиянието, което иде отъ северъ. Най-после можемъ да приемемъ сжщо, че нашата мряморна пластика има за първоначаленъ прототипъ цикладски образецъ, обаче тя се е развила по-нататкъ на мѣстна почва, като е добила известна национална особноостъ, изтъкната по-рано при сравнението, което направихме между нашитѣ и цикладскитѣ идоли.

Намеренитѣ въ България мряморни идоли даватъ възможностъ да свържемъ по време нашата млада неолитична култура съ предмикенската бронзова култура, като по този начинъ може да се дойде до едно по-точно датуване на селищнитѣ могили у насъ.

Ние по-рано засегнахме въпроса относно предмикенската бронзова култура, като въ бегли черти изтъкнахме нейнитѣ особности и я сравнихме съ младата неолитична култура у насъ, като подчертахме общ-

1) Hoernes, Urgesch. der bildenden Kunst, 372.

ността, която съществува между тѣхъ. Да поставимъ тракийската млада неолитна култура подъ влиянието на предмикенската, ние нѣмаме основание. Влиянието на предмикенската култура, както е известно, е стигнало до о-въ Сицилия, та дори и до Испания. Разбира се, за това е способствувало лекото и бързото съобщение по море. Като че ли въ това отношение тракитѣ сж проявили известенъ консерватизъмъ. Вмѣсто да обработзатъ бронза, тѣ предпочитатъ още камъка и отчасти медта; а твърде е възможно, че, по една или друга причина, липсвали сж условия да се развие тѣй рано на мѣсто на каменната индустрия бронзова. Не може обаче да се допусне, че земитѣ на Тракия сж били напълно изолирани отъ Егейската областъ. Културнитѣ влияния, по-слаби или по-силни, сж се проявявали винаги, и то взаимно. Тракитѣ въ това време сж притежавали висока материална култура, и неоснователно би било да се допусне, че тѣ сж копирали само, но и трѣбва да сж допринесли и тѣ нѣщо съ културното си въздействие по посока къмъ югъ. До какви размѣри е било това влияние, въ една и друга посока, днесъ не може да се каже, докато не бждатъ обстойно проучени паметницитѣ на Тракия отъ тази епоха.

Че Тракия не е била изолирана отъ Егейската областъ, а напротивъ съществували сж близки връзки, доказватъ известни паметници и отъ бронзовата епоха.

Така напримеръ, бронзовиятъ мечъ отъ с. Калагларе (Панагюрско) има чисто микенски характеръ.¹⁾ Такава е сжщо формата на двойната вотивна брадва отъ с. Семчиново (Татаръ-Пазарджишко), която напълно подхожда на свещенитѣ брадви отъ о-въ Критъ.²⁾ Като привеждаме тия две аналогии, ние не искаме непременно да кажемъ, че тракитѣ сж копирали казанитѣ форми отъ югъ, нито пъкъ, че по пжтя на търговски сношения тия два предмета сж попаднали въ тракийска земя, нито че преоритетътъ принадлежи на тази или оная областъ. Това би могло да се каже, едва следъ като нашитѣ земи бждатъ обстойно проучени. На всѣки случай за насъ е важно, че въ Егейската, както и въ Тракийската областъ се срѣщатъ едни и сжщи паметници, които говорятъ за тѣсна културна общность. Въ това отношение отъ особно значение сж вотивнитѣ предмети, каквато е напр. двойната брадва отъ с. Семчиново. Тоя родъ предмети се налагатъ не отъ практически, а вече отъ еднакви култови нужди. Връзката, която съществува между Тракия и Егейската

¹⁾ Ср. напр. Naue, *Vorrömische Schwerter*, табл. III, обр. 4.

²⁾ Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, 515, обр. 2.

область, става още по-естествена, като се има предъ видъ, че отдѣлни тракийски племена се спущатъ на югъ въ Гърция и въ нѣкои отъ островитѣ на Егейско море, па дори и въ Мала-Азия.¹⁾ Кога е започнало това разселване на тракитѣ, положително не може да се каже.

И така, отъ всичко казано до тукъ става ясно, че културата, която въ гръцкитѣ земи води къмъ микенския периодъ, на северъ въ земитѣ, населени съ траки, има за съпътникъ самостоятна каменно-медна културна область, съ която е била въ известна връзка, безъ обаче последната да е могла да следва въ развитието си сжщия темпъ, както първата, а за това безспорно е способствувала близостъта съ Египетъ и Изтокъ, отъ дето топлитѣ лъчи на по-високото културно влияние сж стигали по-скоро.

Idoles en marbre préhistoriques trouvées en Bulgarie. — La plastique de marbre primitive connue originairement seulement dans les îles de la région Egéenne (surtout dans les Cyclades) semble avoir eu une diffusion beaucoup plus grande qu'on ne supposait tout d'abord. Les idoles ainsi appelées insulaires furent trouvées en Thesalie aussi bien qu'en Bulgarie et il est bien probable qu'on en découvrira de même ailleurs. Les idoles en marbre bulgares que nous décrivons ici proviennent de quatre endroits différents du nord et du sud de la Bulgarie.

1. La première idole, fig. 1, trouvée par hasard, vient des environs de Stara-Zagora. Elle est conservée intacte et a une hauteur de 10 cm., largeur maximum près du siège 4 cm., épaisseur maximum 1.7 cm. La tête en est ovale (13.8 cm. $\times$ 2.3 cm.) avec deux proéminences latérales représentant les oreilles, ayant la droite trois, la gauche 4 trous peu profonds. Le nez est plastiquement figuré par une protubérance qui s'étend du haut de la tête au milieu du visage à peu près. Les yeux sont marqués par un trait horizontal et un autre arqué qui partent du milieu du nez et atteignent le bout supérieur des oreilles. La tête est réunie au tronc par un cou court. Comme chez les idoles insulaires, les mains sont croisées sur le ventre. Le triangle sexuel est représenté par un trait horizontal et deux autres inclinés. Du sommet du triangle sort un trait vertical qui délimite les pieds sur le devant.

2. La fig. 2 représente l'idole découverte dans le district de Nova-Zagora (Bulgarie du Sud). Malheureusement on ignore quel est l'endroit exact de la trouvaille. La tête en est brisée. Telle quelle, elle est haute de 10.6 cm. Cette idole est complètement identique à celle de Stara-Zagora.

¹⁾ Кацаровъ, Битътъ на старитѣ траки, 5.

3. La fig. 3 représente une idole trouvée dans un tumulus plat près du village de Salali (district de Plovdiv). Hauteur 10 cm. Elle ne se distingue de deux autres que par les mains qui ne sont pas détachées de la poitrine, mais bien y adhèrent.

4. La fig. 4 représente l'idole de Razgrade (Bulgarie du Nord), trouvée dans un tumulus plat, non loin de la ville. Hauteur 6.7 cm. Elle se distingue des autres en ce que la position des mains n'est pas marquée. Les deux trous latéraux, néanmoins, représentent d'après nous, cet interstice entre la poitrine et les bras croisées que nous remarquons dans l'idole de Stara-Zagora. Nous devons par conséquent admettre qu'ici aussi le sculpteur a voulu représenter les bras dans la même position, mais qu'il y arrive d'une manière très schématique.

Les quatre idoles représentent un corps de femme nue. Dans celle de Stara-Zagora les seins sont figurés par deux proéminences distinctes.

Vu les circonstances dans lesquelles sont trouvées les idoles de Plovdiv et de Razgrade, il faut conclure que la plastique de marbre chez nous est en relation avec la culture que nous donnent les tumuli plats.

Une question surgit tout d'abord: quel est le rapport entre nos idoles et celles de la région Egéenne. On peut émettre deux hypothèses: ou bien les idoles sont importées, ou bien la plastique de marbre a été déjà développée en Thrace aussi et, par conséquent, nos idoles ont une origine locale.

Nous épousons la deuxième opinion pour les raisons suivantes: 1) Si nous faisons une comparaison entre les idoles égéennes et les nôtres, à côté des traits communs il saute aux yeux une notable différence de style. Alors que la tête des idoles insulaires est plus haute que large, celle des nôtres est large (fig. 1) et se réunit au tronc par un cou court. Les idoles insulaires, au contraire, ont un cou long. Le rapport entre la hauteur et la largeur maximum dans les unes et dans les autres est foncièrement différent. Alors que nos idoles sont larges et basses, celles des îles sont étroites et hautes. 2) En faveur de l'origine locale de nos idoles parle aussi le lien de style qui existe entre elles et les multiples idoles plates en os et en argile trouvées dans les tumuli plats. La tête de ces dernières idoles est large pourvue, dans la région des oreilles, de trous. La bouche est figurée par un trait horizontal et en dessous se trouvent plusieurs trous. (Comparer la tête de l'idole provenant de Stara-Zagora fig. 1 avec celle en os de Rouschouk, fig. 9, et les têtes des idoles en argile du village de Soultane, fig. 10.

Les trous latéraux qu'a l'idole de Razgrade (fig. 4) ne représentent autre chose que les trous qui résultent entre la poitrine et les bras croisés sur le ventre. Par conséquent cette position des mains, qui caractérise les trois autres de nos idoles, ainsi que les idoles insulaires, est représentée d'une manière très schématique. De pareils trous latéraux s'observent dans toutes les idoles en os plates, trouvées chez nous.

Nous croyons donc comme très probable que la plastique de marbre chez nous a pour prototype celle de la région Egéenne, mais il n'est pas

impossible qu'elle se soit développée indépendamment de cette dernière. On pourrait être plus positif dans ses assertions seulement lorsqu'on aura ramassée des matériaux en plus grande quantité, qui permettraient de faire une étude comparée plus détaillée.

Dans l'un et dans l'autre cas nous voyons un lien entre la culture de nos tumuli plats et la culture prémycénienne au sud; or cela nous permet de dater d'une manière plus exacte la culture de nos tumuli. La culture de bronze prémycénienne qui paraît dans les régions au sud de la Thrace comme avant-coureur de la culture mycénienne typique, correspond à une culture indépendante dans la Thrace du nord qui reste probablement encore pour longtemps, de pierre et de cuivre.

R. Popov.

Антична гробница въ „Кукува могила“ при с. Дуванлий, Пловдивско

Отъ Б. Дяковичъ
(съ табл. I-II)

Въ околноститѣ на с. Дуванлий, 24·5 километра северно отъ Пловдивъ, сж разпрѣснати нѣколко могили. Една отъ тѣхъ се издига на юго-западния край на селото, веднага задъ рѣката. Тя е известна подъ името Кукува могила, както е вписана и въ данъчнитѣ книги на общината. Могилата е весела — частъ отъ нея е покрита съ високи дървета, а политѣ ѝ се миятъ отъ бистритѣ води на лжкатушна рѣчица. Това придава известно обаяние на старовѣковния паметникъ, което е задържало населението отъ съблазнь да го преобърне съ основитѣ нагоре, за да извлѣче отъ него „скритото съкровище“. При все това, обаче, по разказитѣ на мѣстнитѣ жители, населението отъ близкото с. Хамбарлий отнесло преди години огромно количество голѣми сиенитни блокове, правилно обдѣлани, до 1 м. дълги, 60 см. високи и 40 см. дебели, съ които били изградени стари темели и била обиколена цѣлата могила, и които хамбарлийци употребили за основитѣ на своя католишки храмъ. Освенъ това, преди 20—25 години, нѣкакви си чужденци идвали да правятъ сондажи върху могилата, но работата имъ, изглежда, не дала резултати, та повече и не се видѣли.

Могилата заема съ основата си едно пространство отъ около 2 декара, а е висока повече отъ 10 метра. Тя не е свързана съ никакви предания у народа, така че никой не може да каже нищо за нея. На 15 януарий 1925 год. селянинътъ Иванъ Йозовъ Чаповъ съ слугата си и единъ наемень работникъ, като риголвали нивата за преобръщането ѝ въ американско лозе, се натъкнали на единъ бѣлъ камъкъ, който смѣтали за частъ отъ старъ темелъ на сграда, тѣй като до скоро отъ сжщото това мѣсто сж вадили камъни отъ стари зидове. Обаче, като поразчистили мѣстото, видѣли, че това е гробница, която тутакси се заловили да разкопаватъ. Помагали имъ и други съселани, дошли отъ близкитѣ ниви.

Гробницата била изградена отъ дѣланъ варовникъ, който презъ вѣковетѣ, подъ влиянието на просмукващата се вода, се обърналъ на единъ видъ сплотени гипсови стени, всички напукани. Покривътъ, състоящъ се отъ 3—4 плочи отъ сѣщия материалъ, билъ строшенъ на нѣколко мѣста, жглитѣ на гробницата били раздѣлени и повалени отъ тежестта на прѣстѣта. Поради всичко това гробницата била пълна съ прѣстѣ. Хората се заловили да я пречистятъ — не оставили камъкъ върху камъкъ! Прѣстѣта изхвърляли навънъ и въ нея изровили предметитѣ, отъ които счупенитѣ сж били дочупени, а здравитѣ счупени.

За тази находка се научихъ следъ 2 дни.¹⁾ Съ съдействието на г-на окръжния управителъ, Александъръ Хитриловъ, прибрахъ открититѣ предмети въ Пловдивския Народенъ музей. Пренесохъ всички старини, колкото и както ги намерихъ запазени въ общината и у разни лица въ селото — у самия стопанинъ на нивата, у дѣдо попъ (католически свещеникъ) и пр.

Следъ нѣколко дена се прѣснаха слухове, че намеренитѣ нѣща били много повече, отколкото ми се предадоха, че имало между тѣхъ гривни, обеци, 8 или 16 златни риби, сребърни чаши, други предмети, всички разграбени и укрити отъ частни лица. Никой, обаче, отъ разпространителитѣ на тая мълва не можа да ми посочи нито единъ конкретен фактъ, и азъ останахъ съ впечатление, че всичко открито въ гробницата е на лице, съ изключение на единъ много важенъ предметъ, който липсалъ, безъ да може да се намери — единъ обѣлъ сребъренъ сждъ. Можяхъ да взема и размѣритѣ на гроба безъ, разбира се, дебелината на неговата унищожена зидария: дължина 2.35 метра, широчина 1.25 м. и дълбочина 1.40 метра. Дъното на гробницата било послано съ плочи отъ сѣщия материалъ, които сжщо така откривателитѣ строшили и отнесли въ селото съ другитѣ камъни, а самото дъно било изследвано съ желѣзенъ шишъ на единъ метъръ дълбочина, безъ никакъвъ резултатъ.

Вложенитѣ въ гробницата предмети по материалъ се разпредѣлятъ така: златни предмети 3, сребърни 2, бронзови 6, желѣзни 1, алабастрови 2, глинени 5, всичко 19 предмета.

Като се сметне и изчезналиятъ сребъренъ сждъ, излиза, че въ гробницата сж били заровени всичко 20 предмета. По-голѣмата частъ отъ тия предмети сж изпотрошени; запазени сж съвсемъ цѣли само:

¹⁾ Пръвъ за нея ми събщи г. А. Ножаровъ, финансовъ агентъ при Пловд. фин. управление, комуто и поднасямъ благодарностъ отъ името на Библиотеката.

отъ златнитѣ една кутийка, отъ бронзовитѣ единъ котелъ и една паница и отъ глиненитѣ две сѣдчета.

Всички предмети сж твърде интересни за насъ образци на най-старата историческа култура на Тракия, и всѣки единъ отъ тѣхъ заслужава да бжде отдѣлно описанъ и разтълкуванъ поне до толкова, до колкото разполагаме съ достъпната намъ за това литература. Обнародванитѣ тукъ рисунки, които възпроизвеждатъ тѣзи предмети, сж направени отъ г. Николай Райновъ.

Златни предмети.

Златна риба. Този предметъ най-вече бие въ очи. Това е една пластинка въ форма на риба. Тѣй както е пречупена, рибата е дълга 20 см., широка 8·3 см., дебела всичко $1\frac{1}{2}$ мм.; тежи 30·3 грама. Обр. 11.

Обр. 11. — Златна риба отъ Дуванлий.

Известенъ е символизмътъ на рибата въ първитѣ вѣкове на християнството. Тя заема широко мѣсто въ неговата най-стара литература, дето се смѣта за евхаристична храна на тълкувателитѣ на словото Божие. За акростиха на гръцката дума ΙΧΘΥΣ, за който първа вестъ ни дава св. Климентъ Александрийски (починалъ въ 216 год.) и за неговото разпространение по гръцкитѣ надписи отъ III столѣтие, не му е тукъ мѣстото да говоримъ; достатъчно е само да споменемъ, че рибата представяла самия Христа (Ιησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ), за да ни стане понятно, защо този символъ е тѣй много разпространенъ въ погребалното изкуство у християнитѣ.¹⁾

Но макаръ този символъ да се срѣща предимно въ най-старитѣ христи-

¹⁾ Подробности за символичното значение на рибата въ християнството вж. у L. Bréhier, Art Chrétien, 28—30. Изобщо за значението на рибата въ различнитѣ религии на древността гл. Fr. Dölger, Der heilige Fisch in den antiken Religionen und im Christentum, Münster i. W. 1922.

янски паметници все пакъ е за вѣрване, че той има източно потекло и че се е развилъ подъ влиянието на чужди култове. Известно е, напр., че още халдейското божество Оанесъ е било символизирано подъ формата на риба, която се е изгубила въ безпредѣлнитѣ води на потопа.¹⁾ Като родоначалникъ на магията Оанесъ отъ най-старо време проникналъ въ Гърция, а отъ тамъ, не ще съмнение, и въ Тракия.

Рибата виждаме изобразена върху нѣкои отъ най-старитѣ тракийски и много босфорски монети, което, споредъ Страбона, означава частъ отъ износната търговия на тая страна. Презъ епохата на този авторъ, както и днесъ, покрай брѣговетѣ на Азовско море били съградени редъ села, жителитѣ на които били рибари. Споредъ същия авторъ, зимно време се забелязвали риби замръзнали въ ледоветѣ, особно моруни, голѣми като делфини.²⁾ Поради това въ нѣкои отъ разкопанитѣ могили на тая областъ сж намерени златни риби било въ видъ на накити (зооморфични фибули),³⁾ било като символъ на занятие, било като илюзия, за предложена на мъртвеца храна. Такава ще да е отбелязаната отъ Minns златна риба отъ една скитска могила при Волковци край рѣка Сула, Полтавска губ.⁴⁾ Споредъ нѣкои древни писатели, нѣкои крайбрѣжни народи въ южна Русия (синдитѣ), по професия земледѣлци и риболовци, слагали въ гроба на всѣки воинъ „толкова риби, колкото неприятели е той убилъ“. Затова между находкитѣ тукъ се срѣщатъ заровени по нѣколко риби заедно. Особно е прочуто съкровището отъ Vetersfelde въ с. и. Германия, което произхожда отъ южна Русия; въ него три златни риби привличатъ вниманието на археолозитѣ. Една отъ тѣхъ е покрита съ изображения на делфини и диви животни, а опашката ѝ, възвита нагоре, представя съчетание отъ разперенъ орелъ и две овнешки глави.⁵⁾ Тя е дълга 41 см. и тежи 60 85 гр.; датиратъ я къмъ V в. пр. Хр.

Обичаятъ, да се слагатъ въ гробницитѣ златни риби, изобщо билъ много разпространенъ; той преминалъ дори въ азиатска Русия, дето е открита златна риба въ съкровището отъ Аму Дария, което съдържа, отъ една страна, различни предмети отъ староевропейска фабрикация, а отъ друга — предмети съ елинистиченъ стилъ.⁶⁾ Хубавъ златенъ шаранъ се съхранява и въ сбиркитѣ на Британския музей.⁷⁾

¹⁾ R. Ménard, *Mythologie*, 822 и сл., фиг. 794.

²⁾ Strabo, 3, 18, 307.

³⁾ S. Reinach et Tolstoï, *Antiquités de la Russie Méridionale*, 66 fig. 86 c.

⁴⁾ E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, 184, fig. 77 № 404.

⁵⁾ Ad. Furtwaengler, *Der Goldfund von Vetersfelde* (Kl. Schriften I 469 сл., табл. XVIII). Cp. Minns 238 обр. 146.

⁶⁾ Reinach-Tolstoï, *Russie Mérid.* 352, fig. 309.

⁷⁾ S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine* IV, 547.

Отъ казаното до тукъ може да се приеме, че златната риба отъ Дуванлийската могила не е нито зооморфиченъ накитъ — това се вижда и отъ самия предметъ, — нито символъ на риболовно занятие, понеже погребаното лице е било не мъжъ, а жена. Остава да предположимъ, че рибата тукъ е или илюзия на предложена храна, или символъ на духовна професия. Като се има предъ видъ, че презъ епохата, къмъ която би могла да се отнесе дуванлийската гробница, златото въ Гърция, а не ще съмнение, и въ Тракия, е било голъма рѣдкостъ и твърде много се ценѣло, мъчно може да се допусне, че рибата тукъ е илюзия на храна; по-скоро би могло да се приеме, че тя е свързана съ професията на заровената жена, може би нѣкоя жрица или тълкувателка на източнитѣ повѣрия и магии. Въ тази смисълъ се тълкуватъ и нѣкои паметници на древна Тракия, върху които е изобразена рибата, свързани съ историята на религиозния синкретизъмъ въ тази страна. Така въ долния поясъ на единъ оловенъ релефъ отъ с. Ребро (Трънско) е изваянъ триножникъ съ сложена на него голъма риба. Най-важно мѣсто въ този видъ релефи, които датуватъ отъ II и III столѣтия следъ Христа, заематъ два конника единъ срещу другъ, а помежду имъ почти винаги е изобразена женска фигура, богиня, и предъ нея трапеза съ риба. Ростовцевъ смѣта, че тая богиня изобразява великата малоазийска и семитска богиня, въ култа на която рибата е играла значителна роля.¹⁾

Кутийка. Този предметъ е една гиздава тоалетна вазичка, въ която покойната дама е държала нѣкаква благовонна мазъ. Кутийката е висока 2.2 см. Тежи заедно съ капачето 13.6 грама. Дъното на кутийката е гладко, а капачето е покрито съ филигранова розетка. Кутийката съ капачето сж снабдени по съ 2 кржгли продупчени издатки за окачване върху златна верижка или връвъ, следи отъ които въ гробницата не се намериха. Табл. I, 3 и 5.

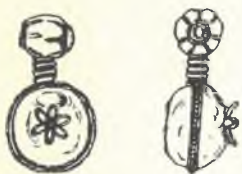
Кутийката, по увѣренията на откривателитѣ, е била свършено празна. Тя е добре изработена отъ златна тенекия, покрита отвънъ съ филиграновъ орнаментъ отъ двойни спирали.

Двойната спирала още отъ най-стара епоха е изпълнявала известна ритуална роля. Дали този орнаментъ е ималъ свещено значение или профилактическа сила — това сж въпроси нерешени; чувствува се, обаче, че не е само декоративната стойностъ, която е осигурила извън-

¹⁾ Г. И. Кацаровъ, Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия. Изв. на Арх. Инст. I, 137 и сл.

редното му разпространение. Той заема широко мѣсто въ декорацията на саркофазитѣ, а се срѣща често и по златнитѣ погребални ленти.¹⁾ Спиралната орнаментика изглежда да е била много употребявана въ хероичната епоха на Гърция. Въ разкопкитѣ, извършени отъ Шлиманъ въ Микене, сж намерени много предмети, покрити съ този орнаментъ.²⁾ Изобщо спиралата е единъ отъ най-древнитѣ мотиви въ орнаментиката и образци отъ него виждаме дори по лапидарнитѣ паметници на келтійското изкуство още отъ неолитната епоха на свѣтовната култура.³⁾

Отъ казаното до тукъ за спиралния орнаментъ въ древността може съ известно основание да се предполага, че нашата кутийка, покрита съ такава украса, е подбрана не само да отговаря на тоалетнитѣ потребности на покойната, но и да укаже на нейната професия. Въ всѣки случай този предметъ има значение за опредѣляне датата на гробницата.

Обр. 12. — Златна
обеца отъ Дуванлий.

Обеца. Табл. I, 4 и обр. 12. Тя е съставена отъ две части: по-голѣмата има форма на малка ампула съ филигранови ситнозърнести обржчи около нея и съ шестоли-
стна розетка отгоре. Съ помощта на витловидна це-
вичка тя се съединява съ втората, по-малка половина,

която има форма на малко цилиндърче съ набраздена повърхностъ и крайща, обиколени съ ситнозърнести филигранови вѣнчета. Презъ тази частъ на обецата е минавала нейната халка за окачване на ухото, която липсва. Дълж. на обецата 2·3 см., диам. на топката 1·4 см. Тегло 2·62 гр.

Сребърни предмети.

Такива предмети, както споменахъ по-горе, въ гробницата сж били намерени три. Отъ тѣхъ единиятъ сждъ, въ форма на топка, бѣ укрить, и всичкитѣ ми старания да го намеря останаха безплодни. А той, както се разбра, билъ много интересенъ предметъ — съ него би се обяснило значението на останалитѣ два сребърни предмета, които сигурно сж части отъ укрития: единиятъ за цевъ, а другиятъ за дръжка.

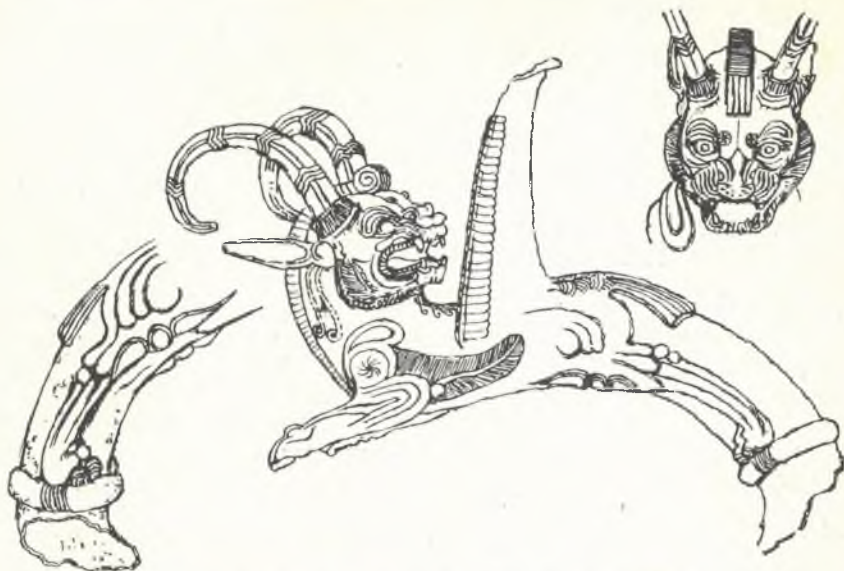
Тия два предмета (табл. I, 1 и 2) представятъ две фантастични животни, а именно рогати грифони съ лъвски глави, известенъ мотивъ въ гръцкото

¹⁾ R. Dussaud, *Civilisations préhistoriques*, 355.

²⁾ Ménard, *Vie privée des anciens*, III, 209.

³⁾ A. de Paniagua, *La divinité néolithique*, 25. Вж. сжщо Déchelette, *Archéologie préhistorique* I 612 сл.

изкуство, заимствуванъ отъ Персия.¹⁾ Единиятъ грифонъ (обр. 13), запазенъ почти цѣлъ, е съ крило, което представя цевъ, а другиятъ е безкриленъ и прилича повече на дръжка. Размѣритѣ на крилатия грифонъ сж: дължина отъ основата до височината на гребена 13 см., отъ края до преднитѣ лапи 12 см. и отъ основата до най-високата частъ на рога 10 см.; височина 10·5 см. до края на крилото, а безъ крилото 5 см.; самото крило отъ основата му до върха 6·7 см. Ушитѣ на грифона сж дълги 2·5 см., а рогата 4 см. Тежи 182 грама. Крилото му

Обр. 13. — Сребъренъ грифонъ отъ Дуванлий.

въ горния край е отворено, та образува отворстие съ подгънати на вънъ ржбове въ форма на чучурка. Очевидно, че презъ тази чучурка се е изливала течността, съ която сж пълнили сжда. Това се доказва отъ самото устройство на предмета: задната частъ на грифона, основата, заедно съ крилото образуватъ единъ видъ масуръ, презъ който свободно минава течность, когато предната му частъ, макаръ и съ зинали уста, е съвършено запушена, та не само течность, но и въздухъ не може да мине.

Вториятъ пкъ грифонъ (табл. I 2) дългъ 11 см., вис. 3·7 см., е съвсемъ задръстенъ. Очевидно, той е служилъ само за дръжка на сжда, на който горниятъ е билъ чучурка.

¹⁾ Гл. напр. единъ таквъ грифонъ съ завити рога върху единъ отъ златнитѣ предмети на съкровището отъ Охус: Миппс стр. 256 обр. 176. Сжщиятъ мотивъ намираме и при две златни обечи отъ Кипъръ, които сега се пазятъ въ Лувърския музей: Rosenberg, Zellenschmelz I стр. 30 и обр. 35 и 37.

Сждове, подобни на тоя, отъ който смѣтамъ, че сж части въпроснитѣ два предмета, се срѣщатъ въ древното изкуство. Така въ гръцкото изкуство отъ V ст. преди Христа насамъ често се срѣща изображението на единъ особенъ типъ грифонъ, какъвто представятъ и нашитѣ предмети — грифонъ-лъвъ. Този типъ произхожда, споредъ общото мнение на ученитѣ археолози, направо отъ Персия, и най-напредъ се явява върху ликийскитѣ монети отъ началото на V ст. въ следния видъ:

Обр. 14.
Орнаментъ
отъ гърба на
сребърнитѣ
грифони.

тѣло на крилатъ лъвъ, глава съ засукани или закривени рогове, орлови задни лапи и опашка; малко по-късно и заднитѣ лапи сж лъвови. Върху златнитѣ монети на Пантикапея този грифонъ-лъвъ е представенъ въ положение на спокоенъ вървежъ, съ стрела въ устата — приказенъ пазачъ на златоноснитѣ области по Алтай и Уралъ, отъ дето критскитѣ гърци сж извличали толкова много злато.¹⁾

И нашиятъ грифонъ е крилатъ лъвъ съ птича опашка (гл. обр. 14) и съ високи закривени и декоративно набраздени рога. Вратътъ му надлъжъ по срѣдата е украсенъ съ единъ видъ гребенъ отъ оплетена грива, която свършва отпредъ надъ челото въ видъ на перчимъ (гл. обр. 13). Подобни екземпляри се датиратъ въ V и IV столѣтия до р. Христово и ставатъ образци за класическия грифонъ на Гърция, а отъ тамъ и на Етрурия въ Италия. Сребърни сждове съ подобни грифони се срѣщатъ много въ археологическитѣ находки на южна Русия.

Около сжщата епоха гръцкото изкуство създава единъ особенъ типъ металически и глинени сждове, които иматъ закръгленъ, почти топчестъ тѣрбухъ съ широко гърло, украсенъ съ вирнати надъ повърхността му глави и бюстове на фантастични животни. Тия глави ту сж възвити къмъ отвора на вазата, като че ли искатъ да опитатъ отъ течността въ сжда, ту сж изправени отвънъ сжда, като че ли се стараятъ да предвардятъ питието отъ други. Подобни статуйки на животински глави, па и на цѣли животни и птици, често сж украсявали отдѣлни металически сждове.²⁾ Къмъ този видъ статуйки биха могли да се отнесатъ и нашитѣ грифони — апликации на облия сребърненъ сждъ, намеренъ въ гробницата и укритъ отъ неразбрани люди.

¹⁾ F. Durbach въ Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, думата Gryps.

²⁾ Ménard, La vie privée des anciens III, 250 и сл., обр. 315 и сл.; Sarré, L'Art de la Perse ancienne 18, pl. 49, дето е възпроизведена отлична амфора въ Лувърския музей съ дръжка на крилатъ козелъ въ гръко-персийски стилъ отъ V в. пр. Хр.

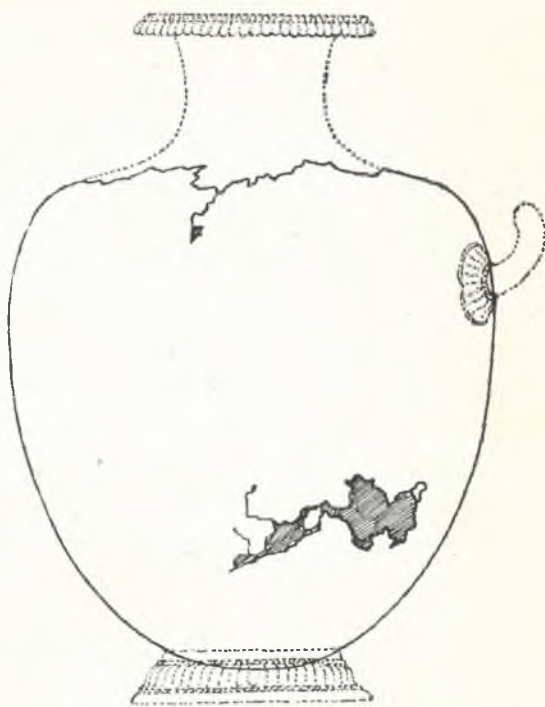
Нашитъ грифони се отличаватъ още и по това, че тѣ сж били позлатени, и то не чрезъ течна позлата, а посредствомъ единъ свършено тънъкъ листъ злато, прилепенъ върху повърхността на предметитѣ. Частици отъ тази позлата сж запазени още на много мѣста съ изключение на задната частъ на крилатия грифонъ, дето тѣ липсватъ. Очевидно е, обаче, че и тази частъ трѣбва да е била първоначално позлатена.

Бронзови предмети.

Хидрии. — Отъ намеренитѣ въ гробницата бронзови предмети, двата голѣми и по форма еднакви сжда сж обикновени хидрии, на които главната характерна частъ е гърлото и тритѣ дръжки: една по-голѣма вертикална и две по-малки хоризонтални. За жалость, и дветѣ вертикални дръжки на нашитѣ хидрии сж изгубени. Личатъ само мѣстата, дето тѣ сж били прикрепени.

Едната хидрия (обр. 15) е строшена и нѣкои парчета отъ горната частъ на търбуха липсватъ, но все пакъ главнитѣ съставни части сж на лице. Запазенъ е почти цѣлиятъ търбухъ, частъ отъ шийката съ гърлото, подставката и едната хоризонтална дръжка (другата е изгубена). Височината на хидрията, безъ подставката, е около 38 см., а заедно съ подставката — 41 см.; най-голѣмиятъ диаметръ на търбуха е 34 см.; диам. на гърлото 9·5 см.; широчина на перваза около отвора 2 см.; вис. на подставката 3 см., шир. 3·5 см.; горенъ диам. 10·4 см., доленъ диам. 13·8 см.; дръжката е дълга 13 см., вис. 4 см., диам. на розетнитѣ основи 5·7 см.

Другата хидрия (обр. 16) е свършено прогнила и разстрошена; много части отъ търбуха ѝ липсватъ, така че размѣритѣ на сжда не

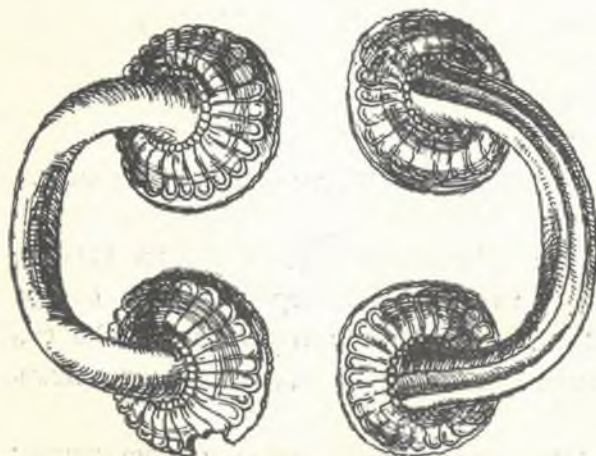
Обр. 15. — Бронзова хидрия отъ Дуванлий.

могатъ да се взематъ съ абсолютна точностъ. При все това, обаче, може да се каже, че по голѣмина и тя е сходна съ другата хидрия. Подставката, която е изгубена и която, като се има предъ видъ еднаквата орнаментика на отвора на дветѣ хидрии, ще да е била подобна на горната и трѣбва да е имала сжщитѣ размѣри. Диамет. на отвора е 9·5 см., шир. на перваза му 2 см. Дветѣ хоризонтални дръжки сж запазани. Тѣ сж дълги 13·2 см., високи 4·5 см., диаметръ на основитѣ имъ 5·2 см.

Хидриитѣ иматъ елегантна форма, съ тънки стени (2 до 3 мм.). Запазенитѣ хоризонтални дръжки сж били сжщо изящно изработени. Еднитѣ сж били гладки, а другитѣ — съ профилирани жлебове (гл. обр. 17). Подставкитѣ, отъ които само едната е запазена, сж покрити съ тѣй наречения годроновъ орнаментъ, съ който сж украсени и устията на сждоветѣ.

Обр. 16. — Бронзова хидрия отъ Дуванлий.

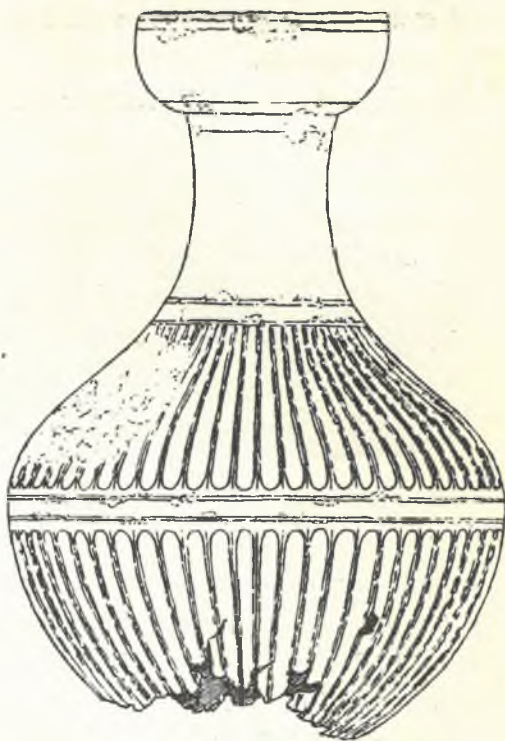

Обр. 17. — Дръжки отъ бронзовитѣ хидрии отъ Дуванлий.

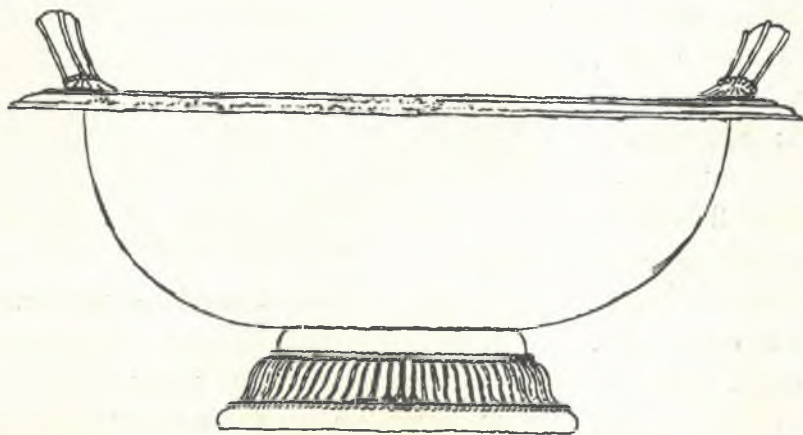
Кана (обр. 18). Сждътъ е доста добре запазенъ, съ изключение на долната му частъ, която липсва. Отъ дъното се е запазило само едно парче отъ плоската му подставка, която е имала форма на сплесната халка (диам. 6·3 см., 1 см. широка и 5 мм. дебела). Самиятъ сждъ (запазената му частъ) е 27·5 см. ви-

сокъ, съ диаметръ на гърбуха 20 см. Диам. на устието е 9 см.; то образува единъ видъ чаша, съ която завършва гърлото на сжда и която е гладко изработена, безъ орнаментъ. Наопаки, гърбухътъ на каната е цѣль украсенъ съ два реда годрони, раздѣленъ съ тѣсна малка ивица, които ѝ придаватъ много елегантна външность.

Тасъ (обр. 19 и 20). Сждътъ е запазенъ цѣль; само подставката му липсва, макаръ единствената намерена подставка въ гробницата напълно да прилѣга и къмъ неговото дъно, както е и представенъ въ рисунката. Тасътъ, както и всички други бронзови предмети отъ находката, е покритъ съ тъмно-зелена патина. Тасътъ е голѣма гладка паница съ профиливанъ первазъ и съ две профилирани, елегантно изработени дръжки, закрепени върху перваза на

Обр. 18. — Бронзова кана отъ Дуванлий.

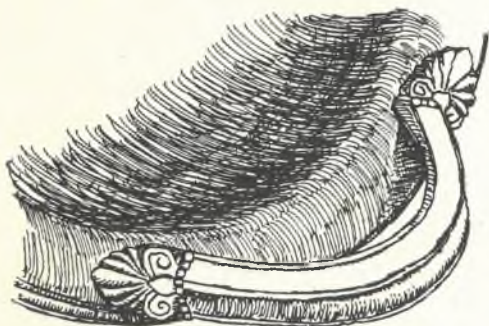

Обр. 19. — Бронзовъ сждъ отъ Дуванлий.

сжда. При основитѣ си дръжкитѣ сж сплеснати въ форма на палмети съ волютки (гл. обр. 20). Размѣритѣ на сжда сж: височина 10 см., диам. на отвора

28 см., широчина на перваза 2·2 см. Височина на дръжките 3·5 см., а дължина 14·5 см.

Котелъ (обр. 21). Той е доста голѣмъ сѣдъ : височината му е 28 см.,

Обр. 20. — Дръжка отъ сѣда обр. 19.

а диаметрътъ на гърбуха му достига до 39 см., затова стенитѣ, му, които сж едвамъ 2 мм. дебели, изглеждатъ много тънки и не-трайни. Отворътъ е широкъ 20 см., а височината на гърлото е 2 см.

Отъ дветѣ страни на сѣда, върху горната частъ на гърбуха, сж приковани по съ 3 бронзови гвоздеа бронзови плочи 5·8×6 см. въ форма на кръстъ безъ

едното му рамо, и на тѣхъ, върху продупчена издатка, сж прекарани по една подвижна бронзова халка, 9 мм. дебела и 5 см. въ диаметръ. Едната отъ халките е изгубена. Подобенъ на нашия котелъ е намеренъ въ Помпей.¹⁾

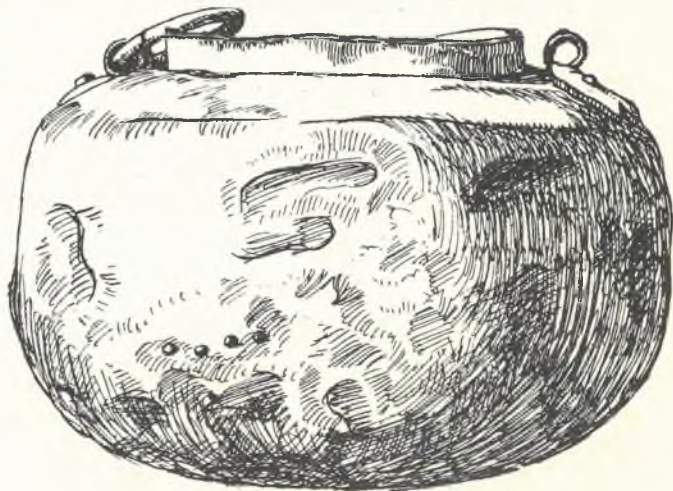
Огледало. Между бронзовитѣ предмети въ гробницата е намерено и едно металическо огледало, малко вдлъбнато отъ едната страна. Диам. 14·5 см., деб. 5 мм.; дръжката е дълга само 2·5 см., а е широка 2·2 см.

Желѣзни предмети.

Пиростия (обр.

22). Къмъ металическитѣ предмети принадлежи и една желѣзна пиростия — триножникъ. Тя е 23 см. висока, съ диаметръ 22 см., краката сж 1·9 см. широки и 1 см. дебели. Снабдена е и съ три напречни подпорки, 18 см. дълги.

Триножницитѣ се употрѣбавали въ антично време за различни до-

Обр. 21. — Бронзовъ котелъ отъ Дуванлий.

¹⁾ Ménard, La vie privée des anciens III 109, fig. 123.

машни работи: имало е такива, които се употребявали въ храмоветъ за религиозни обряди, други сж служили при общественитъ игри за подаръци на победителитъ въ игритъ и пр. Тѣ сж били известни отъ най-старо време и Омиръ ги често споменува. На много мѣста изъ Гърция и Италия сж намерени добре запазени и твърде елегантно изработени екземпляри.¹⁾

Самата форма на пиростията показва, какъ сж си служили съ нея, та нѣма нужда да се дава специално обяснение; тѣ сж тѣй много разпространени и у насъ! За-крепвали сж върху пиростията сждъ за готвене или котелъ и подъ него сж запалвали огънь, както е билъ случаятъ и при погребението въ нашата могила.

Алабастрови предмети.

Алабастронъ (обр. 23). Това е единъ тоалетенъ сждъ, който по разни изображения съ фигури върху антични сцени се забелязва изъ ржцетъ на женски божества или пъкъ на прислужници, които китятъ своитъ господари. Той има форма цилиндрично-продълговата съ тѣс-

Обр. 22. — Желѣзенъ триножникъ отъ Дуванлий.

но гърло. Върху единъ древенъ стенописъ е показано,²⁾ какъ единъ ефебъ парфюмира млада годеница, служейки си съ алабастронъ.

Името на сжда произхожда отъ материала, отъ който е билъ най-вече фабрикуванъ — алабастръ, особенъ видъ прозраченъ мряморъ. Неженъ но цвѣтъ и винаги съ низка температура тѣй годна да запазва преснотата на балсамитъ, алабастрътъ чудесно е служилъ да се изработватъ отъ него ония грациозни флакончета за парфюми, които сж придобили и неговото име — албастрони.³⁾ Обаче фабрикувани сж подобни вази подъ сжщото название и за сжщата целъ и отъ друга материя — стъкло и злато, а най-вече глина.⁴⁾

¹⁾ Ménard, *Vie privée* II, fig. 693—694.

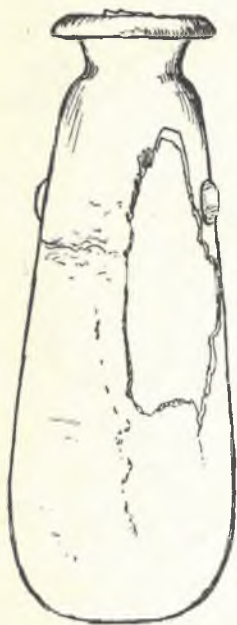
²⁾ Guhl et Koneer, *Vie antique* (фр. изд.) I, 261, обр. 357.

³⁾ Ibid. I, 217; M. Collignon, *Arch. grécque* 271, обр. 103.

⁴⁾ Споредъ нѣкои учени названието произлиза отъ формата на тази ваза безъ дръжки — ἀλαβας. Мнозина дори предполагатъ, че названието първоначално е означавало вазата, та по-сетне се е разпрострѣло и върху материята, отъ която се е фабрикувалъ.

Най-разпространениятъ типъ на алабастрона е билъ тъкмо този, който е представенъ отъ нашия екземпляръ: цилиндрично-продълговато шише съ закръглено дъно и кжсо, малко по-тѣсно отъ самия отворъ гърло безъ дръжки, а на тѣхно мѣсто отъ дветѣ страни малки ушлета, понѣкога продупчени, за да се закачатъ на връвв.¹⁾

Нѣкои глинени алабастрони сж бивали покрити съ рисунки. Известенъ е хубавиятъ алабастронъ, намеренъ въ Атина, сега въ Берлинския музей. Върху него на черенъ фонъ сж нарисувани съ червена боя женски фигури.²⁾ Алабастронитѣ се срѣщатъ въ голѣмо количество изъ некрополитѣ на античния миръ и нѣкои датуватъ отъ най-дълбоката древность на Гърция, централна Италия, Азия и Египетъ, отъ лето и произхождатъ.

Обр. 23.
Алабастровъ сждъ отъ
Дуванлий.

Обр. 24.
Алабастровъ предметъ отъ
Дуванлий.

Сега ги откриваме и въ северна Тракия. Пръвв Херодотъ споменува за ἀλαβάστρα между подаръцитѣ, които персийскиятъ царъ Камбизъ (529—522 г.) изпратилъ на Етиопския царъ.³⁾

Нашиятъ сждъ е малко повреденъ — отчупена е една частъ отъ търбухчето

му. Размѣритѣ му сж: вис. 24 см., шир. 8.5 см. въ диаметръ надъ дъното, диам. на отвора 2.9 см., вжтрешенъ диаметръ 7.8 см., шир. на перваза около отвора 4.8 см.

Неопредѣленъ предметъ (обр. 24). По форма той изглежда да е частъ, гърло, на другъ алабастровъ сждъ. Отъ вѣнъ е съ дълбоки жлеbove, а отвжтре е гладкъ. Размѣритѣ му сж: височина 7.7 см., диаметръ горе 9.7 см., долу 6.7 см., шир. на перваза 1.5 см., дълбочина на жлебоветѣ 7 мм. Широчината на жлебоветѣ отдолу нагоре се намалява постепенно.

¹⁾ За другитѣ типове на алабастрони вижъ у Saglio et Daremberg, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines—думата Alabastrer.

²⁾ Dumont et Chapelain, Céramique de la Grèce propre, 362, табл. VII,

³⁾ Herod. III, 20.

Глинени предмети.

Глинениятъ предмети, 5-тъ малки сждчета, намерени въ гробницата, представятъ за насъ голѣмъ интересъ, защото подобна керамика, като се изключатъ черноморското крайбрѣжие и бѣломорската равнина, твърде рѣдко се срѣща въ България. Тия сждчета сж донесени отъ Гърция и сж отъ гръцка фабрикация.

Четириотъ отъ тия сждчета сж покрити изцѣло съ черенъ лакъ, и само дъната имъ отвънъ сж запазили първоначалния червенъ цвѣтъ на глината. Изглежда, че на времето си тѣ сж били много употребявани, защото по ржбоветъ и дрѣжките глечѣта имъ е охлузена. По своята елегантна форма на плитка чинийка или блюдо, тѣ напомнятъ гръцките киликси, отъ които нѣкои сж по-plosки, а други по-дълбочки, едни безъ дрѣжки, а други съ две дрѣжки.

Разцвѣтътъ на керамиката съ черни рисунки по нея се простира главно отъ LX до LXXX Олимпиада, ала имитацията на нейната живопись се срѣща и много по-късно, дори до IV столѣтие преди Рождество Христово. Стилътъ на тази декорация носи всички признаци на архаизма: грозни фигури, почти винаги представени въ профилъ, груби жестове, физиономии безъ изражение, еднообразенъ типъ, митологически сюжети, палмети по рисунката.¹⁾

Тия характерни черти се забелязватъ и върху едно отъ нашитѣ 5 сждчета, което единствено носи малка рисунка въ горната си половина. Това сждче (обр. 25) по форма се отличава отъ другитѣ панички — то е по-високо, значително по-дълбоко и е снабдено съ висока подставка. Рисунката е изпълнена набързо, невнимателно, дори небрежно; тя е присжца на всички ония многобройни серии отъ дребни керамични издѣлия, които пълнятъ европейскитѣ музеи.

Орнаментътъ на въпросния нашъ сждъ се състои отъ черни фигури върху червенъ фонъ; между две палмети сж представени две човѣшки фигури, на които, обаче, нито дрехитѣ, нито атрибутитѣ имъ личатъ добре, за да може съ положителность да се опредѣлятъ; все пакъ изглежда, че дѣсната фигура, въоръжена съ голѣмъ щитъ, който покрива току-речи цѣлия ѝ рѣстъ, бърже се отдалечава отъ другата фигура, която стои срещу първата съ заплашителенъ жестъ. Тази небрежность въ рисунката е отличителна черта въ керамиката отъ късната епоха, защото грънчаритѣ тогава не сж отдавали твърде голѣмо

¹⁾ M Colignon, Archeol. grecque 289.

значение на рисункитѣ върху изготвенитѣ отъ тѣхъ сждове, та за това сж слагали подписа си и върху предмети безъ всѣкаква рисунка, както е случаятъ и съ една отъ нашитѣ панички (гл. по-доле стр. 128). Моделирането и опичането на сждоветѣ предполагатъ голѣма опитностъ и изкусна ржка, и затова тѣ не сж се ценѣли по-доле, отколкото тѣзи съ рисуваната декорация. Отъ тамъ произхожда фактътъ, че върху единъ и сжщи керамиченъ предметъ често се различаватъ подписътъ на рисувача (ἑγραψεν) и тоя на грънчара (ἐποίησεν), а има и доказателства, отъ цѣла серия на познати подписи, че и най-голѣмитѣ художници не се стѣснявали понѣкога да ставатъ грънчари.¹⁾

Дветѣ човѣшки фигури върху нашия сждъ сж поставени между две палмети. Палметата, съ безбройни вариации на единъ и сжщи типъ, е най-обикновениятъ орнаментъ въ гръцкото изкуство. Сжщо и повторението на една и сжща форма презъ отмѣрени интервали е единъ

отъ основнитѣ принципи на това изкуство.²⁾

Дуванлийската паничка, както се вижда и отъ обр. 25, е украсена тъкмо споредъ този принципъ: палметитѣ сж поставени и отъ дветѣ страни на сждчето на еднакви интервали, а между тѣхъ сж нарисувани дветѣ човѣшки фигури. Отъ казаното следва, че глиненитѣ сждчета отъ Дуванлийската гробница трѣбва да се смѣтатъ за гръцка керамика,

Обр. 25. — Глиненна паничка отъ Дуванлий.

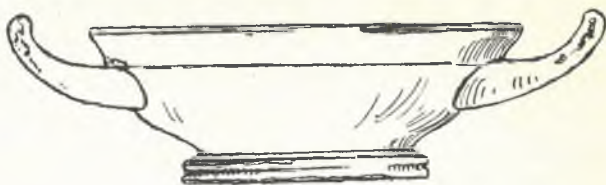
което се потвърждава и отъ името на майстора при едно отъ тѣхъ Ἰπλόμαχος — име чисто гръцко, споменато още въ Илиадата. Та изобщо Гърция и особно Атина се счита като главна фабрика на рисуванитѣ антични вази. Продуктитѣ на тази индустрия били изнасяни отъ тамъ

¹⁾ Dumont et Chapelain, Les céramiques de le Grèce propre, I, 350.

²⁾ Ménard, Vie privée des anciens, III, 154 сл.

въ несмѣтни количества въ най-отдалеченитѣ гръцки колонии, отъ дето се разпространявали и въ най-затѣнениѣ варварски страни. Гърция е препълвала пазарищата съ тая стока и не се е бояла отъ никаква конкуренция освенъ въ случаитѣ, когато се е развивала по гръцки модели мѣстна живопись върху туземна керамика.

Размѣритѣ на сѣдчето сж: вис. 8·2 см., диам. на отвора 12·3 см., диам. на дъното 7 см.; дължина на дръжкитѣ 6 см.; дълбочина 5·8 см.; широчина на перваза около отвора 9 мм.; шир. на фризата, на която е нарисуванъ орнаментътъ, 3·8 см.; дебелина на стениѣ 3 мм. Забелязватъ се вж-

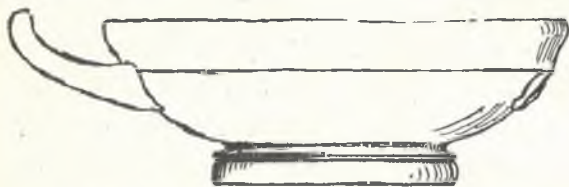
Обр. 26. — Глинена паничка отъ Дуванлий.

тре въ сѣда следи отъ надрасканъ надписъ, съвсемъ нечетливъ.

Вжтре въ сѣда глечѣта е много изтрита, та се забелязватъ червени концентрични кръгове по глината. Дъното е сжщо боядисано черно, само центърътъ му и периферията сж оставени червени.

Втората глинена паничка, съ две хоризонтални дръжки (обр. 26) е висока 4·7 см. и дълбока 3·7 см.; диаметръ на отвора 16 см., диам. на дъното 8·6 см.

Цѣлото сѣдче е покрито съ черна лъскава глечъ, само дъното отвѣнъ е червено, и то не само като е оставено въ естествения цвѣтъ на глината, но е и обагрено съ червена боя. Сѣдчето е съвсемъ здраво, само рѣбътъ му е малко ущърбенъ надъ дръжкитѣ.

Обр. 27. — Глинена паничка отъ Дуванлий.

Вжтре паничката е изработена така, че покрай отвора ѝ се образува 2·1 см. широко первазче, малко издигнато и отдѣлено съ

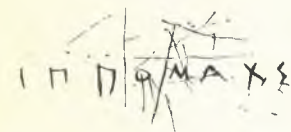
остъръ рѣбъ. Това первазче отъ вѣнъ е вдлбнато и образува около-врѣстна ивица 9 мм. широка.

Третото глинено сѣдче е сжщо такава разлата и плитка паничка, като току-що описаната, само че едната ѝ дръжка е изцѣло прѣсно строшена, види се, когато сж разкопвали гробницата, за да вадятъ отъ нея предметитѣ.

Има още едно четвърто, на гледъ сжщо таково сѣдче (обр. 27),

но по размѣри то се малко отличава отъ описанитѣ по-горе: то е по-високо — 5·4 см. — и малко по-дълбочко (3·9 см.), а отворътъ му въ диам. е 14·8 см.; дъното му е 8 см. въ диам.; дължината на дръжката (втората е отчупена) е 6 см., а шир. 4·4 см. Сжщо и первазчето отвътре е по-широко — 2·3 см., а вдлъбнатата отъ вънъ ивица 1·6 см.

Отъ всички панички, намерени въ гробницата, тази е най-интересната: отъ нея се констатира, че майсторътъ, който ги е правилъ, следъ като е опекулъ и гледжосалъ сждчето, съ остъръ предметъ е начерталъ на дъното името си $\text{Π} \rho \rho \mu \alpha \chi (\sigma)$, въ което е пропусналъ да начертае предпоследната си буква. Едновременно съ името си майсторътъ небрежно е надраскалъ цѣлата повърхность около надписа (обр. 28).

Обр. 28. — Надпись върху
глинена паничка отъ
Дуванлий.

Има още една глинена паничка, пета по брой, която по формата си съвсемъ прилича на описанитѣ по-горе, но се различава отъ тѣхъ по това, че тя е съвършено гладка и по-тънка и по-fino изработена, като че ли отъ другъ майсторъ. Тя е и малко по-разлата, по-плоска отъ другитѣ, по-плитка а дръжкитѣ ѝ сж по-тънки. И по оттенъкъ на цвѣта тя се отличава отъ другитѣ: докато ония иматъ кафявъ оттенъкъ, тази има синкавъ и много по-лъскавъ, отколкото е у първитѣ. Жалко, че тъкмо отъ това сждче една значителна часть — $\frac{1}{3}$ отъ цѣлата паничка — е отчупена и изгубена. Дъното отъ вънъ е обагрено червено. Вис. 3·5 см., диам. на отвора 15·5 см.; дълж. на дръжкитѣ 5·5 см., а шир. 4 см.: диам. на дъното 8·1 см.

Въпросътъ за епохата, къмъ която би трѣбвало да се отнесатъ глиненитъ предмети, намерени въ „Кукува могила“ при с. Дуванлий, а заедно съ тѣхъ и самата гробница, се разрешава приблизително отъ орнаментиката на киликса и боята, сложена върху сждчетата. Известно е, че украсата съ черни фигури на червенъ фонъ по античната керамика се счита за една отъ най-старитѣ въ гръцкото изкуство; тя е известна като старъ стилъ и се отнася къмъ VII и VI столѣтия преди Христа, а когато фигуритѣ и изобщо глечѣта се отличаватъ отъ особна лъскавина, сждоветѣ, покрити съ подобна орнаментика, сж отъ новъ стилъ и по-нова епоха.¹⁾ Къмъ тази именно епоха — V вѣкъ преди Христа — принадлежатъ и нашитѣ глинени сждчета. Това се потвърждава и съ името на майстора Хипомахъ. Надписътъ, споредъ начертанието на буквитѣ (обр. 28), особно споредъ буквата Π, спада къмъ тѣй-наречената

¹⁾ Ménard, Vie privée, III, 161.

йонийска азбука, и то къмъ края на VI столѣтие (520 год. преди Р. Хр.). Тази азбука принадлежи собствено на малоазийскитѣ гърци и на нѣкои йонийски колонии въ Тракия и само въ 403 год. е била въведена въ Атина и наскоро станала всеобща азбука на древнитѣ гърци.¹⁾

Отъ всичко казано до тукъ за епохата, къмъ която следва да се отнесатъ златнитѣ, сребърнитѣ, бронзовитѣ и глинениитѣ предмети, намѣрени въ гробницата на „Кукува могила“ при с. Дуванлий, може да се прави заключение, че както гробницата, тъй и могилата, въ която е била тя заровена, датуватъ отъ V столѣтие преди Р. Христово.

[Настоящата статья бѣше вече наредена, когато въ Народния музей въ София постѣпиха още нѣколко предмета отъ сѣщата находка. Между тѣхъ се намира и сребърната ваза, за която, става дума по-горе, стр. 112 и 116 Гл. за тѣзи предмети съобщението по-доле, въ „Археологически вѣсти“ — Ред.]

Un tombeau antique à „Koukouva Moghila“ près du village de Douvanly, district de Plovdiv. — Le 15 janvier 1925 quelques paysans en labourant une vigne ont découvert par hasard un tombeau de pierre dans le tumulus dit „Koukouva Moghila“ près du village de Douvanly à 24.5 km. au nord de Plovdiv. Le tombeau a été maçonné avec de grands carreaux de pierre calcaire. Les objets y trouvés ont été pillés, mais peu de temps après ils ont pu être recouverts par l'auteur de cet article et transférés au musée de Plovdiv. Un vase en argent seul a disparu sans qu'on soit arrivé à établir quelque chose de plus positif. Voici la description des objets conservés:

1. Une moitié de poisson, façonnée en fine lamelle d'or; longueur 20 cm., largeur 8.3 cm., poids 30.3 gr. Fig. 11.

2. Une boîte en or, garnie d'ornements en filigrane; hauteur 2.2 cm., diamètre du fond 2.3 cm., poids 13.6 gr. La boîte et le couvercle sont pourvus chacun de deux annelets à travers lesquels doit avoir passé la chaînette servant à suspendre la boîte Pl. I 3 et 5.

3. Une boucle d'oreille en or, hauteur 2.3 cm., poids 2.62 gr. Pl. I 4 et fig. 12.

4. Deux manches en argent façonnés sous la forme de griffons à têtes de lion et à cornes recourbées. Les manches ont été originairement dorés. L'un est creux dans sa moitié inférieure et possède une proéminence ayant la forme d'une aile qui a servi à verser le liquide. Longueur maximale 16 et 17 cm. Ces deux manches faisant probablement partie du vase en argent perdu, sont les objets les plus précieux de la trouvaille. Les griffons sont

¹⁾ S. Reinach, Epigraphie grecque, 195 и табл. IV на стр. 189.

du type perse, comme nous en trouvons dans le trésor d'Oxus. Le style indique de même une origine perse. Pl. I 1 et 2 et fig. 13.

5. Deux hydries en bronze, en partie endommagées. Les manches verticaux en manquent. Hauteur, sans le support, 38 cm. Fig. 15—17.

6. Un vase en bronze, sous la forme d'une bouteille, dont le fond manque. Hauteur 27·5 cm. Fig. 18.

7. Une coupe à deux anses en bronze. Hauteur 10 cm., diamètre de l'ouverture 28 cm. Fig. 19 et 20.

8. Un grand vaisseau en bronze ayant la forme d'un chaudron à deux manches mobiles dont une manque. Hauteur 28 cm., diamètre 39 cm. Fig. 21.

9. Un miroir en bronze rond sans ornements. Diamètre 14·5 cm.

10. Un trépied en fer, hauteur 23 cm. Fig. 22.

11. Un alabastron, hauteur 24 cm. Fig. 23.

12. Un objet en albâtre, dont la destination n'est pas claire. Hauteur 7·7 cm. Fig. 24.

13. Cinq coupes en argile (κύλιξ) recouvertes d'un bel vernis noir. L'une d'entre elles est ornée de figures noires grossièrement exécutées sur un fond rouge clair. Sur le fond d'une autre coupe est gravé avec un instrument pointu le nom Ἰππόμαχος. Fig. 25—28.

Comme il ressort de deux manches en argent de style greco-perse et surtout de ces coupes toute la trouvaille devrait être datée du Ve siècle avant J. Chr.

B. Diakovitch.

[Le présent article était déjà imprimé quand le Musée National à Sofia a reçu encore plusieurs objets en or provenant de la même trouvaille; ils sont décrits plus loin dans les „Nouvelles archéologiques“. Parmi ces objets figure aussi le vase en argent signalé par M. Diakovitch comme disparu. Il est reproduit sur la planche II. — La Réd.]

Асклепий като трако-гръцко божество

Отъ Д. Дечевъ

Култовиятъ декретъ на пирейскитѣ оргеони на Бендида отъ II вѣкъ пр. Хр.¹⁾ ни показва ясно, че нейниятъ паредъръ въ изваяния презъ 329/328 г. пр. Хр. релефъ отъ Пирей²⁾ е носилъ името Δηλόπτης, което се срѣща сжщо и въ надписа на единъ релефъ отъ Самось,³⁾ дето то е било пренесено навѣрно отъ Атина. Отъ това божеско име е произведено и личното име на двама византийци отъ V вѣкъ пр. Хр. Δηλόπτιχος,⁴⁾ отъ дето следва, че култътъ на Δηλόπτης е билъ особено разпространенъ въ тракийското задземие на Византионъ. Обстоятелството, че въ Атика оргеони на Бендида сж били само тракитѣ, на които сжщо е било предоставено да управляватъ *κατὰ τὰ πάτρια τῶν Θρακικῶν* храма ѱ,⁵⁾ издигнатъ презъ V вѣкъ пр. Хр. на Мунихийския хълмъ въ Пирей, ни кара да приемемъ, че тѣ сж тачели тамо не нѣкакъвъ заглѣхналъ гръцки или атински богъ,⁶⁾ а свое домашно, т. е. тракийско божество.⁷⁾ Но ако богинята е била чествувана тамо подъ тракийското си име Бендида, а не подъ съответното нему гръцко Артемида, то сжщото ще трѣбва да предположимъ и за съвмѣстно таченото съ нея божество Δηλόπτης. И тѣй последното име, макаръ и да прави впечатление, като че ли е образувано отъ островното име Δήλιος или отъ произведения отъ него епитетъ на Аполона Δήλιος и гръцкото -όπτης „гледащъ, взиращъ се, наблюдаващъ“ въ ἐν-όπτης, παν-όπτης, ἱερ-

1) Вж. Demargne, BCH XXIII 1900, 371.

2) Вж. Hartwig, Bendis, eine archäologische Untersuchung 1897, Taf. 1.

3) Вж. Wiegand, Athen. Mitth. XXV 1900, 172 n° 48: "Ἦρως Δηλόπτης.

4) Срв. Latyschew II 21 = CIG 2108g и IG VII 2518; Foucart, Mélanges Perrot 1903, 98, note 2; Sittig, De Graecorum nominibus theophoris, 1911, 158 и Bechtel, Die historischen Personennamen 1917, 569.

5) Вж. Foucart, ц. с., 99—102 и Wilhelm, Jahreshefte des Oesterr. Arch. Inst. V 1902, 136.

6) Тѣй предполагатъ С. А. Жебелевъ, Журналъ Мин. нар. просв. 1901 окт., 60 и сл. и Р. Perdrizet, REA VII 1905, 90.

7) Тѣй мисли Cumont, PWRE IV 2459 s. v.; Foucart, ц. с., 98 и Г. И. Кацаровъ, Изв. на ист. др. II 1906, 34.

όπτης,¹⁾ въ сжщностъ не е гръцко, а тракийско. За да се обясни това име, ни помага преди всичко, дето неговиятъ носителъ и въ пирейския релефъ, и въ самоския релефъ е представенъ въ костюма и позата на Асклепия.²⁾ Това ни подсѣща, че Δηλόπτης е епитетъ на тракийско божество, чието значение е съвпадало напълно съ гръцкия лѣчебенъ богъ Асклепий.

Но тоя богъ е билъ отъждествяванъ у гърцитѣ, както може да се заключи отъ известни догадки, дори и въ историческата епоха съ змията,³⁾ та ние имаме основание да предположимъ сжщото и за доисторическата епоха. Ето защо и епитетътъ на тракийското божество, чиято сжщина е съвпадала съ тая на Асклепия, трѣбва да се е намиралъ въ известно съотношение къмъ змията. Въ каква насока трѣбва да се дири това съотношение, ни показва предостатъчно втората половина на името -όπτης, на която давамъ значението „гледащъ, взиращъ се“, като изхождамъ отъ индоевр. *oqʷ-* „око, гледамъ“⁴⁾ и приемамъ, че първичното *qʷ* дава и на тракийски *p*, както въ еолически, а сжщо и въ келтскитѣ *p*- диалекти.⁵⁾ И тъй въ името Δηλόπτης се крие нѣщо характерно за погледа на земята. А такова може да бжде само особената му сила и острота, която впрочемъ е била поговорична въ древността,⁶⁾ както става ясно между другото и отъ Horati serm. I 3, 66: *cur in amicorum vitiis tam cernis acutum quam aquila aut serpens Epidaurius?* Отъ тукъ може да се заключи, че въ първата половина на Δηλόπτης се крие индоевр. коренъ *d̥el-*: *d̥el-* „цепя, рѣжа“, който се съдържа и въ гр. *δηλέομαι* „погубвамъ“, *ζά-δηλος* „разпокжсанъ“, *φρενο-δάλης* „умопобърканъ“ и т. п.⁷⁾ Очевидно Δηλόπτης характеризуетъ острия и всепроникващъ погледъ на змията, тачена и като лѣчебенъ богъ.

Като успоредно по значение на това божеско прозвище се явява личното име на одриския царъ Керсо-βλέπτης, 359—341 г. пр. Хр.⁸⁾ Преди всичко втората му половина -βλέπτης е произведена отъ

¹⁾ Срн. С. А. Жебелевъ, ц. с.; Fick-Bechtel, Die griech. Personennamen 1894, 94 и 226, дего обаче, както Sittig, ц. с., 158 забелѣзва, Δηλόπτης стои погрѣшно вмѣсто Δηλόπτης, и О. Gruppe, Griech. Mythol. und Religionsgesch. II 1906, 1555, бел. 2.

²⁾ Вж. Hartwig, ц. с., 6 и Taf. 1; Foucart, ц. с., 98; Wiegand, ц. м.; Wilhelm ц. сп., 127—139 и Perdrizet REA. VII 1905, 89.

³⁾ Вж. Erich Küster, Die Schlange in der griech. Religion 1913, 134—135.

⁴⁾ Вж. Boisacq, Dict. étymol. 1916, 722 s. *δσσ*.

⁵⁾ Вж. Д. Дечевъ, Трако-келтски езикови успоредици, Год. на Унив. София XVIII 1922, 41.

⁶⁾ Вж. Küster, ц. с., 57, бѣл. 2.

⁷⁾ Вж. Boisacq, ц. с., 161 s. *δαίδαλος* и 182 s. *δηλέομαι*.

⁸⁾ Ср. W. Tomaschek, Die alten Thraker II 2, 47 s. v.

индоевр. коренъ *g^hlep-* „гледамъ“, дето първичното *g^h* се превръща на тракийски въ *b*, както въ еолически и въ келтски,¹⁾ та по смисълъ съответствува напълно на - *όπτης*. Що се отнася до първата му половина *kerso-*, която се съдържа и въ тракийските лични имена *Cerzula* *Κερσίβαυλος*, *Κάρσις*, *Καρζόασις*²⁾ и въ названията на самотракийските кабири *Ἀξιόκερσα*, *Ἀξιόκερσος*,³⁾ то Kretschmer⁴⁾ я свързва съ лит. *skêrsas*, лат. *cerro*, гр. (ἐγ)-*κάρσιος* „schief, quer“, и дава на цѣлото име значението „seitblickend, schielend“, като го сближава съ подигравателните имена *Στράβων* и *Paetus*. Обаче индоевр. коренъ (s)qer-, отъ който сж образувани гореспоменатите прилагателни, означава първоначално „рѣжа“, та *kerso-* може да се осмисли и съ нашето „остро, рѣзко“, къмъ което ни насочватъ и санскр. *ka tú-h (t < rt)* „остъръ, рѣзъкъ“, лит. *skarbs* „рѣзъкъ, стипчивъ“, старобълг. *чрѣзъ* < **cersu* (собств. „сѣчейки, рѣжейки“) и т. п.⁵⁾ Тѣй *kerso-* съвпада по значение съ *δηλ-* въ *Δηλόπτης*, и *Κερσοβλέπτης* добива сжщото значение, каквото и *Δηλόπτης*, отъ дето следва, че и *Κερσοβλέπτης* представя епитетъ на тракийско божество, което е съответствувало на Асклепия. Ако обаче тоя божески епитетъ се срѣща само като име на споменатия по-горе одриски царъ, то това се обяснява достатъчно съ стремежа у тракитѣ да станатъ богоподобни,⁶⁾ поради което тѣ сами не сж се стѣснявали да се назоваватъ и съ божески имена, както ни показва случаятъ съ *Βένδις*, *Κότυς* и т. п., които сж едновременно и божески, и човѣшки имена.

* * *

Ако *Δηλόπτης* и *Κερσοβλέπτης* сж тракийски епитети на божество, което олицетворява лѣчебната сила на змията, то съ пълно право може да се попитаме, дали и Асклепий, който представя тая сжщата сила, въпреки гръцкия характеръ на култа му въ историческата епоха, не е тѣй сжщо първоначално тракийски божески епитетъ. Тоя въпросъ става толкова по-належащъ, ако вземемъ предъ видъ, че ни единъ отъ досегашните опити да се изтълкува това име като гръцко не може да се смѣта за сполучливъ.⁷⁾ Освенъ това самото колебание,

¹⁾ Вж. Д. Дечевъ, ц. с., 5 и 41.

²⁾ Вж. W. Tomaschek, ц. с., II 2, 47 и 46 s. v.

³⁾ Вж. Stoll, Roscher, Lexikon I 471 s. Axieros.

⁴⁾ Einleitung 1886, 234.

⁵⁾ Вж. Boisacq, ц. с., 427 s. *καίρω* и Berneker, Slav. etymol. Wörterbuch 148 s. *čersъ* 2.

⁶⁾ Срв. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée 1910, 102.

⁷⁾ За тия опити вж. Thraemer, PWRE II 1641 s. Asklepios и O. Gruppe, Griech. Mythologie und Religionsgeschichte 1906 II 1441 — 1445.

което долавяме въ предаването на името, говори, че въ случая имаме работа не само съ диалектични особености на гръцки, но и съ нагаждане на една чужда дума къмъ тоя езикъ, както ни показватъ впрочемъ следнитъ варианти на божеското име, които заемаме отъ O. Gruppe, Griech. Mythologie und Religionsgeschichte II 1906, 1404 бел. 11: 1. Αἰσχαπιός (Троизенъ и Епидавъръ),¹⁾ 2. Αἰσχαπιεύς (само веднажъ въ надписъ отъ Епидавъръ), 3. Αἰσχαπιός (Орхоменъ), 4. Αἰσχαβίός (само веднажъ въ надписа върху статуя отъ коринтската колониална областъ), 5. Ἀσχαπιός (дорическо-еолическа форма), 6. Ἀσκαλαπιός (Тесалия), 7. Ἀσκαλπιός (отъ Гортинъ въ Критъ), 8. Ἀσκληπιός (йоническо-атическа форма).²⁾

Нека видимъ преди всичко, какво е съотношението между Αἰσ- и Ἀσ- въ тия форми. Съпоставкитъ: еол. εἰκοιστος = общогр. εἰκοστός, беот. αἰστεα = общогр. ἄστεα, лесб. δοκίμοι = *δοκίμοι, еол. αἰμισέων = ат. ἡμισέων, лесб. ἴσταμι = ат. ἴστημι и т. п.³⁾ ни показватъ, че Αἰс- представя еолическата форма на Ἀс-. И понеже епентично *i* се явява като резултатъ на предизвиканото отъ съседния вокалъ палатализиране, то ние трѣбва да предположимъ, че Αἰс-, както и Ἀс-, е произлѣзло отъ първоначално *Ἀσι-, дето крайното *i* е могло лесно да изчезне както следъ палатализирането на първия слогъ, тъй и преди това.⁴⁾ А тъй като Асклепий олицетворява култа на змията, става съвсемъ правдоподобно, че *Ἀσι- представя индоевр. eǵʰh i- въ смисълъ на „змия“, отъ което сж произведени гр. ἔχις, ἔχιδνα „змия“, ἔχινος „ежъ“, старобълг. ижъ, ѡзкъ „ежъ“, фриг. ἔζις (чети ἔζις), арм. օշնի „ежъ“.⁵⁾

¹⁾ O. Gruppe, ц. с., 1440, бел. 11, изтъква, че божеското име Αἰσχαπιός трѣбва да се сравни съ личното тесалийско име Αἰσχυλῖς, и че лат. Aesculapius стои въ тѣсна връзка съ тия две форми. Обаче въ сжщностъ Αἰσχυλῖς нѣма нищо общо съ Асклепия, както съ право забелѣзва Ernst Sittig, ц. с., 125, бел. 3, и гласната *u* между *c* и *l* въ Aesculapius е отъ анапиктиченъ произходъ, какъвто е случаятъ съ сжщата тая гласна въ лат. Hercules (вж. Sommer, Handbuch der lat. Laut- und Formenlehre 1914, 138). Впрочемъ въ предлитературната епоха на латинския езикъ срѣщаме форма безъ такава гласна: AISCLAPI, CIL I² 440 (ср. Sommer, ц. с., 140).

²⁾ За атическата форма Ἀσκληπιός (съ две *σ* слѣдъ *α*), която въ сжщностъ представя графическа варианта на обикновената форма Ἀσκληπιός (съ едно *σ* слѣдъ *α*), вж. Kretschmer, Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft I 6, 1923, 17.

³⁾ Вж. Kretschmer у Gercke-Norden Einl. I 6, 81; Brugmann, Kurze vergl. Grammatik 1904, 224 и Thumb, Handbuch der griech. Dialekte 1909, 263 — 264.

⁴⁾ Тоя видъ палатализиране не е билъ чуждъ и на по-сетнешния тракийски езикъ, както става ясно отъ съпоставката Ὀσχιος Thuc. II 96, 4 = Οἰσχιος Ptol. III 10, 5; срн. Ст. Младеновъ, Спис. на бълг. акад. X 1915, 49 — 51, който сравнява това име съ ирл. uisce, uisce „вода“.

⁵⁾ Вж. Walde, Lat. etym. Wörterbuch, 1910, 42 — 43 s. anguis.

Промѣната на индоевр. *g'h* въ *σ* ни кара да приемемъ, че **ǵσ(i)-*, съ което почва божеското име, принадлежи на нѣкой *satem*-езикъ, какъвто въ случая може да бѣде само тракийски, дето индоевр. *g'h* дава *s* или *z*.¹⁾ Това предположение се подкрепя отъ тракийския епитетъ на Диониса въ стелата отъ Мелникъ — *Ἀσδοῦλης*, който се срѣща и като лично име.²⁾ Змията въпрочемъ не само е въплощавала Асклепия, но като олицетворение на творческата сила на природата сѣщо е представляла и помощница и съюзница на Диониса,³⁾ както може да се заключи по аналогия на ролята, която тя играе въ култа на сродния съ него Сабазий.⁴⁾ Това ни кара да приемемъ, че *Ἀσδοῦλης* се състои отъ **ἄσ-* „змия“ и *δοῦλης*. Това дѣление се потвърждава отъ божеското прозвище *Ἰαμβά-δοῦλη* въ есквилинския релефъ⁵⁾ и отъ тракийскитѣ лични имена *Δουλαῖξις*, *Dules*, *Δουλαρίων* и т. п.⁶⁾ По аналогия на *Καν-δαῦλης* „кучедавецъ“, дето *-δαῦλης* се схваща като образувано отъ основата на старобѣлг. *даж* и дейния формантъ *-lo*,⁷⁾ ние бихме могли да изтълкуваме *Ἀσ-δοῦλης* като „змиедавецъ“, понеже нулевата степенъ отъ *dau-* гласи *du-*. Обаче изтъкнатото по-горе съотношение между змията и Диониса, което не ни позволява да схванемъ тоя богъ като унищожител на змиитѣ, оборва напълно това осмисляне. Затова ние сме склонни да приемемъ, че въ втората половина на Дионисовия епитетъ *Ἀσ-δοῦλης* се съдържа по-скоро индоевр. коренъ *dh̥u-*: *deuā* „въ силно движение съмъ, премѣтамъ се“, отъ който сж произведени санскр. *dhunóti* „разтърсва, раздвижва“, гр. *θύελλα* „буря“, старобѣлг. *дѣж* „духамъ“ староисл. *duja* „движа, клатя“, *θυία* „вакхантка“ и т. п.⁸⁾ Въ такъвъ случай *Ἀσδοῦλης*

¹⁾ Вж. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der gr. Spr.* 230.

²⁾ Вж. P. Perdrizet въ *RA* 1904 I 20—22, pl. 1, който обръща внимание и върху надписа въ *CIL X 216*: *Aur. Asdula mil. coh. V pretorie*. Освенъ това срн. произведеното отъ него кжсо име *Ἀσδης* въ надписа отъ Пловдивъ, *Мсб. XI* 1894, 78 н^о 5.

³⁾ Вж. Küster, ц. с., 118 — 119.

⁴⁾ Вж. Küster, ц. с., 148 — 149.

⁵⁾ Вж. Perdrizet, *Le dieu thrace Zvelthiourdos* въ *Revue des études anciennes* I 1896, 23 — 26 и Добруски, *Археол. извѣстия на Нар. Музей* 1907, 154 — 155. Интересно е, че първата половина на *Ἰαμβά-δοῦλη* съдържа навѣрно индоевр. *ang* — съ преютация, което долавяме въ лат. *anguis*, старобѣлг. *жжъ*, лат. *anguis* „змия“, средноирл. *esc-unc* „змиюрка“ (собств. „водна змия“, ср. *esc-* „блато“), *Walde*, ц. с. 42 s. *anguis*. Следователно, въ тракийски змията се е означавала л. съ *ǵσ-* = **eg'hi*, дето *g'h* дава както въ *satem*-езици *σ* и 2. съ *(i)αμβ(α)* = **ang* —, дето *g* — както въ известни *centum*-езици дава *b*. Това е едно ново доказателство, че трак. езикъ е съмеждиненъ на дветѣ езикови групи (срн. Д. Дечевъ, ц. с. 42).

⁶⁾ Вж. W. Tomaschek ц. с. II 2, 35.

⁷⁾ Ср. Hipp. *Ἑρμῆς κινάχχα Μηγιστὶ Κανδαῖλα*, Kretschmer, *Einl.* 388 и Berneker *Etym. Wörterbuch* I 181 — 182 s. *davq*.

⁸⁾ Вж. *Walde*, ц. с., s. *fumus* 324; *Boisacq*, ц. с., 356 s. *θυμός* и 360 s. *θύω*; Berneker 236 s. *dujq*.

ще означава „оня, който възбужда, движи змията“, или „оня, който се възбужда или движи въ самата змия“. Това тълкуване, което напълно подхожда къмъ съотношението между Диониса и въпросното животно, се подкрепя впрочемъ и отъ Plut. Alex. 2, дето авторътъ, разправяйки, че изобщо македонскитѣ били предадени отъ старо време на орфически мистерии и на оргиастично служение Дионису, и че много отъ церемониитѣ, които извършвали, били имъ общи съ едонянкитѣ и тракийскитѣ около планината Хемусъ, добавя и следното: ἡ δὲ Ὀλυμπιάς μᾶλλον ἐτέρων ζηλώσασα κατοχὰς καὶ τοὺς ἐνθουσιασμοὺς ἐξάγουσα βαρβαρικώτερον, ὅφεις μεγάλους χειροήθεις ἐφείλετο τοῖς θιάσοις, οἳ πολλάκις ἐκ τοῦ κιττοῦ καὶ τῶν μυστικῶν λίκνων παραναδυόμενοι καὶ περιελιττόμενοι τοῖς θύρσοις τῶν γυναικῶν καὶ τοῖς στεφάνοις ἐξέπληττον τοὺς ἄνδρας, въ български преводъ: „Олимпиада, която повече отъ другитѣ обичала изстѣпленията и се предавала на вакхическо въодушевление, напълно като варваритѣ, носѣла съ себе си въ хороветѣ на вакхантскитѣ голѣми питомни змии, които често излазяли изподъ брѣшляна и отъ мистическиѣ кошници, овивали се около тирситѣ и вѣнцитѣ на женитѣ и изплашвали мъжетѣ“. ¹⁾ Очевидно Дионисъ, който тука е раздвигвалъ и пробуждалъ змийтѣ като свои съюзници и като въплотение на творческата сила на природата, не е могълъ иначе да бѣде нареченъ освенъ Ἀσδούλης т. е. „оня, който възбужда, раздвигва змията“. Впрочемъ ἄσ-се съдържа и въ Ἀσάμος, античното название на Осъмъ. ²⁾ Втората му половина, произведена отъ корень *ab-, означава „рѣка“, ³⁾ та Ἀσάμος ще рече „Змийска рѣка“. А тъй е могла да бѣде наречена тая рѣка поради своитѣ извивки и лѣкатушения, ⁴⁾ които сж напомняли змията. Така можемъ да си обяснимъ и гръцкитѣ рѣчни названия Ὀφίς „змия“ и Δράκων „змея“. ⁵⁾ Нека добавя, че тракийското Ἀσάμος ни напомня съ своя начинъ на образуване и рѣчното име Ἀσωπος, което се срѣща не само въ югозападна Фригия, а сжщо и въ Тесалия, Беотия, Флиазия и Сикиония, Егина и Паросъ, ⁶⁾ тъй като -ωπος тукъ означава

¹⁾ Тукъ давамъ превода на Г. И. Кацаровъ, Царь Филипъ Македонски 1922, 104.

²⁾ Вж. W. Tomaschek, ц. с., II 2, 93.

³⁾ Вж. Walde, ц. с., 35 s. amnis.

⁴⁾ Другояче тълкува това име Ст. Младеновъ, Год. на Нар. библ., Пловдивъ 1922, 46 — 48, като го свързва съ думата ἀσάμινθος „вана“, която той смѣта, че е отъ индоевроп. произходъ. Обаче, тя е предииндоевропейска, и гръцитѣ не сж могли да я донесатъ въ историческиѣ си седища отъ северната си прародина, а сж я заели отъ повисоката южна култура (ср. August Fick, Hattiden und Danubier 1909, 49 и P. Kretschmer, Gercke-Norden, Einleitung I 6, 1923, 74).

⁵⁾ Вж. Küster, ц. с. 155, бел. 2.

⁶⁾ Вж. Oberhummer и Ruge, PWRE II 1705 s. v. № 1—5, 7.

сжщо „вода, рѣка“. ¹⁾ Въпросната рѣка обаче е могла да бжде схваната и като олицетворение на рѣченъ богъ, ²⁾ и затова нейното име е било употребявано, за да означаи и лица, както ни показватъ паралелнитѣ ѣ форми съ палатализиране на първия слогъ и съ редуване на *o* съ *a* въ втория слогъ: *Aἰσωπος* ³⁾ и *Aἰσηπος* = **Aisapros*. ⁴⁾ Естествено въ тия случаи, дето *Ἀσωπος* се явява на чисто гръцка почва, ще трѣбва *Ἀσ-* или *Aἰσ-* да се отъждестви не съ тракийското **ās* (*i*)- „змия“, а съ гръцкото *ἄσις* = **smti-s* „тиня“. ⁵⁾

Ние минаваме къмъ втората половина на Асклепиевото име, която гласи: -*χλαβίος*, -*χλαπιός*, -*καλαπιός*, -*κλαπιός*, -*κληπιός* и -*κλαπιεύς*. Тя ни напомня първата половина на името *Κληπι-δαύα*, Ptol. III 5, 15, което означава едно тракийско селище по сръдното течение на р. Tyras (дн. Днестъръ) при Станиславовъ или Ямполь, дето сж живѣяли частъ отъ карподакитѣ, известни подъ името костобоки. ⁶⁾ Обаче преди да пристѣпимъ къмъ етимологичното тълкуване на -*κληπι-*, трѣбва да се справимъ не толкова съ суфикса -*εύς*, който се сръща, както казахъ по-горе, само веднажъ въ вариантѣ на божеското име и сведочи само за деноминативно образуване отъ *ἄκκληπι-* или *ἄσκληπι-*, ⁷⁾ колкото съ суфикса -*ός* = **-j o s*, който представя обикновения завършъкъ на божеското име и буди особенъ интересъ съ своето ударение. Преди всичко последното ни показва, че Асклепий нѣма нищо общо съ гръцкото *ἥπιος* „благъ“, колкото и много да подхожда тоя епитетъ на бога-лѣчителъ, поради което и въ старо и въ ново време сж били склонни да го свържатъ съ него. ⁸⁾ Впрочемъ Демостенъ спередъ Ps.-Plut. vit. 10 orat. p. 261 се е опиталъ подъ влиянието на подобно свързване да произнесе името съ ударение на третия слогъ отъ края, но срещналъ неодобрението на атинянитѣ. ⁹⁾ Фактътъ, че въ гръцки суфиксътъ **-j o s* носи ударение,

¹⁾ Ср. Walde, ц. с. 35 s. amnis.

²⁾ Вж. Wagner, PWRE II 1706 s. v. № 8.

³⁾ Вж. Crusius, Robert, Kirchner, PWRE I 1087 s. v. № 1—4.

⁴⁾ Вж. Dittenberger, Sylloge inscr. Graec. vol. I, 1915, № 5, който схваща *Aἰσηπος* като фригийско лично име. Промѣната на **-απος* въ *-ηπος* се дължи на влиянието на йонически. За палатализирането на *Ἀσ-* вж. и бележка 4 къмъ стр. 134.

⁵⁾ Вж. Boisacq, ц. с., 87 s. v.

⁶⁾ Срн. W. Tomaschek. ц. с., II 2, 43.

⁷⁾ За сжществителнитѣ съ суфиксъ -*ευ-* вж. Hirt, Handbuch der griech. Laut- und Formenlehre², 1912, 405.

⁸⁾ Вж. O. Gruppe ц. с. 1414, бел. 3 и 10; Pott, Zeitschrift für vergl. Sprachforschung VI 401; Preller, Griech. Mythologie I³, 432, 2 и пр.

⁹⁾ Ето въпросното мѣсто: *Ἐμμεν δὲ καὶ τὸν Ἀσκληπιὸν, προπαροξύνων Ἀσκληπιὸν καὶ παραδείκνυε αὐτὸν ὀρθῶς λέγοντα. εἶναι γὰρ τὸν θεὸν ἥπιον καὶ ἐπὶ τούτῳ πολλάκις ἐθροβήθη.*

само когато явно се долавя, че представя известна форма на глагола $\epsilon\lambda\mu$ „вървя“, както ни показватъ гр. $\pi\epsilon\zeta\acute{o}\varsigma < *pedj\acute{o}s$ „пешакъ“ т. е. „вървейки пешкомъ“ (аналогично на лат. *pedes*, *ped-it-is*), $\kappa\omicron\iota\nu\acute{o}\varsigma$, $\xi\upsilon\nu\acute{o}\varsigma < *komj\acute{o}s$ „общъ“ т. е. „заедно вървящъ“, $\theta\alpha\iota\rho\acute{o}\varsigma < * \theta\alpha\rho j\acute{o}\varsigma$ „гредата, около която се върти вратата“ и т. п.,¹⁾ ни застава да приемемъ че въ $-\kappa\lambda\eta\pi\iota-$ се крие съществително, което означава, съ какво се е движелъ или вървѣлъ Асклепий. Че това е принадлежало на змията, става ясно отъ $\alpha\sigma-$, съ което почва самото име. А тя, както е известно, се движи, като угъва тѣлото си, и тѣй ни припомня движението на колѣното или по-точно на подколѣнната частъ на крака. Тѣй става съвсемъ вѣроятно, че $-\kappa\lambda\eta\pi\iota-$ съдържа индоевр. коренъ съ значение „угъвамъ, свивамъ“, какъвто представя $*(s)quel-$, отъ който сж произведени гр. $\kappa\acute{\omega}\lambda\omicron\nu$ „членъ, пищѣлъ“, „частъ на крака отъ колѣното до глѣзена“, стб. $\chi\acute{\epsilon}\lambda\eta\nu = *qel-$ по- или $qel-$ ни, гр. $\sigma\acute{\chi}\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ „прасе на крака“, толкова повече, че отъ тоя сжщи коренъ е образувано и гр. $\kappa\acute{\omega}\lambda\eta\psi\cdot\eta\pi\omicron\varsigma$ i. „подколѣнната частъ на крака“, дето $-\eta\pi-$ съответствува на ар- въ $*ario$ „свързвамъ, скачвамъ“. ²⁾ Ако вмѣсто удължената *o*-степенъ въ първия слогъ на последното съществително поставимъ съответната нулева степенъ, ние ще получимъ $*\kappa\lambda\pi(i)-\varsigma$, чиято основа фактически се съдържа въ $\text{Ἀσ-}\kappa\lambda\pi\acute{o}\varsigma$ и $\text{Κλ}\pi\text{-}\delta\acute{\alpha}\upsilon\alpha$, дето $-\alpha$ -между λ и π подъ влиянието на йоническия диалектъ минава въ $-\eta-$, та се добиватъ формитѣ $\text{Ἀσ}\kappa\lambda\eta\pi\acute{o}\varsigma$ и $\text{Κλ}\eta\pi\delta\acute{\alpha}\upsilon\alpha$. Ясно е, че въпросниятъ градъ е получилъ своето име отъ мѣстото, което е напомняло подколѣнната частъ на крака или нейната извивка. Но ако удължената *o*-степенъ въ първия слогъ на $\kappa\acute{\omega}\lambda\eta\psi$ замѣнимъ съ съответната редуцирана степенъ и удължената *a*-степенъ на втория слогъ — съ съответната нулева степенъ, то $\kappa\acute{\omega}\lambda\eta\psi$ ще се превърне въ $*\kappa\lambda\pi(i)-\varsigma$, чиято основа ни поднася вариантата на божеското име $\text{Ἀσ}\kappa\lambda\pi\acute{o}\varsigma$. Обаче последната, бидейки употребявана само въ Критъ, може да съдържа и характерната за тамкашния гръцки говоръ метатеза на обикновената форма $\text{Ἀσ}\kappa\lambda\pi\acute{o}\varsigma$. ³⁾ Относно $-\kappa\alpha\lambda\pi\acute{o}\varsigma$ въ вариантата $\text{Ἀσ}\kappa\alpha\lambda\pi\acute{o}\varsigma$ ще трѣбва да приемемъ, че първиятъ слогъ представя редуцираната степенъ отъ $*qel-$ или пъкъ че той съдържа епентетиченъ вокалъ, какъвто е случаятъ, напр. съ Ἐπιδόρομος вмѣсто Ἐπίδρομος въ надписа на една атическа ваза. ⁴⁾ И тѣй, ако ние изхождаме отъ формитѣ съ *κ*, то

¹⁾ Вж. Schulze, *Zur Gesch. der lat. Eigennamen* 435; Brugmann, *Indogerm. Forschungen* XVII, 355; Hirt, ц. с., 293.

²⁾ Вж. Boisacq, ц. с., 543. s. $\kappa\acute{\omega}\lambda\omicron\nu$ и 873 s. $\sigma\acute{\chi}\epsilon\lambda\omicron\varsigma$.

³⁾ Вж. Hirt, ц. с. 207.

⁴⁾ Вж. Brugmann, *Kurze vergl. Grammatik* 221.

на божеското име ще трѣбва да дадемъ значението: „оня, котѣо върви въ или съ извивкитѣ на змията“. Съ други думи, докато *Δηλότης* и *Κερσοβλέπτης* означаватъ самата змия като „остро гледаща“, *Ἀσκληπίος* олицетворява силата, която движи самата змия или която се движи посредствомъ нея. Обаче следъ като Асклепий се е отгърсилъ отъ тоя териоморфизмъ и се е напълно антропоморфизиралъ, трѣбвало е да се отдѣли отъ своя фетишъ. И тъй като първоначално той се придвижвалъ чрезъ гънкитѣ на змията, които сж замѣняли самитѣ му крака и колѣне, то тя е била по-сетне представяна у гърцитѣ, както се вие предъ колѣнетѣ му или както се овива около тоягата му, подпрѣна до единъ отъ хълбоцитѣ му.¹⁾ Обаче змийскиятъ му произходъ е могълъ да бже подчъртанъ и безъ тъй наречената змийска тояга, като на повезката на главата му въ противоположностъ на оная на другитѣ богове е билъ придаванъ нагърченъ, подпухналъ видъ,²⁾ който ни подсѣща вече за самата змия. Въ такъвъ случай Асклепий е представялъ „змиеглавецъ“, къмъ което ни насочва и името на известния намъ отъ Илиадата 20, 230 и сл., троянски царъ *Ἀσσάρακος*, което първоначално е могло да бже прозвище на Асклепия, произведено отъ **ἄσ-* „змия“ и **σαρά-* „глава“, индоевр. **k'egə-*, ат. *κᾶρα* „глава“³⁾ и отразяваще единъ отъ етапитѣ въ антропоморфизирането на това божество.

* * *

Покрай вариантитѣ на божеското име съ *k*, имаме и такава съ *x*, каквито сж *Ἀίσχλαβίος* и *Ἀσχλαπίος*.⁴⁾ Очевидно тукъ неясното вече за гърцитѣ божеско име е нагледено къмъ гръцкото *χῶλος* „куцъ“, *χῶλεύω* „куцамъ, ставамъ хромъ“, *χῶλος* „осакатявамъ“. ⁵⁾ Впрочемъ Асклепий придвижвайки се съ змийски колѣне е представялъ действително богъ безъ сжщински нозе и за това е могълъ да мине за хромъ. Че това схващане е вѣрно, става ясно преди всичко отъ името на Асклепиевия синъ *Ποδαλείριος*, чието име древнитѣ съ пълно право сж тълкували като *τὸν πόδα λείριον ἔχων* „имащъ тѣсенъ, недостатъченъ кракъ“, та представя

¹⁾ Вж. Thraemer, Roscher, Lexikon I 623; 632—641. За отношението между змията и дървото вж. Küster ц. с., 83—85.

²⁾ Вж. Thraemer, Roscher, Lex. I 628: „wulstige Kopfbinde für Aisklepios charakteristisch, sonst sehr selten“ и 634, дето е дадено изображението на статуята му отъ Неаполския музей, въ която личи подпухналата повезка на главата му, макаръ и да е придадена на божеството тъй наречената змийска тояга.

³⁾ Вж. Boisacq, ц. с., 413 s. *κάρηνα* и 438 s. *κῆρας*.

⁴⁾ Ср. и беотийското лично име *Ἀσχλαπίων* IG. VII 2716.

⁵⁾ Вж. Boisacq, ц. с., 1072 s. *χῶλος*.

гръцко прозвище на самия Асклепий.¹⁾ Изобщо тоя, който има „тѣсенъ, недостатъченъ кракъ“, не може да стѣпва тѣй сигурно както оня, който има нормални крака, и лесно се доближава до хромавия, чието тѣло се угъва, когато се движи.

Малко по-другъ е случаятъ съ β въ формата Αἰσχυλαβίς, понеже въ нея може да се отразява думата ἀσκάλαβος, ἀσκαλαβώτης, „гущеръ, който съ-лелпкавитѣ си крака може навредъ да се закрепи“. Преди всичко ἀσκαλαβώτης ни напомня по начина на образуването си съществителното συ-βώτης „свинарь“ (дословно „оня, който храни свинетѣ“). Очевидно суфиксътъ -βο- въ ἀσκάλα-βο-ς е билъ народно-етимоложки уясненъ съ -βώτης „хранящъ“.²⁾ Това показва, че въпросната дума не е била гръцка. А тѣй като тя означава животно, то ще трѣбва да доловимъ въ нея характерния за животинскитѣ имена формантъ -b h o- отъ индоевр. коренъ *b h a- „изглеждамъ“,³⁾ който въ гръцки дава -φο-, както ни показва, напр., ἔλαφος, κόραφος и т. п., а въ тракийски — -b o-.⁴⁾ Какъ е изглеждалъ гущерътъ въ случая, става ясно отъ предходното ἀσκαλα-, дето очевидно ἀс- означава змия, а -καλα- представя редуцираната степенъ отъ индоевр. qel-по- (срн. старобълг. чмнѣ < *qelno и κέλλον στρέβλον, πλάγιον Hesych.), произведено отъ индоевр. коренъ (s)qel- „свивамъ, прегъвамъ“.⁵⁾ Тѣй се добива впечатлението, че тоя видъ гущеръ е билъ наричанъ у гърцитѣ съ тракийското му име ἀσκάλαβος, понеже наподобявалъ змийското тѣло съ неговитѣ гънки и извивки, докато обикновения гущеръ сж означавали съ думитѣ σαῦρος и σαῦρα, които го характеризуватъ като леко пѣргаво животно.⁶⁾ Ако това съществително се съдържа въ формата Αἰσχυλαβίς, която, както изтъкнахъ, ни е предадена само веднажъ, то ще трѣбва да приемемъ, че въ тая форма -χλ- стои подъ влиянието на изтъкнатото по-горе народноетимолошко свързване съ χωλός, и че ударението е стояло на третия слогъ отъ края. Въ такъвъ случай Αἰσχυλαβίς ще застѣпва първоначалната форма Αἰσκαλάβιος или Ἀσκαλάβιος (съ нулева степенъ въ първия слогъ на -καλα-), и ще означава „гущерски (богъ)“, отъ дето следва, че Асклепий е билъ таченъ и като гущеръ. Обаче не трѣбва да се забравя, че въ основата на това схващане може да лежи и отъждествяването на Асклепия съ змията *Coclopettis lacertina*,

¹⁾ Aug. Fick., BB.XXVI, 1900, 320.

²⁾ Вж. Boisacq, ц. с., 126 s. βόσκω и 138 s. βώτωρ.

³⁾ Вж. Prellwitz, BB, 22, 76 и сл.

⁴⁾ Вж. Kretschmer, Einleitung 229.

⁵⁾ Вж. Boisacq, ц. с., 533 s. κυλλός и 543 s. κῶλον.

⁶⁾ Вж. Boisacq ц. с., 855 s. σαῦλος.

която поради плоската си глава извънредно много прилича на гущера.¹⁾ Нека отбележа, че тракийското название на особения видъ гущеръ „ἀσκάλαβος“, съ което сжщо е билъ означаванъ и синътъ на митологичната Мизма Ἀσκάλαβος,²⁾ ще да е било известно на гърцитѣ още въ онова време, когато у тракитѣ още не сж били изчезнали: тѣй нареченитѣ mediae aspiratae. Това ни показва името на сина на Ареса и Астиоха, а сжщо и на Ахеронъ и Горгира Ἀσκάλαφος,³⁾ дето -φο- е произлѣзло отъ първично -b h o- прѣко -p h o-. Но както изглежда, не само тоя особенъ видъ гущеръ могълъ да ни подсети за тѣлото на змията, а сжщо и една птица, която поради това навѣрно е била наречена сжщо ἀσκάλαφος или ἀσκαλώπας (Arist. hist. an. II 17; IX 56).

Привършвайки етимологичното обяснение на името на гръцкия лѣчебенъ богъ, считамъ за необходимо да изтъкна, че въ свръзка съ формата Ἀσκαλαπιός стои у Хезихия глосата: σκαλαπάζει· ῥέμβεται („вие се, върти се, гърчи се“), а съ формата Ἀσκαλπιός — глосата: σκαλπάζειν· ῥεμβῶδῶς („виейки се, гърчейки се“) βαδίζειν. Изобщо съотношението, което е сжществувало между Асклепия и змията, е дало поводъ да се образуватъ отъ името му глаголи, които да означатъ характерното за нея движение. Липсата на началното α, съ което почва божеското име, ни показва, че тѣ принадлежатъ на по-сетнешния гръцки езикъ. Доказателство за това ни поднася съотношението между ἀσκάλαβος, ἀσκαλαβώτης ∼ καλαβώτης, σκαλαβώτης, καλαβύστας и ἀσκάλαφος ∼ κἄλαφος, дето формитѣ безъ начално α- сж безъ съмнение по-сетнешнитѣ.⁴⁾

¹⁾ За тоя видъ змия вж. Küster ц. с., 76. бел. 2.

²⁾ Вж. Schirmer, Roscher, Lexikon I, 610 s. Askalabos.

³⁾ Вж. Schirmer, Roscher, Lexikon I, 610 s. Askalaphos.

⁴⁾ Aug. Fick, BB XXVI 319—320, изхождайки отъ значението на дветѣ Хезихиеви глоси, чиято етимология той не се опитва да установи, дава на Асклепия значението „schlängelnd“, т. е. „който се вие, като змия“. Обаче въ сжщностъ божеското име е по-старо отъ глоситѣ, които сж произведени отъ него. Той изтъква, че Ἀσκαλπ- се отнася къмъ σκαλαп- както τέτρηχε къмъ ταρασσω и ταραχή и че въ Ἀσκαλαπιός се крие едно интензивно образуване съ αι, както въ παιφάσσω, δαιδάλλω и т. п., но не ни дава никакво обяснение за съотношението между αι- и ᾱ- въ началото на името. До като αι- може да се обясни, както предлага немскиятъ ученъ, ако приемемъ, че то е започвало първоначално съ гжсто придихание, то за ᾱ- ще трѣбва да предположимъ, че е протетично. Обаче за сега се приема подобно α- само предъ г, л, м, п, ф и с, ако не сж последвани отъ друга съгласна (вж. Hirt, ц. с., 183). Наистина протетична гласна предъ съчетанието σ + консонантъ се срѣща въ гръцки езикъ, но само въ по-сетнешната фаза на развитието му и то въ Мала-Азия. Изобщо божеското име не може да се обясни, ако се излиза отъ Хезихиевитѣ глоси. Напротивъ, последнитѣ могатъ да се изтълкуватъ само като образувания на -άζω отъ божеското име.

* * *

Ако като създатели и крепители на Асклепиевия култъ се явяватъ тѣй нареченитѣ флегийци, които сж поселявали на първо време Тесалия, отъ дето сж се спуснали и въ Фокида и Беотия,¹⁾ то ние трѣбва да приемемъ, че тѣ сж били по произходъ траки. Впрочемъ тесалийското Βοιβηϊς λίμνη непосредствено до Лакерия на Δώτιον πεδίον, дето Асклепий споредъ една отъ най-старитѣ му генеалогии се билъ родилъ,²⁾ показва, както изтъква Kretschmer,³⁾ характерното и за тракитѣ застъпване на media aspirata b h съ β. Освенъ това името на флегийцитѣ — Φλεγύαι — съ своя завършъкъ ни напомня народностното име Βιθύαι· ἔθνος Θράκης, Steph. Byz.⁴⁾ Но сжщо и минийцитѣ въ Беотия — Μινύαι — сж били отъ тракийски произходъ, както ни показва преди всичко името на тѣхния предводителъ въ Ил. 2,511 Ἀσκάλαφος,⁵⁾ което, както изтъкнахъ по-горе, е въ сжщностъ тракийско. Кѣмъ това се прибавя, че въ тѣхната областъ се е намиралъ и гр. Аспледонъ, чийто началенъ слогъ ни напомня сжщо тракийското *ās- „змия“. ⁶⁾ При това самитѣ минийци, преди да завзематъ Беотия, сж живѣяли въ Тесалия заедно съ флегийцитѣ ⁷⁾ и тѣй сж могли да взематъ още тамо участие въ създаването на Аскле-

¹⁾ Вж. Thraemer, Roscher, Lexikon I, 617 s. Asklepios и Türk, ib. III, 2381—2383 s. Phlegyas.

²⁾ Вж. Thraemer, Roscher, Lexikon I, 616, № 2 „Ueberlieferung von Lakereia“ и Türk, ib. III, 2379.

³⁾ Einl. in die Gesch. der griech. Sprache 210.

⁴⁾ Дали не бихме могли да приемемъ, че Φλεγύαι представя едно характерно само за гърцитѣ въ сръдна Гърция народноетимоложко свързване на *Πελαγύαι или *Πελεγύαι (ср. Βιθύαι и Βιθύνοι, Πελάγονες и Πηλέων) съ гр. φλέγω „горя“, φλεγυρός „запаленъ“, φλεγύας· ἀετὸς ξανθός (Hesych.) и т. п. и застъпва въ сжщностъ паралелна форма на Πελαγόνες или Πελασγοί (= *Πελαγ-σχοί, Fick, Vorgr. Ortsnamen 1906, 98)? Действително Fick, Hattiden und Danubier 1909, 22—23, 52, смѣта последнитѣ за „Hattiden“ т. е. за прединдоевр. народъ въ Балк. п-въ. Обаче отдѣлни тѣхни поселищни имена като Βολάζωρα (вж. Г. И. Кациаровъ, Пеония, 32), Γορτωνία (вж. Fick, Vorgr. Ortsn. 106 и Solmsen-Fränkell, Indog. Eigennamen 1922, 93), Ἀθως (вж. Fick, ц. с. 104 и Solmsen-Fränkell, ц. с.) и други могатъ да се обяснятъ напълно задоволително съ помощта на индоевропейски езици, та неиндоевропейскиятъ произходъ на Πελαγόνες или Πελασγοί става доста проблематиченъ. Следователно не е изключена възможността, че тѣ сж били първоначално траки, които, заемайки долината на Аксиосъ, сж се разпрострѣли въ сръдна Гърция и че следъ нахлуването на гърцитѣ и илирийцитѣ въ западната половина на Балканския полуостровъ тѣ сж се смѣсили на северъ съ илирийцитѣ (по-точно пеонцитѣ, вж. Fick, Hattiden und Danubier 23), а на югъ сж се елинизирани, като отчасти сж били заставени да се разпръснатъ дори и въ Критъ, както ни показва споменуването на Πελασγοί въ тоя островъ у Hom. Odys. τ 177 (вж. Fick, Vorgr. Ortsn. 7).

⁵⁾ Вж. Schirmer, Roscher, Lexikon I, 616 s. v.

⁶⁾ Може би и името на беотийско градче Аскра, родното мѣсто на Хезиода, съдържа сжщо тракийското *ās- „змия“.

⁷⁾ Вж. Fimmen, Neue Jahrbücher für das klass. Altertum XV, 1912, 538.

пиевия култъ.¹⁾ Следователно, ако Strab. VII—321 говори, че въ Тесалия, Фокида и Беотия сж живѣли нѣкога траки, то подъ последнитѣ трѣбва да се разбиратъ преди всичко флегийцитѣ и минийцитѣ.

И тъй Асклепий е билъ първоначално богъ-лѣчителъ на тракитѣ, които сж обитавали северна и срѣдна Гърция, и затова отначало е нѣмалъ нищо общо съ прединдоевропейския Аполонъ, както става явно отъ нѣкои генеалогии на Асклепия, въ които Аполонъ не играе никаква роля,²⁾ а сжщо и отъ смъртната вражда на флегийцитѣ къмъ почитателитѣ на тоя богъ, която се рисува въ редица легенди.³⁾ Въ последнитѣ несъмнено се изразява една силна противоположностъ между култовитѣ кржгове, къмъ които принадлежатъ двата бога, и ако консолидираната въ сравнително късна епоха божеска система на гърцитѣ ни представя Асклепия като хипостаза на Аполона, то това е само изразъ за окончателенъ миръ следъ дълги и ожесточени борби, както съ пълно право предполага Thraemer.⁴⁾ А до такъвъ миръ е могло рано или късно да се дойде, тъй като и Аполонъ е ималъ качества на лѣчебенъ богъ,⁵⁾ та Асклепий лесно е могълъ да бжде превърнатъ въ неговъ синъ или внукъ⁶⁾ и да приеме епитети характерни за Аполона, каквито сж Ἀγλαόπης, Ἀγλαήρ, Ἀγλαός и т. п.⁷⁾ Но и Аполонъ отъ своя страна сжщо е могълъ да получи прозвища, присъщи първоначално само на Асклепия, между които особенъ интересъ представя Ἀσγελάτης.⁸⁾ Последното стои очевидно въ връзка съ *Ἀσχελάτης „змиечленестъ“ (отъ *ἄσ- „змия“ и -καλα- = *qelp; срн. старобълг. члнѣ = *čelno- и гр. καλλός⁹⁾) и представя друго тракийско наименование на лѣчебния богъ, дето κ е промѣнено въ γ, за да се сближи съ Аполоновия епитетъ Αἰγλήτης.¹⁰⁾ Тъй Ἀσγελάτης и Αἰγλήτης сж били схващани като равнозначущи и затова

¹⁾ Въ разрѣзъ съ Thraemer, Roscher, Lex. I 623, Preller-Robert, Griech Mythol. I⁴, 517 и др., които считатъ Тесалия за люлка на Асклепиевия култъ, О. Gruppe ц. с. 1448 приема за такава долината на Кефизосъ, отъ дето Ἀσκάλαφος потеглилъ за Троя, понеже смѣта, че само на това мѣсто е могло да стане изравняването на конструираната и възприета отъ него форма* Ἀσγλ-απιοςъ съ Ἀσκάλαφος и тъй да се получи божеското име Ἀσκλαπιός. Обаче, както ще видимъ малко по-долу, произвеждането на божеското име отъ Αἰγλή=Ἀσγλή, Ἀσκλα е несъстоятелно.

²⁾ Вж. Thraemer, ц. с. I, 616, № 3 и 617, № 5.

³⁾ Вж. Türk, Roscher, Lex. III 2380—2382 s. Phlegyas.

⁴⁾ Вж. Thraemer, Roscher, Lex. I 617 s. Asklepios.

⁵⁾ Вж. О. Gruppe ц. с. 1237 и сл.

⁶⁾ Вж. Thraemer, ц. с. I 616—617.

⁷⁾ Вж. Thraemer, ц. с. I, 627.

⁸⁾ Вж. О. Gruppe, ц. с. 246, бел. 7 и 8.

⁹⁾ Вж. Boisacq, ц. с. 533, s. καλλός и 543 s. καλον.

¹⁰⁾ Вж. О. Gruppe, ц. с., 246, бел. 7 и 1242, бел. 4.

еписапърскиятъ поетъ отъ III вѣкъ пр. Христа Изилъ е произвелъ името на Асклепия отъ Αἰγλή,¹⁾ като е приелъ, че αἶγλα- и *ἀσκλα- сж идентични. Обаче това отъждествяване, въпреки вариантитѣ на божеското име, които почватъ съ αἶσ-, е напълно невъзможно, тъй като αἶγλη е произведено отъ коренъ *aig-²⁾ и не съдържа никакво σ, каквото имаме въ *ἀσκλα- или Αἰσκληπίος.³⁾

* * *

Името на троянския царъ Ἀσάρακος, което, както видѣхме, е било първоначално тракийско прозвище на лѣчебния богъ-змия, ни кара да приемемъ, че създаването на Асклепиевия култъ съвпада съ края на тъй наречената троянска култура, която се отнася приблизително къмъ 2500—2000 г. пр. Хр.⁴⁾ Освенъ това разгледанитѣ по-горе форми Ἀσκάλαφος и ἀσκάλαβος, които ни напомнятъ съотношението между Φρύγες и Βρύγες,⁵⁾ ни подсѣщатъ, че флегийцитѣ и минийцитѣ сж поселили северна и срѣдна Гърция, преди у тракитѣ mediae aspiratae да загубятъ своята аспирация. Тѣй се добива впечатлението, че флегийцитѣ и минийцитѣ принадлежатъ къмъ най-стария тракийски народостенъ пластъ въ северна и срѣдна Гърция, който е предхождалъ безъ съмнение настаняването на гърцитѣ въ тия мѣста и който едновременно съ фригитѣ и троянцитѣ се е откъсналъ отъ северната си прародина и се е спусналъ на югъ. А тъй като троянската култура, чиито носители сж били току-що споменатитѣ народи, се е разпрострѣла далечъ по островитѣ въ Егейско море чакъ до Кипъръ,⁶⁾ то не е изключена възможността, щото Асклепиевиятъ култъ още въ предгръцката епоха да е проникналъ и въ Критъ, и въ Пелопонесъ, дето се е ширила тогава критската прединдоевропейска култура.⁷⁾ Изобщо съ сблъскването на троянската и на критската култура въ Егейско море, което е могло да стане както въ островъ Критъ, тъй и въ Пелопонесъ,⁸⁾ се

¹⁾ Срн. Cavadias, Fouill. d'Epidaure I, 7, 50 и сл.: ἐπὶ κλησὶν δὲ νῦν Αἰγλας μητρὸς ὠνόμαξε Ἀπόλλων (т. е. Аполонъ нареклъ сина си по името на майка му Αἰγλή).

²⁾ Вж. Boisacq, ц. с. 21 s. v.

³⁾ Заслужава да се отбележи, че етимологията на Isyllos, която почива на отъждествяване на Αἰγλήτης и Ἀσγελάτης, се възприема и отъ Wilamowitz, Isyll. 91 и сл., „trotz des befremdenden Lautwandels (Αἰγλή = Ἀσγλα = Ἀσκλα), der Seltsamkeit der Ableitung und noch seltsamerer Betonung (Ἀσκλα и ἥπιος = Ἀσκληπίος).

⁴⁾ Вж. C. Friedrich Lehmann-Haupt, Griech. Gesch., Gercke-Norden, Einleitung III² 1914, 4.

⁵⁾ Срн. Kretschmer, Einl. in die Geschichte der griech. Sprache, 229.

⁶⁾ Вж. C. Friedrich Lehmann-Haupt, ц. с., 4.

⁷⁾ За култа на Асклепия въ Пелопонесъ вж. Thraemer, Roscher, Lexikon I 624.

⁸⁾ Вж. C. Friedrich Lehmann-Haupt, ц. с. 100.

обяснява, дето Асклепиевият култ е приелъ още въ предгръцката епоха чърти, които сж били характерни за тоя на критския Зевсъ, каквито сж, напр., отхранването на току-що родения Асклепий отъ коза и пазенето му отъ куче,¹⁾ и които сж станали причина, за да се сближи изобразяването на антропоморфизирания Асклепий въ известни отношения съ това на гръцкия Зевсъ.²⁾

Тепърва съ преселяването на еолийцитѣ или на ахейцитѣ, както тѣ другояче могат да се нарекатъ,³⁾ отъ севернитѣ имъ седища въ Тесалия, сж били създадени първитѣ условия за превръщането на тракийския Асклепий въ общогръцки лѣчебенъ богъ. Благодарение на съвмѣстното живѣне съ тракитѣ въ северна и срѣдна Гърция, ахейцитѣ най-напредъ отъ всички гърци сж възприели култа на Асклепия и когато по-сетне сж се спуснали въ Пелопонесъ, тѣ сж могли тамо да го пренесатъ,⁴⁾ ако преди това не е миналъ тамо отъ Критъ, или да го засилятъ — толкова повече, че къмъ тѣхъ сж могли да се присѣдинятъ и тракийски ядра, у които отдавна той е билъ пусналъ дълбоки корени. Въ всѣки случай съ засилването на ахейската мощъ въ континента стои въ връзка и фактътъ, че въ края на XIII вѣкъ и въ началото на XII вѣкъ пр. Хр., както става явно отъ известни египетски паметници, тѣ сж се осмелили да нападнатъ дори Египетъ.⁵⁾ А за това е била потрѣбна като база преди всичко островъ Критъ и то южната му частъ, дето се намира градътъ Гортинъ. Но въ тая критска областъ се срѣщатъ имената Фалана, Магnezия, Летей и Бойбе, които съвпадатъ съ такива отъ Тесалия. Отъ тукъ Aug. Fick вади заключението, че тия имена сж били пренесени отъ тесалийцитѣ, които сжщо сж насадили въ Λέβην или Λεβήνα, пристанището на Гортинъ, и асклепиевия култъ.⁶⁾ Тѣй тесалийцитѣ, които сж се настанили въ областъта на Гортинъ и представятъ дѣлъ отъ ахейцитѣ, поселяващи споредъ Odyss. τ 175 части на островъ Критъ,⁷⁾ сж могли отново да засилятъ култа на Аскле-

1) Вж. О. Gruppe, ц. с., II 1106 — 1000 и 1445 — 1446, който поради тия връзки между Асклепия и критския Зевсъ приема, че изходната точка за разпространението на Асклепиевия култъ е островъ Критъ. Като люлка обаче на тоя култъ, той приема долината на Kephisos въ Беотия (вж. бел. 1 къмъ стр. 143).

2) Вж. О. Gruppe, ц. с. II. 1456 — 1457 и Thraemer, Roscher, Lex. I, 638.

3) Срн. Kretschmer, Gercke-Norden, Einl. I 6, 77 и сл.

4) За разсѣйването на ахейци въ Пелопонесъ вж. Kretschmer, Gercke-Norden, Einl. I 6, 80.

5) Вж. С. Lehmann-Haupt, ц. с., 8.

6) Вж. Aug. Fick, Hattiden und Danubier, 9—10.

7) За ахейци въ Критъ вж. Kretschmer, Gercke-Norden Einl. I 6, 83.

пия въ тия мѣста, дето той навѣрно е билъ проникналъ още въ пред-гръцката епоха. Но за подобно разсѣйване на северния клонъ на ахейцитѣ чакъ въ Критъ е могло да даде поводъ и тѣй нареченото дорийско преселение презъ XII и XI вѣкъ пр. Хр., което туря край изобщо на тѣхното владичество въ континента.¹⁾

Въ всѣки случай проникването на Асклепиевия култъ въ легендата на Миноса,²⁾ както и наличността на цѣла редица хорографски названия, които ни напомнятъ известни тракийски имена,³⁾ говори доста убедително, че тракитѣ сж могли да разпространятъ на първо време култа на Асклепия и безъ помощта и съдействието на ахейцитѣ. Въ случая не трѣбва да се забравя, че и самото име на критския градъ Гортун ни напомня македонско-тракийското Γορτυνία⁴⁾ и че названието на единъ отъ месецитѣ на критския календаръ Ὑπερβέρητης, което съвпада съ македонското Ὑπερβέρηταιος, стои въ тѣсна връзка съ тѣй нареченитѣ Ὑπερβόρειοι, чийто тракийски произходъ не подлежи на съмнение.⁵⁾

* * *

Както е всеизвестно, лѣкуването у древнитѣ е било тѣсно свързано съ мантиката. Това ни подбужда да приемемъ, че змията като лѣчебенъ богъ е имала първоначално и мантични качества, която тя е могла да добие само отъ земята — своята хранителка, схваната като божество.⁶⁾ Ето защо ние предполагаеме, че въ Асклепиевия култъ е имало нѣкакво съотношение между змията-лѣчителка и земята. Въ подкрепа на това предположение се явява и единъ отъ Асклепиевитѣ атрибути, именно тѣй наречениятъ ὀμφαλός, който олицетворява изобщо земята като божество (на гръцки Γη).⁷⁾ А тѣй като последниятъ е извънредно характеренъ за Делфийското прорицалище, то се добива впечатлението, че змеятъ Πυθών,

1) Вж. Kretschmer, ц. с., I 6, 84.

2) Вж. Aug. Fick, BB XXVI 1901, 313 и сл.

3) Вж. A. Maiuri, Rendiconti della R. Accademia dei Lincei XIX 1910, 353-360; XX 1911, 631-639.

4) Срн. Fick, Vorgr. Ortsnamen 106, който смѣта това име за пеласгийско. Обаче доказателствата, които дава за това, не сж сигурни. Вж. бел. 4 къмъ стр. 142. Ако Гортун се срѣща и като название на селище въ Аркадия (срн. Fick, ц. м., 13), то това говори за разсѣйване на тракитѣ и въ южна Гърция, което е могло да настѣпи, когато гърцитѣ сж се спускали на първо време отъ своята прародина въ северна Гърция. Освенъ това срн. Büchner, PWRE VII 1667 s. Gortyn и Oberhammer, ib. 1672 s. Gortynia.

5) Вж. Bischoff, PWRE IX 251 s. Hyperberetaios, 254 s. Hyperberetes; Daebritz, ib., 258 и сл. s. Hyperboreer; O. Gruppe, ц. с., I, 103, бел. 3.

6) Вж. Küster, ц. с., 122.

7) Вж. Küster, ц. с., 124, бел. 1.

когото споредъ легендата Аполонъ убилъ, за да му отнеме прорицалището въ Делфи,¹⁾ представя хипостаза на Асклепия или негово локално прозвище. Въ такъвъ случай убиването на тоя змей ще маркира единъ отъ моментитъ на борбата, която е била водена между фокидскитъ флегийци, които сж считали Асклепия за свой родоначалникъ — ἀρχηγέτης,²⁾ и прединдоевропейскитъ обитатели на Фокида, които сж тачели тамо принадлежащия първоначално къмъ критската култура Аполонъ.³⁾ Изобщо победата, която Аполонъ на първо време е нанесълъ надъ Асклепия въ Делфи, е станала причина да си пробие пътъ неговиятъ култъ и между флегийцитъ и тъй да се дойде по-сетне до изтъкнатото по-горе помирение между двата първоначално вражески настроени култа.

При такива условия Πύθων и произведенитъ отъ него прозвища Πύθιος, Πύθφορ, Πύθαϊος, Πύθοκτόνος, Πύτιος и Ποίτιος,⁴⁾ които характеризуватъ Аполона като застъпникъ на Асклепия въ Делфийското прорицалище, не могатъ да бждатъ отъ гръцки произходъ. Действително, името на змея е било произвеждано въ древността отъ гр. πύθομαι, πυθάνομαι „запитвамъ“ или отъ гр. πύθομαι „загнивамъ“.⁵⁾ Обаче вариантътъ на Аполоновото прозвище Πύτιος и Ποίτιος ни показватъ, че въ въпросното име -t- е било превърнато въ th (θ), за да може да се свърже народноетимоложки съ горепоменатитъ гръцки глаголи и да се осмисли отъ гръцко езиково гледище.⁶⁾ При това редуването на υ и οι въ Πύτιος и Ποίτιος, което срѣщаме сжщо въ Μυσοί и Μοισοί, Ῥομφιτάλκης и Ῥομφιτάλκας, Δυδαλός и Δοιδάλης, Dudis и Δοιδύη и т. п.,⁷⁾ ни говори доста ясно, че Πύθων и Πύθιος принадлежатъ на езика на сжщитъ ония траки, на които се дължи и прозвището Ἀσκληπιός. Впрочемъ

¹⁾ Вж. Türk, Roscher, Lex. III 3400 и сл. s. Python.

²⁾ Срн. Paus. 10, 12: τῆς δὲ παρὰ αὐτῶν ἔχει (Асклепий) Τιθορέων (жителитъ на фокидския гралъ Титорея) καὶ ἐπ' ἰσῆς παρὰ Φωκέων τῶν ἄλλων. Очевидно змията е била тотемъ на фокидцитъ отъ тракийски произходъ. Такъвъ е случаятъ и съ племето Ὀφιογυνεῖς при Хелеспонта въ Мизия, а сжщо и въ Кипъръ. Вж. Küster, ц. с., 101, бел. 1.

³⁾ Вж. O. Gruppe, ц. с. 1227—1228.

⁴⁾ Вж. Höfer, Roscher, Lexikon III 3396, 3340 s. Πύθιος, Πύθφορ и Πύθοκτόνος и O. Gruppe, ц. с., 1255, бел. 1.

⁵⁾ Вж. Höfer, Roscher, Lexikon III 13397 s. Python.

⁶⁾ Вж. O. Gruppe, ц. с., 1255, бел. 1. Нека добавя, че индоевр. коренъ, отъ който е произведено πύθομαι „загнивамъ“, се съдържа и въ санскр. rūyati „загнива, мирише“, санскр. rūtiḥ „гнилъ, вонливъ“ и т. п. (вж. Walde, ц. с., 626 s. rus и Boisacq s. πύον 828—829). Това би ни дало право да свържемъ Питонъ съ миризливитъ и упоителни пари, които ужъ излизали отъ земята до светилището му. Обаче подобни пари, каквито впрочемъ и O. Gruppe, ц. с., 101 и 928 приема, принадлежатъ въ сжщность къмъ областта на баснята (вж. Lübker, Reallexikon⁸ 1914, 276).

⁷⁾ Вж. Kretschmer, Einl. in die Gesch. der griech. Spr. 226.

сжщата основа *Put-* се съдържа въ витинското мѣстно име *Πύθιον*,¹⁾ дето *t*-звукъ е билъ аспириранъ подъ влиянието на грецизираното *Πυθών*, *Πύθιος*.²⁾ Но пълната степенъ на коренния слогъ, който се съдържа въ тия форми, ни поднася тракийското название на дн. Кюстендилъ, *Παυταλία*, *Παυτάλεια*, *Peutalia*.³⁾ А тъй като дветъ мѣста, дето сж се намирали въпроснитъ селища, сж се отличавали съ минерални топли води, то тѣхнитъ имена ще трѣбва да се произведатъ отъ индоевр. корень *phēut-*: *phut-*, resp. *peut-*: *put-*, „надувамъ, пушамъ мѣхурчета“, който се съдържа въ гр. *φῦσα*, f. „духало“ „лѣхъ“ „мѣхуръ“, лит. *putá* „пѣна“ и т. п.⁴⁾ Очевидно тия мѣста сж били тъй наречени поради мѣхурчетата, които изпуска изворната вода, или поради бликането, клокоченето и пѣненето на самитъ извори.⁵⁾ Че къмъ тоя корень трѣбва да се отнесе и името на Делфийския змей, става доста вѣроятно, щомъ вземемъ подъ внимание, че той е билъ не само пазителъ на оракула на богинята Ге въ Делфи, а сжщо и на Касталския изворъ,⁶⁾ въ чиито води дохаждащитъ да се допитатъ до Аполона сж се подлагали на очистителна баня,⁷⁾ и че Асклепиевитъ светилища сж били винаги свързани съ обилна изворна вода. Изглежда, че поради Касталския изворъ, който е могълъ съ огледъ къмъ бликането и клокоченето му сжщо да се нарече и Питейски,⁸⁾ и самиятъ змей, който е олицетворявалъ тукъ Асклепия, е билъ сжщо наричанъ така. А следъ като

1) Тѣй се е наричалъ единъ минераленъ топълъ изворъ при Никомидия въ Витиния; вж. Propyl. ad Acta Sanctorum Novembres p. 31, Sept. 10 no 1.

2) Заслужава да се отбележи, че въ Фригия и Кария сжществувa гр. *Πυθόπολις* (вж. O. Gruppe 1255 бел. 1). Свързването на тракофриг. *Πυτο-* съ грецизуваното *Πυθών*, *Πύθιος* очевидно е станало причина, *Πυτόπολις* да се превърне въ *Πυθόπολις*. Ср. и O. Gruppe ц. с., 36, бел. 15.

3) Вж. W. Tomaschek, Die alten Thraker II 2 63.

4) Вж. Boisacq, ц. с., 1042—1043 s. *φῦσα*.

5) Сжщиятъ корень съ това сжщо значение се съдържа и въ оск. *Puteoli*, *Poteoli*, известния курортенъ крайбрѣженъ градъ въ Кампания, прочутъ съ своитъ обилни минерални извори, а сжщо и въ лат. *puteus* „водна яма, кладенецъ“, което едва ли съ право Walde, Lat. etym. Wörterbuch², 627, произвежда отъ *putare* „сѣка“ въ смисълъ „изсѣчена, издѣлбана яма“.

6) Вж. Küster, ц. с., 156.

7) Вж. Lübker, Reallexikon⁸ 1914, 276.

8) Интересно е, че въ свръзка съ култа на Аполонъ *Πυθαίος* въ Коркира се явява *ῥόος Πυθαίος* (IGA 347, споредъ O. Gruppe 357 бел. 15). Въпросното име показва ясно, че прозвището „Питейски“ въ смисълъ на „бликащъ, клокочещъ“ е било свързано първоначално съ изворна, resp. рѣчна вода.

Аполонъ е изтикалъ Асклепия отъ тамо, приелъ е и мѣстното прозвище, което до тогава е носилъ неговиятъ противникъ.

Заслужава да се изтъкне, че чисто тракийскитѣ форми Πύτιος и Ποίτιος се срѣщатъ въ Критъ.¹⁾ Това показва, че легендата за убиването на Питона принадлежи къмъ предгръцката епоха,²⁾ когато именно тракитѣ въ срѣдна Гърция сж се намирали вѣроятно въ тѣсенъ допиръ съ Критъ и съседнитѣ нему острови. Обаче гърцитѣ, следъ като сж възприели по-сетне отъ тракитѣ легендата за Питона, т. е. за борбата между Аполона и Асклепия, сж могли сжщо да нарекатъ първия отъ тия два бога и Σαυροκτόνος т. е. „гущероубиецъ“,³⁾ понеже лѣчебниятъ богъ е билъ олицетворяванъ и въ особения видъ змия *Coclopeltis laceratipia*, която, както изтъгнахме по-горе, се е доближавала съ своята плоска глава извънредно много до гущера, на гръцки σαῦρος m. и σάυρα f.

* * *

Ако въ атическата стела отъ IV вѣкъ пр. Хр. тракийскиятъ лѣчебенъ богъ се нарича Δηλόπτης, а не Ἀσκληπιός, то това показва, че у тракитѣ е липсвало общо название за тоя богъ и че всѣко племе или групи отъ племена сж имали за него отдѣлни прозвища, къмъ които принадлежи и изтъкнатото въ началото на статията име Κερσοβλέπτης. Тепърва въ елинистическата епоха, когато отдавна вече първоначално мѣстниятъ богъ на проникналитѣ нѣкога въ северна и срѣдна Гърция тракийски племена е билъ елинизиуванъ и превърнатъ въ общогръцки богъ и когато религиозниятъ синкретизъмъ е почналъ да се шири въ Тракия, Ἀσκληπιός е смогналъ да изтика употребяванитѣ въ вжтрешността на Тракия прозвища на бога-змия, каквито сж били Δηλόπτης и Κερσοβλέπτης. А това е могло да стане толкова по-лесно, понеже самото име Ἀσκληπιός като тракийско било понятно на самитѣ траки и имъ е припомняло тѣхния богъ-змия. Тѣй само можемъ да си обяснимъ, дето култътъ на Асклепия въ римската епоха е билъ най-разпространениятъ следъ тоя на хероса-конникъ, както става явно отъ извънредно голѣмия брой оброчни плочки отъ Тракия съ посвещение на

1) Вж. O. Gruppe ц. м., II 1237 бел. 2 и 1255 бел. 1.

2) Нека забележа, че Kretschmer, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung XXX 1890, 583—584, смѣта смѣната на τ съ θ, както и редуването на υ съ α въ въпросния епитетъ на Аполона, за наследени отъ предгръцката епоха.

3) Вж. Plin. Nat. hist. 34, 70 и O. Gruppe, ц. с., 1236, бел. 5.

бога Асклепия,¹⁾ а също и отъ изображенията му върху монети отъ разни градове на тая страна.²⁾

Всички тия паметници говорятъ също за многобройни тракийски светилища на Асклепия презъ римската епоха, между които особенъ интересъ представя светилището при Глава-Панега, тъй като то единствено ни напомня изтъкнатото по-горе съчетание на Δηλόπτης съ Бендида въ атическата стела отъ IV вѣкъ пр. Хр. Това поличава преди всичко отъ оброчната плочка съ надписа Κυρίοις Σαλδηνοῖς Ἀσκληπιῶ καὶ Ἀρτέμιδι,³⁾ защото общиятъ епитетъ на Аскления и Артемида Σαλδηνοί, произведенъ отъ тракийското название на Глава-Панега *Σάλδη,⁴⁾ ни говори за съвмѣстенъ култъ на дветѣ божества, отъ които едното съответствува на Δηλόπτης, а другото — на Бендида.⁵⁾ Впрочемъ подобенъ епитетъ се дава и по отдѣлно на Асклепия и Артемида въ редица оброчни плочки.⁶⁾ Къмъ това се притуря, че съвмѣстниятъ култъ на Асклепия и Артемида въ това светилище е билъ свързанъ съ тоя на нимфитѣ като изворни и същевременно лѣчебни божества, както ни показва една оброчна плочка, дето тѣ сж представени въ характерния за тѣхъ у тракитѣ брой.⁷⁾ Обаче и въ лѣвия горенъ край на атическата стела, която представя Делопта и Бендида,⁸⁾ сж изобразени също толкова нимфи,⁹⁾ което ни кара да приемемъ, че и въ храма на Бендида на Мунийския хълмъ, отъ дето е дошла до

¹⁾ За тия оброчни плочки вж. Добруски, Извѣстия на Нар. музей 1907, 6 бел. 3, 33 и сл., по I и сл.; Извѣстия на бълг. арх. др. I, 1910, 227, II, 1911, 283—284, III, 1912, 38 и 199 и VII, 1919—1920, 5.

²⁾ Вж. Добруски, Извѣстия на Нар. музей 1907, 6, бел. 4. и стр. 7, бел. 5. Къмъ градоветѣ, които изброява Добруски, ц. м., трѣбва да се прибавятъ и следнитѣ: Dionysopolis = Балчикъ, Istros, Callatis, Mesembria, Odessos = Варна, Tomi, Adrianopolis, Augusta Traiana = Стара-Загора, Apollonia = Созополъ, Byzantion, Bizye, Deultum, Aenos, Perinthos, Plotinopolis, Traianopolis, Philippopolis = Пловдивъ, Nicopolis ad Mestum, както става явно отъ нумизматическия каталогъ на Мушмовъ, Антични монети на Балк. полуостровъ, 1912.

³⁾ Вж. Добруски, Извѣстия № 121, обр. 60.

⁴⁾ Вж. Добруски, Извѣстия, 26.

⁵⁾ За отъждествяването на тракийската Бендида съ Артемида вж. W. Tomaschek II 1, 47.

⁶⁾ Вж. Добруски, ц. с., № 1, 2, 3, 8, 119 и др.

⁷⁾ Вж. Добруски, ц. с., 84 № 125. Нимфитѣ въ тракийски оброчни плочки сж ви-
наги на брой три.

⁸⁾ Вж. Hartwig, Bendis, Taf. I.

⁹⁾ Действително тритѣ нимфи сж представени въ релефа заедно съ Хермесъ и Панъ. Но това, както твърди Foucart, Mélanges Perrot 98—99, е данъ на господстващата атическа художествена традиция, която обикновено ги е изобразявала съчетани съ тия две божества, както това ни показватъ голѣмъ брой атически паметници и частно единъ релефъ отъ Munychia.

насъ стелата, култът на дветѣ божества е билъ свързанъ съ тоя на нимфитѣ, които сж имали, както знаемъ отъ единъ култовъ декретъ отъ III вѣкъ пр. Хр., въ оградата на сжщия храмъ и свое собствено светилице — *νυμφαῖον*.¹⁾ Нѣщо повече, скалата, която затуля до половина нимфитѣ въ атинския релефъ, ни подсѣща за пещеритѣ при Глава-Панега.²⁾ Ето защо може да се предположи съ право, че въпросната стела отъ IV вѣкъ пр. Хр. стои въ нѣкаква връзка съ светилицето при Глава-Панега, и че тракитѣ-оргеони, които сж завеждали храма на Бендида въ Атика, сж познавали това светилице и неговитѣ божества. И това е било съвсемъ естествено, защото светилицето не е имало локално тракийско значение, а пантракийско, както ни показва фактътъ, че тамо сж дождали поклонници и молители отъ разни крайща на Тракия,³⁾ та е имало особена сграда за тѣхното подслоняване.⁴⁾ Безъ съмнение светилицето при извора на Златна Панега, което е било тачено споредъ намеренитѣ тамо оброчни плочи презъ римската епоха (I—IV вѣкъ сл. Хр.), е съществувало и въ много по-отдавнашно време.⁵⁾

Между тракийскитѣ монети, които стоятъ въ тѣсна връзка съ Асклепиевия култъ, заслужаватъ особено внимание тия отъ *Ulpia Pautalia* (дн. Кюстендилъ), понеже, макаръ и да принадлежатъ на римската епоха, когато вече отдавна елинизуваниятъ Асклепий е билъ напълно антропоморфизиранъ, все пакъ тѣ ни даватъ всички етапи, презъ които е минало превръщането му отъ змия въ богъ човѣкъ и тѣй сведочатъ, че тракитѣ, като създатели на култа на бога-лѣчителъ, не сж могли никога да забравятъ първоначалния му чисто териоморфиченъ характеръ. Въ това отношение представятъ особенъ интересъ три вида монети отъ споменатия градъ: 1) въ които Асклепий е представенъ териоморфично — като змия, която се вие или гърчи,⁶⁾ 2) въ които змията, олицетворя-

¹⁾ Вж. Wilhelm, Jahreshefte des Oesterr. Arch. Inst. V 1902, 136 и Foucart, *Mélanges Perrot* 101

²⁾ Вж. Foucart, *Mélanges Perrot*, 102, който изтъква, че светилицето на нимфитѣ, ако се сжди по релефа, било съградено въ видъ на пещера „en forme de caverne“.

³⁾ Вж. Добруски, ц. с., стр. 13.

⁴⁾ Вж. Добруски, ц. с., стр. 9.

⁵⁾ Вж. Добруски, ц. с., 3, 4, бел. 2 къмъ стр. 4 и стр. 12.

⁶⁾ За тия монети вж. Добруски, Извѣстия на Музея, фиг. 2, по 1 и 2 и Н. А. Мушмовъ, *Античн. монети* 1912, по 4094, 4125, 4138 и др. Често главата на змията е снабдена съ ореолъ, който подчертава божествения ѝ характеръ (вж. Добруски, ц. с., 43, бел. 32 и Мушмовъ, ц. с., по 4180, 4259, 4262 и др.) Впрочемъ монети съ подобни изображения се срѣщатъ не само въ *Ulpia Pautalia*, но и въ *Nicopolis ad Mestum* и *ad Istrum*, *Сердика*, *Перинтъ*, *Плотинополъ*, *Пловдивъ*, *Callatis*, *Dionysopolis*, *Odessos*, *Adrianopolis*, *Анхиало* и *Augusta Traiana*, както ни показва Мушмовъ, ц. с.

ваща бога, е представена съ брада,¹⁾ тъй че главата ѝ вече ни напомня мъжко лице,²⁾ 3) въ които Асклепий, въпреки човѣшкия си образъ и туловище, се придвижва отъ змия, която замѣня нозетъ му, та се добива впечатлението, че я язди.³⁾ Отъ последния етапъ въ антропоморфизиранието на Асклепия лесно е могло да се дойде до коннишката му представа, която се срѣща въ редица релефи отъ Тракия.⁴⁾ Тѣй Асклепий се превръща въ една отъ формитъ на тракийския херосъ-конникъ.⁵⁾ А това говори за склонността у древнитъ траки да си представятъ изобщо боговетъ въ коннишки и ловджийски видъ, на която въпрочемъ се дължи, дето и чисто елинистични божества се представятъ въ тоя видъ, и дето херосътъ-конникъ съ течение на времето се превръща въ сѣщински тѣхенъ πάνθεος „всебогъ“.⁶⁾

* * *

Прозвището на бога-лѣчителъ Ἀσκληπιός се доближава извънредно много по смисълъ до това на Диониса Ἀσδούλης, понеже, както видѣхме, първото означава „оня, който върви съ извивкитъ на змията“, а второто — „оня, който движи или раздвигва змията“. Първоначално, както изглежда, дветъ божества сж имали едно и сжщо значение, като сж олицетворявали изобщо творческата сила на земята и сж били тачени въ видъ на змия.⁷⁾ Тепърва въ по-сетнешно време, когато ман-

¹⁾ Вж. Добруски, ц. с., 43, бел. 32, по 10, фиг. 16. Въ нумизматическата сбирка при Соф. Нар. музей се намиратъ две такива монети отъ Ulpia Pautalia, които принадлежатъ на епохата на Септимия Севера и на Каракала. Обаче брадата змия е изобразена и върху една монета на Augusta Traiana отъ времето на Julia Domna, която се пази въ споменатата сбирка.

²⁾ За това тълкуване вж. Küster, ц. с., 50 и 76, бел. 2.

³⁾ Вж. Добруски, ц. с., фиг. 2 по 3 и Мушмовъ, ц. с., по 4150, 4152, 4154 4235, 4316 и 4317. Заслужава да се отбележи, че въ една монета отъ Ulpia Serdica отъ времето на Каракала, която се намира въ нумизматическата сбирка на Соф. Нар. музей, Асклепий е представенъ, както се вози на колесница, въ която сж впрегнати две змии.

⁴⁾ Вж. Добруски, Извѣстия, 56, по 36 фиг. 28 и сл.

⁵⁾ Впрочемъ и безъ това Ἀσκληπιός е минавалъ у гърцитъ и за ἥρως (вж. Pind. Pyth. 3, 7: Ἀσκληπιὸν ἥρωα παντοδαπὸν ἀλκτῆρα νοῶμεν), а вѣнъ отъ това е сжществувалъ у гърцитъ и ἥρως ἱατρός „херосъ-лѣкаръ“ (вж. Usener, Götternamen 149 и сл.), който, имайки еднакви качества съ Асклепия, е могълъ да стане причина да се назове и последниятъ сжщо ἥρως.

⁶⁾ Вж. R. Peter, Roscher, Lexikon III 1557 s. v.

⁷⁾ За змията като символъ на плодородието, доколкото то зависи отъ земята, вж. Küster, ц. с., 137 и сл., а за Диониса, като дарителъ на плодородието вж. P. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, 64—65. Освенъ това срн. монетитъ отъ Adrianopolis и Nicopolis ad Istrum, дето змията е съчетана съ рога на изобилието, и сжщо монетата отъ последния градъ, дето змията се овива около кошница, отъ която висятъ гроздове (Мушмовъ, ц. с., по 2793, 990 и 967). Доста вѣроятно е, че кошницата, отъ която излиза змията и която се срѣща въ монетитъ на много тракийски градове, представя въ сжщностъ земята съ нейното плодородие.

тическите качества, присъщи на змията поради връзката ѝ съ земята,¹⁾ сж се доразвили у Асклепия въ насока къмъ иатриката, а у Диониса — въ насока къмъ екстаза и оргиастиката,²⁾ тѣ сж се диференцирали въ две отдѣлни и самостоятелни божески сили. Обаче на първо време преди да настъпи това диференциране, Асклепий е минавалъ и за прозвище на Диониса, както и обратното. Тѣй само може да се обясни свързването на Асклепия съ Диониса въ орхоменските легенди³⁾ и въ една оброчна плочка отъ Тракия,⁴⁾ както и прозвищата на последния *ἱατρός, πικρῶνιος* и *ὕψιπτος*,⁵⁾ които ни показватъ, че и въ по-сетнешно време Дионисъ по стара традиция е билъ таченъ и като богъ-лѣкаръ.

Ние изтъкнахме по-горе, че Питонъ, когото Аполонъ споредъ легендата убилъ, за да завземе Делфийското прорицалище, представя хипостаза на Асклепия. Обаче Аполонъ не е могълъ да остане дълго време единственъ господаръ на светилището и е трѣбвало да го сподѣли съ Диониса,⁶⁾ който първоначално е съвпадалъ по значение съ Асклепия. Тѣй става явно, че изключениятъ на първо време отъ Делфийското прорицалище Асклепий се е върналъ тамъ впоследствие подъ името на Диониса. Това говори за известно засилване на тракийския елементъ въ Фокида, което намира своето обяснение въ предположението, че къмъ стария флегийско-минийски пластъ въ северна и срѣдна Гърция се е притурилъ чрезъ преселване отъ северъ новъ тракийски народостенъ пластъ. При такива условия фокидскитѣ флегийци, като сж признали на първо време следъ известни борби чуждия тѣмъ Аполонъ за богъ, сж станали по-сетне членове на Делфийската амфиктиония⁷⁾ и като такива навѣрно въ ранната гръцка епоха сж смогнали да наложатъ тамо почитането на своя родоначалникъ —

¹⁾ На мантическите качества на змията се дължи, дето въ монети отъ Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum и Philippopolis тя се явява съчетана съ триножника на Пития (вж. Мушмовъ, ц. с., № 449, 718, 898, 998, 1354 и № 5224, 5283, 5423 и др.)

²⁾ Оргиастичниятъ характеръ на змията поличава между другото и отъ две тракийски монети (едната отъ Пловдивъ, другата отъ Marcianopolis), въ които тя е представена, както се овива около една запалена факла (вж. Мушмовъ, ц. с., № 5824 и № 720).

³⁾ Вж. О. Группе, ц. с., 80, 81 и 152.

⁴⁾ Вж. Г. И. Кацаровъ, Извѣстия на арх. др. III 1913, 199.

⁵⁾ Вж. Kern, PWRE. V 1029 и Г. И. Кацаровъ, ц. м., 200.

⁶⁾ Вж. P. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangee, 68, който изтъква, че въ Делфийското светилище е билъ локализиранъ и гробътъ на младия Дионисъ, разкъсанъ отъ титанитѣ, и че тамо се чествувало по най-тържественъ начинъ триетеричното му възкресение. Впрочемъ Paus. X 19, 4 предава, че на западния фронтонъ на Питейския храмъ билъ изобразенъ Дионисъ. Срн. и Pomptow, PWRE, IV 2530—2531 s. Delphi.

⁷⁾ Вж. О. Группе, ц. с., 104 и 105, бел. 2.

богъ Асклепия.¹⁾ Естествено, последниятъ, за да сподѣли съ Аполона завладѣното отъ него прорицалище, трѣбвало е да се изравни по произходъ и значение съ него. А тъй като Аполонъ е билъ смѣтанъ за синъ на Зевса, бога на небото, то Асклепий е трѣбвало да се превърне също въ синъ на съответния нему тракийски богъ, съ други думи да добие прозвището Διόνυσος, Δεόνυσος, Δεῦνυσος, Διόνυντος. Съставнитѣ му части, Διο- или Δео- и -νυσος, които се срѣщатъ въ отдѣлни тракийски лични имена, както и вариантитѣ му съ ε,²⁾ ни показватъ, че прекръщаването на Асклепия въ Дионисъ е било извършено отъ самитѣ траки въ Фокида. Впрочемъ, ние знаемъ, че до срѣдата на IV в. пр. Хр. въ Делфийското светилище е играялъ видна роля жреческия родъ *Φρικήδαι*, чието име достатъчно ясно сведочи за тракийския имъ произходъ.³⁾ Но макаръ Дионисъ да се е превърналъ въ синъ на бога на небото, все пакъ като застъпникъ на Асклепия, съ други думи на бога-змия, който олицетворява и самата земя и нейната творческа сила, той не е могълъ да скъса напълно връзкитѣ си съ последния и затова въ генеалогията му се явява обикновено като негова майка Σειμέλη, т. е. самата земя, както по тракийски е била наричана,⁴⁾ а въ орфическото предание за раждането му самиятъ му баща Зевсъ приема образа на змия, за да се съчетае съ майка му Персефона, дъщерята на Деметра.⁵⁾ Изхождайки отъ съотношението между Асклепия, Питона и Диониса, ние можемъ да приемемъ, че гробътъ на Питона⁶⁾ се е превърналъ фактически въ гробъ на Диониса,⁷⁾ следъ като последниятъ е проникналъ въ светилището на Аполона, и че въ Делфи се е празнувало най-напредъ неговото триетерично възкресение, следъ като е добилъ вече това значение, което има въ историческата епоха.

И тъй името Διόνυσος е било създадено отъ тракитѣ въ Фокида. Поради гръцкото и илирийското преселение тѣ сж били принудени както всички траки въ северна и срѣдна Гърция да живѣятъ изолирано отъ останалитѣ свои сънародници и скоро да бждатъ елинизувани, та не сж могли да разпространятъ това име всрѣдъ тѣхъ. Отъ

1) Вж. бел. 2 къмъ стр. 147.

2) Вж. Kretschmer, Einleit. in die Gesch. der griech. Spr. 223, 241—242 и бел. 6 къмъ стр. 242.

3) Ср. P. Perdrizet, ц. с., 68.

4) Вж. Kretschmer, Einleitung 241, бел. 1

5) Срн. Küster, ц. с. 152.

6) За гроба на Питона въ Делфийското светилище вж. O. Gruppe, ц. с., 103.

7) За гроба на Диониса въ Делфи вж. O. Gruppe, ц. с. 1433, бел. 9 и 1451; P. Perdrizet, ц. с., 68, бел. 7.

тукъ се обяснява фактътъ, че отъ вътрешността на Тракия до насъ сж дошли извънредно малкъ брой посвещения на тоя богъ, които принадлежатъ на епохата на религиозния синкретизъмъ,¹⁾ когато неговото име като гръцко е могло да проникне тамо. Ако въпреки това Херодотъ въ V вѣкъ пр. Хр. говори за Диониса като мантически богъ у тракитѣ,²⁾ то това не е още доказателство, че тѣ сами сж употрѣбвали въ онова време подобно име. Тѣй като змията поради връзката съ земята е имала и мантически качества, то никакъ не е невѣроятнo, че гръцкиятъ историкъ е означилъ съ името на Диониса, който отдавна се е билъ превърналъ въ гръцки богъ, нѣкое змийско тракийско божество, какъвто е билъ напр. Керсоβλέπτης или Δηλόπτης. Изобщо не трѣбва да се забравя склонността на Херодота да означава чужди богове възъ основа на нѣкаква прилика съ имена на гръцки божества. Примеръ за това на чисто тракийска почва представя фактътъ, че гръцкиятъ историкъ назовава тракийската Бендида съ съответното ней гръцко име Артемида.³⁾

Asklepios als thrakisch-griechischer Gott. — Wir kennen folgende Varianten des Namens Asklepios: 1. Αἰσκληπιός, 2. Αἰσχλαπιός, 3. Αἰσχλαβιός, 4. Ἀσκληπιός, 5. Ἀσκαλαπιός, 6. Ἀσκαλπιός, 7. Ἀσκληπιός. Wie daraus zu ersehen ist, lautet die erste Silbe des Gottesnamens Αἰσ- und Ἀσ-, die wohl auf *Ἀσι- zurückgehen. Da Asklepios ursprünglich den Kult der Schlange vertrat, so ist *Ἀσι- gleich idg. *ēgʰi-* in der Bedeutung „Schlange“, das auch dem gr. ἔχis „Schlange“, ab. *ježō, jazvō* „Jgel“, phryg. ἔξis (ξ=ζ) „Jgel“ u. a. zu Grunde liegt. Der Wandel des idg. *gʰ* in *σ* zwingt uns anzunehmen, dass *Ἀσι- zu einer Satemsprache gehört und zwar zur thrakischen, wie dies aus dem thrakischen Epithet des Dionysos Ἀσδούλης (RA I 20—22) ersichtlich ist, der ja auch als Personennamen (CIL X 216) vorkommt. Denn die Schlange ist nicht nur die Inkarnation des Asklepios, sondern auch die Gefährtin des Dionysos und symbolisiert überhaupt die schöpferische Kraft der Natur (vgl. Küster, Die Schlange in der griech. Religion 118—119, 148—149). Damit ist die Teilung des Ἀσδούλης in Ἀσ- „Schlange“ und -δοῦ-λης gesichert, die übrigens auch von der Gottesbezeichnung Ἰαμβα-δοῦλη (REA I. 23—26) und den Personennamen Δουλα-ζέλμης, *Dules* u. ä. (Tomaschek, Die alten Thr. II 2, 35) verbürgt wird. Da aber -δοῦλης von Wz. **dhu-* „in heftiger Bewegung sein“, die in ai. *dhūnoti* „schüttelt, bewegt“, gr. θύελλα „Sturm“, θύω

1) Вж. RA 1904 I 20; BCH 1900, 305. 312, 317; CIL III p. 703, 704; Извѣстия на арх. др. III, 1912—1913, 25, 33 199 и V, 1915, 8—10.

2) Вж. Herod. VII 111.

3) Вж. Herod. V 7 и IV 33.

„brause, tobe“, θύια „Bacchantin“ u. a. vorliegt, mit dem Formans des nomen agentis *-lo-* gebildet ist, so dürfen wir Ἀσδούλης unter Hinweisung auf Plut. Alex. 2. als „Schlangenbeweger od.- schüttler“ deuten. Das Element Ἀσ- begegnet uns auch in dem thrak. Flussnamen Ἀσαμος (Tomaschek, II 2, 93) „Schlangenfluss“ (*-αμος* enthält idg. **ab-* „Fluss“).

Die zweite Hälfte des Asklepiosnamens: *-κλαπιός, -καλαπιός, -καλπιός, -καλαπιός* erinnert uns an die thrak. Ortsbezeichnung Κληπι-δαύα Ptol. III 3, 15. Die wohl bezeugte Betonung auf der vorletzten Silbe zeigt uns, dass der Gottesname auf idg. **-jos* „gehend“ (Hirt, Hdb. d. griech. Laut- und Formenlehre², 293) endigt. Demnach muss in *-κληπι-, -κλαπι-, -καλπι-, -καλαπι-* ein Nomen gesteckt haben, das bezeichnen sollte, womit der Gott sich bewegte. Dass das letzte einen Teil von dem Schlangenkörper bezeichnete, wird aus **ἄσι-* deutlich. Dieses Tier bewegt sich nun in Windungen fort, die den Bewegungen des Knies oder der Kniebeuge gleichkommen, und deshalb werden *-κλαπι* und dessen übrigen Formen idg. **(s)qel-* „biegen“ und **apio* „comprehendere vinculo“ enthalten, die auch in κώληψ, *-πος* „Kniebeuge“ zu finden sind. Also *-κλαπι-* in Ἀσκαλαπιός u. **Κλαπι-δαύα*, wo das *a* unter dem Einfluss des attisch-ionischen Dialekts in *η* übergang, ist $\leq$ **q'api-*, *-καλπι-* in Ἀσκαλπιός $\leq$ **qelpi-* und *-καλαπι-* $\leq$ **qelapi*. Augenscheinlich bezeichnet Asklepios ursprünglich denjenigen, der sich in Schlangewindungen fortbewegt.

Die Glossen bei Hesych. σκαλαπίζει· ῥέμβεται und σκαλπάζειν· ῥεμβωδῶς βαδίζειν, sind sicher von dem Namen des Gottes abgeleitet und drücken die der Schlange charakteristische Bewegung aus. Das Fehlen von anlautendem *α-* zeugt, dass sie der späteren griech. Sprache angehören, wie dies aus den Zusammenstellungen ἀσκάλαβος, ἀσκαλαβώτης = καλαβώτης, σκαλαβώτης und ἀσκάλαφος = κάλαφος zu erschliessen ist, wo die Formen ohne anlautendes *a-* die späteren sind. Durch die Tatsache, dass Asklepios ursprünglich sich in Schlangenwindungen fortbewegte, die seine Knie oder Füße ersetzen sollten, ist leicht zu erklären, dass die Schlange in der späteren Zeit, als er vollständig anthropomorphisiert wurde, ringelnd vor seinen Knien oder gewunden um seinen Stab dargestellt wurde. Freilich durfte der Schlangenursprung des Gottes auch auf eine andere Weise hervorgehoben werden, indem seiner Kopfbinde eine wulstige Form beigegeben wurde (Roscher's Lex. I 628). In diesem Falle ist Asklepios sicher als schlangenköpfiger Gott aufgefasst worden, wie dies von dem aus **ἄσ-* „Schlange“ und **σαρα* $\leq$ idg. *k'era-* gebildeten Namen des troianischen Königs Ἀσάρακος zu erschliessen ist, der wohl ein bestimmtes Stadium in der Anthropomorphisierung des Gottes durchblicken lässt.

Der *χ*-Laut in den Varianten Αἰσχλαβίος und Αἰσχλαπιός scheint seinen Ursprung einer Anlehnung an das gr. χολός „lahm“ zu verdanken. Der in Schlangenwindungen sich fortbewegende Asklepios durfte wohl einem Lahmen ähnlich aussehen. Darauf führt uns der Name des Gottessohnes Ποδαλείριος, den die Alten als τὸν πόδα λείριον ἔχων deuteten und die Modernen als ἰσχ. Beinamen des Gottes selbst auffassen wollen. Anders verhält es sich

mit dem β -Laut in der Variante $\Lambda\iota\sigma\chi\lambda\alpha\beta\iota\acute{o}\varsigma$, da darin sich das Wort $\acute{\alpha}\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\beta\omicron\varsigma$ „Eidechse, die sich mit ihren klebrigen Füßen überall anhalten kann“ versteckt haben mag. Das Formant $-bo-$ weist auf idg. $-bho-$, gr. $-\varphi\omicron-$ „scheinend, aussehend“ hin, das in den idg. Tierbezeichnungen eine grosse Rolle spielte, und der Stamm $askala-$ enthält thrak. $*\acute{\alpha}\sigma-$ „Schlange“ and $-\kappa\alpha\lambda\alpha-$, die reduzierte Stufe von idg. $qelno-$ „Glieder“ (vgl. ab. $\check{c}len\check{o} < *qelno$). So bekommt man den Eindruck, dass die Griechen die Eidechsenart, die sich überall anhalten kann und so sich der Schlange näherte, mit dem thrak. Namen $\acute{\alpha}\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\beta\omicron\varsigma$ „Schlangengliedriges“ zu benennen pflegten. Wenn aber $\Lambda\iota\sigma\chi\lambda\alpha\beta\iota\acute{o}\varsigma$ mit $\acute{\alpha}\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\beta\omicron\varsigma$ in Zusammenhang steht, so muss darin $*\kappa\alpha\lambda\alpha-$ oder $*\kappa\lambda\alpha-$ in Folge der volksetymologischen Verbindung mit $\chi\omega\lambda\acute{o}\varsigma$ „lahm“ u. ä. in $-\chi\lambda\alpha-$ verändert sein und die Betonung durch Angleichung an $\Lambda\iota\sigma\chi\lambda\alpha\pi\iota\acute{o}\varsigma$ von der drittletzten Silbe auf die letzte übergegangen sein. Demnach steht $\Lambda\iota\sigma\chi\lambda\alpha\beta\iota\acute{o}\varsigma$ für $*\Lambda\sigma\kappa\lambda\acute{\alpha}\beta\iota\omicron\varsigma$ oder $*\Lambda\sigma\kappa\alpha\lambda\acute{\alpha}\beta\iota\omicron\varsigma$ „der eidechsenartige Gott“. So lässt sich der Schluss ziehen, dass Asklepios ursprünglich auch als Eidechse verehrt wurde. Dies konnte auch durch die Identifikation des Gottes mit der besonderen Art Schlange *Coclopeltis lacertina*, deren flacher Kopf demjenigen der Eidechse sehr ähnlich ist (Küster 76, Anm. 2), veranlasst werden. Die Verwendung des $\acute{\alpha}\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\beta\omicron\varsigma$ als Personennamen in der Form $\Lambda\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\beta\omicron\varsigma$ und $\Lambda\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\varphi\omicron\varsigma$ (Roscher's Lex. I 610) zeigt, dass die Griechen dieses Wort in der Zeit entlehnt haben, als die mediae aspiratae bei den Thrakern noch nicht die Aspiration verloren hatten.

*

Da die sogenannten Phlegyer, die anfangs in Thessalien sassen und sich später auch nach Phokis und Boötien ausbreiteten, als Gründer und Träger des Asklepioskultes betrachtet werden dürfen (Roscher's Lex. I 617, III 2381 — 2382), so müssen wir denselben thrakische Herkunft beilegen. Die thessalische Βοιβηίς λίμνη bei Lakereia, wohin der Geburtsort des Gottes nach einer seiner ältesten Genealogien versetzt wird, zeigt übrigens die auch der thrak. Sprache eigentümliche Vertretung der media aspirata bh durch β (Kretschmer, Einl. 210). Ausserdem erinnert uns der Name $\Phi\lambda\epsilon\gamma\acute{\upsilon}\alpha\iota$ mit seinem Ausgang an $\text{Βιθύαι: ἔθνος Θράκης}$, Steph. Byz. Ferner dürften auch die Minyer (Μινύαι), die ursprünglich mit den Phlegyern gemeinsam Thessalien bewohnten und erst nachher in Boötien einwanderten (Fimmen, NJbb. XV, 538), sich an der Gestaltung des Asklepios beteiligt haben und folglich thrakischen Ursprungs sein, wie dies der Name ihres Führers, Il. 2, 511, $\Lambda\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\varphi\omicron\varsigma$ zeigt, der ja thrakisch ist.

Wenn man bedenkt: 1. dass $\Lambda\sigma\sigma\acute{\alpha}\rho\alpha\kappa\omicron\varsigma$, der ein Beiname des Asklepios ist, als Personennamen eines troianischen Königs erscheint, 2. dass zwischen $\Lambda\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\varphi\omicron\varsigma$ und $\Lambda\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\beta\omicron\varsigma$ dasselbe Verhältnis wie zwischen $\Phi\rho\acute{\upsilon}\gamma\epsilon\varsigma$ und Βρύγες obwaltet (Kretschmer, 229), 3. dass die Heilschlange in die Minoslegende durchgedrungen ist (Fick BB 26, 313 u. f.), so muss man zu dem Schluss kommen, dass die Ausbildung des Asklepioskultes mit dem Ende der

troianischen Kultur (2500—2000 v. Chr.) zusammenfällt, und dass die Phlegyer und Minyer zu der ältesten Schicht der Thraker in Nord- und Mittelgriechenland gehören. Es scheint sogar, dass deren Einwanderung derjenigen der Griechen voranging und gleichzeitig mit derselben der Phryger und Troer erfolgte, und da die troianische Kultur sich weit über die Inseln des Aegäischen Meeres bis nach Kypros verbreitete, so hat Asklepios ohne Zweife noch in der vorgriechischen Epoche auch in Kreta Fuss fassen können. Dass dorthin auch Thraker einwanderten, zeigt u. a. 1. die Benennung eines Monats des kretischen Kalenders Ὑπερβερέτης, die wohl ihre Parallele in maked. Ὑπερβερεταῖος findet und im Zusammenhang mit den sogenannten Ὑπερβόρειοι (Daebritz PWRE IX 258, 260, 279) steht, 2. die Bezeichnung der kretischen Stadt Γόρτυν, die uns an die makedonisch-thrakische Gortynia erinnert, 3. eine Menge chorographischer Namen, die sich mit entsprechenden thrakischen sehr nahe berühren (A. Maiuri, Rendiconti della R. Acad. dei Lincei XIX, 353—360; XX, 613—619). Aus dem Zusammenstoss der troianischen mit der kretischen Kultur, der hauptsächlich in Kreta erfolgen konnte, lässt sich erklären, dass Asklepios noch in der vorgriechischen Zeit einzelne Züge bekommen hat, die dem kretischen Zeus eigen sind, wie das Bewachen des neugeborenen Gottes durch einen Hund und dessen Ernähren von einer Ziege (Gruppe, Griech. Mythol. und Religionsgesch. 1106—1107, 1445—1446).

*

Aus der engen Verknüpfung, die zwischen Iatrik und Mantik bei den Alten existierte, wird begreiflich, dass die Heilschlange auch mantische Eigenschaften besessen hat, welche dieselbe wohl nur der Erde, ihrer Mutter, entnehmen konnte (Küster 122). Daraus ist zu schliessen, dass im Asklepioskulte irgendeine Beziehung zwischen der Heilschlange und der Erde als Trägerin der Mantik vorhanden war. Dies erhellt übrigens aus dem Umstande, dass zu den Attributen dieses Gottes auch der Omphalos, d. h. Personifikation der Erde (Küster, 124, Bem. 1), gehörte. Wenn man beachtet, dass andererseits dieses Attribut in enger Beziehung mit dem Orakel von Delphi steht, so kommt man leicht zu der Ansicht, dass die Schlange Πυθών, die Apollon getötet hat, um in den Besitz des Orakels zu kommen, eine Hypostase des Asklepios oder dessen lokaler Name war. Die Tötung der Schlange markiert wohl eins von den Momenten der erbitterten Kämpfe zwischen den phokischen Phlegyer, die Asklepios als ihren ἀρχηγέτης (Paus X 32, 12) betrachteten, und den vorindogermanischen Bewohnern von Phokis, die den ursprünglich zum kretischen Kulturkreis angehörigen Apollon verehrten (Roscher's Lex III 2380—2382; Gruppe, 1227—1228). Demnach sind Πυθών und die von ihm hergeleiteten Beinamen Πύθιος, Πυθαῖος, Πύτιος und Ποίτιος (Gruppe, 1225, Bem. 1), die dem Apollon als dessen Vertreter in Delphi zukommen, unbedingt thrakisch. Uebrigens zeigen die letzterwähnten Varianten Πύτιος und Ποίτιος den der thrakischen Sprache eigentümlichen Wechsel υ: οι, der uns

auch in *Μυσοί* und *Μοισοί*, *Ῥομητάλκης* und *Ῥομητάλκας* u. ä. begegnet. Der ursprüngliche *t*-Laut ist in diesen Beinamen von den Griechen volksetymologisch in *θ* (*th*) geändert worden, um dieselben von gr. *πύθομαι*, *πυνθάνομαι* „fragen“ und *πύθομαι* „faulen“ herleiten zu können (Roscher's Lex. III 3397; Pomptow, PWRE VI 2525). Die Vollstufe der Wz. dieser Beinamen ist in der thrakischen Ortsbezeichnung *Παυταλία*, *Peutalia* erhalten. Da dieser Ort durch seine Badequellen berühmt war und da der Python der Beschützer auch der Kastalischen Quelle war, so müssen wir die betreffenden Namen von idg. Wz. **pheut-* : *phut*, **peut-* : *put-* „brodeln, blasen“ herleiten, die in gr. *φύσα* „Blasebalg, Blase“, lit. *putà* „Schaum“ u. ä., wie auch in osk. *Puteoli*, lat. *puteus* „Brunnen“ (anders darüber Walde, LEW² 627) vorliegt. So scheint es, dass die Schlange, welche den Asklepios in Delphi vertrat, wohl nach dem Brodeln der Kastalischen Quelle *Πύθιος* benannt wurde. Es verdient noch bemerkt zu werden, dass die echtthrak. Formen *Πύτιος* und *Ποίτιος* in Kreta (Kretschmer, KZ XXX, 583—584) begegnen. Das ist ein Beweis dafür, dass die Legende von Python der vorgriechischer Zeit angehört, als nämlich die Thraker von Nord- und Mittellgriechenland in engerem Kontakt mit dieser Insel sich befinden konnten. Wie schon bemerkt, wurde Asklepios auch in der Gestalt der besonderen Art Schlange *Coclopeltis lacertina* verehrt, welche der Eidechse, gr. *σαῦρα* und *σαῦρος*, ihrem Aussehen nach sich näherte. Deshalb durften die Griechen nach der Uebernahme der pythischen Legende den Apollon *Πυθόκτονος* auch *Σαυρόκτονος*, d. h. „Eidechsentöter“ benennen.

Der Sieg, den Apollon in Delphi über Asklepios davontrug, führte herbei, dass der Kult des ersten auch von den Phlegyern anerkannt wurde. So kam ein Friede zwischen den beiden feindlich gesinnten Kultkreisen zustande, der seinen Ausdruck darin fand, dass Asklepios zu einem Sohne oder Enkel des Apollon umgestaltet wurde (Roscher's Lex. I 617). Dies wurde noch dadurch erleichtert, dass Apollon auch die Eigenschaften eines Heilgottes besass. Eine Folge davon war, dass die beiden Götter viele Beinamen unter sich vertauschten. So bekam z. B. Asklepios die dem Apollon zukommenden Beinamen *Ἀγλαόπης*, *Ἀγλαήρ*, *Ἀγλαός* u. ä., während Apollon das dem Asklepios gehörige Epithet *Ἀσγελάτης* erhielt, der ja von *Ἄσ-* „Schlange“ und *-κελα-* = idg. **qelw-* „Glieder“ gebildet ist und demnach „schlangengliedrig“ bedeutet. Offenbar hat sich hier der ursprüngliche *k*-Laut unter dem Einflusse des apollinischen Beinamens *Ἀγλήτης* in *γ*-Laut geändert, wie dies von der durch Isyllos verbürgten Gleichsetzung von *Ἀγλη* und *ἄσγλα-*, *ἄσκλη-* (Wilamowitz, Isyll 91) bestätigt wird. Aber die letztere ist von sprachlichem Standpunkt unmöglich, da das von idg. Wz. **aig-* abgeleitete *ἄγλη* kein *σ* enthält und folglich jede Verknüpfung zwischen *Ἀγλήτης* und *Ἀσκληπιός* sich als widersinnig erweist.

Apollon hat aber nicht lange Zeit alleiniger Herrscher der delphischen Orakelstätte bleiben können und war gezwungen dieselbe mit Dionysos zu teilen. Wer ist aber Dionysos? Sein thrakischer Beiname *Ἀσδούλης* zeigt uns ganz deutlich, dass er ursprünglich dem Asklepios wesensgleich

war. Es ist also höchst wahrscheinlich, dass anfangs die beiden Götter eine und dieselbe göttliche Wesenheit repräsentierten, nämlich die schöpferische Kraft der Erde in Schlangengestalt, und dass erst später, als die der Erde innewohnende mantische Kraft in Asklepios mehr der Iatrik und in Dionysos mehr der Ekstase und Orgiastik sich zuneigte, dieser Schlangengott sich in zwei selbständige Göttergestalten differenziert hat. Durch die ursprüngliche Wesensgleichheit der beiden Götter lässt sich erklären, dass Asklepios und Dionysos in einer Votivtafel aus Thrakien verbunden erscheinen, und dass Dionysos die Beinamen *ἰατρός* und *ὄγκυατος* (Kern, PWRE V 1629) bekommt, die uns belehren, dass auch in der späten Zeit er nach alter Tradition auch als Heilgott verehrt werden durfte. Anscheinend hatten die Phlegyer, nachdem sie den schon erwähnten Frieden mit Apollon geschlossen haben, ihrem *ἀρχηγέτης* Asklepios Anerkennung in Delphi von neuem zu verschaffen verstanden. Dies spricht aber dafür, dass die Phlegyer in der Zwischenzeit ein Uebergewicht über die vorindogermanische Bevölkerung in Phokis gewonnen haben, das sich wohl nur durch eine neue Einwanderung von thrakischen Stämmen in Nord- und Mittelgriechenland, die ja unmittelbar derjenigen der Griechen voranging, erklären lässt. Um Asklepios zu einer Teilung des Heiligtums mit Apollon berechtigt zu sein, musste er mit ihm wenigstens nach Abstammungsrang gleichgestellt werden. Da aber Apollon für einen Sohn des Zeus galt, so wurde auch Asklepios zum Sohn des entsprechenden thrakischen Gottes und bekam so den Namen *Διόνυσος*. Diese Umtaufung ist wohl den phokischen Thrakern zuzuschreiben, wie die Bestandteile seines Namens, die in einzelnen thrakischen Personennamen vorkommen, dies bestätigen. Wir wissen übrigens, dass bis zur Mitte des 4. Jahrh. v. Chr. im Heiligtum von Delphi das Priestergeschlecht der *Θρακίδαι* eine grosse Rolle spielte (Perdrizet, 68). Aber obgleich Dionysos zum Sohn des Himmelsgottes erhoben wurde, hat er dennoch als Vertreter des Asklepios seine Abstammung von der Erde, der Mutter aller Schlangen (Küster, 86), nicht ableugnen können und darum erscheint anfangs *Σεμέλη* d. h. die Erde, wie sie thrako-phrygisch hiess, als seine Mutter, während nach der spät zustande gekommenen orphischen Tradition sein Vater selbst die Gestalt der Schlange annehmen musste, um sich mit Persephone, der Tochter der Demeter, vereinigen zu können (Küster, 152). Unter Berücksichtigung der festgestellten Beziehungen zwischen Asklepios, Python und Dionysos dürfen wir sogar die Vermutung aussprechen, dass das Grab des Python (Gruppe, 103, Anm. 4) nach dem Durchdringen des Dionysos in Delphi sich tatsächlich in dasjenige des letzten (Perdrizet, 68, Anm. 7; Gruppe, 1433, Anm. 9) verwandelte und dass dort zum ersten Male seine trieterische Auferstehung gefeiert wurde, nachdem er inzwischen die Bedeutung erlangte, die er in der historischen Zeit hatte.

Die Tatsache, dass Dionysos seinen Namen erst von den phokischen Thrakern erhalten hat, die doch durch die spät erfolgte griechische und illyrische Einwanderung von den übrigen Thrakern isoliert blieben, erklärt uns genügend, warum im eigentlichen Thrakien nur eine sehr kleine Zahl von

Widmungen an diesen Gott und zwar aus der Epoche des religiösen Synkretismus zu finden sind, als sein Name wohl als derjenige eines schon gräci-
sierten Gottes dorthin gelangen konnte. Wenn aber Herodot VII 111
im 5. Jahrh. v. Chr. von Dionysos als mantischem Gott der Thraker spricht,
so ist das noch kein Beweis dafür, dass die Thraker in jener Zeit selbst
diesen Namen gebraucht haben. Da die Schlange auch mantische Eigen-
schaften besass, so ist es sehr wahrscheinlich, dass der griechische Historiker
mit dem Namen dieses Gottes irgend eine thrakische Schlangengottheit von
der Art des unten zu besprechenden $\Delta\eta\lambda\acute{o}\pi\tau\eta\varsigma$ und Κερσοβλέπτης bezeichnet
hat. Dass Herodot die fremden Götter nach irgend einer Aehnlichkeit mit
den entsprechenden griechischen Namen zu benennen pflegte, wird u. A. auch
daraus klar, dass er (V 7 und IV 33) die thrakische Bendis mit der ihr
entsprechenden griechischen Bezeichnung Artemis nannte.

*

Wie wir gesehen haben, war Asklepios ursprünglich der Heilgott der
Thraker in Nord- und Mittelgriechenland. Dass aber der Kultus der Heil-
schlange auch im Inneren von Thrakien weit verbreitet war, zeigt vor Allem
der göttliche Name $\Delta\eta\lambda\acute{o}\pi\tau\eta\varsigma$, womit der Paredros der Göttin Bendis in dem
im J. 329—328 v. Chr. entstandenen Relief aus dem Tempel derselben
Göttin im Piräus (Hartwig, Bendis, Taf. 1) benannt wurde, wie dies aus dem
im 2. Jahrh. verfassten Kultdekret der zu demselben Tempel gehörigen Orgeo-
nen (BCH XXIII, 371) und aus einem Relief aus Samos (Ath. Mitt. XXV,
172 n. 48) ersichtlich ist. Der theophorische Personennamen $\Delta\eta\lambda\acute{o}\pi\tau\iota\chi\omicron\varsigma$, den
zwei Byzantiner aus dem 5. Jahrh. v. Chr. trugen (Latyschen II 21 = CIG
2108 g und IG VII 2418), belehrt uns übrigens, dass der Kult des $\Delta\eta\lambda\acute{o}\pi\tau\eta\varsigma$
im thrakischen Hinterland von Byzanz verbreitet war. Da dieser Gott sowohl
im Relief von Piräus als auch im Relief von Samos in der Haltung und
in dem Kostüm von Asklepios dargestellt ist (Hartwig, 6; Ath. Mitt. a. a. O.),
und da in Athen Orgeonen der Bendis nur Thraker waren, denen auch die
Verwaltung des Tempels von Piräus staatlich anvertraut war (Foucart, 99—
102), so müssen wir annehmen, dass, wie die Göttin dort unter ihrem thra-
kischen Namen Bendis verehrt, ebenso ihr Paredros mit einem thraki-
schen Namen bezeichnet wurde. Die zweite Hälfte des göttlichen Beinamens
 $-\acute{o}\pi\tau\eta\varsigma$ enthält offenbar das idg. $*oq\acute{u}$ „Auge, sehen“, wo $q\acute{u}$ im Thrakischen
wie im Aeolischen und in den keltischen p -Dialekten zu p übergeht (Det-
schev, Trako-keltski ezikovi usporedici 41), und darum muss man im An-
schluss an Hor. serm. I 3, 66 („cur in amicorum vitiis tam cernis acutum
quam aquila aut serpens Epidaurius?“) in der ersten Hälfte des Beinamens
idg. Wz. $del-$: $dal-$ „schneiden, spalten“, erblicken, die auch in gr. $\delta\eta\lambda\acute{o}\mu\alpha\iota$
„vernichten“, $\zeta\acute{\alpha}\text{-}\delta\eta\lambda\omicron\varsigma$ „zerrissen“, $\varphi\rho\epsilon\nu\omicron\delta\acute{\alpha}\lambda\eta\varsigma$ „geisteszerrütet“ u. ä. sich
findet. Demnach ist dem thrakischen $\Delta\eta\lambda\acute{o}\pi\tau\eta\varsigma$ die Bedeutung „schneidig-
blickend“ beizulegen, die den scharfen und durchdringenden Blick der
Schlange charakterisiert. Es sei hier noch bemerkt, dass der Personennamen

des odrysischen Königs Κερσοβλέπτης (Tomaschek, II 2, 47) als gleichbedeutend mit diesem Gottesnamen erscheint, weil ja -βλέπτης von idg. **g^ulep-* „sehen, blicken“, wo *g^u* im Thrakischen wie im Aeolischen und Keltischen zu *b* wird (Detschew, 5, 41), und Κερσο- von idg. *(*s*)*qer-* „schneiden“, das auch in ab. *črezo* < **čersü* „durch“ (eigentlich „schneidend“) steckt, herzuleiten sind. Dadurch wird sehr wahrscheinlich, dass Κερσοβλέπτης d. h. der „Scharfblickende“ ursprünglich ein thrakischer Beiname des Heilgottes war, der ja dem Sinne nach mit Δηλόπτης vollständig zusammenfällt.

Wenn hiermit erwiesen wird, dass im 4. Jahrh. v. Chr. der thrakische Heilgott Δηλόπτης, resp. Κερσοβλέπτης und nicht Ἀσκληπιός geheissen hat, so ist daraus zu entnehmen, dass bei den Thrakern eine allgemeine Bezeichnung dieses Gottes fehlte und dass jeder Stamm oder Gruppe von Stämmen besondere Namen dafür hatten. Erst in der hellenistischen Zeit, als der Lokalgott der Thraker in Nord- und Mittelgriechenland schon längst hellenisiert war und der religiöse Synkretismus auch in Thrakien sich breit machte, vermochte Asklepios die im Innern des Landes verwendeten Namen des Schlangengottes zu verdrängen und sie zu ersetzen. Das konnte um so leichter geschehen, da Asklepios als thrakisches Wort wohl den Thrakern verständlich war und infolge dessen sie an ihren Schlangengott mahnte. Deshalb ist auch der Kult des Asklepios in der römischen Zeit nach demjenigen des Reiterheros in Thrakien der verbreitetste, wie dies aus zahlreichen Widmungen an diesen Gott aus Thrakien zu ersehen ist (Dobrusky, Izvestija, 6, Anm. 3; 33 ff.; BSB I 227, II 283—284 u. a.). Dazu kommen auch die Abbildungen desselben Gottes auf lokalen Münzen hinzu (vgl. Mušmov, Antični moneti). Die dadurch erwiesene grosse Anzahl von Heiligtümern des Asklepios bezeugt sowohl die grosse Verbreitung des Heilschlangenkultes in Thrakien als auch dessen thrakische Herkunft.

Ein besonderes Interesse bietet das Heiligtum von Glawa-Panega (Regierungsbezirk Lukowit), da dasselbe uns an die in dem Tempel von Piraeus zwischen Δηλόπτης und Bendis bestehende Kultverbindung erinnert. Der von der thrakischen Bezeichnung der Glawa Panega *Σάλλη abgeleitete Name Σαλδηνοί, der dem Asklepios und der Artemis in einer Votivtafel aus diesem Heiligtum (Dobrusky, a. a. O. № 121) beigegeben wird, zeigt, dass Δηλόπτης, oder wie der Gott sonst geheissen haben mag, und Bendis auch hier ursprünglich einen gemeinsamen Kult genossen haben. Es kommt hinzu, dass der letztere hier auch mit demjenigen der Nymphen verbunden war, wie dies uns eine Votivtafel aus diesem Heiligtum zeigt (Dobrusky № 125). Auch auf der linken oberen Seite des Deloptes und Bendis darstellenden Reliefs aus Piräus sind die Nymphen abgebildet, woraus zu schliessen ist, dass auch in dem Tempel der Bendis der Kult der beiden Gottheiten mit dem der Nymphen verbunden war, die, wie wir aus einem dem 3. Jahrh. angehörigen Kultdekret wissen, im Bezirk desselben Tempels ein eigenes νυμφαῖον hatten (Foucart, 98, 99, 101). Mit vollem Rechte kann man also vermuten, dass das piräische Relief aus dem 4. Jahrh. v. Chr. in irgend

einem Zusammenhang mit dem Heiligtum zu Glawa-Panega steht, und dass die thrakischen Orgeonen, welche den Tempel der Bendis in Piräus eingerichtet haben, mit ihm wohlbekannt waren.

Unter den thrakischen Münzen mit Darstellungen des Asklepios, die der römischen Epoche angehören, als der schon längst gräzisierte Heilgott vollständig anthropomorphisiert war, verdienen besondere Beachtung diejenigen, die uns dennoch die Etappen der Verwandlung der Heilschlange in den menschlich aussehenden Gott zeigen und so das Zeugnis ablegen, dass die Thraker als Schöpfer des Kultes des Heilgottes niemals seine ursprüngliche rein theriomorphe Gestalt vergessen haben. In dieser Hinsicht sind folgende thrakische Münzen sehr belehrend: 1. in denen Asklepios rein theriomorphisch als ringelnde oder gewundene Schlange dargestellt ist, deren Kopf sehr oft mit Strahlenkrone als Zeichen ihrer Gottlichkeit umgeben ist (Mušmov, № 4094, 4125, 4138 u. a. aus Pautalia; № 5265, 5333 aus Philippopolis; № 2996, 3011, 3056 u. a. aus Augusta Traiana; № 4933, 4960, 4775 aus Serdica, № 1633 aus Odessos, № 2847 aus Anchialos, № 2548, 2572, 2629 u. a. aus Adrianopel und sonst), 2. in denen die den Gott inkarnierende Schlange mit einem Barte versehen ist (vgl. einzelne Münzen von Ulpia Pautalia, Philippopolis und Augusta Traiana, die im Museum zu Sofia aufbewahrt werden), um dadurch ihrem Kopfe das Aussehen eines Mannes zu verleihen (Küster, 50, 76), 3. in denen Asklepios trotz seinem menschlichen Kopfe und Körper von Schlangen fortbewegt wird, die ihm die Knie oder Füße zu ersetzen scheinen, so dass man den Eindruck bekommt, als ob der Gott auf Schlangen reite (Mušmov № 4150, 4152, 4154, 4235 u. a. aus Pautalia).

Einzelne thrakische Münzen bieten ein besonderes Interesse auch dadurch, dass sie uns Beweise für die ursprüngliche Einheit des Asklepios und Dionysos liefern und zugleich zeigen, dass dieselbe in Thrakien sogar in der römischen Zeit noch nicht völlig vergessen war. Die Münzen nämlich, worin die Schlange um das Füllhorn oder um den mit Trauben oder Getreideähren gefüllten Korb, resp. Vase, gewunden erscheint (Mušmov, n° 990, 967, 951 aus Nicopolis ad Istrum und n° 2723 aus Adrianopolis), zeugen, dass sie bei den Thrakern auch als Personifikation der schöpferischen Kraft der Erde betrachtet wurde. Ueberhaupt stellt in den thrakischen Münzen die Vase oder der Korb allein, um welche die Schlange geringelt erscheint (Mušmov n° 1096 aus Nicopolis ad Istrum, n° 2639 aus Adrianopolis und sonst), die Erde selbst dar, die ja als Mutter aller Schlangen gilt. Dass in allen diesen Fällen unter der Schlange Dionysos zu verstehen ist, geht aus Ps.-Arist. *de miris ausc.* 122 hervor, wo Dionysos als Geber der *εὐετηρία καὶ εὐκαρπία* bei dem thrakischen Stamm der Krestoner erscheint (Perdrizet, 64—65). Die Münzen aber, in denen die Schlange um den pythischen Dreifuss gewunden erscheint (Mušmov. n° 5224, 5283, 5423 aus Philippopolis; n° 449, 712 aus Marcianopolis und sonst), beweisen, dass dieselbe wohl als Gott der Mantik, die doch sowohl für Asklepios als auch für Dio-

nysos vom Belang war, betrachtet wurde. Ferner deuten auf die Schlange als Personifikation der Ekstase und Orgiastik — also des Dionysos — die Münzen hin, wo dieses Tier um eine brennende Fackel geringelt dargestellt ist (Mušmov n° 720 aus Marcianopolis und n° 5824 aus Philippopolis). Dass überhaupt Asklepios und Dionysos von den Thrakern als gleichwertige Götterwesen betrachtet wurden, zeigt vielleicht am deutlichsten die Münze von Serdica aus der Zeit Caracalla's (im Museum zu Sofia aufbewahrt), wo Asklepios nach Analogie des auf einem Wagen mit vorgespannten Pantheren fahrenden Dionysos auf einem von Schlangen gezogenen Wagen abgebildet ist. Wenn nun auf einzelnen thrakischen Münzen zwei Schlangen angebracht werden (Mušmov n° 4348, 4261 aus Pautalia und n° 2546 aus Adrianopolis), so werden wir trotzdem nicht so sehr an die den Wagen des Asklepios oder des Dionysos ziehenden Schlangen denken, als an eine Verbindung der beiden für die Thraker im Grunde identischen Götter, von denen ein jeder durch je eine Schlange dargestellt worden ist.

D. Detschev.

Къмъ иконографията на Богородица-Умиление

Отъ Кр. Миятевъ

(Съ табл. III--V)

I

Иконниятъ типъ, известенъ подъ името Богородица-Умиление, добилъ чрезъ посрѣдството на итало-гръцката иконописна школа голѣмо разпространение въ православния Изтокъ отъ XV в. насамъ. Преди това, обаче, той е рѣдкостъ и необикновена иконографска тема въ гръцко-източното изкуство. Въ известнитѣ досега по-стари паметници отъ този родъ, запазени изъ Атонскитѣ манастири и въ Охридъ, той не е застъпенъ, но затова пъкъ ние го намираме въ два различни варианта на две икони, едната отъ които се пази въ Бачковския манастиръ, а другата — въ Народния музей. По стилъ и художествени достоинства тѣзи икони трѣбва да бждатъ отнесени къмъ паметниците на XIV в., за да допълнятъ групата отъ малкото иконописни произведения отъ тази епоха не само количествено, но и съ една нова иконографска тема.

Бачковската икона (90×62 см.) се намира въ главната църква на манастира и е забелѣжителна въ цѣлата околностъ по чудотворната ѝ сила. Надписътъ на обковата я нарича ΜΗΡ ΘΥ V ΒΛΑΧΕΡΝΗΩΤΗΣΑ, но изображението, потъмнѣло до неузнаваемостъ и различаващо се само въ силуетъ,¹⁾ не може да се сблужи съ никоя друга иконна композиция, освенъ съ познатата тема Богородица-Умиление (табл. III).

Иконата се споменава едва презъ XVIII в. отъ пжтешественицитѣ Paul Lucas и Driesch²⁾ поради нейната чудотворна сила. По-късно, въ 1819 г., за нея дава сведения попъ Константинъ въ описанието на Пловдивската епархия,³⁾ но като не знаялъ съдържанието на грузинския надписъ

¹⁾ Виждатъ се само общи очертания на очитѣ, коситѣ и пр. Общиятъ тонъ е тъмно-кафявъ.

²⁾ За по-старитѣ известия, както и за легендитѣ около иконата, срв. у Й. Ивановъ, Извѣстия на бълг. арх. д-во, II, 209—211.

³⁾ Κωνσταντίνου Ιερέως ἐχρησίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλίππουπόλεως. Виена, 18.9, 52—56.

по обковата, той го предалъ твърде легендарно. Въ най-ново време иконата е издавана три пжти, но издателитѣ се спиратъ предимно на обковата и надписа. Н. Лихачевъ я репродуцира по снимката на Ермаковъ,¹⁾ Б. Филовъ я спомена само пжтемъ,²⁾ а Й. Ивановъ се спира главно върху надписа като дава съдържанието му споредъ гръцкия преводъ.³⁾

Другата икона съ образа на Богородица-Умиление (табл. IV и V) произхожда отъ Месемврийската църква Св. Стефанъ (Новата Митрополия), която представя базиликаленъ типъ и датира отъ една сравнително ранна епоха (XI—XII в.). Иконата не е съвременна на църквата. Тя е навѣрно пренесена тукъ по-късно отъ нѣкоя разрушена или запустѣла Месемврийска църква,⁴⁾ достойно оценена като художественъ молебенъ образъ и поставена на иконостаса непосредствено до царскитѣ двери, редомъ съ други икони,⁵⁾ дето тя стоеше до прибирането ѝ въ

¹⁾ Н. Лихачевъ, Историческое значение италогреческой иконописи. Изображенія Богоматери въ произведеніяхъ италогреческихъ иконописцевъ и ихъ вліяніе на композиціи нѣкоторыхъ прославленныхъ русскихъ иконъ, Спб., 1911 136, рис. 314. Авторътъ прави следното заключение по поводъ надписа Влахерниотиса: „Възможно е да се е намирала подобна икона въ последния периодъ отъ сществуването на Византия въ Влахернската църква, но по-вѣроятно е пластинкитѣ на обковата да сж отъ друга икона.“ Последното заключение е твърде произволно и неприемливо, защото още на пръвъ погледъ се вижда, че сегашната обкова, която носи името Βλαχερνιώτης, е изрѣзана по контуритѣ на рисунката, а надписътъ, заемащъ изцѣло долнитѣ крила на обковата, не позволява да се допуша, че тя е по-късно изрѣзана, за да се нагоди по живописъта.

²⁾ Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, София, 1924, 62, обр. 44.

³⁾ Й. Ивановъ, Извѣстия, II, 209 сл. възпроизвежда иконата (споредъ една стара снимка), когато тя била изцѣло покрита съ сребро. Обковата върху фигуритѣ е очевидно взета отъ друга икона Умиление или Б-ца Страстна; тя не може да се отнесе по-рано отъ XVIII в. Надписътъ у Luis Petit, Typikon de Grégoire Rasourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkov) en Bulgarie, въ Виз. временникъ, XI, вып. 3—4, стр. XIX—XX: Иконата била подарена отъ двама богомолци, братята-грузинци Игнатий и Атанасий, които завещали на манастира имения въ три села. Това събитие станало презъ царуването на Андроникъ II (1282—1328) и Михаилъ IX (1295—1320) и презъ времето на грузинскитѣ владетели Константинъ и Димитри отъ Багратидитѣ въ грузинската година 530, индиктъ 9, декември 12, което отговаря на 1310 г. отъ Р. Хр.

⁴⁾ Въ това ни убеждава сборниятъ характеръ на сегашния иконенъ имотъ на църквата, която, като митрополитска, е прибирала светинитѣ на западашитѣ и разрушаващи се окслини църкви. Надписътъ на друга една икона, Б-ца Елеуса, прибрана въ Народния музей отъ иконостаса на сжщата църква, изрично дава да се разбере, че иконата е принадлежала на църква, която сега не сществува.

⁵⁾ Въ това число спада и иконата на Исусъ Христосъ Пантократоръ, чието писмо има много общи точки съ писмото на нашата Б-ца Умиление. Дветѣ икони принадлежатъ на едно и сжщо време, на една школа и може би на една ржка, но първоначално тѣ сж имали различно назначение (различно устройство и различни размѣри). Отъ по-старитѣ пжтешественици и изследвачи на Месемврийскитѣ старини само К. Иречекъ, Пжтувания, 801, е оценилъ тѣзи икони, но той говори а тѣхъ твърде накратко: „На иконо-

Народния Музей (м. септември, 1924). За сега нѣмаме сведения, кога е било, отредено на иконата това почтено мѣсто, но при все това може да се предполага, че това е могло да стане къмъ края на XVI в., когато църквата била изцѣло презографисана, или пъкъ още по-късно, презъ XVIII в., когато е билъ поставенъ сегашниятъ иконостасъ.

По-раншното назначение на тази икона сжщо не е известно. Явно е, обаче, че тя има задъ себе си дълга история, за която по липса на други данни ние сме принудени да сждимъ само по това, което предлага днесъ нѣмниятъ паметникъ.

Иконата е двустранна, т. е. съ изображения на дветѣ страни, каквито сж въобще и повечето отъ по-старитѣ Месемврийски икони. На едната страна е представена Богородица, която държи на ржце и ласкае младенеца Христосъ. На другата е изписанъ образътъ на Исусъ Христосъ Пантократоръ въ типъ, който е добре познатъ на източната иконография и за който възъ основа на стилистични и иконографски особености може да се предполага, че предшества по време образа на Богородица, като се доближава по-скоро къмъ началото на XIV в.¹⁾

По своитѣ размѣри тази икона надвишава значително Бачковската. Тя представя правоъгълно табло, първоначално 1·25 м. високо и 0·98 м. широко, съставено отъ две дебели дъски. Полетата, опредѣлени за живописъ, сж вдълбани така, че по краищата на иконата се образува издигната плоска рамка.²⁾ Върху дъската е обтегнато ленено платно, а върху него е сложена тънка гипсова подложка, която служи за основа на живописа.

Иконата не е достигнала до насъ въ първоначалния си видъ. Тя е отчасти реставрирана. За щастие, тази реставрация, която е станала по поводъ поставянето иконата на иконостаса, е засегнала само незначителни части, които ни най-малко не могатъ да подценятъ високото

стаса се виждатъ хубави стари икони отъ епохата на най-хубавото византийско живописно". Вниманието на историка е било привлчено повече отъ историческата икона Б-ца Елеуса, която е изцѣло преписана въ XVII в., но е запазила части отъ старата си обкова съ забелжителенъ надписъ отъ Теодоръ Синаденокъ. Бр. Шкорпилъ, Мсб. III, 33 сл. и IV, 102 сл. вървятъ по стѣпките на Иречека и повтарятъ казаното отъ него. Въ най-ново време А. Грабаръ, Годишникъ на Нар. Музей за 1920 г., 157, обърна внимание върху разглежданитѣ тукъ две икони и ги приписа на XIV в.

¹⁾ Отношенията между двата образа ще бждатъ разгледани на друго мѣсто въ свръзка съ останалитѣ Месемврийски икони.

²⁾ За тази техническа особеностъ, която отличава почти всички по-стари икони отъ гръцко-източенъ произходъ, срв. у Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери (Связи), 93. Срв. сжщо другитѣ икони отъ Месемврия, Бачково и Охридъ.

значение на нейнитѣ главни образи. Реставрацията е извършена и по дветѣ страни, което показва, че и двата образа, макаръ Христосъ Пантократоръ да е билъ напоследъкъ скритъ за богомолцитѣ, сж били на еднаква почитъ до и следъ реставрацията. Поправкитѣ върху лицевата страна сж се наложили главно отъ недоброто състояние на обковата. На мѣста последната е била замѣнена съ нови части или съ пластинки, взети отъ други икони. Тѣзи пластинки, обаче, не били достатѣчни да покрятъ всички оголени мѣста на иконата. Тритѣ страни на рамката останали открити и затова били подновени, като ги боядисали и украсили (само дветѣ страни) съ образитѣ на стоящи пророци.¹⁾ Отъ тази поправка произхождатъ и дветѣ архангелски фигури, които сж били нарисувани на картонъ и залепени на мѣстото на предишнитѣ ангели, означени отъ изрѣза на обковата въ двата горни жгли. По всичко изглежда, че поправкитѣ сж едновременни и произхождатъ приблизително отъ година 1778, означена на новия Христовъ вѣнецъ при буквата О (отъ О ΩΝ). На тази дата не противоречи сжщо стилътъ и фактурата на ангелскитѣ и пророческитѣ образи.

Изглежда, че главниятъ образъ не е се нуждаелъ отъ значителни поправки, тъй като и до днесъ той е запазилъ старинния си видъ съ неговата охрово-кафява (бронзова) карнация и типични източно-грѣцки расови черти. По отношение на облѣклото още по-малко може да се очакватъ поправки, защото то е било покрито и не се е нуждаело отъ реставриране. И тукъ боитѣ сж потъмнѣли и промѣнили първичния си характеръ, но все пакъ още може да се чувствува ефекта отъ топлата хармония на дълбоки тонове, оживени отъ мека златна шрафировка. Дървото е изпоядено отъ червеи, но въпрѣки това иконата е сравнително добре запазена. Една отвесна пукнатина на лицето, както и нѣкои други дребни разрушения, не пречатъ ни най-малко на нейнитѣ художествени, па дори и антикварни достоинства.

II

Завършвайки съ описанието на нашитѣ икони, ние не можемъ да се не повърнемъ още веднажъ накратко върху тѣхъ, за да разгледаме сребърнитѣ имъ обкови, които покрай своитѣ достоинства като произведения на художествена декоративна индустрия ни предлагатъ и доста сигурни хронологични данни, за да се потвърдятъ добититѣ чрезъ анализа на стила и иконографията изводи около произхода на иконитѣ.

¹⁾ На снимката (табл. IV), за съжаление, тѣ не личатъ добре.

Старата обкова на Бачковската икона, носеща дата 1310 година, е запазена почти изцѣло (табл. III). Липсватъ само ивицитѣ по дветѣ страни на рамката. Въ по-късно време къмъ непокрититѣ части на иконата е била прибавена обкова, която принадлежи на другъ вариантъ „Умиление“ и която нѣма никакво особено значение за насъ.

Фонътъ е гладкъ сребренъ листъ, отъ който се издигатъ четири кржгли и две правоъгълни щитчета за надписитѣ: IC XC, MHP ΘY V ВЛАХЕРΝΗΩΤΗCΑ. По-голѣмата частъ отъ фона, отъ дветѣ страни на фигуритѣ, е заета отъ грузинския надписъ. Надъ последния и между надписнитѣ щитове цѣлото поле е запълнено съ гравирани разводни орнаменти, които включватъ въ закржглениата си византийски цвѣтчета въ характерна арабеска стилизация (обр. 29). Това сж сжщитѣ онѣзи сложни палметни или полупалметни образувания съ подгнати или „вписани“ контури, които сж твърде много разпространени въ Византия презъ X—XIV в., като полихромна декорация въ ръкописитѣ и мозаикитѣ (ср. напр. Кахрие-джами).

Обр. 29. — Детайлъ отъ Бачковската икона.

Подобни арабеско-византийски мотиви красятъ и вѣнцитѣ на иконата, но тукъ композицията и техниката сж съвсемъ други. Изпжкнали ажурни щитчета отдѣлятъ капризни разводни и палметни композиции въ релефъ, образуващи отдѣлни и завършени групи. На Христовия вѣнецъ тѣзи групи се помѣщаватъ между рамената на кръста, които сж маркирани съ бордюритѣ ивици и запълнени съ ажурни арабески мотиви въ сжщия стилъ.

Истинската арабеска съ стилизирани до неузнаваемостъ растителни елементи (кринъ, розета) и суха ленточна плетка въ разнообразни геометрически комбинации се явява въ изпжкналитѣ щитчета по рамката и вѣнеца на Богородица. Орнаменталнитѣ мотиви въ еднитѣ и другитѣ сж еднакви, но техниката е различна: по вѣнеца — ажуръ, по рамката — релефъ. Това не пречи, обаче, да признаемъ, че вѣнецътъ и обковата на рамката произхождатъ отъ едно и сжщо време и дори отъ една и

сжща работилница. Въ духа на щитчетата е изпълнена и декорацията на пластинките, които покриват рамката.

Отъ останалитѣ части на обковата заслужава да се споменатъ бордюрнитѣ ивици, които ограничаватъ орнаменталнитѣ композиции. Тѣзи ивици сж двуюко украсени: редъ отъ повтарящи се кржгчета и елипси и редъ отъ акантови палмети, изправени една до друга.

Въ техническо и орнаментално отношение обковата на Бачковската икона не стои изолирана. Бордюрниятъ мотивъ съ кржгчетата срѣщаме на Охридскитѣ икони Христосъ и Богородица „Душеспасители“,¹⁾ които се сближаватъ съ нашата икона и по орнаментацията на щитчетата, макаръ тукъ плетката да е по-сложна. Въ сжщия духъ сж орнаментирани и вѣнцитѣ на тѣзи Охридски икони, но въ тѣхъ растителниятъ елементъ отстъпва предъ ленточния. Друга една икона отъ Охридъ²⁾ ни предлага паралели за украсата на фона съ разводни мотиви и палмети, които се различаватъ, обаче, отъ Бачковскитѣ по техника и по сухото, линейно третиране. Все въ Охридъ намираме още по-близки паралели въ лицето на дветѣ икони отъ XI в., които представятъ Благовещение.³⁾ Допирнитѣ точки между последнитѣ две икони и Бачковската обкова не сж само въ общия духъ на декорацията, но и въ нейнитѣ детайли (палметенъ бордюръ, разводи по фона въ правилни и симетрично подредени кржгове,⁴⁾ които сж запълнени съ цѣли листовни палмети въ византийско-арабескенъ стилъ). Възъ основа на подобни наблюдения става съвсемъ ясно, че въ орнаментално отношение Бачковската обкова е изобщо твърде архаична. Бидейки на предѣла между две епохи, тя се доближава повече до византийскитѣ образци отъ XII—XIII в., но съдържа въ себе си и елементи отъ орнаментиката на следващата епоха (изпжкнали щитчета, мотивитѣ по рамката). Тѣзи елементи сж онази суха и метално

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. V и VI; Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, табл. XX и XXI.

²⁾ Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. VII.

³⁾ Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. XI—XII; Филовъ, Старобългарското изкуство, обр. 42 и 43. Като паралели могатъ да се приведатъ още много паметници на византийската торевтика, но ние ще се задоволимъ да посочимъ само на обковата на грузинската Хахулска икона (въ Гелатския м-ръ) отъ XII в., която по стилъ и техника стои твърде близо до дветѣ Охридски икони. Срв. Толстой и Кондаковъ, Русскія древности, VI, 87 сл. рис. 71—78.

⁴⁾ Бачковската икона не може да се сравнява въ това отношение съ тѣзи паметници. Нейнитѣ разводи по фона не сж правилни и симетрични. Тѣ наподобяватъ на разводитѣ въ Охридската икона съ образитѣ на царя и епископа (Кондаковъ, Македонія, табл. X), а сжщо така и на орнаментитѣ по нимба на Христосъ въ иконата на Теодоръ Синаденосъ отъ Месемврия, които сж грубо и неразбрано третирани като провинциално ехо на хубавъ византийски образецъ (срв. Филовъ, op. cit, табл. XXII).

студена стилизация на византийския разводъ и цвѣточенъ мотивъ, която ги е обърнала въ линейна геометрична система, предназначена да действува на окоето не чрезъ единичната форма, а чрезъ съвокупността отъ неуловимо тънки, хитро и капризно комбинирани линейни конфигурации, изпжкващи чрезъ блѣсъка на метала надъ единъ по-тъменъ фонъ. Въ този духъ сж декорирани повечето отъ Охридскитѣ икони (Христосъ и Богородица Душеспасители, Б-ца Одигитрия и пр.), такава декорация намираме и по обковата на Месемврийската икона „Умиление“.

Обковата на Месемврийската икона (табл. IV и V) сжщо така не е запазена изцѣло. Голѣма частъ отъ нея по-късно е поправена и допълвана, но новитѣ части могатъ да се отдѣлятъ много лесно отъ старитѣ, които въ сжщностъ сж и първоначалнитѣ.

На първо мѣсто къмъ последнитѣ трѣбва да се причисли сребърниятъ листъ, който покрива фона. Старъ е сжщо така вѣнецътъ на Б-ца съ частъ отъ най-дѣсното щитче, а отъ листоветѣ, които покриватъ облѣклата, носятъ всички следи на древностъ покривалото на главата (освенъ една малка частъ отъ темето), дрехата, която обвива рамото на Б-ца (безъ пластинката съ звездата, — срв. начелната звезда!) и дрехата на Христа приблизително до пояса. Остананалата частъ отъ листа, който покрива дрехитѣ, е поставена по-късно и е произведение на майстори, чиито разбирания за драпировка и пластична форма на гънката се отличаватъ твърде много отъ художественитѣ схващания на златоковачитѣ отъ XIV в. При новитѣ части на обковата за подложка на изпжкналоститѣ служи не вече твърда маса, както при старитѣ части на обковата, но коприненъ платъ. Въ по-ново време е прибавена сжщо ивицата по горната страна за рамката. Изрѣзки отъ подобна ивица замѣстватъ счупенитѣ четире щитчета по вѣнеца на Б-ца, а задъ гърба на Христа съ една такава изрѣзка е закърпенъ стариятъ фонъ. Произхождението на тѣзи ивици не е известно. Може да се предполага само, че тѣ сж взети отъ нѣкоя разрушена икона, защото ние ги намираме сжщо така като крѣпки на други две икони отъ Месемврия (иконата на Теодоръ Синаденосъ и иконата на Христосъ Пантократоръ). За последната най-нова частъ отъ обковата на „Умиление“ — вѣнеца на Христа, се спомена вече по-горе, че произхожда отъ 1778 година.

Оставяйки на страна новитѣ части, ние ще се спремъ върху по-старитѣ остатъци, въ които собствено се заключава и всичкиятъ интересъ около обковата на тази икона. При този случай не може да не се подчертаятъ на първо мѣсто художественитѣ достоинства, които ни

предлага обковата въ композиционно и техническо отношение. Орнаментътъ, елегантенъ и строгъ, е предназначенъ да действа въ своята съвокупность като една мрежа, която е изплетена отъ безбройно много живи форми. Чрезъ това нашата обкова открива първитъ си допирни точки съ декоративнитъ издѣлия на художествената индустрия презъ XIV вѣкъ изобщо, и съ сроднитъ неи паметници въ частностъ. Декорацията на старитъ обкови отъ Атонъ, Охридъ, Бачково и др. почива на сжщитъ принципи и затова тѣзи паметници образуватъ една опредѣлена стилова група.

Но допирнитъ точки на Месемврийската икона съ другитъ обкови отъ XIV в. не сж само принципни. Внимателниятъ разборъ на нейнитъ орнаментални мотиви ни открива много общи елементи отъ една страна съ Бачковската икона, а отъ друга съ една обкова на икона Христосъ Пантократоръ въ Ватопедския манастиръ отъ XIV—XV в.¹⁾ Гравиранитъ разводи съ византийски палмети по фона на Бачковската икона намираме въ Месемврия по чепеца (кърпата на главата подъ мафория) на Б-ца; бордюрнитъ ивици съ кржгчета по тѣхъ около щитчетата ни напомнятъ сжщо за Бачковската и близкитъ до нея Охридски обкови.²⁾ Останалитъ мотиви носятъ сжщо печата на декоративнитъ вкусове презъ XIV в. и не стоятъ изолирани само въ Месемврия. Мафориятъ надъ челото на Б-ца свършва съ галонъ, който е орнаментиранъ съ една твърде характерна плетка. Ние намираме тази плетка по паметницитъ на каролингското изкуство следъ VIII в.,³⁾ тя се срѣща и въ орнаментитъ на византийскитъ и бѣлгарскитъ ржкописи,⁴⁾ но нейниятъ произходъ е несъмнено въ арабския изтокъ. Въ случая ние ще посочимъ само на споменатата Ватопедска обкова, дето сжщата ленточна плетка, само малко по-жгловата, служи за рамка на плоскоститъ.

Въ клави на Христовия ржавъ (табл. V, 2) мотивътъ се модифицира отъ чисто линеенъ въ растителенъ. Тукъ той е разширенъ и усложненъ съ нови вълнообразни ленти, но основната композиция е запазена. Растителнитъ елементи се различаватъ ясно като запълнения на жглитъ и празнитъ полета. Съ това този мотивъ се явява като посрѣдникъ между лен-

¹⁾ Самата икона е отъ XVII в., срв. Н. П. Кондаковъ, Памятники на Аѳонѣ, 137, табл. XXXVI.

²⁾ Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. IX и X.

³⁾ Срв. напр. едно златно украшение въ Будапещенския музей у А. Riegl, Spätrömische Kunstindustrie, II, 35, Taf. XIII, 2.

⁴⁾ Срв. ржкописи въ Соф. Нар. библ. 17 (307), л. 6-а отъ XIII в.; 19 (199), 70-а отъ XIV вѣкъ и пр.

точната плетка и арабескната орнаментална система, която характеризира повечето обкови от XIV в.¹⁾ и която е застъпена най-широко и на Месемврийската икона по външа на Б-ца и общия фонъ на изображенията.

Увеличителното стъкло или внимателното виждане открива по външа (табл. V, 1) една съвършено изящна композиция от преплетени, спирално завити мотиви въ линейен стилъ, въ които на растителния елементъ, силно стилизиранъ и ограниченъ, е опредѣлена твърде скромна служба: той оживява само линията и унищожава празнитъ плоскости. Приблизително въ същото време, или малко по-късно, презъ XIV—XV в., намираме същата орнаментика по фона на Ватопедската обкова, трактована технически еднакво, но много по-сухо и дори геометрично, тъй като растителнитъ елементи сж изтласкани съвсемъ на заденъ планъ.

Фонътъ на Месемврийската обкова е орнаментиранъ въ същия духъ както и вънцътъ, но тукъ арабескната композиция е много по-сложна и почти неразчленима на съставнитъ ѝ части. Нейниятъ ефектъ се заключава само въ общото впечатление, което произвежда цѣлата плоскостъ. Въ техническо отношение тукъ е постигнато съвършенство за смѣтка на художествената страна и последната би страдала твърде много, ако уморителната монотонностъ не бѣше смекчена съ изрѣзитъ за архангелскитъ фигури и надписнитъ щитчета около фигуритъ: О АРХ МНХ, О АРХ ГАВРИЛ, (МНР) ΘΥ (ΓΟΡΓΩΕ)ΠΙΚΟΟΣ, ΙС ХС. Буквитъ сж уставно византийско писмо, което палеографически е почти идентично съ надписитъ на обковитъ въ Бачково и Охридъ.

Ние видѣхме, обаче, че не само въ това отношение може да се сближи Месемврийската обкова съ подобнитъ паметници от XIV в. Съ последнитъ тя се свързва чрезъ редъ формални, стилови и технически особености, които се дължатъ на еднакви художествени условия и на една ограничена епоха, която, благодарение на датирани паметници като Бачковската икона, може да се включи въ рамкитъ на XIV в., отъ когато собствено произхожда и живописъта на повечето отъ тѣзи икони.

III

Въпросътъ за историческото развитие на иконния типъ Умиление е свързанъ съ редъ още други въпроси, които засѣгатъ отблизо историята на балканската живопись презъ XIII и XIV в., когато тя се фор-

¹⁾ Мотивътъ по клави на Христа е аналогиченъ по характеръ и композиция съ мотива на една заставка въ Сръбския Мюнхенски псалтирь (л. 99^б) отъ XIV в. Срв. J. Strzygowski, Der serb. Psalter, XXVI, 57.

мира откъмъ стилъ и съдържание. Въ развитието на този интересенъ процесъ появата на Умиление се сочи отъ съвременнитъ руски познавачи на византийското изкуство като единъ важенъ указателъ за значителната роля, която е игралъ ранниятъ италиански ренесансъ въ формирането на късно-византийската и специално атоно-балканска и руска иконопись. Най-голѣмата заслуга въ това отношение се пада на Н. П. Кондакова, който, установявайки по единъ неуспоримъ начинъ връзките между известнитъ иконни типове на ренесанса и итало-гръцката иконописна школа, постави въ числото на тѣзи типове и Умиление, като доказа възъ основа на паметници, като забелѣжителната икона въ Московския Благовѣщенски съборъ, наречена Донска Богородица, западния произходъ на темата, макаръ композицията да е съществувала въ гръцко-източната иконография още презъ XI—XII в.¹⁾ Противно на Кондаковъ, голѣмиятъ руски колекционеръ и познавачъ на руската икона, Н. Лихачевъ, не допуска съществуването на композицията въ Византия. За него и такива важни паметници, какъвто е напр. Смирненскиятъ физиологъ, сж или несигурно датирани, или произхождатъ отъ по-късно време, когато въ Италия билъ вече образуванъ типътъ Умиление на почвата на французкото и италианско свободно индивидуално творчество.²⁾

По-нататъшнитъ изводи на Кондаковъ и Лихачевъ се съгласуватъ напълно: западниятъ типъ започналъ да се копира въ итало-гръцката иконописна школа и чрезъ нейно посрѣдство той получилъ въ Русия голѣма известностъ, докато въ Византия темата преминала въ последния периодъ на съществуването си безъ да може да се разпространи поради липса на време.³⁾ И двамата приематъ живи културно-художествени сношения на Русия съ Италия, отначало презъ Балкана, а по-късно презъ Галиция и Молдава, и докато за доказателство на прѣжитъ връзки презъ последнитъ страни тѣ сж въ състояние да приведатъ икони като Донската Б-ца и други интересни и характерни варианти на Умиление, въпросътъ за Балканския пътъ остава за тѣхъ само едно предположение. Лихачевъ дори начертава този пътъ съвсемъ опредѣлено, поставяйки диригъ му въ XIV в. презъ Цариградъ и то още преди южнославян-

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Иконография Богоматери (Связи), 50, 150, обр. 33. Вториятъ томъ отъ неговото капитално произведение Иконография Богоматери, Спб. 1915, не ми бѣше достъпенъ.

²⁾ Н. П. Лихачевъ, Изображенія Богоматери, 150, 168 сл.

³⁾ Ibid., 170.

ското изкуство да е било указало своето влияние върху композицията Умиление. Той, обаче, както и Кондаковъ, не ни посочватъ нито Цариградски, нито южнославянски варианти на тази тема отъ XIII—XIV в.¹⁾

Не ще съмнение, че изводитъ на двамата руски учени сж прави доколкото тѣ се отнасятъ до Умиление въ итало-гръцката школа. Досто-вѣрни сж и пѣтищата на западното влияние презъ Галиция и Молдава. Но въпросътъ за балканското участие въ историята на Умиление или, по-добре — за сждбата на византийската композиция, призната отъ Кондакова, остава откритъ, още повече, че днесъ ние притежаваме на Балкана икони съ образа на Б-ца Умиление, които предшествуватъ по време итало-гръцката иконописна школа.

Между това, върху въпроса за историческитѣ отношения на типа Умиление въ италианското изкуство презъ епохата на ранния ренесансъ западнитѣ учени хвърлятъ свѣтлина откъмъ противоположна страна. С. Weigelt, H. Thode, J. Strzygowski, Oskar Wulff и др. упорито настояватъ за източния произходъ на темата, преминала въ Италия чрезъ посредството на обикновената за XIII в. въ италианското изкуство *maniera greca*, на която отдаватъ много типове съ интимни отношения между майката и детето. Композицията била заета следователно отъ Византия, дето сжществували и цѣли образи на Богородица на тронъ (Смирненски физиологъ), докато въ италианското Duecento тя е позната само въ полу-фигурни образи.²⁾ Въ най-ново време скандинавскиятъ ученъ Oswald Sirén се произнася по-подробно и по-опредѣлено за темата по поводъ характеристиката на Bonaventura Berlinghieri, единъ отъ нейнитѣ най-ранни изпълнители (XIII в.). Като най-старъ паметникъ съ Богородица-Умиление той посочва издадената отъ Tikkanen³⁾ миниатюра въ единъ византийски псалтирь отъ XI в. (въ Christlich-archäologische Sammlung der Universität, Berlin) и смѣта, че мотивътъ, който има за целъ да изтъкне нежността на Богородица, ще да се е създалъ редомъ съ мотива „Млѣкопитателница“ (VII в.); като е билъ използванъ повече за икони за домашни олтари или лична употреба,⁴⁾ докато най-после преминалъ въ Италия, за да добие къмъ края на XIV в. обширно разпространение.⁵⁾

¹⁾ По-горе посочихме, че Лихачевъ е познавалъ Бачковската икона.

²⁾ Curt Weigelt, Duccio di Buoninsegna. Studien zur Geschichte der frühsienesischen Tafelmalerei, Leipzig, 1911, 140 ff.

³⁾ Tikkanen, Madonnabildens historia, 1916, S. 29

⁴⁾ За такива иконки, открити въ старитѣ Киевски църкви, споменава и Н. П. Кондаковъ, Иконографія (Связи), 151. Той смѣта, че тѣ възпроизвеждатъ стари иконни типове. Забелжително въ това отношение е и обстоятелството, че повечето руски икони, представящи Умиление, иматъ малки размѣри. Тази икона по своя характеръ е преди всичко молебна, домашна и отгукъ се обяснява нейното сърдечно настроение (Ibid., 179).

⁵⁾ Oswald Sirén, Toskanische Maler im XIII. Jahrhundert, Berlin, 1922, 90.

Съ това, обаче, между изводитъ на рускитъ и западнитъ учени не се явява абсолютно никакво противоречие. Тъ не само, че не се опровергаватъ единъ други, но се и взаимно допълватъ. Византийскиятъ произходъ на Умиление, отреченъ отъ Лихачевъ, но установенъ отъ Кондаковъ съ редица примери, се възприема отъ западнитъ учени, които констатираатъ мотива въ *maniera greca* и оттамъ го проследяватъ презъ Берлингьеровия диптихъ въ Флорентийската Академия на изкуствата до мадонитъ на Lorenzetti, Verrocchio, Botticelli, Bellini и пр. Кондаковъ и Лихачевъ започватъ отъ последнитъ и презъ Галиция и Молдава достигатъ до безименнитъ иконописци на обширна Русия. Въ този исторически пътъ едни и другитъ оставатъ една празнота около сждбата на първоначалната византийска тема.

Между това, обаче, много съображения ни даватъ основание да предположимъ, че този мотивъ, който е станалъ въ Италия толкова любимъ и търсенъ поради създадената тамъ почва за нови творчески емоции и художествени вкусове, не е могълъ въ своята родина да се изтощи и замре само съ нѣколко варианта, прѣснати изъ страницитъ на ръкописитъ или скулптирани на единични каменни плочи. Напротивъ, отъ епохата на Комненитъ насамъ въ Византия и прилежащитъ страни се създадоха нови условия за художествено творчество чрезъ едно културно-обществено движение, което върви до едно време почти успоредно съ италианското. А знайно е, че новитъ условия доведоха до нови сюжети и форми, който замѣниха монументалната, строго репрезентативна концепция на предшедствующата епоха съ единъ новъ духъ, въ който вѣе основниятъ тонъ на натуралистични насоки въ изкуството.

Ето защо паметници като иконитъ отъ Бачково и Месемврия се явяватъ за историята на иконния типъ Умиление и изобщо за историята на цѣлата византийско-балканска иконописъ като ценни приноси. Въ това отношение за тѣхъ предстои да се установи, какво мѣсто заематъ тѣ между византийската композиция и нежната мадона-майка на Lorenzetti и дали трѣбва да се гледа на тѣхъ като на продуктъ на независимо историческо развитие отъ старата византийска тема, или пъкъ това сж само етапи на западното влияние въ неговия пътъ къмъ северъ.

IV

Месемврийската икона, която ние до тукъ наричахме Умиление, не носи съответното гръцко име *Ἐλεούσα* или *Γλυκοφιλόσα*. Тя е означена върху златния фонъ съ червени букви като ΜΗΡ ΘΥ ΓΟΡΓΩΕΠΙΚΟΟΣ т. е.

съ епитетъ, който ѝ придава вотивенъ характеръ и който означава само едно нейно качество, но не и нѣкакъвъ особенъ иконенъ типъ. При все това иконата представя въ сжщностъ единъ рѣдъкъ и твърде характеренъ вариантъ на Умиление. Богородица е въ допоясно изображение (иконна полуфигура), напомняща твърде много по положение на тѣлото и ржцетѣ Одигитрия. Бюстътъ е въ три четвърти, дѣсната ржка е сложена предъ гърдитѣ въ знакъ на благоговение, а на лѣвата седи младенецътъ Христосъ.¹⁾ Близката прилика на нашето Умиление съ типа Одигитрия се хвърля въ очи още на пръвъ погледъ, особено като се има предвидъ, че по-къснитѣ варианти на Умиление, запазени въ Русия, предаватъ Б-ца и Христосъ повече въ обратно положение (Христосъ седи на дѣсната ржка). Тази поза ние намираме въ Италия още на диптиха на Berlinghieri,²⁾ но редомъ съ нея въ края на XIII в. една Сиенска икона отъ църквата S. Maria del Carmine (galeria Saracini) ни представя типа както у насъ, т. е. въ по-натуралистична композиция (обр. 31).³⁾

Приликата между Месемврийското Умиление и Одигитрия се изчерпва обаче съ общата поза на Богородица и детето. Най-сжщественото въ иконата, това което ѝ придава изразъ като молебень типъ и цена като художественъ паметникъ, е плодъ на една творческа емоция, която се различава основно отъ идеята, въплътена въ Одигитрия. Тукъ нѣмаме вече хиератичния типъ на Богородица-посрѣдница между Бога и смъртнитѣ или представителка на земната църква, която изслушва молитвитѣ на хората въ тържествена поза, съ ненарушимо спокойствие и небесно достоинство. Христосъ сжщо така не е малъкъ Богъ, който държи свитъкъ и раздава благословъ. Напротивъ, Б-ца и Христосъ сж представени въ интимно-сърдечни отношения, каквито могатъ да сжществуватъ между земна, реална майка и невинно дете. Въ своя избликъ на чиста детска радостъ Христосъ се е устремилъ къмъ майка си за милувка, допирайки бузата си до нейното лице. Но неговитѣ ржце не обгръщатъ шията, както въ повечето варианти на Умиление: дѣсната милва страната на Б-ца, лѣвата е протегната напредъ като че ли желае да обхване рамото. Положението на ржцетѣ изобщо е правдиво и натуралистично и засилва по единъ съвсемъ непринуденъ

¹⁾ Византийското изкуство не може да изрази въ Одигитрия правилно съкращение и предава носещото положение на лѣвата ржка само като слага до Христа прѣститѣ и китката, подаващи се изподъ дрехата. Така е и въ нашата икона.

²⁾ O. Sirén, op. cit., 90, Abb. 20.

³⁾ O. Wulff, Zwei Tafelbilder des Ducento im Kaiser-Friedrich-Museum, Preuss. Jahrb. XXXVII, 1916, 82.

начинъ дълбокото чувство, съ което е пропита композицията. Съ настроението и живия поривъ на Христа контрастира Б-ца чрезъ своето спокойствие и мечтателна замисленостъ. Отговаряйки на неговата ласка, тя е склонила само главата си къмъ лицето на детето, но погледътъ е насоченъ, по старъ иконописенъ маниеръ, извънъ картината.

Къмъ византийската иконописна традиция ни връщатъ и останалитъ детайли въ иконата: двата архангела въ жглитъ, нимбоветъ, а така сжщо и облѣклото. Последното е традиционно: Б-ца е въ тъмно-червенъ, почти светло-кафявъ мафорий, чиято форма, галони по бордюритъ и ресни по „ржкавитъ“ сж твърде добре познати на итало-гръцката иконописна школа, но се срѣщатъ и на Балкана още презъ XIII респ. XIV в. въ Боянската живопись, и Охридскитъ икони.¹⁾ Дрехата на Христа сжщо не представя никаква особеностъ, която да не е позната на епохата. Хитонътъ и химатиягъ сж златно шрафирани върху тъмно-червена основа. Тѣ покриватъ изцѣло тѣлото като оставятъ да се вижда отъ нозетъ *само частъ отъ стъпалото*, обуто въ сандалъ. Тази подробностъ трѣбва да се подчертае, защото тя не е твърде обикновена за вариантитъ на типа, а освенъ това тя се явява отъ значение при опредѣлянето произхода на сюжета.²⁾ Относително златната шрафировка на оделитъ ще отбелѣжимъ само, че тя е една особеностъ, свойствена на византийската иконопись и е широко застъпена на Охридскитъ икони.

Въ композиционно отношение фигуритъ на Б-ца и Христосъ съставятъ най-сжщественитъ елементъ въ картината. Тѣ владѣятъ таблото напълно, тѣй като го заематъ изцѣло. На второстепеннитъ елементи, каквито сж напр. архангелитъ, се отдава, по византийски маниеръ, подчинено мѣсто. Нѣщо повече, тѣзи архангели сж съвсемъ излишни, понеже тѣ сж изгубили предишното си композиционно назначение: молебниятъ образъ не е вече репрезентативенъ, както Одигитрия, за да му се придава тържественостъ чрезъ присѣтствието на ангелитъ. Тукъ монументалната тържественостъ е замѣнена съ интименъ натурализъмъ, въ който странични компоненти като архангелитъ сж не само ненужни, но и чужди на общото настроение. Въ сжщностъ на тѣзи ангели трѣбва да се гледа като на единъ остатъкъ, който се явява по традиция не

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. VI и VII.

²⁾ Христосъ съ заголеми до колѣне крака на иконата Донска Богородица служи на Кондакова като едно отъ доказателствата за западния произходъ на типа Умиление; срв Н. П. Кондаковъ, Иконографія (Связи), 50.

само въ репрезентативнитѣ типове въ Византия, но и на италианскитѣ иконни табла презъ XIII—XIV в. Тукъ ангелскитѣ фигури сж заети сжщо отъ византийското изкуство, дето тѣ сж типиченъ мотивъ, придружаващъ Богородичнитѣ образи още отъ палестинската имъ прародина следъ Ефеския съборъ,¹⁾ ту като монументални фигури на тѣлохранители,²⁾ ту като малки фигурки или полуфигурки въ горнитѣ жгли на иконата.³⁾

Вънъ отъ архангелскитѣ образи иконниятъ типъ Умиление представя едно завършено цѣло и като композиция, и като настроение. Ние посочихме вече на интимния натурализъмъ и на дълбочината на чувството, което завладява зрителя въпреки нѣкои условности на традиционната поза и жестове. Главната сила на експресията не е обаче въ старитѣ условности, а въ новитѣ стилови и формени средства, които изобилствуватъ на Месемврийската икона. Наведената глава на Б-ца, мечтателно-скръбниятъ видъ на лицето, дълбокиятъ замисленъ и пѣленъ съ кротость погледъ, едва уловимата усмивка, невинното поривисто движение на детето, неговата радостъ и ласка, изразени преди всичко съ положението на ржцетѣ и притиснатото до бузата на майката лице, — всичко това сж нови стилови елементи, които сж концентрирани въ единъ кръгъ, който се пада почти въ физическото срѣдище на картината. Но този кръгъ е сжщевременно и психическиятъ центъръ на иконата, безразлично какъ се гледа на нея: като художествено произведение или още повече като молебенъ обектъ. Въ този центъръ е съсрѣдоточена цѣлата художествена мощъ на иконата, въ него е изразенъ по най-осезателенъ начинъ и самиятъ индивидуалитетъ на неизвестния художникъ. Ето защо всичко извънъ този кръгъ се явява като второстепенно, безъ значение и безъ претенции да спре върху себе си окото на зрителя. Всички композиционни грѣшки и формални недостатѣци на рисунката се губятъ и отминаватъ незабелѣзано.

1) O. Wulff, *Altchristl. und byzantinische Kunst*, 195, 430.

2) Срв. напр. Кипърската мозайка *Παναγία Ἀγγελόκτιστος* у Я. Смирновъ, *Христiанскія мозаики Кипра, Визант. временникъ*, IV, табл. I.

3) Н. П. Кондаковъ, *Иконографiя (Связи)*, 153 сл. смѣта, че ангелитѣ въ Умиление сж преминали отъ Б-ца „Страстна“. Това мнение се опровергава отъ нашата икона, тѣй като нейниятъ типъ е съ единъ вѣкъ по-старъ отъ Б-ца „Страстна“, която се е появила на западна почва не по-рано отъ XV в. като подражание на Botticelli и др. италиански майстори (*Ibid.*, 146, 149). Освенъ това този мотивъ е присжщъ почти на всички византийски икони съ Одигитрия, срѣща се на стеатитовия релефъ въ Ватопеди (Памятники Аѳона, 147, рис. 57), на мраморната плоча съ Умиление отъ капелата Св. Зенонъ въ Венеция (*Иконографiя (Связи)* рис. 46) и особено въ късно-византийската иконопись. Срв. сжщо O. Wulff, *Zwei Tafelbilder des Ducento im Kaiser-Friedrich-Museum, Preuss. Jahrb.* XXXVII, 77, Anm. 29 и J. Strzygowski, *Cimabue und Rom*, 46 сл.

По отношение на расовитѣ елементи въ лицата, Б-ца и Христосъ сж по-консервативни и запазватъ установенитѣ презъ XIV в. въ балканската иконография типове. Сравнени съ иконитѣ отъ Охридъ, тѣ ни предлагатъ сжщитѣ лица: Б-ца е съ продълговато, задебѣло лице на възрастна матрона, изгубило нежния изразъ отъ IX—X в., но не и сурово и равнодушно, както презъ XI—XII в. или детско-невинно презъ XIII и XIV в. въ западното изкуство. Отъ него лѣха здраве и животъ, смекчени съ лека отсѣнка на мечтателностъ. Голѣмитѣ очи (съ тѣхния кроткъ погледъ, дългиятъ тънъкъ носъ и малката уста свидетелствуватъ за единъ още живъ източенъ идеалъ за женска красота. Въ общи черти това лице си остава византийско и като такова у него не трѣбва да се търсятъ индивидуални елементи. Христосъ, напротивъ, е по-обикновенъ типъ: крѣгла глава съ кѣса кестенява коса на кѣдрици, голѣми очи, малъкъ носъ и малка детска уста на широко, здраво лице, каквото впрочемъ срѣщаме твърде често на Охридскитѣ икони и по-късно въ паметницитѣ на итали-гръцката иконопись. Лицата сж бронзово-червеникави, съ леки кафяви отсѣнки,¹⁾ които сж слагани по стария трипланенъ маниеръ съвсемъ условно и заучено около контура на овала, при очитѣ, носа и по шията. Въ моделировката на лицата, както и въ рисунката на тѣхнитѣ черти се забелѣзва твърде ясно тенденция къмъ иконописно стилизиране. Чертитѣ сж рѣзки и линейни, а просвѣтляването на високитѣ части е предадено съ снопчета отъ успоредни бѣли (свѣтло-охрови) линийки, посоката на които следва анатомическата форма на мускула. Рѣцетѣ на Б-ца иматъ сжщо бронзово-червенъ тонъ съ свѣтло-кафяви сѣнки, но се отличаватъ съ по-плавна, по-спокойна рисунка и по-мека моделировка.

За характера на драпировката не може да се каже много нѣщо, тъй като тукъ боитѣ сж потъмнѣли и цѣлата дреха на Б-ца изглежда като едноцвѣтна, неразчленена маса. Дрехитѣ на Христа, напротивъ, сж по-ясни. Шрафировката, за която се спомена по-горе, не е нищо друго освенъ една мрежа отъ червени линии върху златна основа, целеща да предаде една реална драпировка на златотѣкана одежда.²⁾ Стилизирането на гънката отива твърде далече съ чупкитѣ, остритѣ жгли и сухата линия, но не достига безразборния схематизъмъ на следващата епоха.

¹⁾ За червеникаво-кафявото „вохрене“ въ балканската иконопись срав. у Н. П. Кондаковъ, Иконография (Связи), 62.

²⁾ За произхода на този маниеръ срав. у N. P. Kondakoff, Geschichte des byzantinischen Zellenschmelz, 96, 106, 280, 283.

Въ иконографския и стилистиченъ разборъ, който направихме до тукъ, ние подчертахме навсѣкжде всички особености на Месемврийската икона, които могатъ да послужатъ като връзки между нея и Охридскитѣ икони или изобщо съ гръцко-балканската иконопись презъ XIV в. Възъ основа на тѣзи особености, а сжщо така и възъ основа на паралелитѣ, които посочихме между обковата на нашата икона и обковитѣ отъ XIV вѣкъ въ Атонъ и Охридъ, се опредѣля вече твърде ясно какво хронологическо мѣсто се пада на Месемврийското Умиление. Единъ кратъкъ сравнителенъ екскурзъ ще уясни отъ друга страна какво положение заема това Умиление спрѣмо другитѣ варианти на типа въ гръцко-балканската и итало-критската иконописни школи. По такъвъ начинъ ще се потвърди сжщевременно и значението на нашата икона въ историята на този характеренъ типъ.

V

Названието „Умиление“, съ което досега наричавме условно Месемврийския образъ и което отговаря на гръцкото ἐλεούσα, трѣбва да се запази и по-нататъкъ, тѣй като въ иконата нѣма никакви елементи отъ варианта γλυκοφιλούσα.¹⁾ Последниятъ, създаденъ въ Италия презъ XV в., се явява въ гръцко-славянския изтокъ въ една сравнително късна епоха.²⁾ Умиление-ἐλεούσα, напротивъ, може да се проследи тукъ до XI—XII в.

Мотивътъ се явява най-напредъ въ миниатюрата, която копира може би нѣкой по-старъ неизвестенъ иконенъ образъ. За таково едно предположение ни подсѣщатъ иконнитѣ типове на Богородица съ детето, които илюстриратъ по твърде характеренъ начинъ една частъ отъ текста на Козма Индикоплувецъ (Indikopleustes), вмъкната въ Смирненския физиологъ. Тѣзи иконни типове вариратъ, но въ тѣхъ, като се изключи образътъ на седящата върху свѣтилника Б-ца, сж представени сърдечно-интимни отношения между майката и детето.³⁾ Отъ тѣзи образи насъ интересува само миниатюрата на стр. 165, която представя типично

¹⁾ 'Ελεούσα и Γλυκοφιλούσα сж два иконни варианта, които сж еднакви по композиция, но се различаватъ по настроение: въ ἐλεούσα Б-ца е мечтателно-скръбна, въ γλυκοφιλούσα (наречена на църковно-славянски Сладкое лобзание) Богородица е усмихната, а въ отношенията между майката и детето има повече игривостъ. За произхода на Γλυκοφιλούσα сравни у Н. П. Кондаковъ, Иконография, 168.

²⁾ Най-стариятъ известенъ паметникъ е една икона въ Атонъ отъ XVI вѣкъ. Сравни Н. П. Кондаковъ, *op. cit.*, 117.

³⁾ J. Strzygowski, *Der Bilderkreis des griechischen Physiologus*, Leipzig, 1899, S. 74, Taf. XXV—XXVIII.

Умиление (обр. 30) : Б-ца седи на тронъ и държи детето на лѣвата ржка въ положение на Одигитрия. Христосъ е съ заголени до колѣнетѣ нозе по туника (безъ химатий), лицето му опира до бузата на Богородица, а дветѣ му ржце сж отпуснати надолу като че ли държатъ надъ колѣното нѣкакъвъ предметъ или ржката на Б-ца. Образътъ е озаглавенъ: *ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν ἢ βλαστήσασα.*

Следващиятъ по време византийски паметникъ съ интимни отношения между майката и детето се намира вече на италианска почва, но

Обр. 30. — Миниатюра отъ Смирненския физиологъ.

е опрѣно до бузата на Б-ца, а дѣсната му ржка е протегната предъ гърдитѣ ѝ.

Въ връзка съ този паметникъ трѣбва да се поставятъ и споменатитѣ вече две икони отъ втората половина на XIII вѣкъ, понеже тѣ, макаръ и създадени на италианска почва, принадлежатъ на *maniera greca* и съдържатъ твърде много византийски елементи. Едната отъ тѣзи икони е била притежание на Сиенската църква S. Maria del Carmine (обр. 31). Въ композиционно отношение тя наподобява твърде много Месемврийския типъ : Б-ца е въ поза на Одигитрия, която държи детето на лѣвата си ржка. За Одигитрия напомня и самото положение на Христа, чиято ласка се изразява само съ допиране на лицето му до бузата на Б-ца. Въ дѣсната си ржка обаче той държи свитѣкъ, а лѣвата е протегната напредъ както въ Месемврийската икона. Неговото лице, одеждата,

по композиция той стои твърде далече отъ сж-щинския типъ Умиление. Единъ релефъ на мраморна плоча отъ XIII вѣкъ, намиращъ се въ капелата на св. Зенонъ въ Венеция,¹⁾ представя Богородица седяща на тронъ. Христосъ е изправенъ на дѣсната ѝ страна въ поза, която се срѣща въ най-разпространенитѣ варианти на „Умиление“ : лицето

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Иконографія, рис. 46.

клавътъ, шрафировката, покрититѣ нозе ни напомнятъ твърде много не само за византийско влияние, но и за византийски образци. Другата икона се намира въ Флорентийската академия di belle arti¹⁾ и се отдава отъ всички западни учени на Bonaventura Berlinghieri. Тя се сближава съ Сиенската по положението на Христовитѣ ръце и византийския характеръ на облѣклото. Иначе по композиция тя напомня Бачковската икона, макаръ тукъ Христосъ да седи на дѣсната страна съ протегнати напредъ нозе. Най-характерното въ тази икона е позата на Б-ца, която държи Христосъ съ дветѣ си ръце. Съ това композицията се е отдалечила доста много отъ прототипа, навлизайки вече въ кръга на по-къснитѣ италиански мадони, но еволюцията въ тази посока едва ли се дължи само на италианския възраждащъ се натурализъмъ. Паметниците на Изтока ни показватъ, че къмъ крайнитѣ предѣли на византийското изкуство Bonaventura Berlinghieri е ималъ вече съперници, които сж създали още презъ XIII вѣкъ подобенъ вариантъ и който отъ своя страна е послужилъ въ 1310 година за образецъ на Бачковското „Умиление“.

Обр. 31. — Икона отъ църквата S. Maria del Carmine въ Сиена.

Съ Бачковската икона ние се прехвърляме отново къмъ източнитѣ паметници, оставяйки настрана италианскитѣ мадони на Trecento и Quattrocento.

¹⁾ O. Wulff, Zwei Tafelbilder, Abb. 5, Sirén, op cit. 90, Abb 20.

VI

Детайлитъ въ изображението на Бачковската икона сж изгубени завинаги, но общата композиция е твърде ясна: допоясенъ образъ на вдълбано поле; Б-ца почти еп фасе, главата изправена, както въ разнитъ варианти на Одигитрия; Христосъ седи на лѣвата ржка, която го издига доста високо; дѣсницата на Б-ца подпира нозетъ му. Детето обхваща съ дѣсната ржка шията на майка си, лѣвата е протегната право предъ гърдитъ (табл. III).

Съпоставимъ ли Месемврийската икона съ Бачковското Умиление, ние ще откриемъ много малко общи черти: двата варианта стоятъ композиционно далечъ единъ отъ други. Тъ предаватъ несъмнено два различни прототипа, единиятъ отъ които — Бачковскиятъ — трѣбва да се търси възъ основа на грузинския надписъ направо въ Кавказъ, който е далъ, както ще видимъ, и други икони съ подобенъ образъ.

Почти въ сжщитъ отношения се намира Месемврийската икона и спрѣмо по-старитъ руски варианти. На първо мѣсто по време между тѣзи варианти стои чудотворната Владимирска икона отъ XIV в.,¹⁾ която сжщо представя допоясенъ образъ на Б-ца, но Христосъ седи на дѣсната ржка, докато лѣвата е сложена, както у насъ, предъ гърдитъ. Христосъ прегръща майка си съ едната ржка, другата е протегната напредъ. Най-старитъ руски паметници възпроизвеждатъ образъ, които е подобенъ на Владимирската икона;²⁾ последната е послужила като родоначалникъ на редъ други чудотворни и забелжителни икони, които образуватъ една огромна група, предаваща несъмнено единъ твърде старъ източень иконенъ типъ. Характерно е да се изтъкне тукъ, че единъ вариантъ отъ тази група се явява и въ лицето на древната грузинска икона Б-ца Умиление въ грузинския манастиръ Хопи (въ Мингрелия).³⁾ Въ това число влизатъ така нареченитъ „Теодоровски“ икони: въ Костромския Успенски съборъ отъ XIV-XV в. (явила се въ 1239), въ Хиландаръ отъ XVI в., въ Псковския Светогорски манастиръ, Толгската икона (преписъ отъ Сийския подлинникъ) въ Ярославъ и пр.⁴⁾ Друга една група късни руски икони предаватъ единъ вариантъ, който се различава доста много по композиция отъ Владимирския, но затова пъкъ той се сближава съ най-

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Иконографія, 172, рис. 119.

²⁾ Н. П. Кондаковъ, Иконографія, 151.

³⁾ Тази икона е издадена у И. Толстой и Н. П. Кондаковъ, Русскія древности, VI, Спб. 1891, 83, рис. 67, дето е разгледана по-подробно само обковата ѝ.

⁴⁾ Н. П. Кондаковъ, Иконографія, рис. 49—52.

старитѣ паметници на Балкана по положението на Христа и неговитѣ жестове. На Ярославската икона отъ 1588 г., въ друга една икона „Умиление“ отъ същото време въ Толгския манастиръ, на Яхремската икона отъ 1482 г.¹⁾ и др. подобни Б-ца придържа, както въ Бачково, съ две ръце Христа, който не прегръща вече майка си, а се докосва съ една ръка до лицето ѝ, обръщайки върху събе си нейното внимание. Тази черта Кондаковъ смѣта за италианска, преминала въ Русия чрезъ италогръцката школа като подражание на произведенията на Bernardo Daddi, Tomaso di Modena и Pietro Lorenzetti.²⁾

VII

Възъ основа даже на ограничения сравнителенъ материалъ, който приведохме до тукъ, могатъ да се установятъ за най-древния периодъ отъ съществуването на „Умиление“ петъ различни варианта :

1) Вариантъ въ Смирненския физиологъ и Сиенската икона отъ S. Maria del Carmine: Христосъ седи на лѣвата ръка, не прегръща майка си; Б-ца е въ поза на Одигитрия (обр. 30 и 31).

2) Вариантъ на Владимирската и Холската икони и всички други образи, на които тѣ сж родоначалници: и тукъ Б-ца е въ поза на Одигитрия (дѣсна), както въ първия вариантъ, но Христосъ прегръща майка си.

3) Вариантъ на иконитѣ въ Бачково и Флоренция, дето Б-ца държи детето съ две ръце (лѣво и дѣсно положение); по положението на Христовитѣ ръце обаче дветѣ икони се сближаватъ съ първия и втория вариантъ (табл. III).

4) Месемврийска икона, която къмъ позата на Б-ца въ Физиолога и Владимирската икона прибавя единъ новъ мотивъ чрезъ положението на Христовитѣ ръце (табл. IV).

5) Комбинация отъ Бачковския и Месемврийския варианти.

Не е известно, къде е образуванъ петиятъ вариантъ, но той е разпространенъ предимно въ Русия. Въ него се наблюдава влияние направо отъ Италия, но има и икони, както е напр. случаятъ съ Ярославското Умиление, които по типъ и маниеръ на писмото трѣбва да се считатъ като копия отъ гръцки оригинали. Съществуването на такива оригинали въ Русия не е известно, но затова пъкъ подобни типове се срѣщатъ

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Иконографія, рис. 102, 126, 57.

²⁾ Ibid., 67.

на Балкана още презъ XIV в. въ лицето на Месемврийската икона, която, както изтъкнахме вече, предшества рускитъ варианти.

Въ връзка съ това, а също така въз основа на всички онѣзи факти, които установяватъ по единъ несъмненъ начинъ наличието на византийски оригинали въ ръкописитъ, иконнитъ изображения на италианското Duecento и иконописнитъ паметници на Грузия, въпросътъ за Балканското посрѣдничество на западното влияние въ Русия трѣбва да се измѣни въ въпросъ за Балкански оригинални типове на Умиление презъ XIII и XIV в., които продължаватъ и усъвършенствуватъ византийската композиция успоредно и независимо отъ италианскитъ художествени движения на Trecento.

Една такава постановка на въпроса се подкрепя и отъ обстоятелството, че темата „Умиление“ по своята натуралистична украска не стои изолирана въ гръцко-славянското изкуство. Тя е продуктъ на нови художествени вкусове и разбирания, на които византийското изкуство дължи редица паметници, различаващи се отъ предшнитъ по маниеръ, изразъ и духъ. Стенописитъ, гесп. мозаикитъ, въ Бояна, Кахрие-джами, Земенъ, въ Македония и Сърбия не сж единични, нито пъкъ първитъ прояви на това балканско художествено движение. То започва да се чувствува по-осезателно при Комненитъ и Палеолозитъ, но неговитъ наченки се коренятъ още презъ XI — XII в. въ византийската миниатюра. Последната, бидейки по-малко официална и предназначена да служи повече на разказвателни, отколкото на декоративни цели, е била най-пригодниятъ родъ изкуство, въ което сж могли да намѣрятъ изразъ новитъ натуралистични концепции на времето. Въ византийската миниатюра ние намираме не само първоизточника на балканския стилъ презъ XIV в., но и много отъ елементитъ на италианското стилово формиране (Stilbildung), дотолкова, доколкото последнитъ стоятъ, разбира се, извънъ влиянието на французката готика.¹⁾ Единъ отъ тѣзи елементи — не тържествено репрезентативнитъ, а интимно-човѣшкитъ отношения между майката и детето — е една отъ най-сжщественитъ особености на италианската мадона отъ XIV в. насамъ. Ние обаче знаемъ вече, че родината на този мотивъ е въ византийското изкуство. Презъ XIII в. Италия нѣма свой собственъ типъ за Умиление. Чрезъ

¹⁾ O. Wulff, Zur Stilbildung der Trecentomalerei, Repertorium für Kunstwissenschaft, XXVII (1904). — Emil Jacobsen, Sienesische Meister des Trecento in der Gemäldegalerie zu Siena. Strassburg, 1907, S. 27. — O. Sirén, op. cit., 172.

maniera greca¹⁾ тя заема от Византия композиция, форма и детайли. Сиенското Умиление съществува в Изтока още през XI—XII в. (Физиолог), а Флорентийският диптих на Bonaventura Berlinghieri има своите близки по време паралели в Грузия. Най-после нека споменим, че нежните натуралистични отношения, сърдечното и житейски-правдивото в византийското изкуство не е запазено само при Б-ца. На fol. 46^v от Codex Vaticanus graecus 1162 от XI в.²⁾ се намира миниатюра, дето е представена Св. Анна, седяща с малката Мария на колъчетъ и, която притиска лицето си до бузата на майката. Композицията има много общи черти с „Умиление“. Приблизително на същото време принадлежи и един подобен мотив в най-старите стенописи на Бачковската костница. В сцената „Сретение Господне“ старецът Симеон е поел детето върху бѣла кърпа и го притиска към гърдите си. На Симеоновата нежност Христос отговаря с ласка, която ни е позната от „Умиление“: той притиска бузата си до наведеното към него лице на стареца и го гледа право в очите.³⁾

Появата на този мотив в монументалната фреска не може да се отнесе неотбелязана. Той ни показва, че традициите на византийското изкуство още през XI—XII в. не са могли да възпрат проявите на зараждащото се в миниатюрата художествено движение. И ако той намира място на църковните стени в една декоративна композиция, то толкова по-лесно е могъл да напусне той страниците на ръкописите, за да бъде въздигнат до молебен образ. Ние не знаем, къде точно е извършен този процес, но сигурно е, че композицията Б-ца „Умиление“ се явява в далечните източни провинции вече в готова форма още в началото на XIV в. (1310), преди индивидуалното италианско творчество да е създавало чрез Ambrogio Lorenzetti (1324—1345) оная композиция на Умиление,⁴⁾ която през XIV в. послужи за

¹⁾ Отлична характеристика на maniera greca у Curt Weigelt, Duccio di Buoninsegna, 23 сл.

²⁾ C. Stornajolo, Miniature delle Omilie di Giacomo monaco (Cod. vat. gr. 1162) e dell'evangelio greco Urbinate (Cod. vat. Urbin. gr. 2), Roma, 1910, Tab. XVIII.

³⁾ А. Грабаръ, Изв. на арх. институтъ, II, 28 сл., табл. III, 2. Същият мотив се явява пакъ в сцената Сретение на една фреска в пещерата Св. Павелъ на манастира Стилосъ (Латмосъ). Фреската произхожда от края на XI или началото на XII в. Мотивът на милването не е още напълно развит: Симеон допира лицето си до главата на Христа, но последният се е обърнал и устремил към Богородица, не вземайки никакво участие към ласката на стареца. Срв. O. Wulff, Die Malerei der Asketenhöhlen des Latmos в T. Wiegand's Milet. Bd. III, 211, Abb. 125 и Taf. IV, 2.

⁴⁾ H. Thode, Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien, Berlin, 1904, S. 510.

образецъ въ итало-гръцката иконописна школа. Въ началото на XIV в. (1314) ние намираме сжщия мотивъ и въ западнитъ краища на Балкана: въ Кралевата църква въ Студеница (Сърбия) между молебнитъ образи на стоящитъ светци, непосредствено до портрета на Стефанъ Милутинъ, е представена Св. Анна, стояща, съ малката Б-ца на дѣсната ржка. Главата на Анна е наведена леко къмъ лицето на Б-ца, което е подигнато нагоре, търсеще майчина милувка.¹⁾ Композицията е несъмнено молебна и напомня твърде много Владимирската икона. Този образъ и иконитъ Умиление отъ Бачково и Месемврия предшествуватъ италианскитъ образци като самостоенъ продуктъ на източнитъ художествени условия. Тъ сж продължение на композицията на Смирненския физиологъ, издигнати въ молебни образи подъ влиянието на сродни иконописни теми. И ако Бачковската икона чрезъ своята ранна дата ни дава основания да предполагаме за сжществуването на такъвъ иконенъ образъ въ гръцко-източното изкуство още къмъ края на XIII в. то Месемврийскитъ образъ, заедно съ варианти като „Умиление“ въ Физиолога, Сиена и Владимирската икона, ни сочи пътя, който води къмъ първоизточника на композицията.

Когато става дума за първообраза на „Умиление“ на византийска почва, не може да не се вземе подъ внимание иконния типъ Одигитрия. Миниатюрата въ Физиолога и иконата въ Сиена, едни отъ най-старитъ варианти, не сж нищо друго, освенъ една сантиментална Одигитрия. Месемврийската икона въ това отношение стои сжщо така близко до първообраза, чието влияние се чувствува не само въ позата и общата композиция, но и въ всички детайли. Стоящата полуфигура, облѣклото на Б-ца съ неговитъ галони и ресни по ржкавитъ, звезди по раменетъ и надъ челото, шрафиранитъ одежди на Христа, покриващи изцѣло нозетъ, пѣстриятъ клавъ на ржкава му, здравитъ византийски типове на лицата, малкитъ фигурки на архангелитъ въ жглитъ на иконата, — всичко това сж подробности, които принадлежатъ на балканската Одигитрия презъ XIII—XIV в.²⁾ и които, установявайки по единъ несъм-

¹⁾ Вл. Петковић, Манастир Студеница, Београд, 1924, 59, слика 71 и 72; срв. сжщо П. Покрышкинъ, Православная сербская архитектура, Спб. 1906, 53, табл. LVII и LIX. Интересна е и сцената Рождество Хр-во въ сжщата църква: Б-ца целува детето (Петковић, сл. 81, Покрышкинъ, 54, LIX). Този мотивъ е отъ голѣма важность, особено като се има предъ видъ неговата ранна поява (1314) въ Изтока. Въ Италия той се разработва за пръвъ пжтъ у Taddio Gaddi (1300—1366), следъ като Giotto е скжсалъ съ византийската традиция и е представилъ въ Рождество Хр-во Мария държаща детето; Срв. Heinrich Thode, Franz von Assisi, 464.

²⁾ Н. П. Кондаковъ, Паметници на Аѳонъ, табл. XV: мозаична икона въ Хилендаръ отъ XIII в.; Македония, табл. VI—IX: Охридски икони.

ненъ начинъ генетичното родство между двата иконни образа, изключватъ всѣкакво участие на западното индивидуално творчество въ образуването на балканския иконенъ типъ „Умиление“.

Установеното по такъвъ начинъ съществуване на иконата Умиление въ гръцко-славянския Изтокъ като продължение на старата византийска композиция въ миниатюритѣ, не само не измѣня съществуващитѣ досега мнения за историческото развитие на типа, но ги и допълня, като хвърля свѣтлина върху единъ периодъ отъ това развитие, който е билъ досега най-слабо проученъ, преди всичко и поради липса на съответни паметници. Даннитѣ, които предлагатъ сега иконитѣ отъ Бачково и Месемврия, се явяватъ да запълнятъ именно тази празнота и да покажатъ, че въ историческото развитие на композицията „Умиление“ трѣбва да се различаватъ преди всичко два съществени периода: 1) Образуване, развитие и сѣдба на композицията въ византийското изкуство и 2) Пренасяне и развитие на западна почва и повратно движение къмъ изтокъ.

Първиятъ периодъ обхваща въ своитѣ рамки всички фази на типа отъ неговото зараждане въ миниатюрата до издигането му въ иконенъ образъ, засвидетелствуванъ въ иконитѣ отъ Грузия (Бачково и Хопи)-Месемврия и Русия (Владимирска). Въ тази последна фаза той преминава въ Италия чрезъ *maniera greca*, а въ Русия — направо отъ Цариградъ или чрезъ посредството на южнославянското изкуство. Оттукъ започва вториятъ периодъ въ неговата история: на италианска почва мотивътъ добива, вследствие на извънредно благоприятни условия презъ XIV и XV в., изключителна разработка и голѣмо разпространение като любима художествена тема. Въ това си качество той се възприема отъ създаващата се по това време итало-гръцка иконописна школа, за да бѣде отнесенъ отново къмъ изтокъ заедно съ много други иконописни сюжети. На Балканския полуостровъ и особено въ Русия развитието на стария византийски типъ се изпреварва отъ новитѣ форми на итало-гръцката школа. Дветѣ композиции се сливатъ и продължаватъ съществуването си споредъ художествено-религиознитѣ условия на източно-православния свѣтъ като единъ иконенъ типъ, кристализиралъ при образцитѣ, които били създадени до XV в.

Дори и следъ падането на Византия Изтокъ запазва грижливо стария иконописенъ стилъ. Религиозната мисль продължава да живѣе съ мъртви традиции и затова произведенията на западната живопись презъ ренесанса оставатъ за източното православие чужди и мжно

приспособими за молебни образи. Само по-късно, въ младата Москва и възраждащото се гръцко изкуство, е било възможно едно ново иконописно движение, което отворило широкъ път на западнитѣ форми и дало новъ потикъ за художествено творчество. Съ това движение съвпада и последната фаза отъ историята на Умиление, но тази фаза може да се проследи само подъ свѣтлината на италианското изкуство.

Sur l'iconographie de la Vierge Eléousa. — 1. Deux icones de la Vierge Eléousa, l'une au monastère de Batchkovo dans le Rhodope, l'autre au Musée National de Sofi, viennent compléter la série d'icones balkaniques du XIVe s. avec l'apport d'un thème inconnu à l'ancienne iconographie des Balkans. Leur étude éclaire d'un jour nouveau le problème de la participation des pays balkaniques à la formation et au développement de cette composition dans l'iconographie byzantine.

L'icone de Batchkovo (pl. III), dont on ne distingue plus que les contours des figures, porte sur le revêtement l'inscription ΜΗΡ ΘΥ Υ ΒΛΑΧΕΡΝΗ-ΩΤΗΝΑ. Par sa composition elle ne peut être rapprochée que du thème de l'Eléousa.

L'autre icone (pl. IV et V) provient de l'église St Stéphan de Mesemvria, où elle a dû être transportée de quelque ancienne église ruinée de la même ville. Elle a été rafraichie au XVIIIe s. et placée sur l'iconostase. Elle est peinte sur les deux côtés: sur la face est représentée la Vierge portant sur les bras l'enfant Jésus qu'elle caresse, de l'autre côté — le Pantocrator. Le type bien connu à l'iconographie de l'Orient et les détails stylistiques permettent de supposer que l'image du Pantocrator est antérieure à celle de la Vierge et qu'elle remonte au début du XIVe s. La restauration a touché les deux côtés, mais elle n'a porté que sur le cadre et le fond; les figures centrales, surtout celle de la Vierge, sont demeurées intactes.

2. En dehors de la valeur comme produits de l'art décoratif industriel les revêtements métalliques des deux icones nous fournissent aussi des données chronologiques certaines. Le revêtement primitif de l'icone de Batchkovo, daté de 1310, est conservé presque en entier. D'après l'inscription géorgienne qui couvre une grande partie du fond, l'icone a été offerte au monastère par deux frères géorgiens, Ignace et Athanase. Le revêtement entier, au point de vue technique et ornemental, ainsi que dans les détails, trouve des analogies dans les revêtements des icones géorgiennes (Kakhouli) et balkaniques (Okhrida) des XI—XIVe s. s.

Au revêtement primitif de l'icone de Mesemvria appartiennent le fond, le nimbe de la Vierge avec une partie du cabochon sur le côté droit (les autres cabochons sont plus récents), la partie du maphorium qui couvre la tête et l'épaule, le vêtement de l'Enfant jusqu'à la ceinture. L'ornementation

jusque dans les détails est semblable à celle des revêtements métalliques à Batchkovo, à Okhrida et à Vatopédi (XIVe s.). Le revêtement porte les légendes: О АРХ МНХ, О АРХ ГАВРИЛА, (МНР) ОУ (ΓΟΡΓΩΕ)ΠΙΚΟΟΣ, ΙС ХС, au point de vue paléographique identiques aux légendes de Batchovo et d'Okhrida.

3. La question relative à l'origine et aux transformations du thème de l'Eléousa est liée à une suite d'autres points touchant de près l'histoire de la peinture dans les Balkans pendant sa période de formation, au XIIIe et XIVe s. Pour les connaisseurs russes de l'art byzantin, l'apparition du thème de l'Eléousa est un indice important du rôle qu'a joué la „Proto-Renaissance“ italienne dans la formation de la peinture byzantine de la dernière période et surtout dans la formation de la peinture athono-balkanique et russe. N. Kondakoff a montré l'origine byzantine du thème, et les savants occidentaux, acceptant cette opinion, le retrouvent dans la maniera greca (diptyque de B. Berlinghieri à Florence) et de là le suivent jusqu'aux madones de Lorenzetti, Verocchio, Botticelli, Bellini. Kondakoff et Likhatchoff commencent par ces derniers monuments et, passant par la Galicie et la Moldavie, arrivent jusqu'aux peintres anonymes de la Russie. Tous laissent cependant une lacune dans le sort du thème byzantin primitif. Les icônes de Batchkovo et de Mesemvria viennent combler cette lacune en nous faisant voir que l'ancien type n'a pas disparu de l'art oriental. A partir des Comnènes la conception monumentale et sévèrement représentative de l'époque précédente est remplacée par l'esprit naturaliste. Il reste à assigner aux deux images leur place entre la composition byzantine et la Madone — tendre mère de Lorenzetti et à décider si elles doivent être considérées comme une des phases du développement indépendant de l'ancien thème byzantin ou bien comme une des étapes de l'influence occidentale dans son chemin vers les pays du nord.

4. La légende ΓΟΡΓΩΕΠΙΚΟΟΣ de l'icône de Mesemvria donne à cette dernière un caractère votif. Le thème rappelle celui de l'Hodigitria, mais la ressemblance s'arrête à la pose générale de la Vierge et de l'Enfant. L'essentiel dans le tableau, ce qui lui donne sa force expressive et intime d'image incitant à la prière, est le fruit d'une émotion artistique différente de celle qui a présidé à la création de l'Hodigitria. La Vierge n'est plus le type hiératique et représentatif, mais une mère réelle tenant dans les bras un enfant caressant et enjoué. Les détails (archanges, nimbes, vêtements) appartiennent à la tradition iconographique byzantine et renferment plus d'un élément de convention, mais la force expressive du tableau ne tient pas à eux, mais aux nouveaux moyens stylistiques qui abondent dans l'icône de Mesemvria. Quant aux traits propres à la race, les visages de la Vierge et de Jésus gardent les particularités du type établis au XIVe s. dans l'iconographie balkanique; il sont les mêmes que ceux des images d'Okhrida: sur le fond bronzé les ombres brunes sont posées à l'ancienne manière des trois plans.

5, 6, 7. L'étude comparée des matériaux permet de fixer l'exi-

stence des cinq variantes suivantes du type Eléousa: a) Physiologue de Smyrne et icône de Sienne: Jésus est assis sur le bras gauche de sa mère, mais ne l'enbrasse pas; la pose de la Mère est celle de l'Hodigitria (fig. 30 et 31).

b) Icône „Vladimirskaya“ et icône de Khopi: la pose de la Vierge est celle de l'Hodigitria avec l'Enfant sur le bras droit, ce dernier embrasse sa mère.

c) Icône de Batchkovo et diptyque de Florence: la Vierge tient l'Enfant sur les deux bras (position de droite et de gauche); d'après la position des bras de Jésus ces images se rapprochent des deux premières variantes (pl. III).

d) A Mesemvria la position des mains de l'Enfant ajoute un motif nouveau à la pose de la Vierge, telle qu'elle est dans le Physiologue et la Vladimirskaya (pl. IV).

e) Combinaison des deux variantes, celle de Batchkovo et celle de Mesemvria, répandue surtout en Russie à partir du XVe s.

Ces faits nous semblent établir d'une manière certaine l'existence d'originaux byzantins des miniatures, des tableaux du Ducento italien et des icônes de la Géorgie. Les pays balkaniques ne seraient plus, dans ce cas, rien qu'une terre de passage pour les influences occidentales dans leur chemin vers la Russie. Tout au contraire, on pourrait parler de types originaux élaborés dans la Balkans au XIII-XIVe s., qui continuent et perfectionnent la composition byzantine parallèlement au Trecento italien et indépendamment de lui. La composition Eléousa est le résultat du nouveau mouvement artistique en Orient qui a trouvé son expression première dans la miniature byzantine de l'époque. C'est de cette miniature que dérive le style balkanique du XIVe s. Elle renferme plus d'un éléments de ceux qui ont contribué à la formation du style italien. Un de ces éléments, non plus les sentiments solennels et représentatifs qui caractérisent l'art ancien, mais les sentiments intimes qui unissent la mère et l'enfant, sont une des caractéristiques de la Madone italienne depuis le XIVe s., mais ce motif a pour patrie l'art byzantin du XI-XIIe s. dans lequel il n'est pas isolé, ni réservé spécialement à la représentation de la Vierge. Dans le Cod. Vat. 1162 du XI-XIIe s. une miniature (fol. 46) nous fait voir sainte Anne caressant Marie enfant; dans une fresque du XI-XIIe s. au monastère de Batchkovo (Présentation au Temple) le vieillard Siméon recevant l'Enfant dans ses bras, appuie son visage contre la joue de Jésus en un geste d'attendrissement infini. L'apparition de ce motif dans la peinture monumentale nous fait voir que les vieilles traditions de l'art byzantin n'ont pas pu arrêter le mouvement nouveau dans la miniature du XI-XIIe s. et que le thème a quitté facilement les pages des manuscrits pour devenir un type d'icône. Nous ne savons pas dans quel pays s'est effectuée cette transformation, mais il est certain que l'Eléousa existe déjà comme type complet en 1310 dans la Géorgie, avant que l'art individuel de l'Italie ait créé par la main d'Ambroise Lorenzetti cette composition de l'Eléousa qui servit de modèle à l'école iconographique italo-grecque. Les tableaux de Batchkovo et de Mesemvria, produits de l'art oriental, sont antérieurs à ces modèles; ils forment comme un prolongement

gement de la composition byzantine, un prolongement fortement influencé par l'ancien type Hodigitria.

8. L'histoire de la composition Eléousa se divise en deux périodes: période de formation et de développement sur le sol byzantin et période de translation en Occident, développement ultérieur et enfin mouvement de retour vers l'Orient. La première période comprend les phases depuis l'apparition du type dans la miniature à son passage dans la peinture monumentale et sa transformation en type d'icone (les images de la Géorgie, Batchkovo et Khopi, de Mesemvria et de Russie). Dans cette phase de son développement, le type est transporté en Italie avec la maniera greca et en Russie en passant par Constantinople ou par l'intermédiaire de l'art des Slaves du sud. Alors commence la seconde période, période d'expansion en Italie où le type est soumis à un travail fécond pour être transporté encore une fois en Orient par l'école italo-grecque avec une foule d'autres sujets iconographiques. Sur la péninsule balkanique et en Russie la nouvelle composition qui vient d'Italie et l'ancienne byzantine se pénètrent et continuent leur existence comme un type d'icone figé dans les modèles créés avant le XVe s.

Kr. Miatev.

Chinesisch-hunnische Kunstformen

von Zoltán v. Takács

I. Die Hunnen im Osten

Die Hunnenforschung ist aus der Chinaforschung hervorgegangen. Die ältesten und verlässlichsten Nachrichten über die Hunnen wurden von chinesischen Geschichtsschreibern, von den Verfassern des „Shi-ki“, des „Ts'ien Han-shu“, des „Ch'un-ts'iu“, des „Tso-ch'uan“ usw. aufgezeichnet. Auch die Denkmäler der hunnischen Sprache sind, bis auf wenige Ausnahmen, chinesischen Quellen zu verdanken. Auch gilt es nunmehr für eine unanfechtbare These, dass die Chinesen anfangs ein Nomadenleben führten.¹⁾ Ihr Volkstum musste damals im Grunde dem der benachbarten Steppenvölker ähnlich gewesen sein. Hunnen und Chinesen scheinen also in ihrer grauesten Vorzeit ein fast gemeinsames Leben geführt zu haben. Jahrtausendlang sind die Hunnen Nachbarn der Chinesen gewesen. Chinesische Vorbilder waren auch für ihr Staatswesen massgebend. Sie trieben mit den Chinesen lebhaften Handel, infolgedessen verdankten sie ihnen kostbare Kulturgüter.

Die Wissenschaft des Westens war über diese Tatsachen seit dem Erscheinen des grossen Werkes von De Guignes einigermassen unterrichtet.²⁾ Studien von Friedrich Hirth, Edward Harper Parker, Otto Franke, P. Albert Tschepe, Eduard Chavannes, Sir Aurél Stein u. a. haben die Kenntnis der hunnisch-chinesischen Beziehungen wesentlich gefördert. Bedeutend klarer sind aber unsere Begriffe über den Charakter dieser Beziehungen im Altertum geworden, seitdem alle hierauf bezüglichen chinesischen Aufzeichnungen von De Groot übersetzt wurden. Es sind in seinem Werke „Die Hunnen der vorchristlichen Zeit“ (Berlin u. Leipzig 1921) unter anderen die folgenden, von kulturhistorischem Standpunkte hochwichtige Mitteilungen zu lesen: „Bereits vor T'ang und Jü gab es Džong der Berge, Hien-un und Hun-ok, die unter den Man des Nordens wohnten und mit den Herden hin und her wanderten“ (S. 2 nach

¹⁾ Okakura, Kakuzo, *The Ideals of the East*, London, 1903 S. 25—26; Erkes, *Ed. China*, Perthes' *Kleine Völker- und Länderkunde*, 1919, S. 65.

²⁾ De Guignes, *Histoire générale des Huns*, 1756.

Se-ma Ching). . . . „Jede dieser Völkerschaften (d. h. der Džong von Lim-hu und Lou-huan und der Berg-Džong der Tung-hu) wohnt auf sich selbst angewiesen und zerstreut in den Flusstälern unter eigenen Häuptlingen. Vielfach leben sie zusammen in Gruppen von hundert und mehr Džong, aber niemand hat jemals diese Gruppen zu einer Einheit verbinden können“ (S. 23). . . . „Der Stammmname des Tan-hu ist Luan-te. Das Reich nannte ihn Ting-li ko-to Tan-hu. Die Hung-no nennen den Himmel Ting-li und Sohn ko-to“. . . (S. 53—54, nach den Ts'ien Han-shu). . . Der Stammmname des Tan-hu lautet Hi-lien-te“ (S. 57, nach Hou Han-shu). . . „Im ersten Mond jedes Jahres findet eine kleine Versammlung der Grossen statt auf dem Opferplatz des Hofes der Tan-hu und im fünften Mond eine grosse Versammlung am Liong- (Lung, Long) Wall. Man bringt dann seinen Ahnen, dem Himmel und der Erde, den Geistern und Göttern Opfer dar“ (S. 59). „Morgens verlässt der Tan-hu das Kriegslager, um sich vor dem Tagesanbruch ehrerbietig zu verbeugen. Bei der Geburt des Neumondes (im Westen) verbeugt er sich gegen den Mond. Wenn er sich niedersetzt, so ist zu seiner linken Hand die vornehmere Seite und sein Angesicht gegen Norden gewendet“ (S. 60). . . . „Han und Hung-no sind Nachbarreiche, die Gegensätze bieten. Hung-no liegt im Norden, wo der tötende Einfluss der Kälte schon früh niedersteigt; deshalb befehle ich (Kaiser Hiao-wen) meinen Behörden, dem Tan-hu Reis und Malz, Brokat, gesponnene und ungesponnene Seide und noch andere Dinge zu liefern, alljährlich in bestimmten Mengen“ (S. 87, nach dem Shi-ki). . . . „Nachdem mehr als ein Jahr verflossen war (156 v. Chr.), starb Kaiser Hiao-wen, und Kaiser Hiao King trat die Regierung an. . . Er eröffnete Verkehr und Handel, schickte Hung-no Geschenke, sandte ihm eine Prinzessin und hielt am alten Vertrag fest“ (S. 91, nach dem Shi-ki). . . . „Der jetzt regierende Kaiser (Wu) hatte nach seiner Thronbesteigung (141 v. Chr.) für Verträge, welche friedliche Verhältnisse schaffen sollten, ein offenes Auge. Dem Handelsverkehr an den Sperrtoren trat er mit vollem Wohlwollen entgegen, und er verteilte Geschenke mit freigebiger Hand; somit verbrüderten sich alle Hung-no, vom Tan-hu bis zum Untertan, mit Han und zogen ab und zu nach der langen Mauer“ (S. 96, nach dem Shi-ki). . . . „Von nun an brach Hung-no jede friedliche Beziehung ab. Es erstürmte die Grenzbefestigungen an den Strassen und machte da immerfort Streifzüge, unzählige Male. Jedoch der Handelsverkehr an den Sperrtoren wurde in Hung-no sehr begehrt und geschätzt, denn die kostbaren Waren von Han hatte man zu gern; und auch Han legte dem Handel an den Sperrtoren einen zu grossen Wert bei, als dass es durch Unterbindung

davon Hung-no hätte treffen wollen“ (S. 97, aus dem Shi-ki) „Im darauf folgenden Jahre (89 v. Chr.) schickte der Tan-hu einen Gesandten, der Han einen Brief folgenden Inhalts überbrachte: Im Süden liegt das grosse Han, im Norden das mächtige Hu. Dieses Hu, das des stolzen Sohnes des Himmels ist und sich kein kleinliches Zeremoniell geschaffen hat, um sich selbst damit zu quälen, verlangt jetzt zusammen mit Han das grosse Sperrtor aufzuschliessen und eine Tochter von Han zur Gemahlin zu nehmen. Liefert Han ihm alljährlich 1000 Stein süssen Weins und 500 Scheffel Hirse und Reis, samt 1000 Stück Seide gemischter Art und dazu noch alles übrige, das ihm im alten Vertrag zugesprochen wurde, dann werden in den Grenzlanden keine Streifzüge mehr stattfinden“ (S. 185, nach Ts'ien Han-shu).

Solche Angaben sprechen klar. Sie sprechen davon, dass das ganze Kulturleben des Hunnenreiches in erster Linie chinesisch beeinflusst war; sie befestigen mich aber auch in der Auffassung, die für mich bereits vor zwölf Jahren, als ich nach den Denkmälern der Hunnen zu forschen begann, massgebend war, dass wir nämlich auf Grund von Übereinstimmungen, die der Formenschatz der chinesischen Kunst des Altertums bietet, gewisse Denkmäler der Völkerwanderung den Hunnen zuschreiben dürfen. Ich meine natürlich einstweilen nur solche Denkmäler, die auf dem Gebiete gefunden wurden, das einst hunnisch war, und die mit aller Bestimmtheit in die Hunnenzeit zu setzen sind. Dabei ziehe ich nur solche Übereinstimmungen in Betracht, bei denen auch der Sinn der Formbildung eine und dieselbe Gesetzmässigkeit darlegt.

Man ist wohl berechtigt anzunehmen, dass das Hunnenreich, dessen Glanz noch heute blendet, nicht nur auf die rohe Kraft der Waffen gegründet war, sondern auch eine kulturelle Macht verkörperte. Primitive Barbarenhorden können die Hunnen nicht gewesen sein. Als Gründern eines mächtigen Staatswesens ist ihnen wohl auch eine gewisse Pracht und Kunstentfaltung bereits in ihrer Urheimat zur inneren Notwendigkeit geworden. Es wird in dem Ts'ien Han-shu erzählt, dass der chinesische General Ho K'i-ping von den Hunnen „ein goldenes Bild erbeutete, das der König von Hiu-t'o beim Darbringen der Opfer an den Himmel gebrauchte“. ¹⁾ Ein späterer Hunnenfürst wird in der „Wei shu“ als besonderer Kunstliebhaber geschildert. ²⁾

Über die Tatsache, dass die Identität der Wolgahunnen und der einst in Chinas Nachbarschaft lebenden Hung-nu (nach De Groot's Aussprache

¹⁾ De Groot, S. 131.

²⁾ Hirth, Chinesische Ansichten über Bronzetrommeln, 1904, S. 23–24.

„Hung-no“) nicht den mindesten Zweifel zulässt, sollen hier keine weiteren Worte verloren werden. Die Wissenschaft muss diese Frage für erledigt halten, und zwar vor allem auf Grund der Beweise, die Friedrich Hirth in seinen hierauf bezüglichen Studien („Über Wolgahunnen und Hiungnu“,¹⁾ „Hunnenforschungen“²⁾ usw.) erbracht hat. Es kann mit ruhigem Gewissen behauptet werden, dass die gefürchteten Nachbarn des alten China die Ahnen von Attilas Hunnen gewesen sind. Diese Feststellung beruht auf unverkennbaren historischen Tatsachen, bildet also zur Ableitung reeller Schlussfolgerungen eine sichere Grundlage.

Es stellt sich aus den Aufzeichnungen der chinesischen Schriftsteller heraus, dass die Hunnen für die Nachkommen von Barbaren gehalten wurden, die unter verschiedenen Namen bekannt waren. Hirth, Franke und andere Forscher lesen die chinesischen Namen dieser Völker Shan-yung, Hien-yün, Hun-yok, Hiun-yok, Hun-yu. De Groot transskribiert die verschiedenen Namen in Hun-ok, Lžong, Mao-Džong, Su-go, Gi-ku, Bik usw.

Auch einige Geographen des hellenistischen Altertums und des frühen Mittelalters, wie Strabo, Plinius, Ptolemaios, Dionysios Periegetes und Jordanes, hatten einige Vorstellungen von den asiatischen Sitzen der Hunnen. Die Bergkette Ἀννιβὰς ὄρη, die nach Ptolemaios sich über Serike erhebt, ist mit gutem Recht mit der östlichen Hälfte des T'ien-shan zu identifizieren. Diese historisch-geographische Frage wurde bisher am treffendsten durch Tomaschek beantwortet, der in Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie über das Volk Anniboi folgendes Angibt: Anniboi, nach Ptol. VI 16, 4 ein Volk im Norden von Serike, das den nach Sera ziehenden Kaufleuten zur Linken blieb; der östliche Teil des Tien-shan oberhalb Quarašar und Turfan hiess nach diesem Volke τὰ Ἀννιβὰς ὄρη (ebenda § 2; Anniva: Amm. Marc. XXIII, 6). Gemeint ist irgendein Tribus der Hunnen oder Türken, welche ob ihres nach persischen Begriffen unschönen (Mongoloiden) Äusseren a-naiba, annév, d. i. unschön, missgestaltet benannt wurde“.

Tomascheks Theorie wurde durch Beobachtungen an Ort und Stelle, besonders durch die der Asienforscher A. von Lecoq und Sir Aurél Stein glänzend gerechtfertigt. Stein erforschte auch die chinesischen Befestigungen, die zur Verteidigung der Handelswege westwärts bis nach Kutscha ausgebaut wurden.³⁾ Er, der die Hunnenfrage mit besonderem Interesse behandelt, hebt auch in dem Bericht über seine dritte grosse Asienreise her-

¹⁾ Keleti Szemle (Rev. or.) II, 1901, S. 81—90.

²⁾ Münch. Sitz-Ber., phil.-hist. Kl. 1900, II S. 245—278.

³⁾ Stein, Indiából Kinába. Budapest, 1923, S. 101.

vor, dass die Angriffe der Hunnen gegen die chinesischen Seidenkaravanen aus der Richtung Karaschar und Korla zu erwarten waren.¹⁾ Nicht zu vergessen ist bei diesem Punkte, dass seiner Zeit De Guignes die „Annibi“ gleichfalls für Hunnen hielt (I S. 44). Seine Ansichten wurden durch die methodische Wissenschaft grösstenteils bestätigt. Hirths grösstes Verdienst ist, die Richtigkeit der von De Guignes intuitiv gewonnenen Grundgedanken über die Identität der Hunnen mit den Hiung-nu und über ihr türkisches Volkstum durch einen einwandfreien wissenschaftlichen Apparat nachgewiesen zu haben.

Das Gebirge T'ien-shan als Sitz der Hunnen, als „Montes Chrinorum“ wurde im Abendlande wohl aus Erzählungen der Kaufleute bekannt, die mit chinesischer Seide handelten. Dieser Handel wurde im ersten vorchristlichen Jahrhundert, nach der Errichtung der chinesischen Schutzmauer am Südabhang des T'ien-shan, besonders lebhaft. In dieser Zeit erreichten also die ersten verlässlichen Nachrichten vom fernen Osten und Mittelasien den Westen. Mehrere Zeichen weisen aber darauf hin, dass alttürkische Stämme ihren Sitz im Himmelgebirge und in der nördlich davon liegenden Džungarei bereits im grauesten Altertum innehatten. Auch die uralte Tradition des Türkentums kommt uns bei der Beantwortung dieser Frage zu Hilfe. Abulghasi bezeichnet die Gegend des am T'ien-shan liegenden Issyk-kul als die Wiege des Türkentums (im ersten Kapitel seines Geschichtsbuches „Schedsschere-i Turki“). Wir werden aber durch die Erkenntnis, dass die Hunnen der Urzeit am Tien-shan wohnten, auch der Heimat der avestischen „Hunu“²⁾ näher gerückt und somit zu der Annahme, dass letztere mit den Hunnen identisch waren, fast gezwungen. Eine türkische Zone wird sich wohl vom Oxus über die mehr oder minder zusammenhängenden Steppen Innerasiens bis nach Nordchina früh herausgebildet haben.

Die Wirkung der Eroberungen der wandernden Völkermassen Innerasiens erwies sich aber gross nicht nur in der Ausdehnung, sondern auch in der Vereinigung und Verschmelzung der verschiedensten Rassen und Auffassungen. Die grossen asiatischen Völker bilden auch heute nicht ethnische, sondern kulturelle Einheiten, und die Geschichtsschreibung des Altertums beweist, dass es von jeher nicht anders gewesen. Auch die kriegerischen Nomadenvölker Innerasiens liessen sich, einerseits gegen Iran, andererseits gegen China, bereits im legendären Altertum als solche mächtige Einheiten erkennen, die als die einstigen Beherrscher „Turans“ aus den

¹⁾ Stein, Ruins of Desert Cathay, 1912, II S. 426; Indlából Kínába, 1923, S. 100.

²⁾ Geiger, W. Ostiranische Kultur im Altertum, S. 198, 199.

geographisch zusammenhängenden Teilen Innerasiens unseres Wissens als erste eine politische, bzw. kulturelle Einheit geschaffen haben.

Die Hunnen beherrschten im Altertum, wie A. von Lecoq in der kurzen, aber inhaltsreichen und übersichtlichen Einleitung zu seinem Werke „Die buddhistische Spätantike in Mittelasien“¹⁾ hervorhebt, öfters die kleinen Staaten Ostturkistans. Die Einwohnerschaft des Tieflandes aber, das wir Chinesisch- oder Ostturkistan nennen, und die der umgrenzenden Gebirge bestand im ausgehenden Altertum und am Beginn des Mittelalters aus den ostiranischen Völkern der Soghdier, der nächsten Verwandten der Alanen und der Saken, die dort bis zum 8. Jahrhundert nachweisbar sind, aus den indoskythischen Tocharern (in der Landschaft um Kutscha und Karaschahr) und aus Indern (im Südwesten). Sitten, Bräuche und Erzeugnisse der Hunnen müssen also verwandte Züge auch mit denen dieser Völker aufgewiesen haben. Der enge Zusammenhang der Hunnen mit den Yüe-chi, d. h. den Geten oder Indoskythen, den Tocharern und später mit den Alanen ist durch einwandfreie Daten belegt.

Es waren die Chinesen, die die mittelasiatische Herrschaft der Hunnen brachen. Sie hatten das nötig, um ihre Handelsverbindungen mit Indien und Westasien zu sichern. Die entgültige Katastrophe des grossen ostasiatischen Hunnenreiches erfolgte 119 v. Chr. Dieser Sturz verursachte den Beginn der aus den chinesischen Quellen bekannten Hunnenwanderungen nach dem Westen. Es ist freilich mehr als wahrscheinlich, dass kleinere Wanderungen nach dem Westen und Nordwesten auch in früheren Jahrhunderten erfolgten. Donner nimmt in seiner Studie „Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken“ an, dass nach den sehr zuverlässigen Angaben der Chinesen einige Türkstämme, die wahrscheinlich zu den Vorfahren der Uiguren gehörten, um 200 v. Chr., oder vielleicht teilweise schon früher, bis an die Grenzen Europas kamen. Die westlichsten und nordwestlichsten von ihnen sollen die Ting-ling gewesen sein, die ihre Wohnplätze in die mittleren und unteren Irtischländer verlegten (S. 38). Zu diesem Schlusse gelangte auch Julius Nemeth in seiner „Hunnok, avarok, magyarok“ betitelten Schrift.²⁾ Funde ostasiatischer Herkunft zeugen von einer unleugbaren Abhängigkeit des Permischen Gebietes von dem chinesischen Kulturkreis. Béla v. Pósta stellt fest, ³⁾ dass der Typus des Steigbügels, der in Ungarn als hunnisch erkannt

¹⁾ Berlin 1922 - 24.

²⁾ Budapesti Szemle, 1923, S. 167—178.

³⁾ Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy. Band IV: Archaeologische Studien auf russischem Boden, 1905, 340—343.

wurde, unter den permischen Denkmälern der Völkerwanderung nachweisbar ist. A. M. Tallgren bemerkt in seiner Studie „L'Orient et l'Occident dans l'âge du fer finno-ougrien,“¹⁾ dass Gürtelschnallen aus Chalcedon (oder Jade), die im Permischen gefunden wurden, mit chinesischen Schnallen aus Jade gleichförmig sind.

Am mianus Marcellinus sagt von den Hunnen: „Hunnorum gens, monumentis veteribus leviter nota, ultra paludes Maeoticas glaciale oceanum accolens.“ Die Art und Weise, wie Kiessling²⁾ diese Stelle behandelt, ist einseitig. Der Umstand, dass die Geographen die Entfernung zwischen dem Kaspischen Meer und der Ostsee, bzw. dem Eismeer, wohl auf Grund der Agripakarte, zu klein gemessen, darf uns nicht in Verlegenheit bringen, da sie, mangels genauer Informationen, den berühmten, zur Abwicklung des Handels dienenden Wasserweg zwischen den Kaspischen Regionen und dem hohen Norden leicht als ununterbrochen hinnehmen konnten. Beachtenswert sind in Betreff der richtigen Beurteilung dieses geographischen Irrtums bereits die 1730 veröffentlichten Ausführungen Johann Philipp von Strahlenbergs,³⁾ die ich hier im Wortlaute wiederzugeben für notwendig halte:

”Damit ich die Sache etwas besser ausführe, so ist zu wissen, dasz solches Commerzii oder dieser Trafiquirung halber sich vor Alters in Ruszland zwei Stapel gefunden: Deren einer, ehe Novgorod in Flor kommen, bey der alten Stadt Ladoga gewesen . . . von welchem Ort der Handel weiter über die Ladogaische See, den Sinum Finnicum, die Ost-See und so auf der Stadt Wisby in Gothland auch muss gegangen seyn, zumal dieses in der Antiquität des grossen Handels halber sehr berühmt ist. Daher Joh. Nic. Strelow in praefation. Guthiland. Cronic. gar recht anführet, dasz daselbst viele Syrisch-Arabisch-Griechisch-Römisch und Cimbrische Müntzen in denen alten Begräbnisz-Hügeln gefunden worden. . . . Der andere Stapel aber ist im Biarma-Land oder Grosz-Permia, bei der Stadt Tzordyn am Kama-Strohm gewesen, welche letztere, ob sie gleich jetzo in schlechtem Stande und gar gering ist (so von der Saltz-Siederey bey Solikamsky, nachdem solche in Flor gebracht, herrühret), so wird solche dennoch in der Ruszischen Tariffe Weliki Perma, i. e. das grosse Permia genannt, davon die gantze Provintz, welche sich vor alters viel weiter und breiter als jetzo erstrecket, den Nahmen hat, auf welchen Stapel zu der Handel eigentlich aus

¹⁾ Journal de la Société Finlandaise d'Archéologie, XXXV, 3, S. 5. „De plus il faut considérer que durant les cinq premiers siècles suivants (de 1 à 500 de notre ère) la région de l'est fut toujours soumise à l'influence de l'Orient et du Midi“. Anm. 12 Abb. 11.

²⁾ Pauly-Wissowa, Realenzykl. VIII, 25—887.

³⁾ Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia, 1730 S. 97.

der Caspischen See und von Indien aus mittelst dem Wolga, Kama und andern vorgenannten Strömen ins Scythische oder Pytziorische Meer und so weiter immer beym Ufer des Meers hin, nach Norwegen, auch vielleicht in die Nord-See gegangen. Dasz aber diese Fahrt practicable gewesen, und noch eines Theils ist, auch der Handel aus Indien gegen Norden zu dergestalt unterhalten worden, ist leicht zu glauben, wenn man folgende Umstände und alte Merckmahle, die sich an denen Orten finden, betrachtet und untersucht. Denn erstlich ist diese Route von Astrachan an, etwa nur eine Distance von 300 Meilen, welcher Wasser-Weg zu dieser Trafiquirung nicht weniger möglich gewesen, als da die Ruszen noch zu jetziger Zeit 5 bis 600 Meilen auf eben die Art aus einem Strohm in den andern, wie vor gemeldet, und mit weit grösserer Incommodität in China hinein handeln und wandeln, da doch dieser Weg nicht allein in denen Strömen gefährliche Wasser-Fälle, sondern auch zweymal sehr weite Umwechselung über Land hat, welches bey jener Fahrt sich gar nicht ereignet; denn, wie oben gemeldet, so sind nur eine halbe Meile die Böthe oder Waaren über Land geschaffet worden: Hernach ist eben nicht schwer zu glauben, was uns Pomp. Mela (so er aus dem Corn. Nep. genommen) L. II. cap. 5. berichtet: Nehmlich, dass dem Q. Metello Celeri einige Indianer von dem Könige derer Schwaben zum Geschenke zugesandt worden, welche durch Ungewitter an des Meeres Ufer gegen der Elbe hin getrieben worden. Ob nun gleich einige Autores an dieser Passage, und ob es veritable Indianer gewesen, zweiffeln, so möchte doch dieses, wenn man obiges von gedachter Fahrt und folgendes betrachtet, ziemlich können erläutert werden. Denn gesetzt, dass solche nicht in Indien eben gebohren, so haben es doch wohl solche seyn können, als wie etwa die Bucharische Tatarn, welche Kaufleute, und die so sehr verschryenen Seres sind, die vor Zeiten durch gantz Asien commerciret, so wie sie noch heutiges Tages darinnen handeln und wandeln, und die ihre Emporia oder Handels-Städte an der Mündung des Pytziora-Strohms werden gehabt haben*.

Nordische Völker sind die Hunnen auch nach Claudianus (In Rufinum lib. I): „Est genus extremos Scythiae vergentis in ortus trans gelidum Tanain: quo non famosius ullum Arctos alit“.

Es muss dabei einem jeden viel zu denken geben, dass den Hunnen, die von Ptolemaios „μέγλα ἔθνος“ genannt werden, seit den Kriegen des Tanhu Ch'i-ch'i (Tsitki) um die Mitte des ersten Jahrhunderts vor unserer Zeitrechnung bis auf ihr siegreiches Auftreten gegen die Alanen und Ostgoten in den Jahren 355(?) und 375, in den südlichen Teilen des heutigen Russlands

keine wesentliche Rolle zufiel. Ich nehme an, dass sie sich während dieser Zeit im Norden reorganisiert haben (wir wissen aus Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, dass hunnische Truppen im Dienste der Goten gegen die Alanen gekämpft haben). Sie werden auch die Waldgebiete des nordöstlichen Europa besetzt gehabt haben, welche die für sie so hochwertige Jagd auf Pelztiere und somit auch den nicht minder wichtigen Pelzhandel sicherten.

Alles scheint mir also davon zu zeugen, dass die Hunnen in Ost- bzw. Nordosteuropa bereits vor ihrem grossen Vorstoss gegen die Goten verbreitet und zur Bedeutung gelangt waren. Dieser Stand der Dinge ist also bei der Feststellung der Zeitfolge und Fundorte der hunnischen Denkmäler mit in Betracht zu ziehen. Diese Denkmäler führen uns von der Grenze des chinesischen Kulturkreises einerseits hoch hinauf nach Nordrussland, andererseits bis zu den südwestlichen Teilen Ungarns. Schon der Umstand, dass diese Denkmäler auf einem so ungeheuer weiten Gebiet verstreut vorkommen, zwingt uns zu der Annahme, dass sie hunnische Hervorbringungen sein müssen. Der Fundort eines der Opfergefässe, die für mich den Grundstock der den Hunnen zuerkannten Denkmäler abgaben, liegt im entlegensten nordöstlichen Russland, in der Nähe von Vtschissolsk (Werchnij-Konetz), scheint also gegen die Theorie der hunnischen Herkunft zu sprechen. Doch glaube ich berechtigt erscheinende Bedenken zerstreuen zu können, indem ich vor allem darauf hinweise, dass der Fundort dieses Denkmals auf einem der wichtigsten Handelswege liegt, die bereits im Altertum die Jagdvölker des Nordens mit den pontischen und kaspischen Handelstätten verbanden. Diesen Handelsweg müssen die Hunnen, die zu ihrer Zeit auch die innerasiatischen Karavanenstrassen überwachten, beherrscht haben.

A. M. Tallgren, dem diese meine Ansichten aus früheren Mitteilungen bekannt waren, gibt die Möglichkeit einer hunnischen Invasion am mittleren Ural gleichfalls zu (*L'Orient et l'Occident dans l'âge du fer finno-ougrien*, S. M. J. A. XXXV, 1924, 3: „On pourrait peut-être considérer les disques en jadéite et les gardes d'épée en calcédoine, ainsi que les trésors de Mouslioumova et d'Oufa, datant env. 200—300 ap. J.-C., comme un indice que la Russie Orientale ait été victime d'une invasion des Huns dès le début de la grande migration des peuples.“ Anm. 13. — „On peut admettre, que les Huns ont une part à ce courant oriental de civilisation.“ Anm. 19).

Die Wiedergeburt der Hunnenmacht ging nicht anders vor sich, als in der Form einer Vereinigung mit den alanischen Kräften. Man muss sich natürlich den Vorgang so denken, dass in dieser Vereinigung anfangs die Alanen die Oberhand hatten, bis die Hegemonie allmählich auf die Hunnen

übergang, die endlich die ganze alanische Macht stürzten. Diese Evolution deren Beginn aus den Mitteilungen der armenischen Chronisten Faustus Bizantinus, Agathangelos, Moses Chorenazi und Stephanos Orbelian herauszulesen ist, wurde von Friedrich Hirth aufs klarste erkannt und in seiner grundlegenden, in der Hunnenforschung epochemachenden Studie „Über Wolgahunnen und Hiungnu“ deutlich zum Ausdruck gebracht (S. 253).

Die ostiranischen Stämme der Tocharer, Indoskythen (Yüe-chi oder Geten) und Soghdier sind die früheren Nachbarn der Hunnen gewesen. Diese scheinen also, gleichviel ob Sieger oder Besiegte, so zu sagen an jene gebunden gewesen zu sein. Durch ostiranische Völker oder Goten verdrängt, könnten sich die Hunnen auch nach Europas Nordosten verschlagen und dort Denkmäler hinterlassen haben, deren Zusammenhang mit China unverkennbar ist.

Spreche ich schlechthin von hunnischen Denkmälern, so meine ich darunter nicht nur hunnische Erzeugnisse in engerem Sinne des Wortes. Wir sind nicht so weit, um in dieser Hinsicht scharfe ethnographische Grenzen ziehen zu können. Umso genauer möchte ich aber die Frage von kultur- bzw. kunsthistorischem Standpunkte beantworten. Ich bezeichne mit dem Namen "hunnisch" nicht alle Denkmäler, bei denen örtliche und zeitliche Belege für die Hunnen sprechen. Die Hunnen könnten, soweit wir ihre Geschichte zurückverfolgen können, nie eine ethnische Einheit gebildet haben. Nach dem Zeugnis ihrer Sprachdenkmäler müsste ihr Stammvolk ein Türkvolk gewesen sein.¹⁾ Doch waren sie zweifellos einerseits mit Mongolen und Chinesen, andererseits mit ostiranischen Völkern gemischt und diese Vermengung hatte sich jedenfalls auch in ihrem Kulturleben fühlbar gemacht.

Die Hauptmotive des künstlerischen Formenschatzes der Hunnenzeit in Ungarn sind der Greif und das Rankenornament, beide griechischer bzw. hellenistischer Herkunft, aber im Geiste der indo-iranischen Kunst angewendet und umgestaltet. Es war die Eroberung Baktriens und Gandharas durch die Indoskythen, die die Verbreitung dieser Formen nach dem Westen zur Folge hatte. Sie wurden durch die Alanen und die Sarmaten nach dem Westen, nach Mitteleuropa und noch weiter verbreitet. Erkannt wurde der Zusammenhang zwischen den Denkmälern der Völkerwanderung und der Gandharakunst zuerst von Professor Anuschin. Weitere Konsequenzen wurden dann aus dieser Beobachtung durch Hjalmar Appelgren-Kiwalo gezogen.²⁾

¹⁾ Shiratori, Kurakichi, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme. Tokyo, 1900.

²⁾ Die Grundzüge des skythisch-permischen Ornamentstiles. Zeitschrift der Finnischen Altertumsgesellschaft 1912, S. 2.

Es sind aber aus der Hunnenzeit, wie bereits angedeutet, auch solche Denkmäler bekannt, für deren Charakter ostasiatische, d. h. chinesische Elemente ausschlaggebend sind. Ist der unmittelbare Zusammenhang dieser Elemente mit dem fernen Osten auch durch äussere Belege nachweisbar, so sind sie, nach meiner Meinung, als spezifisch hunnische Eigenheiten zu betrachten.

Mein Bestreben richtete sich bei der Feststellung dieser Eigenheiten auch dahin, die ostasiatischen Elemente der von mir als hunnisch angesprochenen Denkmäler auf möglichst wenige gemeinsame Grundformen zurückzuführen, d. h. ein Naturgesetz zu erkennen, nach dem sich diese Elemente aus ihren gemeinsamen Grundformen notwendigerweise entwickelt haben. Die Grundlage des auf diese Weise errichteten Baus ist sofern hypothetisch zu bezeichnen, als es bloss ein einziges fest datierbares hunnisches Denkmal gibt. Auch dieses stammt bereits aus dem fünften nachchristlichen Jahrhundert und ist nur aus einer späteren chinesischen Dritterhand-Kopie bekannt. Die chinesische Herkunft eines Zeichens auf einem Funde von Dunapentele in Ungarn und auf einer Felswand bei Tscherdin¹⁾ ist dagegen einstweilen nur durch seine Übereinstimmung mit einem altchinesischen Schriftzeichen wahrscheinlich gemacht, nicht aber durch seine entsprechende sichere Deutung nachgewiesen worden.

Doch schien es mir bereits vor zwölf Jahren angebracht, den ablehnenden Standpunkt der Archäologie gegen die frühere Gewohnheit, Denkmäler der Völkerwanderung einzelnen Völkern zuzuschreiben, aufzugeben und gewisse Altsachen von hervorstechender Eigenart den Hunnen zuzuerkennen, einfach aus dem Grunde, weil das Volkstum der Hunnen durch seinen unmittelbaren Zusammenhang mit dem fernen Osten sich von dem unpersönlichen Bilde des osteuropäischen Völkergewühls plastisch abhebt.²⁾

Der durch sein grossangelegtes Werk „Scythians and Greeks“ berühmt gewordene Forscher Ellis H. Minns, der die Notwendigkeit die Frage nach dem Nachlass der Hunnen aufzuwerfen gleichfalls empfand, blieb, von der sibirischen, namentlich von der altaischen Bronze- und Eisenzeit sprechend,³⁾ bei folgender Erkenntnis:

¹⁾ Strahlenberg, Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia, 1730, Taf. VII, G. R. Aspelin, Antiquités du Nord Finno-Ougrien, I, Abb. 344; Z. v. Takács, Hun Relics; Oxford Hungarian Review, 1922 S. 11, Abb. 12.

²⁾ Ostasiatische Zeitschrift III. Heft 2, S. 275: Streifzüge unter alttürkischer Fahne; Heft 4, S. 481—483: Erwiderung; Bd. IV, Heft 1—2, S. 118—122: Chinesische Kunst bei den Hunnen; Heft 3, S. 174—188; Zur Kunst der hunnischen Völker; Bd. V, S. 138—142: Huns et Chinois; Turán, 1918, S. 273—285.

³⁾ S. 250—252.

„The people of the early iron age are evidently quite different from those of the bronze age. Their burials are different and their manner of life likewise. Evidently the horse played a great part in their existence. Also they have many more weapons found with them. That is to say that they were a nation of warlike nomads. Still their civilisation had much in common with that of their predecessors. They adopted from these the characteristic dagger, the characteristic knife, the cauldron, the mirror; they seem even to have continued their agriculture to some extent, and they also engraved representations of themselves upon cliffs; this time we find the figures predominantly on horseback in place of going afoot. The new comers seem to have brought a knowledge of silver and of iron, and also a distinct taste for the monstrous. With them begins the liking for winged quadrupeds, for horns ending in birds, for inconsequent beak-heads, for conventionalised creatures quite unlike the naturalistic style of their predecessors. Yet the similarity in technique, the imitation of bronze forms in iron (ff. 169—181) — we find even such strange cases as bronze daggers with iron handles — the similar love of gold plates as adornments make it clear, that the old tradition lived on. It seems as if this new warlike immigrant people conquered the old miners and metal workers, and used their inherited skill in the carrying out of its own taste and thereby formed a mongrel style which is indistinguishable from the Scythic. Everything points to this immigrant population having been of what may be called Hunnic stock. Their mode of life, their burial customs, their type, as seen in statues and rock carvings, correspond with what we know from Chinese sources of the Hiungnu, the T'u-küe, the Tartars and all other tribes of that stock (see p. 88 sqq.).“

Es geht aus dieser Stelle hervor, dass für Minns der Begriff „hunnisch“ eine zu allgemeine Bedeutung hat. Ich kann die Reiter der sibirischen Goldplaketten und Figürchen, die er nach Kondakow-Tolstoj-Reinach auf S 278—279 abbildet, schon deshalb nicht für Hunnen halten, weil sie ohne Steigbügel dargestellt sind.

II. Hunnische Opfergefässe

Zum Hauptbestand der sogenannten skythischen Denkmäler gehören die kupfernen bzw. bronzenen Opfergefässe, die nach ihren Grundformen und Verzierungen in zwei Hauptgruppen zu teilen sind (über die Unterscheidung dieser zwei Gruppen vgl. M. Ebert.¹⁾ Die überwiegende Mehrzahl

¹⁾ Ein skythischer Kessel aus Südrussland. Prähist. Zeitschr. 451—454.

dieser Gefässe ist halbkugelförmig, oder mit einwärts gebogenem Rande gebildet. Sie stehen, insofern sie nicht einen besonderen Ständer wie den bei Aspelin (I, № 308) abgebildeten benötigen, auf einem festen, stämmigen Fuss und sind dabei mit runden, zumeist mit Knöpfen verzierten Henkeln versehen. Diese entwachsen entweder senkrecht dem Kesselrande, oder überragen ihn, sich eng an die Wand schmiegend. Manchmal sind sie auch an den Seiten in wagrechter Lage angebracht. Der Guss dieser Gefässe ist im allgemeinen roh und massiv. Opfergefässe dieser Art wurden in Sibirien, besonders in der Gegend von Minussinsk, in sehr grosser Zahl gefunden. Sie kamen aber auch in Russland, namentlich in den südlichen Gouvernements, in ziemlich grosser Zahl zum Vorschein. Aus Ungarn ist nur ein Exemplar aus der Gegend von Ó-Szöny bekannt (abgebildet bei Hampel), das im Ungarischen Nationalmuseum zu Budapest aufbewahrt wird. Zusammenfassendes über diese Funde bei Ebert,¹⁾ Béla v. Pósta und A. M. Tallgren.²⁾

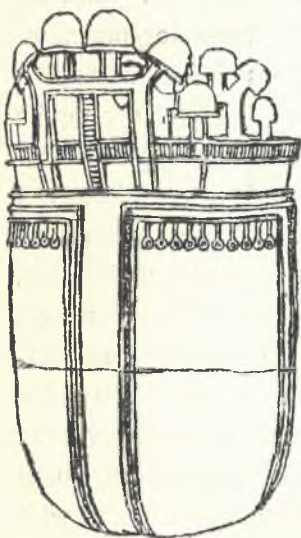

Abb. 32. — Bronzegefäss aus Törtel in Ungarn (Budapest, Nationalmuseum).

Wesentliche Unterschiede trennen diese Denkmäler von einer kleineren Gruppe von Gefässen, die ich hier, weil ich sie für hunnische Erzeugnisse halte, eingehend behandeln will. Sie weisen nicht nur andere Grundformen, als die oben erwähnten, sondern auch abweichende Verzierungen auf. Charakteristisch sind für sie in erster Linie die durch scharf ausladende, senkrecht laufende Bänder gevierteilte, hohe zylindrische Wand und die sich daraus emporhebenden eckigen Ösen.

Zwei Gefässe dieser Art wurden in Ungarn gefunden. Das eine (Abb. 32) in der Markung des Dorfes Törtel (Komitat Pest, in der Nähe von Abony), im Czakóhügel genannten Kurgan. Es gelangte in die archäologische Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums zu Budapest als Geschenk des Gutsbesitzers Ignaz Thurzó und wurde in das Inventar unter No. 22—1869 eingetragen. Das Gefäss ist aus roter Bronze gegossen. Es hat die Form eines oben offenen und unten halbkugelförmig abgeschlossenen Zylinders. Der Fuss ist abgebrochen. Die Gesamthöhe des erhaltenen Teiles beträgt

¹⁾ A. a. O. 521—539.

²⁾ Collection Tovostine des antiquités préhistoriques de Minoussinsk etc. Helsingfors, 1917, 58—61.

88 cm., der Durchmesser an der Öffnung 46 cm. Etwa $\frac{3}{5}$ der Wand ist wohl erhalten, an der einen Seite ein grosses Stück abgebrochen und auch der Henkel beschädigt. Die Dicke der Wand ist ungleich, etwa 2–5 mm. Die Aussenseite der Wand ist durch stark ausladende, etwa 6 mm. hohe, in senkrechter Richtung laufende Streifenpaare in vier breitere und vier engere (7 cm. breite) Felder geteilt. Die breiteren sind auch oben durch ähnliche, unterhalb des Gefässrandes wagrecht laufende Streifenpaare eingerahmt, während die engeren, sowohl unten, als auch oben offen sind. Von den unteren Streifen der oberen Einrahmungen der vier breiten Felder zweigen in senkrechter Richtung je zehn, etwa 3–3,5 cm lange Reliefstäbchen ab, die unten in je einen Ring auslaufen. Der Durchmesser dieser Ringe beträgt etwa 1,3 cm. Der Gefässrand breitet sich ein wenig trichterförmig aus. Die untere Abgrenzung dieses sich ausbreitenden Teiles besteht aus einem einfachen Reliefstreifen, die obere aus einem etwa 3,5 cm breiten Zellenband, dessen senkrecht laufende Zellenwände von einander etwa 1,5–3 cm entfernt sind. Die zwei Henkel heben sich vom Rande der Wand senkrecht, als deren Fortsetzungen, empor. Sie bestehen aus je drei senkrechten Leisten, die eigentlich, der unteren Abgrenzung des schrägen Randes entwachsend, sich über den Rand erheben und oben durch eine wagrecht laufende Leiste abgeschlossen werden. Die mittlere senkrechte Leiste wird durch wagrechte Stege in Zellen geteilt. Die beiden äusseren Ecken des Henkels laden schräg aus und sind an den Enden mit je einer halben Scheibe gekrönt, deren Basis scharf ausladet. Zwei ähnliche Glieder stehen auf dem oberen Rande der Öse und je eines an der rechten und linken Seite des Henkels, auf dem Kesselrande. Eine Naht an der Aussenseite des unteren Teiles des Gefässes zeugt davon, dass der gewaltige Kessel nicht in einem Stück gegossen wurde. Florian Romer, der diesen Fund zuerst besprach, bezeichnete ihn als Unikum in Ungarn. Er war, mit sehr richtigem Gefühl, geneigt es in die Zeit der Völkerwanderung zu setzen. Franz v. Pulszky wich von dieser Meinung ab, indem er im Funde eher ein Denkmal des IX. oder X. Jahrhunderts erkennen wollte. Man muss noch wissen, dass mit dem Funde auch zwei thönerne Gefässscherben und menschliche Knochen zum Vorschein kamen. Die Richtigkeit dieser Angaben, die ich dem Inventar des Ungarischen Nationalmuseums entnehme, ist jedoch unkontrollierbar. Sicher ist nur, dass die Gegenstände nicht im Grabe, sondern im Fusse des Hügels, nicht tief unter der Erdoberfläche gefunden wurden.

Erst im Jahre 1891 wurde für das Ungarische Nationalmuseum ein ähnlich geformtes Stück von dem Archäologen Moritz Wosinszky erstanden

(Abb. 33; Inventarnummer 79—1891). Die Höhe dieses Gefäßes beträgt 49,5 cm, die Breites einer Öffnung 30, bzw. 33,3 cm. Es ist aus roter Bronze gegossen und geht im Stile mit dem von Törtel eng zusammen. Nur ist es einfacher gebildet. Die etwa 3—4 mm dicke Wand ist durch einfache senkrechte Reliefstreifen in vier Felder geteilt. Diese Streifen entspringen einem wagrecht liegenden, der zugleich die Basis des mässig ausladenden Gefässrandes bildet und von dem in den vier Feldern in senkrechter Richtung je sechs Reliefstäbchen abzweigen, die in Ringe auslaufen. Reliefstreifen umfassen auch das Zellenband, das um den oberen äusseren Teil des Randes läuft, den rechteckigen Henkel, der aus zwei, der Basis des Randes entwachsenen

Abb. 33. — Bronzegefäß aus Kapostal in Ungarn (Budapest, Nationalmuseum).

senen Leisten und einer abschliessenden wagrechten gebildet ist, sowie das Glied, das auf diesem Teile des Henkels steht und von einer halben Scheibe gekrönt wird. Zwei ähnliche Zierstücke erheben sich, rechts und links vom Henkel, vom Rande des Gefäßes, bzw. von der unteren Leiste des Zellenbandes. Je eine halbe Scheibe steht dagegen, in schräger Stellung, unmittelbar auf den Ecken der Ösen. Von dem Fusse sind, wie bei dem Exemplar von Törtel, nur Bruchteile erhalten. Auch das eine Zierstück mit der halben Scheibe fehlt. Dieses Gefäß wurde im Kapostale, im Komitat Tolna, zwischen den Gemeinden Högyész und Regöly, in der nächsten Nähe der Eisenbahnhaltestelle Kurdcshabrak gefunden. Diese Torfgegend ist der Fundort von mehreren interessanten Denkmälern des La Tène-Styles, die jetzt im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt werden. Publiziert wurde das Stück zuerst von Moritz Wosinszky in „Archäologiai Értesítő“ (1891, S. 427—431).

Der dritte zu dieser Gruppe gehörende ungarländische Fund (Abb. 34; Ungarisches Nationalmuseum, Budapest, Inv. Nr. 97—1909), ist nur das Bruchstück einer etwa 3—4 mm dicken Gefässwand mit drei Reliefstreifen, von denen die mittlere 10 mm hoch, an ihrer Basis aber 9 mm dick ist und nach oben sich keilförmig verjüngt. Die Höhe der anderen beträgt 6 mm und ihre Dicke 3—4 mm. Dieses interessante Denkmal wurde in Duna-

pentele (Intercisa der Römer, Komitat Fehér, am rechten Donauufer) im Jahre 1909 ausgegraben, wo es sich unter den Trümmern eines wahrscheinlich durch Brand zerstörten Hauses befand und wo auch einige silberplattierte, eiserne römische Helme an das Tageslicht kamen. Letztere können etwa am Anfang des IV. Jahrhunderts gefertigt worden sein. Sie gehörten, aller Wahrscheinlichkeit nach, kleinasiatischen oder syrischen Soldaten, da Intercisa die Lagerstätte solcher Truppen war. Unter den zerstörten Grundmauern eines anderen Gebäudes von Dunapentele wurden römische Münzen der Kaiser Alexander Severus (222—235) und Valentinianus I. (364—375) gefunden. Ich muss also nach dem Gesagten annehmen, dass das Stück mit Recht in die Zeit zu setzen ist,

Abb. 34. — Bruchstück von einem Bronzegefäß aus Dunapentele in Ungarn (Budapest, Nationalmuseum).

Abb. 35. — Kupfergefäß aus Otoka in Russland (Petersburg, Ermitage).

wo die Donau die westliche Grenze des von den Hunnen besetzten Gebietes bildete und wo diese zuerst mit den Römern in Berührung kamen. Es kam vielleicht während eines Geplänkels als Beute in römische Hände, kann aber auch von hunnischen Truppen stammen, die, wie aus der Geschichte bekannt, manchmal als Verbündete unter römischer Führung kämpften (vgl. Márton¹⁾ und Ebert²⁾).

Ich bin leider nicht in der Lage, die folgenden drei Funde so eingehend zu analysieren, wie die oben angeführten, weil ich sie nur nach Abbildungen kenne. Doch ist die Verwandtschaft zwischen diesen und jenen so offenbar, dass ich sie alle mit ruhigem Gewissen derselben Kategorie bei-

¹⁾ Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn, Praehist. Zeitschr. IV, 185.

²⁾ A. a. O.

zähle. Zylindrischer Körper, auf dem Rande aufrecht stehende, rechtwinklig gebildete Henkel und Reliefstreifen als dekorative Elemente charakterisieren sowohl diese wie auch jene.

Am vollkommensten erhalten — obwohl zerbrochen — ist unter ihnen das angeblich aus Kupfer gegossene Gefäß, das in Russland im Jahre 1884, im Sande eines Flössleins zwischen den Gemeinden Otoka und Zagarina (Regierungsbezirk Simbirsk, Kreis Sisran) gefunden wurde (Abb. 35). Dieses Stück, bei dem auch der Fuss erhalten blieb, ist durch Doppelstreifen in vier breitere und zwei engere Felder geteilt, von denen die

Abb 36. — Bronzegefäß aus Werchnij Konjetz in Russland (Wologda, Museum).

breiteren oben eingerahmt sind. Von den inneren Leisten dieser oberen Einrahmungen hängen in kleine Kreise auslaufende Reliefstäbchen herunter. Ähnliche Glieder zweigen auch von dem Streifen ab, der die Öffnung umgibt. Die Henkel, deren Saumstreifen bis zur unteren Einfassung des Randes reicht, sind durch je eine Reihe kleiner Ringe geziert. Unterhalb den Henkeln, auf den Engfeldern, je ein Zellenband in senkrechter Richtung, deren obere Enden, nach rechts und links verzweigend, herunterhängen und in kleine Kreise auslaufen, dem unteren Ende ist aber ein aus Reliefstreifen gebildetes, mit der Spitze nach unten gekehrtes Dreieck angehängt. Die Grösse des Gefäßes beträgt, nach den mir vor dem

Kriege zur Verfügung gestellten Daten, ungefähr 60 cm.

Diesem Stück am nächsten verwandt ist ein anderes (Abb. 36), dessen Fundort hoch im Norden Russlands bei der Gemeinde Werchnij Konjetz (Regierungsbezirk Wologda, Kreis Utschissosk) liegt. Die vier breiten Felder der Wand dieses Gefäßes sind nur mit einfachen Reliefstreifen umgeben. Die engen haben an ihren Langseiten besondere senkrechte Einfassungen, die oben bis zur unteren Saumstreifen des Randes reichen, wo die Henkel beginnen, die durch Randstreifen eingefasst und auch durch je einen, mittleren Reliefstreifen gegliedert sind. Reliefstäbchen mit Ringen an ihren Enden hängen von der oberen Einfassung des Randes und der einzelnen Felder herab. Ähnliche Zierglieder sind auch unterhalb der Henkel, in den Engfeldern, in je zwei vertikalen Reihen, mit schräggestellten Stäbchen, die gleichsam einem unsichtbaren mittleren Stiele entwachsen, angebracht. Zu unterst

ist auf beiden Engfeldern je ein mit der Spitze nach unten gekehrtes Dreieck sichtbar, mit Ringen an den Ecken.

Ein Exemplar aus Sibirien (Abb. 37), und zwar aus der Altaigegend (Teletzkoje), das jetzt im Historischen Museum in Moskwa aufbewahrt wird, ist zwar zylindrisch geformt, zeigt aber nicht die übliche Gliederung durch senkrechte Streifen. Der Rand wird von einem in quadratische Felder geteilten breiten Bande umgeben. Die quadratischen Felder sind hinwieder durch Diagonalen in je vier Dreiecke geteilt. Unter den Ösen ist schliesslich, als Ausläufer dieses Musters, je ein Dreieck zu sehen, mit der Spitze nach unten gekehrt. Die senkrechten Leisten der Ösen setzen sich unten auf der Wand des Gefässes, in divergierenden Richtungen, rankenartig geschweift fort und laufen in Spitzen aus. Die wagrechte Leiste der Henkel wird oben durch drei von Reliefstreifen umgebenen Halbscheiben gekrönt. Mir ist dieses Stück nur nach dem Holzschnitt bekannt, den Aspelin mitteilt und nach dem ich die in Abb. 37 gegebene Umrisszeichnung verfertigte.

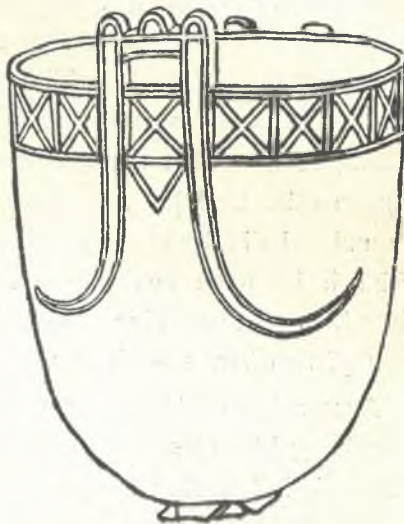

Abb. 37. — Bronzegefäss aus Teletzkoje in Sibirien, Altaigebiet (Moskwa, Historisches Museum).

Aus einer Felsenzeichnung in Sibirien, auf dem Gebiete der innerasiatisch-chinesischen Mischkultur (Abb. 38; *Inscriptions de l'énissei recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archéologie*, Helsingfors, 1889) wird ersichtlich, wie die manchmal, wie es scheint, sehr grossen Kultgefässe auf den Boden gestellt benutzt wurden. Diese überaus primitive Darstellung

Abb. 38. — Felsenzeichnung von Kyzil-Kaja, Sibirien.

bietet zur Zeitbestimmung insofern einen sicheren Stützpunkt, als die Bewegung der Pferde von der Einwirkung baktrisch-hellenistischer Vorbilder zeugt (vgl. die Münzen von Euthydemus I. und II.; Percy Gardner, *The Coins of the Greek and Scythic Kings of Bactria and India*, Taf. II, № 7 und Taf. III, № 7). Wichtig ist aber für uns diese Felsenzeichnung vor allem deshalb, weil darauf Gefässe dargestellt sind, die in Grösse und Proportionen den ungarländischen und

russländischen ähnlich sind. Sie liefert aber auch den Beweis, dass Gefässe dieser Art auf einem Gebiete bekannt waren, das bereits in der Bronzezeit zum chinesischen Kulturkreis gehört hat. Die Darstellung, auf der acht Gefässe, darunter fünf zylindrisch geformte, und um diese Gefässe herum zwei Reiter und neun Figuren zu Fuss zu sehen sind, erinnert uns lebhaft an eine Stelle des Tso-Ch'uan, wo folgendes mitgeteilt wird: „Zuvor, als König P'ing seine Residenz nach Osten verlegt hatte, hatte sich Sin-yiu nach dem Stromland des J begeben und dort jemand mit ungebundenem Haar erblickt, der im Freien ein Opfer darbrachte. „Ehe hundert Jahre verflossen sind“, so sagte dieser, „wird dieses Land das der Žung sein, werden die vorschriftsmässigen Lebensregeln (li) zugrunde gegangen sein. Und jetzt, im Herbst (638 v. Chr.) verpflanzten die Reiche Ts'in und Tsi die Žung von Lok und Hun nach dem Stromland des J“.¹) Ersichtlich ist noch aus dieser Felsenzeichnung genau, dass die darauf dargestellten Gefässe eine Flüssigkeit, also sehr wahrscheinlich das Blut des geopfertem Tieres, enthalten.

Ausser den erwähnten, kann ich einstweilen nur noch ein in diese Kategorie gehörendes Kultgefäss anführen. Es wurde sonderbarerweise in Preussisch-Schlesien, in Höckricht (Kreis Ohlau) gefunden. Es kam in einem Skelettgrabe zum Vorschein, dessen Leichnam bis auf wenige Knochenreste zu braunem Mull zerfallen war (Eduard Krause, S. 50). Die anderen Beigaben des Leichnams bestanden aus einem Gefäss aus getriebenem Bronzeblech und kleinen, mit Carneol, Glasfluss und Granaten geschmückten, getriebenen Goldplatten, Schmucksachen, die mit den den Goten zugeschriebenen Goldschmiedearbeiten zusammengehen und somit für die Anfänge der Völkerwanderungszeit charakteristisch sind.²)

Die goldenen Schmucksachen, die übrigens mit den Funden von Mussliumowa (in der Gegend von Tscheljabinsk) und Pécs-Uszög (Ungarn, Komitat Baranya) zusammengehen, können eigentlich nicht für hunnische Hervorbringungen gehalten werden, vielleicht aber das Gefäss aus Bronzeblech mit zylindrischen Seiten und halbkugelförmigem unteren Abschluss (Abbildungen des Fundes von Mussliumowa bei Béla v. Pósta in „Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy“, des Fundes von Pécs-Uszög bei Hampel, Alterthümer, II, S. 371, 372, 374, 376, 378). Ein dem Höckricht Blechgefäss ähnlich geformtes Stück wurde nämlich in Bölcske (in

¹) De Groot, S. 18, 19.

²) Krause, Der Fund von Höckricht, Kreis Ohlau. Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, N. F. III S. 46—50,

Ungarn, Kom. Tolna) in einem unberührten Reitergrab aus der Hunnenzeit gefunden (Bericht über die Ausgrabungen bei Bölske von Sigmund Szelle in „Archaeologiai Értesítő“, N. F., XI 1891, S. 239—249; Abbildungen der Funde auch bei Hampel, *Alterthümer*, III, Taf. 241—243). Es lag, stark verbogen, oberhalb der Bauchhöhle. An dem östlichen Ende des Grabes lag das Pferd, daneben die Steigbügel, welche die für die Hunnen- und Avarenzeit charakteristische Form haben und die nachweisbar auch für die chinesischen Steigbügel der Tangzeit bezeichnend ist. Sonst wurden in diesem Grabe eine eiserne Streitaxt, ein eiserner Celt „Hallstätter Form“ und neun Stück farbige, mit andersfarbigen Einlagen geschmückte Perlen gefunden. In einem anderen, zu diesem Fundort gehörenden Grabe wurde auch ein zweiter, dem oben angeführten ähnlicher und gleichfalls verbogener Bronzekessel gefunden. Als Beigaben kamen hier sonst nur eine eiserne Lanzen spitze, eine kleine Axt und eine krumme Eisenstange zum Vorschein (Szelle, a. a. O. S. 239, 242; Hampel, *Alterthümer* II, S. 316). Hampel, der diese Tatsachen zu wiederholten Malen festgestellt hatte, beharrte doch bei der Meinung, dass die hier in Rede stehenden Opfervasen zu den „skythischen“ Altertümern zu rechnen sind und bei der Betrachtung der Denkmäler des frühen Mittelalters beiseite gelassen werden können (*Alterthümer* I, S. 131, 132). Er zieht ferner nicht in Betracht, dass zum Funde von Höckricht auch eine goldene Kette gehört, die Major v. Reibnitz, der die anderen Fundstücke im Jahre 1831 dem König Friedrich Wilhelm III. geschenkt hat, für seine Frau behielt. Aus einer sorgfältigen Umrisszeichnung kennen wir die Form dieser „von 8-fachem Golddraht künstlich zusammengesetzten Kette“, die, wie es scheint, ein Arm- oder Halsring war.¹⁾ B. Schnittger schreibt von den Halsringen dieser Art in *Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*:²⁾ „Die Wikingerzeit im Norden entfaltet inzwischen eine formenreiche Serie von Hals- und Armringen aus gedrehtem oder geflochtenem Silber oder Gold, seltener Bronze, die sich durch südöstlichen Einfluss entwickelt haben. Bis in das 12. Jahrhundert können vielleicht solche Schmucksachen in Gebrauch gewesen sein“. Hampel führt sie unter den Denkmälern der ungarischen Landnahmezeit an.³⁾ Herrn Ferdinand Fettich (Budapest, Nationalmuseum) verdanke ich die Mitteilung, dass ein ähnliches Stück auch im Funde von Zselicz-Kislak vorkommt (im Museum zu Sümeg in Ungarn). Dieser Fund ist aber in die Hunnen- oder spätestens in die Avarenzeit zu

¹⁾ Krause, a. a. O., S. 50.

²⁾ Zweiter Band, S. 370.

³⁾ *Alterthümer* I, Abb. 1060, 1061, 1199, 1200.

setzten. Unter den Denkmälern der Goten sind Arm- und Halsringe dieser Art nicht nachweisbar. Das Höckrichter Gefäß, das im Berliner Museum für Völkerkunde aufbewahrt wird, ist das schmuckloseste Stück der Gruppe.

Ein kleines Bruchstück ist noch zu erwähnen: eine 4,5 cm lange Bronzeplatte, deren grösste Breite 1,9 cm beträgt. Sie ist auf der einen Seite durch zwei parallel laufende scharfe Reliefstreifen gegliedert. An dem einen Ende, wo der eine Streifen auszulaufen scheint, ist auch die Platte etwas eingebogen. Sir Aurél Stein, der das Stück auf seiner ersten grossen innerasiatischen Expedition, in der Niya-Gegend, nördlich von seinem Lager 94, im Sande entdeckte, bildet es in seinem Khotanwerk (Ancient Chotan II, Taf. LXXIV, № 007) als einen unbestimmbaren Gegenstand ab. Es ist mehr als wahrscheinlich, dass es das Überbleibsel eines zerschlagenen Bronzegefässes ist. Die darauf befindlichen Reliefstreifen gleichen überraschenderweise den gleichfalls parallellaufenden Ziergliedern der oben beschriebenen ungarländischen Opfergefässe. Bezeichnend für den Fundort des Stückes und überhaupt für die Niya-Gegend sind auch chinesische Gegenstände aus der Hanzeit. Das Bruchstück eines sehr charakteristischen Bronzespiegels wurde in der Nähe des Lagers 95 gefunden (Ancient Chotan II, Taf. LXXIV, № 009).¹⁾ Auch dieses geheimnisvolle Bruchstück dürfte also als ein Denkmal der Hanperiode, zu deren Beginn die Hunnen die chinesischen Seidenstrassen ab und zu beherrschten, angesprochen werden.

Zusammengefasst wurde das angeführte Material (mit Ausnahme der Stücke von Dunapentele und der Niya-Gegend) von Josef Hampel in der Studie „Skythische Denkmäler aus Ungarn“.¹⁾ Verfasser gibt darin der Überzeugung Ausdruck, dass zur Deutung dieser Denkmäler in erster Linie die russische Wissenschaft berufen ist, denn sie ist am ehesten in der Lage, das entsprechende Material in Evidenz zu halten und zu verarbeiten. Als ich aber in der Annahme, dass in den letzten zwei Jahrzehnten neue Exemplare aufgetaucht seien, mich für weitere Analogien der geheimnisvollen Gefässe interessierte, erhielt ich von wohlunterrichteter Seite (Dr. Nikolai Makarenko, Petersburg) die Auskunft, dass neue Stücke nicht entdeckt wurden und zur Lösung der Frage auch in der neueren russischen Literatur kein Versuch gemacht worden sei.

Paul Reinecke war meines Wissens der erste, der zwischen diesen Denkmälern und den altchinesischen Bronzen eine gewisse Verwandtschaft

¹⁾ Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn II, 1895.

festgestellt hatte.¹⁾ Es fiel ihm die Übereinstimmung in der Gusstechnik und der Form der Henkel auf. Er lässt sich jedoch auf keine weitere Erörterung der Frage ein und bemerkt nur, dass die Gefäße, die er schlechterdings für skythisch-sibirische Produkte hält, aus der Völkerwanderungszeit stammen.

Eine eingehende Detailanalyse lässt uns noch weitere überzeugende Analogien erkennen. Die wesentlichen Eigentümlichkeiten der uns interessierenden Vasen sind nämlich auch für die altchinesischen Bronzen charakteristisch. Die uns bekannten, scheinbar ältesten Denkmäler chinesischer Kunsttätigkeit aus der historischen Zeit sind bronzene Ritualgefäße. Sie sind, neben den nicht allzuvielen Kleinbronzen, Nefriten und Knochenschnitzereien, die einzigen Dokumente der in den Zeitaltern Shan und Chou blühenden Kunst. Es kann mit Recht behauptet werden, dass ihre Grundformen und Verzierungen, die nicht nur in den letzten zwei vorchristlichen Jahrtausenden, sondern auch im weiteren Verlaufe der Zeit, bis zum heutigen Tage, keine wesentliche Veränderung erfahren haben, zu Beginn des selbstbewussten nationalen Kulturlebens der Chinesen bereits festgestellt waren. Wir können nunmehr, nach den Entdeckungen des schwedischen Forschers Dr J. G. Andersson, feststellen, dass einige Elemente dieser Bronzekunst unbedingt steinzeitlicher Herkunft sind (vgl. besonders die von T. J. Arne abgebildeten Stücke von Honan: Taf II; IV, № 11; IX, № 30 und 33; X, № 40).

Die Bronzegefäße der Zeitalter Shan (1766—1222) und Chou (1222—255) sind massiv gegossen. Ihre dicken Wände haben den Stil der ursprünglichen Tonformen beibehalten. Sie müssen anfangs, wie eine ganze Anzahl Beispiele aus dem Po-ku-t'u-lu zeigt, durchgehends ziemlich schmucklos gewesen sein. Die Verteilung ihrer Wände durch einfache Streifen ist der wohlbekannten symbolisch-figuralen Dekoration jedenfalls vorangegangen. Die Henkel heben sich von dem Rande senkrecht empor, wie an den Schiefeln, Kübeln oder Körben. Die chüeh genannten Weingefäße (Abb. 39) sind am Rande, anstatt der Henkel, mit Stäben versehen, die gebuckelte oder scheibenförmige Köpfe tragen (manchmal enden sie in Handhaben, die in der Mitte verdünnt sind). An einem Kessel (hsien) der Sammlung Sumitomo (Abb. Ostasiat. Zeitschr. IV, S. 182) erscheinen sie als Träger plastischer, obwohl ziemlich flach geformter Vögel. Diese Knöpfe, bzw. Handhaben dienten wohl dazu, an beiden Seiten mit Stäbchen angefasst zu werden, wenn das Gefäß vom Feuer gehoben wurde.

Besonders charakteristisch ist für die Chüeh, wie für die Weingefäße Yu, der hohe zylindrische Körper. Es muss auch betont werden, dass die

¹⁾ Zeitschr. für Ethn. XXIX, 1897, 141—163.

allgemein verbreiteten Haupttypen der urchinesischen Gefässe, nach absolut verlässlichen Belegen, ähnliche, hohe zylindrische Körper hatten. Die Urformen der altchinesischen Keramik sind uns durch einige Schriftzeichen der Zeitalter Shan und Chou überliefert worden.

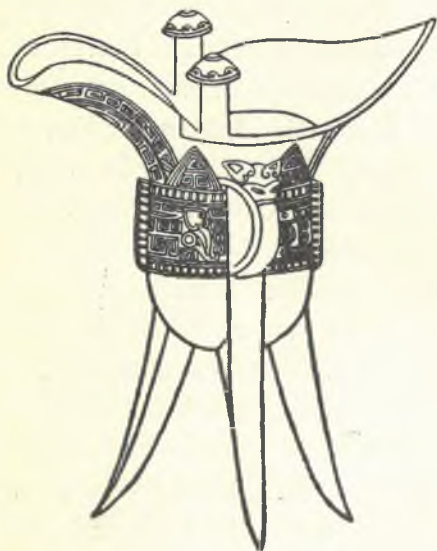

Abb. 39. — Chinesisches Opfergefäss. Nach Po-ku-t'u-lu.

Die chinesischen Schriftzeichen dieser Perioden sind nämlich in erster Linie Bilder und erteilen infolge dessen durchaus verlässliche Auskünfte über die Gegenstände, die sie darstellen, bzw. durch die sie etwas versinnbildlichen. Der Begriff des Blutes — hsüe — wird z. B. durch das Opfergefäss versinnbildlicht (Abb. 40 a; Chalfant, Taf. IV № 55). Dieses Gefäss ist hoch und zylindrisch und steht auf einem hohen säulenähnlichen Fusse, an dessen beiden Seiten mit je einem schrägen oder senkrechten Strich die Scheithölzer bzw. Flammen angedeutet sind. Die Übereinstimmung dieses Zeichens mit den Grundformen der uns interessie-

renden Gefässe ist augenfällig. Auch die altchinesische Tradition, nach der solche Gefässe anfangs aus Holz gemacht wurden, findet in der zylindrischen Form, die dem Baumstamm entspricht, und in den Reliefstreifen, die als Reife gedeutet werden können, ihre Bestätigung.

Dieselben, oder mindestens im wesentlichen ähnliche Gefässtypen dienten auch zur Bezeichnung anderer Begriffe, wie Schale, auf chinesisch *min* (Abb. 40 b; Chalfant, Taf. XII № 155), Becher — *tou* (Abb. 40 c; Chalfant, Taf. XII № 156). Auch die Grundform des Kessels — *ting* — (Abb. 40 d, e Chalfant, Taf. XXVI № 364) unterscheidet sich im wesentlichen nicht

Abb. 40. — Altchinesische Schriftzeichen.

von den bereits erwähnten, und auch der für die klassischen Opfergefässe im allgemeinen bezeichnende Dreifuss summiert sich auf einigen Bildern dieses Begriffes zu zwei Linien, wie etwa auf dem Schaft der *min*. Auch darauf muss ich hinweisen, dass die Grundform der Opfervasen auch in dem Zeichen für Opfer, *Ahne* (*tsu*: zusammengestellt aus dem

Zeichen für Grab, Opfergefäß [Kuchen?] und himmlischen Einfluss) erkenntlich ist (Abb. 41 a; Chalfant, Taf. XXVI № 356). Meiner Meinung nach ist die Annahme, dass die Chinesen des Altertums in diesem Falle zur Bezeichnung des Opfergefäßes dessen ihnen bekannte älteste Form angewendet haben, durchaus berechtigt.

Die angeführten altchinesischen Schriftzeichen sind deshalb als verlässliche Grundlagen unserer Folgerungen anzunehmen, weil sie bei ihrer sinnigen Zeichnung nur strukturelle Elemente und auch diese nur in ihren Rudimenten enthalten. Ihr Inhalt belehrt uns also genau über die Form der fraglichen Gegenstände und das Stilgefühl ihrer Urheber. Auf dem Zeichen für Weingefäß, Topf und Töpferei (fou — Abb. 41 b; Chalfant, Taf. XII № 158) lassen sich Querstriche beobachten, die Bänder bzw. Stränge andeuten. Ich glaube, dass die eigenartigen dekorativen Rippen, die die chinesischen Ritualgefäße in senkrechter und wagrechter Richtung umgeben, auf diese Stränge, bzw. Reife zurückzuführen sind. Es ist wohl nicht nötig zu betonen, dass die reiche künstlerische Ausbildung dieser Motive gar nichts gegen diese Annahme zu sagen hat. Die Entwicklung der Zierformen liefert wohl immer und überall an unzähligen Beispielen den Beweis, dass die anfangs rein praktisch begründeten Elemente sich später zu dekorativen Motiven umgewandelt hatten, die äusserlich an ihre ursprüngliche Bedeutung kaum erinnern.

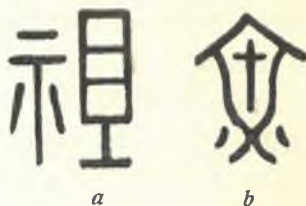

Abb 41. — Altchinesische Schriftzeichen.

Der Geschmack der Chinesen, die bereits in den Zeitaltern der Shan (1766—1122) und Chou (1122—255) ein intensives Kulturleben geführt haben, hatte bereits in diesen Perioden die schnörkelhaft umgebildeten und aufgelösten Formen bevorzugt. Ihre Kunst musste also, dieser Tendenz entsprechend, eine folgerichtige dekorative Entwicklung durchgemacht haben. Auch ihre grossartige Gusstechnik, die sich notwendigerweise in Anlehnung an die Keramik, bzw. Tonbildnerei entwickelt hatte, trug wohl das ihrige bei, um den Charakter der urzeitlichen Formen entsprechend umbilden zu helfen. So ist es m. E. zu erklären, dass die altchinesischen Bronzen, gleichviel welcher Form und Bestimmung, durchwegs eine rein dekorativ anmutende Rippengliederung aufweisen. Die Rippen auf den Seiten oder Deckeln der Gefässe laden scharf heraus, wobei sie ganz metallisch wirken.

Die Denkmäler, die den Perioden der Shan und Chou zugesprochen werden können, lassen freilich eine bedeutende Stilentwicklung, den Unterschied in der Kunstempfindung der zwei aufeinander folgenden Epochen

ungefähr erkennen.¹⁾ Eine krisenhafte Wendung der Dinge ist aber innerhalb dieser zwei grossen Entwicklungsphasen für uns nicht erkennbar. Es ist eher das merkwürdigste an der ganzen Evolution der chinesischen Kunst, dass darin das Alte nie endgültig verloren geht, sondern mit dem neuen innerlich verbunden weiterlebt. Doch kann es keinem Zweifel unterliegen, dass der historisch fassbaren Kunst der Chinesen eine andere vorangegangen ist, die, wiewohl ihre Grundmotive zum Teil erhalten blieben und zum Teil zu rekonstruieren sind, als Ganzes zu leben noch vor dem Reifwerden des klassischen Stiles des chinesischen Altertums aufgehört hat. Diese Kunst scheint nun die eigentliche Volkskunst des chinesischen Altertums gewesen zu sein, die ihre Entstehung den jedenfalls mässigen Ansprüchen der patriarchalischen Gesellschaft der halbhistorischen Zeit zu verdanken hat. Ihr Ende scheint die spekulative mystische Gelehrsamkeit der ersten Heldenzeit des chinesischen Geisteslebens bereitet zu haben, deren Geist sich in der Kunst in der Einführung taoistischer Formeln, in der Erfindung vielfach abgeleiteter, geistreicher redender Ornamente, in der Entwicklung eines reichen Systems der Pflanzen- und Tierornamentik und einer jetzt nur an der Hand dürftiger Reste und mittelbarer Belege nachweisbaren Landschafts- und Figurerendarstellung Genüge leistete.

Eine Rekonstruktion der primitiven Kunst der Chinesen der vorklassischen Zeit wurde wissenschaftlich zuerst von August Conrady versucht.²⁾ Er war auch unter den europäischen Gelehrten der erste, der in einer Anzahl altchinesischer Ideogramme die Grundmotive der primitiven chinesischen Ornamentik erkannte. Seine Resultate wurden auch für jüngere Forscher, wie Werner v. Hoerschelmann und Bruno Schindler massgebend.³⁾

Die uns bekannten allerältesten Motive der chinesischen Zierkunst sind zum Teile, wie die Spiralen, aus Pflanzenformen, bzw. Ranken abgeleitet (vgl. Arne, Taf. II), zum Teile aber in unmittelbarer Anlehnung an Flechtmuster, bzw. Stickereien entstanden (Arne, Taf. I; Taf. VII № 18, 20, 22; Taf. X № 40 usw.). Sie sind also wohl nicht als redende Ornamente, sondern als reine Zierbilder zu betrachten. Doch sind sie in der Form, wie sie uns erhalten blieben, nicht immer als einfache Kopien von Textil-, bzw. Nadelarbeiten, sondern manchmal als archaische Formeln aufzufassen, die

¹⁾ Hoerschelmann, Die Entwicklung der altchinesischen Ornamentik. Beiträge zur Kultur- und Universalgeschichte, herausg. von K. Lamprecht. IV, 1907, S. 2, 5.

²⁾ Über altchinesische Kunst, in Oskar Münsterbergs „Chinesische Kunstgeschichte“ 1910, Bd. I 78—89.

³⁾ Vgl. auch Takács, Zu den Grundformen der chinesischen Kunst. Jahrbuch für asiatische Kunst I.

nicht nur wegen ihres dekorativen Wertes, sondern vielmehr ihrer historischen Bedeutung halber geschätzt wurden. Als solch traditionell geschätzter Gemeinplatz erscheint das transponierte Flechtmuster in einigen Schriftzeichen (Abb. 42), und auch auf alten Bronzegefässen, die uns grösstenteils aus Abbildungen oder Kopien bekannt, in seltenen Fällen aber in ihrer Wirklichkeit erhalten sind (Sen-oku sei-sho, № 40, 41).

Auch daran sei hier erinnert, dass die geometrische Ornamentik einer Gattung der in der Hanzeit gegossenen Bronzespiegel, wie es nunmehr aus den steinzeitlichen Denkmälern hervorgeht, zum guten Teil auf prähistorischen Webmustern beruht. Man vergleiche darauf hin die Verzierung der keramischen Funde, die Arne in seinem „Painted Stone Age Pottery“ (1925) mitteilt.

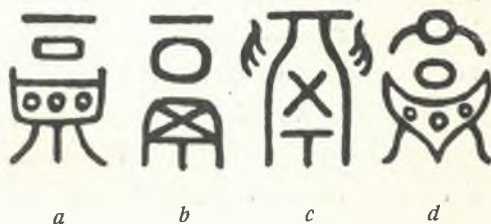

Abb. 42. — Altchinesische Schriftzeichen.

Die meisten in ihren Originalen uns überkommenen Denkmäler, die von der Anwendung der aus gebrochenen geraden Linien, bzw. Kreuzlagen bestehenden Ornamente zeugen, stammen aus der Hanzeit. Aus diesem Umstand ist freilich nicht ohne weiteres der Schluss zu ziehen, dass sie in der Hanperiode höher gewertet gewesen wären, als in den vorhergehenden Zeitaltern der Shan und Chou. Es ist aber doch wahrscheinlich, dass unter den Han, zu einer Zeit, als das klassische Chinesentum eine glänzende Wiedergeburt erlebte, die retrospektive Varianlagung auch dem alten dekorativen System zustatten kam. Auffallend ist es nämlich, dass wir auf den berühmten Wandskulpturen in Shantung ausschliesslich die einfachsten Ziermotive angewendet finden.

Dieser Archaismus erscheint mir durchaus nicht unverständlich. Das pietätvolle Festhalten am Althergebrachten, die absolute Verehrung der Vorfahren und ihrer geheiligten Traditionen bilden den Grundstein der chinesischen Ethik und diese Prinzipien kommen auch in der Kunstauffassung der Chinesen zu jeder Zeit zu voller Geltung. Es ist auch zu bedenken, dass die in Rede stehenden Wandskulpturen von Shantung die darstellende Kunst früherer Jahrhunderte vergegenwärtigen können.

Wir haben auch unter den Grabbeigaben Beweise dafür, dass die alte geometrisierende Zierkunst der Chinesen auch in der Hanzeit nicht aufgehört hatte, in ihrer ursprünglichen Reinheit weiterzuleben. Ich verweise bloss auf die kleinen Modelle von Backöfen (Laufer, Chinese Pottery, Taf. XVII—XVIII), auf denen Ornamente dieses Stils als Randleisten angewendet werden.

Es ist auch aus diesem Umstand darauf zu schliessen, dass Motive dieser Art zum alten Inventar der chinesischen Volkskunst gehören.

Ich benützte schon früher die Gelegenheit darauf hinzuweisen, dass die Zierformen der nördlichen und östlichen Barbaren, die im Gesichtskreise der Hellenen erschienen, eine geometrische Kunst repräsentieren, die dem anscheinend ältesten Motivenschatz der chinesischen Ornamentik verwandt war.¹⁾ Nun sehen wir aber, dass es auch durchaus zulässig ist, von einem urzeitlichen Zusammenhang der Völker des Nordens und des Ostens von Europa und Asien zu sprechen, da die fortwährenden Wanderungen und Verschiebungen in ostwestlicher Richtung vor sich gingen und den Einfluss des fernen Ostens auf die nordischen Nomaden zur Folge hatten. Auch gilt es nunmehr, wie bereits bemerkt, für eine unanfechtbare These, dass die Chinesen anfangs ein Nomadenleben führten. Ihr Volkstum musste damals im Grunde dem der benachbarten Steppenvölker ähnlich gewesen sein. Verwandte Züge werden sich, als Folgen der Nachbarschaft, auch in späteren Jahrhunderten erhalten haben.

Auf der Ostwand des um das Ende des ersten nachchristlichen Jahrhunderts gebauten Mausoleums auf dem Hiao T'ang-shan in Shantung findet sich, unmittelbar oberhalb des links abgebildeten einstöckigen Hauses (Chavannes, Pl. XXVI), die eingravierte Zeichnung eines zylindrischen Gefässes (Abb. 43 a). Rechts und links davon stehen zwei Männer — anscheinend hohe Würdenträger — in langen Kleidern. Sie beugen sich zeremoniell über das Gefäss, das demnach eine Opfervase zu sein scheint. Der eine Mann trinkt aus einer Schale. Aus dem Gefäss schräg herausragend ist der Schaft irgendeines Geräts sichtbar. Die ganze Darstellung lässt uns an folgende Mitteilung Friedrich Hirths²⁾ denken:

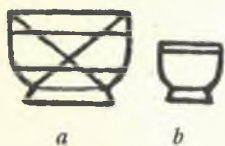

Abb. 43. — Chinesische Opfervasen.

„So wird nach dem Ts'ien Han-shu (Kap. 94 B. p. 6) bei Gelegenheit eines zwischen Huhan-ye Shan-yu und dem chinesischen Kaiser im Jahre 47 v. Chr. abgeschlossenen feierlichen Bündnisses von ersterem der sogenannte Bluteid geschworen. Zu den damit verbundenen Ceremonien gehörte es, dass der Shanyü „mit einem King-lu und einem goldenen Cyathus den Wein umrührte.“ Das hunnische Wort, das in der chinesischen Umschreibung „King-lu“ lautet, von den Hunnen selbst aber wahrscheinlich „kingruk“ ausgesprochen wurde, bedeutet Dolch, bzw. zwei-

¹⁾ Takács, Huns et Chinois. Turán, 1918, S. 621—22.

²⁾ Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker, I: Die Ahnentafel Attilas nach Johannes von Turocz, 1900, 222-223.

schneidiges kurzes Schwert, in diesem Falle also ein Prachtschwert (vgl. Shaw, „A sketch of the Turki language. Calcutta, 1880 Part II. Vocab. p. 163“).

Es muss betont werden, dass die Darstellung der besprochenen Szene in Hiao T'ang-shan in unmittelbarer Verbindung mit Schlachtenbildern vorkommt, in denen die mit Bogen bewaffneten hunnischen Reiter leicht zu erkennen sind. Die Bronzefigur eines Bogenschützen aus Barnaul, bzw. Kulundinskoje, die Aspelin (*Antiquités*, I 327; *Types*,¹⁾ Abb. 9) mitteilt, entspricht so genau diesen Darstellungen, dass wir sie gleichfalls für chinesische Arbeit aus der Hanzeit und für die Darstellung eines hunnischen Kriegers halten müssen. Anhängsel im selben Stil und mit ähnlichen Motiven werden auch von Martin²⁾ (Taf. 29 № 38—45; Taf. 32 № 10; Taf. 33 № 1) und Tallgren (im Katalog der Sammlung Tovostine) mitgeteilt. Die Vase, die uns in diesem Zusammenhang in erster Linie interessiert, gehört zu dem selteneren und wohl älteren Typus chinesischer Opfergefässe, der nicht auf drei Füßen, sondern auf einer breiten Sohle ruht (eine ähnlich geformte Schale ist z. B. auf dem Relief in Wu Leang tze — Chavannes, Taf. LVII — auf einer runden Tasse, die ein Diener trägt, sichtbar; s. Abb. 43 b). Die Wand steigt senkrecht empor und ist in ihrer ganzen Breite durch zwei Diagonalen zerteilt. Es ist freilich nicht ohne weiteres anzunehmen, dass Gefässe grössten Massstabes von der Sorte des hier abgebildeten zur Zeit der späteren Han genau auf diese Weise dekoriert wurden. Die Art aber, wie hier der herkömmliche Zierat angewandt wird, beweist, dass ihm auch in den letzten Jahrhunderten des chinesischen Altertums eine seinen dekorativen Wert übersteigende Bedeutung beigemessen wurde. Es wurde wahrscheinlich — vielleicht durch sein Alter geheiligt — als ein mysteriöses Zeichen aufgefasst.

Die obigen Beobachtungen berechtigen also die Folgerung, dass die dekorativen Kreuzlagen und das Dreieckmotiv auf den von uns in Betracht gezogenen Opfergefässen aus Sibirien und Russland Überbleibsel des Flechtmusters sind, das nach dem Zeugnis der jüngsten steinzeitlichen Funde und der alten Schriftzeichen in der Urkunst der Chinesen eine grosse Rolle gespielt und, wie bereits erwähnt wurde, seinen Wert auch in der Hanzeit nicht verloren hat.

Den Flechtmustern sind aber auch die Streifen, bzw. Stäbchen mit Ringen beizuzählen. Diese und die selbstständig verwendeten Kreise, bzw. Ringe werden auf den in Russland und Ungarn gefundenen Opfergefässe als

¹⁾ *Types de peuples de l'ancienne Asie Centrale*, 1890.

²⁾ *L'âge du bronze au Musée de Minoussinsk*.

herrschende Zierstücke verwendet. Selbst das Dreieck ist auf dem Exemplar von Werchnij-Konjetz an allen drei Spitzen mit je einem Ring kombiniert.

Es hat jedenfalls seine Bedeutung, dass in einer Variante des alten Schriftzeichens für „Wen“ (Zeichen, Schrift, Ornament; Abb. 44 a) zwischen den Kreuzlinien auch ein kleiner Kreis angebracht wird und in solchen Kreisen enden auch die Kreuzlinien in einer der Varianten des verwandten Zeichens für „Kiao“ (vermengen, vereinigen; Abb. 44 b). Kreise, bzw. Ringe bilden, anstatt des Flechtwerkes, das einzige Ornament auf einigen alten Zeichen zu „li, ké“ (Opferwase; Abb. 42).

Abb. 44. — Altchinesische Schriftzeichen.

Ringe an Schnüren erscheinen als Zierformen auch auf chinesischen Bronzespiegeln aus der Hanzeit (Abb. 45). Ein Exemplar dieses seltenen Typus, dessen ungenaue und die uns interessierenden Einzelheiten durch tropfenförmige Flecke wiedergebende Abbildung im Kin-shih-so zu sehen

ist, wurde durch den Grafen Eugen Zichy in China erworben und der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums geschenkt. Von dort wurde es dann dem Franz Hopp-Museum für Ostasiatische Kunst in Budapest überwiesen (vgl. auch den Spiegel in der Sammlung Sumitomo Sen-oku sei-sho, № 15). Die in Rede stehenden Ziermotive sind auf diesem Spiegel zwischen den Kelchblättern des mittleren Ornaments sichtbar. Sie hängen an einem Zellenband, das den mittleren Teil des Spiegels in Kreisform umgibt und sich in breiteren Kreisen zu beiden Seiten der Schrift wiederholt. Die Scheidewände der Zellen laufen parallel und schräggestellt um den Mittelpunkt der Scheibe herum; sie sind aber an anderen, stilistisch

Abb. 45. — Chinesischer Bronzespiegel; Hanzeit (Budapest, Franz Hopp-Museum).

eng verwandten Stücken radial angebracht. Es ist aus den Abbildungen und Beschreibungen der Gefäße von Törtel und Kapostal ersichtlich, welche wichtige Rolle auf ihnen das Zellenband als Zierform spielt.

Bezeichnend ist für die Verzierungen der uns in diesem Zusammenhang interessierenden Bronzespiegel auch ein Bandornament, das aus drei parallelaufenden Reliefstreifen besteht, die in einer runden Scheibe bzw. Halbscheibe endigen. Dieses Ornament ist auf Anderssons Honanfunden nachweisbar (Arne, Taf. IX, № 33). Der Bronzespiegel also, der in seiner Dekoration den hunnischen Opfergefäßen am nächsten steht, hängt in dekorativer Hinsicht klar erkenntlich mit der Kunst der Steinzeit zusammen. Man ist somit berechtigt von den Opfergefäßen dasselbe zu behaupten.

Ein anderer Beweis für die Beliebtheit der Ringe auf Schnüren und des Zellenbandes als Zierformen findet sich im Po-ku-t'u -lu (Heft 29, Bl. 24), wo sie auf einem sogenannten Drachen- und Phönixspiegel aus der Hanzeit vorkommen. Der Holzschnitt der Ausgabe von 1588, die ich in der Bibliothek des Berliner Kunstgewerbemuseums zu studieren Gelegenheit hatte, gibt die Formen genau wieder. Die Ringe auf Schnüren werden hier mit Spiralen abwechselnd angebracht. Es ist aus diesem Umstand ersichtlich, dass sie, gleich den Spiralen, abgewetzte Pflanzenformen sind. Es gibt aber unter den altchinesischen Schriftzeichen auch andere Belege dafür, dass mit Kreisen an Enden von Stengeln Pflanzenformen, also wohl auch Blumen angedeutet wurden. Man sehe darauf hin die Baumdarstellung in Wu Leangtze (Chavannes, Taf. XLVII № 79). Zur Gewissheit wurde mir, dass die Endungen in Ringen Pflanzenformen andeuten, durch das Zeugnis eines durchbrochenen Riemenabschlusses aus Bronze (Abb. 46 b). Auf diesem Stück, das sich im Ungarischen Nationalmuseum befindet, ist ein Geflecht von Ranken zu sehen, die zum Teile in einfachen oder in solchen Kreisen enden, denen kleine Verzweigungen, etwa in der Form von Ähren, entwachsen. Dieser Riemenabschluss, der in Westungarn, in Nemesvölgy gefunden wurde, ist meines Wissens ein Unikum. Er entspricht aber in der Art seiner Komposition dem Rest eines interessanten Geflechtes aus Hanffaden, das in Óbars (Komitat Bars) gefunden wurde (Abb. 46 a) und jetzt gleichfalls im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt wird. Im Stil geht er aber mit anderen durchbrochenen Riemenbeschlägen aus Bronze zusammen, wie z. B. mit dem bei Hampel III, Tafel 74 № 1 und 9 abgebildeten (mit der Reliefdarstellung von Raubtieren, die Menschen anpacken, deren Tracht, mit ihren Parallelfalten, der parthischen sehr ähnlich ist;¹⁾ Fundort Boldog

¹⁾ Sarre, Die Kunst des alten Persien, Abb. 65.

und Nagysurány). Alle diese Funde sind typische und unzweifelhafte Denkmäler der Völkerwanderung. Sie sind anderen Riemenbeschlägen verwandt, deren Verzierung gleichfalls Textilmotive aufweist. Ich ziehe aber diese Zierformen nicht in diesem, sondern in einem anderen Zusammenhang

a

b

Abb. 46. — Geflecht aus Hanffaden und Riemenabschluss aus Bronze (Budapest, Nationalmuseum).

des näheren in Betracht, da sie mit den Ornamenten der besprochenen Opfergefäße nicht unmittelbar zusammenhängen und nur eine Klassenverwandtschaft erkennen lassen.

Der Charakter der in Ungarn und Russland gefundenen Vasen entspricht wie wir gesehen haben, durchaus dem chinesischen Stilgefühl. Die zylindrischen Wände fordern zwar den Vergleich mit antiken Pixiden und Kratern, hauptsächlich aber mit römischen Eimern heraus. Die scharf herausladenden Reliefstreifen haben jedoch nur in China ihre Analogien. Blechartig ausladende Streifen, wie sie auf den in Ungarn gefundenen Gefäßen vorkommen, können nur aus einem besonderen Formwillen heraus erklärt werden, der den Griechen und Römern ganz

remd, den Chinesen aber eigen war.

Chinesisch ist auch die Art, wie der verhältnismässig hohe säulenförmige Fuss des Gefässes von Sisran gebildet ist. Diese Eigentümliche Bildung ist zu beobachten unter anderen an irdenen Gefässen der Chouzeit (Lauder, Pottery, Taf. III № 5). Deutlich sichtbare Bruchstücke zeugen davon, dass die abgebrochenen Füße der übrigen Gefässe gleichfalls verhältnismässig hoch und dünn sein müssten. Sie könnten nicht so niedrig und breit gewesen sein, wie die Sockel der klassischen Bronzeeimer. Sie behielten den primitiven Charakter der schlanken Füße der alten „skythischen“ Bronzegefäße. Ich kann also Pósta,¹⁾ der in diesen Gefässen Nachahmungen römischer Eimer sieht, nicht beipflichten. Ebert hält sie für östliche Repliken eines klassischen Vorbildes.²⁾ Ihr Ahn ist allem Anschein nach der sogenannte „skythische Kessel“ (Kul-Obatypus). Die Umwandlung verdanken

¹⁾ A. a. O. 521—225.

²⁾ Ebert M., Südrussland im Altertum, S. 182—183.

sie aber nicht dem römischen, sondern dem ostasiatischen Einfluss. Die eckigen Ösen und das scharfe Gerippe müssen daraus erklärt werden. Die Urform des Kessels war heimisch auf den zusammenhängenden Gebieten Osteuropas und Asiens. Die scharfe Rippengliederung, das Zellenband und die Ringornamentik sind ostasiatische Eigentümlichkeiten, wie das auch aus japanischen Denkmälern der Urzeit und des Altertums hervorgeht.¹⁾

Ich kann also nach dem gesagten Berthold Laufer, dem hochverdienten Verfasser des Werkes „Chinese Pottery of the Han Dynasty“ mit nichten beistimmen, wenn er im genannten Buche (S. 224) mit Reinecke polemisierend bemerkt: „To establish the possibility of a comparison between types of vessels of different cultural provinces, it is a fundamental necessity that these types agree in the principal features of their formation: Coincidence in only one or in a few characteristics does not constitute a relationship. I utterly fail to see any similarity between the Chinese tripod vessel (ting) of Silver Island and the Scythian Bronze kettle from Hungary, which Reinecke groups together on pp. 148 and 149, except perhaps, in the very accidental feature of the loop-holes; but the Chinese ting always has either three or four feet, while the Scythian kettle has only one stem, and this makes a principal difference, which Mr Reinecke too easily overcomes by calling this the „simplification of the foot in the Siberian specimens“ (on p. 159). If this Scythian type must resemble a Chinese one, it is perhaps somewhat similar to a tou. The tou, however is never provided with loop-handles: consequently the Scythian kettle is neither a ting nor a tou, but an interely different and distinct type. Besides, W. Radloff (Aus Sibirien, Vol. II, p. 88) remarks expressly, that the Siberian peoples of the bronze period did not know of tripod vessels, but put the kettles themselves into the fire.“

Laufers Stellungnahme zu dieser Frage befremdet mich schon deshalb, weil ihm als hervorragendem Kenner chinesischer Altsachen keinesfalls entgehen dürfte, dass die Grundform der Gefäße unter den altchinesischen Schriftzeichen für Blut—hsüe und Schale—min fast vollinhaltlich vorkommt, zur Bezeichnung des letzteren Begriffes nebst einem Zeichen, das der Form des tou genannten Gefäßes der Chou-Periode (Abb. in Laufers „Pottery“ Taf. III № 5 und XXVIII № 2) durchaus entspricht. Es macht keinen wesentlichen Unterschied aus, dass die Wand bei dem einen Gefäßstypus hoch, bei dem anderen niedrig ist. Auch die steinzeitlichen Töpfe, die in Japan

¹⁾ Sen-oku, Sei-sho, Abb. 140, 141, 144; Munro, a. a. O. Abb. 85, 165, 169, 261, 282, 286, 320, 352, 353.

gefunden wurden und die Munro in seinem „Prehistoric Japan“ abbildet (Fig. 75—77, 86), können mit chinesischen Formen in Zusammenhang gebracht werden, obwohl sie mit bekannten chinesischen Gefäßstypen nicht in allen ihren Einzelheiten übereinstimmen.

Noch ist zur Datierungsfrage der besprochenen Opfergefäße einiges nachzutragen. Das älteste scheint das Exemplar von Teletzkoje zu sein. Dieses Denkmal gehört in die Gruppe der altaischen Altertümer, die dem Stile nach ganz chinesisch sind. Es gibt aber unter diesen Altsachen auch solche, die sogar mit Recht für chinesische Arbeiten gehalten werden. Die chinesische Art der altaischen Denkmäler ist die der Hanzeit (206 v. Chr. — 220 n. Chr.). Die Zeit ihrer Entstehung wird daher in die erste Hälfte dieser Periode fallen. Am Beginn der Hanzeit erlebte aber das ostasiatische Hunnenreich seine Blütezeit. Es erstreckte sich weit in nördlicher und westlicher Richtung. Die Einwohner der oberen Jenissei-Gegend, die Jenissei-Ostjaken, waren keine Nachbarn der Chinesen. Ihre chinesische Bildung musste somit durch andere, bzw. durch den Handel über ein fremdes Gebiet vermittelt werden. Dieses Gebiet war aber gerade zur Zeit der Blüte der altaischen Bronzekultur, der sogenannten Minussinsk-kultur, hunnisch. Es ist daher nicht möglich sich das Kunsthandwerk der Hunnen anders als chinesisch entschieden beeinflusst und dem der Altaigegend eng verwandt vorzustellen. Selbstverständlich erscheint es aber, dass für den Geschmack der Hunnen eher die Textil-, als die Metallindustrie der Chinesen massgebend sein musste. Und wir sehen in der Tat, dass die Verzierung des Gefäßes von Teletzkoje einheitlichen textilen Charakter hat. Wir haben es hier mit einem Denkmal zu tun, dessen Grundform und Verzierung, nach dem Zeugnis altchinesischer Ideogramme, ostasiatische Urformen aufbewahrt, vielleicht aus der Zeit, als die Chinesen mit ihren barbarischen Nachbarn zusammen nomadisierten. Die Verzierung des Gefäßes zeigt Textil- und Pflanzenornamente, die hier bereits zu Gemeinplätzen erstarrt sind und ihre Wertschätzung offenbar ihrem Alter verdanken. Sowohl die sichelförmigen Zierglieder, als auch die Halbkreise, die die Wand bzw. den Henkel des Gefäßes schmücken, sind z. B. auf zwei Denkmälern der Völkerwanderung zu erkennen, von denen das eine in der Dnjepergegend, bei dem Dorfe Pastirskoje (Khanenko, IV, Taf. XIII № 363), das andere in Ungarn bei Cikó (Kom. Tolna, Abb. 47) gefunden wurde. Das sichelförmige Pflanzenornament ist ein Grundmotiv der chinesischen Zierkunst, das in der Shangzeit vielfach verwendet wurde. Es ist aber auch in der Steinzeit nachweisbar (Arne, Taf. X № 36 a, 37 a). Die Halbkreise auf den Ösen können als Variationen der

Halbscheiben aufgefasst werden, die die Henkel der ungarländischen Gefässe zieren.

Ein Rest vom Textilornament des sibirischen Gefässes ist noch auf den russländischen Funden zu erkennen. Diese scheinen somit, zusammen mit dem ersteren eine historische Reihenfolge zu ergeben. Die Reliefstäbchen mit Ringen, die das Hauptornament der Gefässe von Sisran und Werchnij-Konjetz abgeben, sind dann auf den Exemplaren von Törtel und Kapostal mit kleinem Diagonal-, bzw. Dreieckmuster kombiniert.

Abb. 47. — Riemenabschluss aus weisser Bronze (Budapest, Nationalmuseum).

Zur Datierung der besprochenen Denkmäler in den Beginn der Völkerwanderung wird uns auch durch indische Analogien ein fester Stützpunkt geboten. Flechtmuster kommen nämlich auch auf Gandharaskulpturen vor, deren Entstehung in die Zeit der grossen ost- und innerasiatischen Völker-verschiebung zu setzen ist. Man sehe als Belege die Beispiele, die A. v. Le Coq (Buddhistische Spätantike I, Taf. 2) mitteilt. Selbstständig oder in Verbindung mit Rauten, bzw. übereckgestellten Schachbrettmustern angewandte Ringe scheinen sowohl in China, als auch in Mittelasien sehr beliebte Webmuster gewesen zu sein (vgl. Le Coq, Buddhistische Spätantike IV, Taf. 1, 2, 7; Stein, Ancient Chotan II, Taf. LXXVII; Stein, The Thousand Buddhas, Taf. II). Auch in der Bronzekunst scheint das Ringornament von jeher beliebt gewesen zu sein (vgl. Sen-oku Sei-sho, № 52, 56). Die Vermittler dieser Motive waren wohl auch die Yüe-chi, die Indoskythen, die in der Nachbarschaft der Hunnen lebten, vor ihnen nach dem Westen flüchteten und dort das baktrische Königreich vernichteten. Diese Einfuhr chinesischer Motive nach Indien wurde von dem genialen Japanen Okakura Kakuzo (S. 77–78) richtig erkannt, aber vielleicht übermässig betont: "The remains of Mathura and Gandhara fall into the general movement, for Kanishka and the Gettaes, in imposing their Mongolian traits on Indian art, could but bring it within the shadow of that common ancient style, in which a deeper and better informed study of the works of Gandhara itself will reveal a greater prominence of Chinese than of the so called Greek characteristics.

The Bactrian kingdom in Afghanistan was never more than a small colony in the midst of a great Tartar population, and was already lost in the late centuries before the Christian era. The Alexandrian invasion means rather the extension of Persian influence than of Hellenic culture."

Und in der Tat: wenn man bedenkt, dass die Flechtmuster, die in der Schrift der Shan- und Chouzeit auftauchen, in der Hanzeit als Kleiderschmuck eine bedeutende Rolle spielen und in der Gandharakunst als Verzierung von Thronesseln verwendet werden, die offenbar mit Draperien überzogen gedacht sind, so kann man nicht umhin, dieselben als Ornamente anzusprechen, die die Nomaden chinesischen Seidenstoffen entnommen haben

Zusammen mit dem Höckerichter Gefäß wurden, wie gesagt, Goldplatten gefunden, deren unverkennbare Analogien auch in den Funden von Saga (Russland, Gouvernement Taurien) und Zdwizensk (Gouv. Stawropol) nachweisbar sind (s. die Abbildung bei Salin, *Altgermanische Tierornamentik*, S. 119 Fig. 318). Das schlesische Gefäß kann also mit Denkmälern in Beziehung gebracht werden, die nachweisbar aus der Völkerwanderungszeit stammen (Béla v. Pósta, III, S. 491—494, Abb. 271, 272) und an Orten vorkommen, denen in der Geschichte der Hunnen eine besonders denkwürdige Rolle zufiel.

Der Zusammenhang der Gefäße von Höckericht und Dunapentele mit den Münzen von Trajan,¹⁾ Valentinianus und Alex. Severus ist kein unmittelbarer. Orientalische Münzen, die in Dunapentele gefunden wurden, sind an noch entlegeneren Fundorten zum Vorschein gekommen. Es ist freilich möglich, dass diese Münzen durch die Hunnen nach Ungarn gebracht wurden. Doch könnten sie auch in diesem Falle nur so viel beweisen, dass die Gegend, wo sie gefunden wurden, einst hunnischer Besitz war. Diese Selbstverständlichkeit ist aber keines Beweises bedürftig. Wichtig für die Zeitbestimmung bleiben also die römischen Helme von Dunapentele und die Beigaben des Leichnams von Höckericht, die beide ungefähr gleichaltrig sind. Noch wichtiger sind aber zwei andere Funde von Dunapentele, von denen in anderem Zusammenhang die Rede sein wird.²⁾

Ich fühle mich auf Grund der obigen Untersuchungen berechtigt, in den behandelten Opfergefäßen eine Reihe von Denkmälern zu sehen, die, in einer verhältnismässig kurzen Spanne Zeit entstanden, eine historische Reihenfolge und eine folgerichtige Entwicklung darstellt. Die Gruppe dieser

¹⁾ Krause, a. a. O.

²⁾ Takács, *Hun Relics*. Oxford Hungarian Review, I.

Denkmäler ist streng einheitlich. Sie lässt einen festen, ja beinahe erstarrten Stil erkennen, der offenbar das Ergebnis einer langen Entwicklung ist.

Die starke Eigenart, die Reinheit und die Harmonie dieses Stils beweisen zur Genüge, dass seine uns überkommenen Proben Sonderleistungen eines besonderen Volkes sind.

Der Umstand, dass alle Eigentümlichkeiten der in Betracht gezogenen Altsachen darauf schliessen lassen, dass diese während der chinesischen Han-Periode und der ersten Jahrhunderte der grossen Völkerwanderung gefertigt wurden, ferner ihre Verbreitung über ein weites Gebiet, das während der erwähnten Zeit nur von den Hunnen durchwandert sein konnte, rechtfertigt die Annahme, dass wir hier tatsächlich mit hunnischen Denkmälern zu tun haben.

Китайско-хунски художествени форми. — Настоящата статия произлезе от един реферат, който авторът държа през месец октомври 1923 год. в София по покана на Бълг. Археологически Институт. В първата част на статията се разглеждат най-старитъ сношения на хунитъ съ китайцитъ, като се изтъква голѣмото влияние, което китайската култура е упражнила върху хунитъ. Тѣзи последнитъ сж заели много нѣща отъ китайцитъ, като по-късно, при нахлуването си въ Европа, сж ги разпространили и на европейска почва. Като се има това обстоятелство предъ видъ, могатъ да се припишатъ на хунитъ съ голѣма вѣроятностъ такива паметници, които се намиратъ въ заетитъ отъ тѣхъ страни и които се сжждатъ съ подобни предмети отъ Китай, датиращи отъ сжщата епоха.

Въ втората частъ на статията се разглежда една група отъ паметници, които могатъ съ най-голѣма вѣроятностъ да се припишатъ на хунитъ. Това сж голѣми бронзови сждове, които сж служили при жертвоприношенията (обр. 22—37). Тѣ се срѣщатъ въ Унгария, северна Русия и Сибиръ и датиратъ отъ времето на ранното срѣдновѣковие. Тѣхната форма, техника и орнаменти указватъ на твърде тѣсни връзки съ старата китайска култура. Това се доказва най-добре съ нѣкои старокитайски писменни знакове, които иматъ сжщата форма и сж се употребявали за означение на подобни сждове. Отъ други писменни знакове, както и отъ рисункитъ на една скала при Кизилъ-Кая въ Сибиръ (обр. 38) може да се заключи, че тѣзи сждове действително сж служили за жертвоприношения.

Золтанъ фонъ Токачъ.

Археологически вести

30-годишният юбилей на проф. В. Н. Златарски. — През месец октомври т. г. проф. В. Н. Златарски ще празнува 30-годишния юбилей на своята научна дейност. Не е тукъ мѣстото да преценяваме тази тъй плодотворна дейност и да изтъкваме голѣмитѣ заслуги, които проф. Златарски има за бившето Българско Археологическо Дружество и за нашия Археологически Институтъ. Приятелитѣ и почитателитѣ на проф. Златарски ще издадатъ наскоро единъ сборникъ въ честъ на юбиляра, въ който ще бждатъ помѣстени биографически бележки за него, както и списъкъ на неговитѣ многобройни научни трудове.

За да даде обаче още сега изразъ на своята голѣма благодарностъ и уважение къмъ проф. Златарски, който е билъ винаги единъ отъ най-ревностнитѣ членове на Археологическия Институтъ, управителниятъ съветъ му посвещава настоящия трети томъ отъ институтскитѣ Известия.

Златнитѣ сждове отъ Вълчи-трънъ. — На 28 декември 1924 год., при роголането на едно лозе въ околността на Вълчи-трънъ, Плевенско, сж били открити нѣколко златни сжда и златни похлупаци, които, благодарение на енергичната намѣса на властитѣ, сж могли да бждатъ прибрани въ Народния музей въ София още на 5 януарий 1925 год. Тази находка, която представя съвсемъ изключителенъ интересъ и която е единствена по рода си у насъ, се състои отъ следнитѣ предмети (обр. 48):

1) Голѣмъ сждъ въ форма на супникъ (кратеръ) съ две силно издадени дрѣжки (табл. VI); вис. 17.1 см., диам. на отвора 28.5 см., дължина за-

едно съ дветѣ дрѣжки 52.5 см., теж. 4.395 кгр. Дрѣжкитѣ му сж източени отъ сжщото парче металъ, отъ което е направенъ сждътъ. Тѣ сж плоски, подгънати и краятъ имъ е прикованъ по съ три златни гвоздейчета въ стената на сжда (гл. табл. VI 2). Украсени сж по съ три паралелни жлеба, срѣдниятъ отъ които е много по-широкъ и има напречни нарѣзи. Дъното на сжда е изработено въ видъ на два концентрични, силно изпъкнали крѣга.

2) Голѣмъ сждъ въ форма на чаша съ висока дрѣжка, изработена и украсена по сжщия начинъ, както дрѣжкитѣ на първия сждъ; високъ заедно съ дрѣжката 19 см.; безъ нея 13 см.; диам. на отвора, който е сега малко сплеснатъ, около 15 см.; теж. 919 гр. (табл. VII 2). Дъното е изработено по сжщия начинъ, както при първия сждъ.

3) Две подобни чаши, но съ много по-малки размѣри: височина безъ дрѣжкитѣ 4.6 см., диам. на отвора 8.5 см., теж. 130 и 132 гр. (табл. VII 1). Тѣ се отличаватъ отъ голѣмата чаша само по това, че иматъ около устата си по три паралелни жлеба.

4) Сждъ, който се състои отъ три отдѣлни сърцевидни тасчета, скачени по между си съ малки странични трѣбички и съ една обща тридѣлна дрѣжка, тъй че течността, която се налива въ кое да е отъ тасчетата, минава и въ дветѣ други (табл. VIII). Дрѣжката и трѣбичкитѣ сж изработени отъ електронъ(?). Тасчетата иматъ паралелни канелюри, които следватъ тѣхната форма и покриватъ цѣлата имъ повърхност. Дължината на всѣко тасче е 17.5 см., шир. 9 см.; общата тежестъ на сжда възлиза на 1.190 кгр.

Обр. 48.

Златни сждове отъ Вълчи-грънъ.

5) Два голѣми похлупака съ диаметъръ 36·5 см. и обща тежестъ 3·605 кгр. По срѣдата си тѣ иматъ висока дръжка (13·5 см.) въ форма на луковица, която на върха завършва съ топка, украсена съ слабо извити нарѣзи (табл. VII 3). Горната частъ на похлупацитѣ, както и тѣхнитѣ дръжки, сж украсени съ спираловидни орнаменти, инкрустирани съ ниело, въ основата на което е поставено сребро или платина. Дръжкитѣ сж кухи и иматъ извжтре дебела бронзова подложка, вследствие на което тѣ сж твърде устойчиви.

6) Петъ подобни по-малки похлупака, които иматъ сжщото устройство, обаче нѣматъ никакви инкрустирани орнаменти (гл. обр. 48); тѣхниятъ диаметъръ е 21 см., височината на дръжкитѣ 10 см., тежестъта варира отъ 300 до 462 грама. Само единъ отъ тѣхъ е запазенъ съвършенно цѣлъ; отъ другитѣ сж отрѣзани значителни части, а отчупени сж сжщо така при три отъ тѣхъ и дръжкитѣ.

Както трѣбваше и да си очаква, тази извънредно важна находка възбуди твърде голѣмъ интересъ не само у специалиститѣ, но така сжщо и у всички любитители на старинитѣ. Въ ежедневиия печатъ се появиха редица статии, въ които се даватъ подробни сведения за предметитѣ и се изказватъ различни предположения върху тѣхното произхождение и тѣхното предназначение.¹⁾ Обаче за сега още липсва една обстойна студия върху находката, появяването на която би се посрещнало съ голѣма благодарностъ отъ всички заинтересовани кръгове.

¹⁾ Б. Ф и л о в ъ, Прѣпорецъ бр. 6 отъ 10. I. 1925 г. („Българскиятъ Тутанкамонъ“; препечатано въ Северно Ехо, Плевенъ бр. 2 отъ 15 януарий с. г. и La Bulgarie бр. 463 отъ сжщата дата); А. П р о т и ч ъ, Свободна Речъ бр. 264 отъ 12. I. 1925 (препечатано въ La Bulgarie бр. 465 отъ 17. I. 1925); Н. М у ш м о в ъ, Демократ. Сговоръ бр. 376 отъ 12. I. 1925; Г. И. Кацаровъ, Зора бр. 1670 отъ 14. I. 1925; Comte Begouen, Journal des Débats бр. 43 отъ 13. II. 1925; C. Kassner, Illustr. Zeitung бр. 4173 отъ 5. III. 1925 („Ein kunstgeschichtlich wichtiger Goldfund in Bulgarien“).

Сждоветъ отъ Вълчи-трънъ възбуждатъ редица проблеми, които биха могли да се разяснятъ само следъ обстоятелни проучвания. Тѣ принадлежатъ къмъ оная категория отъ паметници, които сж въ състояние да хвърлятъ съвсемъ нова светлина върху нѣкои епохи отъ миналото и да преобразятъ коренно нашитѣ традиционни представи за културната роля на нашата страна. Обаче тѣхното обяснение се затруднява извънредно много отъ обстоятелството, че тѣ изглеждатъ да сж единствени по своя родъ и че заедно съ тѣхъ не сж намерени никакви други предмети, които да указватъ било на тѣхното предназначение, било на времето, на което тѣ принадлежатъ.

Въ спомената по-горе моя статия азъ изказахъ известни предположения за произхождението на находката, които нѣма да бжде излишно да повторя и тукъ съ известни допълнения и измѣнения. Преди всичко не подлежи на съмнение, че сждоветъ съдържатъ известни елементи, които сж свойствени на античната епоха. Къмъ тѣхъ трѣбва да се причисли самата форма на болшинството отъ сждоветъ, формата и положението на дръжките, начинътъ на тѣхното прикрепване къмъ сждоветъ, както и други нѣкои особености отъ чисто технически характеръ, като напр. обработването на дъното на сждоветъ въ форма на два силно изпъкнали концентрични крѣга, които служатъ за подставка на сжда. Наредъ съ това обаче ние намираме и други елементи, които ни напомнятъ ориенталски мотиви. Такива сж напр. дръжките въ видъ на луковица при златните похлупаци, както и нѣкои отъ орнаментите върху тѣхъ.

Какво означава това смѣшение на антични съ ориенталски елементи и къде е могло то да се осъществи при едни и сжи предмети? За да ни стане това по-ясно, трѣбва да си спомнимъ и за знаменитото „Атилово съкровище“, открито въ 1799 год. въ Унгария (Nagy-Szent-Miklós), което се състои пакъ отъ голѣмо количество златни сждове. Наистина формата на тѣзи сждове е съвършено различна, а така сжщо тѣ се

отличаватъ и по своята богата орнамента, въ която срѣщаме многобройни фантастични фигури. Обаче въ тази орнамента намираме пакъ сжщото преплитане на антични съ ориенталски елементи. А това показва, че и дветѣ съкровища биха могли да иматъ едно и сжщо произхождение.

Известно е, че античното изкуство е проникнало презъ последнитѣ столѣтия на античната епоха твърде далеко въ вътрешността на Азия, като е стигнало чакъ до северна Индия, както това се вижда отъ откритите презъ последнитѣ години скулптури въ областта Гандара. Следователно страните, въ които е могло да стане кръстосването на античното съ ориенталското изкуство, могатъ да бждатъ само Иранъ и Туранъ, на югъ и на изтокъ отъ Каспийското море. Тѣкмо въ тия страни ще трѣбва да диримъ и произхождението на такива паметници, каквито намираме въ Атиловото съкровище и въ съкровището отъ Вълчитрънъ. Отъ тамъ тѣ сж могли твърде лесно да бждатъ пренесени и въ Дунавската равнина отъ туранскитѣ племена, които въ началото на срѣдновѣковната епоха нахлуватъ изъ вътрешността на Азия въ Европа и къмъ които сж принадлежали и Аспаруховитѣ българи. И наистина, Атиловото съкровище се счита напоследъкъ отъ най-компетентните учени за българско, като се приписва на нѣкой отъ българскитѣ владетели въ заддунавска България.

Като се има предъ видъ всичко това, не е невѣроятно, че и съкровището отъ Вълчи-трънъ е действително едно старобългарско съкровище отъ VII или VIII вѣкъ, което е принадлежало на нѣкой български владетел или виденъ сановникъ отъ тази епоха. Въ моментъ на голѣма опасностъ и на бѣгство при една отъ многобройните тогавашни войни, то е било заровено въ земята, за да бжде укрито отъ неприятеля. Обаче, неговиятъ притежател сигурно е загиналъ наскоро, безъ да е могълъ да се върне и прибере укритото отъ него съкровище. По такъвъ начинъ то

е останало въ земята въ продължение на вѣкове, додето една щастлива случайност го извади наново на бѣлъ свѣтъ.

Изказаното тукъ предположение за произхождението на златнитѣ сждове отъ Вълчи-трѣнъ се подкрепя и отъ сведенията, които византийскиятъ авторъ Менандъръ Протекторъ дава за двора на владетеля на едно отъ старитѣ турски племена въ Согдиана, Дизабулъ, който въ 568 год. изпратилъ посолство до византийския императоръ Юстина II. Отъ тѣзи сведения, които бѣха изнесени отъ проф. Кацаровъ въ споменатата по-горе негова статия (в. Зора бр. 1670 отъ 14. I. 1925 год.), се вижда, че владетелитѣ на старотурски-тѣ народи, къмъ които се причисляватъ и прабългаритѣ, сж били голѣми любители на златото и че тѣ сж притежавали голѣмо количество златни сждове.

Въпреки всичко това трѣбва да забележимъ, че биха могли да се изтъкнатъ и съображения, възъ основа на които златнитѣ сждове отъ Вълчи-трѣнъ биха могли да се отнесатъ къмъ една много по-стара епоха. Вече голѣмото количество на златото ни напомня нѣкои находки отъ критско-микенската епоха, особено находкитѣ отъ кладенчевитѣ гробове при Микене. При това нѣкои отъ сждоветѣ отъ Вълчи-трѣнъ се сжодатъ въ много отношения съ сждоветѣ, открити въ микенскитѣ гробове. Особено голѣмо е сходството, както въ формата на сждоветѣ, така и въ формата и положението на дръжкитѣ, между голѣмия кратеръ отъ Вълчи-трѣнъ и единъ по-малкъ златенъ сждъ (вис. 10·8 см.), откритъ въ четвъртия кладенчевъ гробъ при Микене (гл. Н. Bossert, *Alt-Kreta*, 2. Aufl. 1923 обр. 279). Инкрустационната техника и спиралнитѣ орнаменти, които намираме при два отъ похлупацитѣ отъ Вълчи-трѣнъ, сж сжщо така типични за произведенията на критско-микенската художествена индустрия. Най-после нека споменемъ, че и други находки, намерени по-рано у насъ, указватъ на прѣки сношения между дунавскитѣ страни и земитѣ на критско-микенската култура презъ по-късния пери-

одъ на тази култура (гл. Б. Филовъ, Тракийско-микенски отношения, въ Сборника въ честь на проф. Ив. Шишмановъ, 1920, 40 — 53). Като се има предъ видъ всичко това, би могла да се поддържа и хипотезата, че златнитѣ сждове отъ Вълчи-трѣнъ принадлежатъ на критско-микенската епоха и въ такъвъ случай тѣ би трѣбвало да се датиратъ въ второто хилядолѣтие пр. Хр.

Въпроситѣ за произхождението и датата на сждоветѣ отъ Вълчи-трѣнъ ще могатъ да се разрешатъ задоволително само следъ обстойното проучване на цѣлата находка, като се вземе подъ внимание цѣлиятъ сравнителенъ материалъ. Ние тукъ се ограничихме да дадемъ само нѣкои общи указания за две отъ възможнитѣ направления, въ които би трѣбвало да се движатъ бждащитѣ изучавания, безъ да претендираме, че сме дали съ това едно окончателно разрешение на въпроса. Находкитѣ отъ тоя родъ се отличаватъ именно по това, че тѣхниятъ наученъ интересъ не тѣй бърже може да се изчерпи и че тѣ откриватъ нови проблеми въ науката, които даватъ единъ силенъ тласкъ на нейното развитие. Нека се надѣваме, че и златнитѣ сждове отъ Вълчи-трѣнъ ще укажатъ подобно влияние върху нашата млада археологическа наука.

Б. Филовъ.

Къмъ античната гробница отъ Дуванлий. — Въ една бележка съмъ обнародваната по-горе статия на г-на Дяковичъ (стр. 129) ние вече указахме на това, че античната гробница въ Кукова могила при Дуванлий е съдържала още редица предмети, които на първо време сж били укрити и които по тази причина не сж били известни на г-на Дяковичъ. Тѣзи предмети, благодарение на една случайност, можахъ отпосле сжщо така да бждатъ прибрани и постъпиха отчасти въ сбиркитѣ на Народния музей въ София, отчасти въ археологическата сбирка при Народната библиотека въ Пловдивъ. Между тѣхъ се намиратъ една голѣма златна диадема, една масивна златна торква, една златна

гривня, няколко златни обеци, два златни пръстена, няколко отделни прешлена от златна огърлица (тѣ сж напълно идентични съ обнародвания погоре предметъ, означенъ отъ г-на Дяковичъ като обеча; гл. стр. 116 обр. 12), две златни риби, подобни на обнародваната погоре (стр. 113 обр. 11) и два сребърни сжда. Всички тѣзи предмети ще бждатъ обнародвани допълнително отъ г-на Дяковичъ. Ние тукъ ще се ограничимъ да дадемъ няколко бележки само за единъ отъ сребърнитѣ сждове, а именно за великолепната сребърна ваза, която постъпи въ сбиркитѣ на Народния музей въ София, тъй като отъ нея именно произхождатъ дветѣ сребърни дръжки, които г-нъ Дяковичъ обнародва погоре (стр. 116 сл. табл. I).

Вазата, която е отлично запазена, е висока 27 см., съ диаметръ на отвора 13.4 см. (табл. II). Тя е украсена съ твърде красиво изработени палмети и е била първоначално позлатена по сжщия начинъ, както и дветѣ дръжки, а именно посредствомъ прилепенъ златенъ листъ, частици отъ който сж запазени. Отъ следитѣ, които личатъ отъ дветѣ страни на вазата, се вижда, че тя е имала две дръжки. На мѣстото, дето се е допирала долната частъ на едната дръжка, е изрѣзана тригълна дупка, която личи и на снимката (табл. II). Отъ това се вижда, че едната дръжка трѣбва да е била куха, за да може течността да се излива презъ нея. И наистина, едната отъ дветѣ намерени въ гробницата сребърни дръжки въ форма на грифони е куха въ долната си частъ и е снабдена по срѣдата съ дълга чучурка, додето другата дръжка е масивна (гл. погоре стр. 116 сл.). Не може, следователно, да има никакво съмнение, че дветѣ дръжки произхождатъ тъкмо отъ тази ваза. Това се доказва и нагледно, когато дръжкитѣ бѣха донесени отъ Пловдивъ и бѣха прикрепени върху вазата, както това е посочено въ съответната фотография.

По стилъ вазата съответствува сжщо така на първата половина отъ V вѣкъ пр. Хр. Лотосовото цвете, съ което тя е украсена, се среща въ сжщия видъ върху късни вази съ черни фигури,

както и въ раннитѣ вази съ червени фигури. Следователно и вазата потвърждава посочената погоре (стр. 129) дата на гробницата.

Б. Ф.

Античното име на Рила. — Проф. R. Egger ни съобщава следния непубликуванъ надписъ отъ Carnuntum въ Pannonia superior (cера Petronell, Deutsch-Altenburg):

M. MOGETIVS
M. F. PVDENS
DOM. DINACE
ANN. XXXV.
MIL. LEG. XIII
GEM. STIP XI
H. S. E. T. F. I.
C. IVLIVS.
PRIMVS. H. P.

M(arcus) Mogetius M(arci) f(ilius) Pudens dom(o) Dinace ann(or)um XXXV. mil(es) leg(ionis) XIII gem(inae) stip(endiorum) XI h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) iussit C(aius) Iulius Primus h(eres) p(osuit). Проф. Egger до бавя, че *Dinace* представя abl. отъ номинативната форма *Dinax*, която сигурно е тъждествена съ Δοῦναξ у Polybius (Strabo IV, 12, p. 208 C) и у Livius XL 58, 2: Donuca.

Съ това название, което сега за пръвъ пжтъ се срѣща въ надписъ, се означава днешната Рила и нейната непосредствена околностъ (ср. G. I. Kazanow, Wochenschrift für klass. Philologie 1905, № 33 и 34, стр. 930). Въ всѣки случай отъждествяването на *Dinax* въ надписа съ току-що споменатитѣ названия у Полибия се подкрепя и отъ факта, че войницитѣ отъ XIII легионъ сж били рекрутирани въ Тракия. Самото име на войника *Mogetius* е безъ съмнение келтско (вж. Holder, Altceltischer Sprachschatz II, s. v.). Това ни кара да си зададемъ въпроса, дали въ областта на Рила покрай тракийскитѣ селища не е имало и келтски, и дали на последнитѣ не се дължи и самото название на планината Δοῦναξ (ср. Clitoph. у Ps. Plut. b, 4, дето галското δού. υος се тълкува съ τόπος ἐξέχων и Д. Дечевъ, Изв. на ист. др. IV, стр. 23)

Д. Дечевъ.

Привносъ къмъ неолитичната култура у насъ. — Пещерата „Драганчовица“. Северно отъ селото Гложене (Ябланска околия), между Зоренишки долъ и колибитъ Нановица, се намира една грамадна пропастъ и до нея една мжно достъпна пещера, които заедно носятъ името Драганчовица*. Въ пещерата може да се влезе презъ една тсна дупка отъ къмъ северъ или отъ западната страна и то съ помощта на дърво. Въ насипа, опитванъ не единъ пътъ отъ иманяри, се намиратъ, раз-

Обр. 49.
Костена вждица отъ пещерата при Дръновския манастиръ.

месени съ пепелъ и вждища, глинени фрагменти отъ сждове и кости отъ животни. Насипътъ достига дебелина до 1 метъръ и е така много разбърканъ отъ иманяритъ, че е невъзможно почти да се копае систематически. Малкото фрагменти, които се намериха, сж аналогични на тзи отъ пещерата „Моровица“, разположена отъ другата страна на селото Гложене (Р. Поповъ, въ Изв. Бълг. Арх. Д-во III стр. 263 сл.).

Пещеритъ при Дръновския манастиръ. Рската Хандакъ излиза отъ лвата страна на голмата пещера срещу Дръновския манастиръ. Отъ дсната страна има запазенъ културенъ насипъ, който достига на нкои мста до 1·20 м., но и тука иманяритъ сж го разбъркали отчасти. Въ този богатъ може би нкога културенъ пласть се намериха доста глинени фрагменти отъ сждове, кременни ламели и една костена вждица. Фрагментитъ отъ сждове не сж добре изпечени. Повечето сж съ черенъ цвтъ. Най-дългиятъ кремененъ ножъ достига до 10·5 см.; останалитъ сж повече отломъци отъ кременни ядра. Костената вждица (обр. 49) е дълга 4 см., отъ къмъ противния на малко отчупения си завитъ край е плоско изгладена и е била пробита, но сега отчупена презъ дупката. Въ другата по-

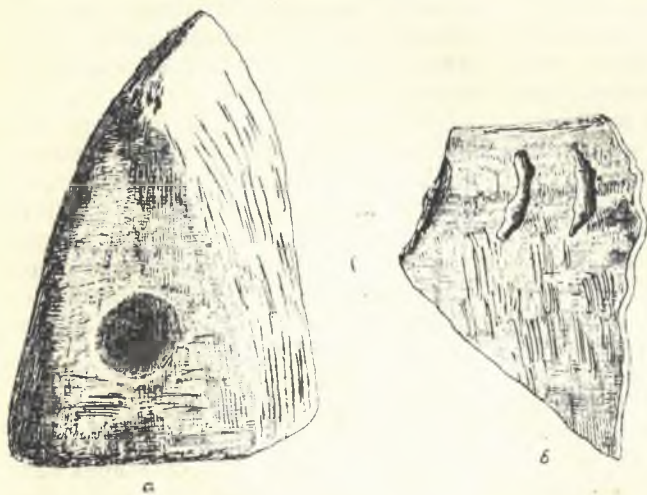
тъмна и по-дълга пещера се намериха нколко фрагмента отъ глинени сждове, аналогични на тзи отъ голмата пещера.

Въ мстността „Бръста“, северно отъ с. Алтимиръ (Орховска околия), при изкопа за трасето на тсно-линейката, на дълбочина 0·60 м. подъ нивото, се намиратъ доста фрагменти отъ глинени сждове, отломъци отъ кремъкъ, рчни валутаци и кости отъ разни животни, повечето отъ говедо. Между многото фрагменти, всички безъ орнаменти, съ кафяво-черенъ цвтъ и не добре изпечени, се намери и единъ камененъ чукъ, но малко затъпенъ отъ къмъ острието, дългъ 7 см., съ най-голяма ширина 4·2 см.

Въ мстността „Прапора“ до с. Галиче (Орховска околия) учителътъ на сжщото село Цвтко Николовъ намерилъ въ нвата си една каменна бравичка, дълга 7 см. и широка при острието 4·5 см. При изострянето еднакво сж изгладени и дветъ страни. Въ сжщата мстность се намирали и много глинени фрагменти и кременни „парчета“, но като „непотрбни“ били изоставени. Сжщиятъ учителъ е намерилъ въ мстността „Чукитъ“, южно отъ селото, единъ кремененъ връхъ за стрела, дългъ 7 см. и широкъ при основата 3 см. Стрелата е намерена при разораване на една нива и произхожда отъ нкое недалечно селище, защото въ сжщата мстность нма никакви следи отъ културни останки. Изобщо у насъ рдко се срщатъ кременни върхове за стрели и то винаги като единични находки, съ изключение на заселищата около Мадара.

Атанаскѡйското езеро. При изкопа на каналъ между морето и езерото на дълбочина 1 м. сж намерени доста глинени фрагменти отъ сждове, рога отъ еленъ и говедо, и много кости. Много отъ фрагментитъ, както и нкои отъ запазенитъ сждинки, похлупки, прешлени и кости отъ животни сж били прибрани отъ двама ученици и сега се пазятъ въ мжжката гимназия въ Бургасъ, но много повече отъ предметитъ сж били унищожени отъ работницитъ. По-после се намериха на сжщата дъл-

бочина нѣколко глинени фрагменти, единътъ отъ които е орнаментиранъ съ вдлъбнатинки. Въ съседната тераса, на дълбочина 0·45 м., се намериха много фрагменти отъ разни предмети отъ глина. Между фрагментитѣ отъ сждове заслужава внимание, поради орнамента си, фрагментътъ обр. 50⁶. Интересенъ е сждо единъ фрагментъ отъ моделъ на колиба, въ видъ на призма, високъ 8 см., широкъ при основата 5·5 см.; въ средата има една вдлъбнатина, дълбока до 1·5 см. (обр. 50^а). Всички фрагменти

Обр. 50. — Глиненъ моделъ на колиба и фрагментъ отъ глиненъ сждъ отъ предисторическото селище при Атанаскѣйското езеро.

иматъ сивъ цвѣтъ, който се дължи на почвата.

с. Кюприя (Бургаска околия). При изчистването на кладенеца до с. Кюприя сж били намерени конусообразни глинени сждове, други въ форма на панички, камененъ чукъ, каменно длето, предмети отъ кости и др. Всички тѣзи предмети сж прибрани въ Варн. музей.

Кая - Бурунъ (Ямболска околия). При изкопа на ж. п. линия Ямболъ—Казлъ-Агачъ, близо до с. Кая-Бурунъ, сж били намерени много глинени предмети и каменни бравички. Почти всичко е разграбено и прѣснато, а въ Народния музей, следъ дълга преписка, можахъ да постъпятъ само 3 каменни бравички.

В. Миковъ.

Разкопки при Созополъ. — Една отъ старитѣ колонии, основани отъ милетскитѣ гърци по брѣговетѣ на Черно море, е и градътъ Apollonia, сега Созополъ. Паметницитѣ, намерени както въ града, така и въ околността, показватъ, че тукъ много преди гръцката колонизация е имало обитатели. Но много многобройни и интересни сж останкитѣ отъ началото на VI в. пр. Хр., както и паметницитѣ отъ всички по-сетнешни епохи. Въ самия градъ да се правятъ разкопки, сега е немислимо,

поради многото къщи, застроени една до друга, като е оставено мѣсто само за тѣсни улички. Но пъкъ затова навънъ отъ града, както и на малкия островъ св. Кирикъ, систематически разкопки биха дали доста интересни материали.

Тукъ се описватъ старини, намерени при разкопаване основи за училището, на о-въ Св. Кирикъ, както и нѣкои случайно намерени предмети отъ острова и околността на града.

Изкопътъ за основи на училището се намира на най-високата частъ на острова и има форма на буквата П (обр. 51). На източната и западна частъ

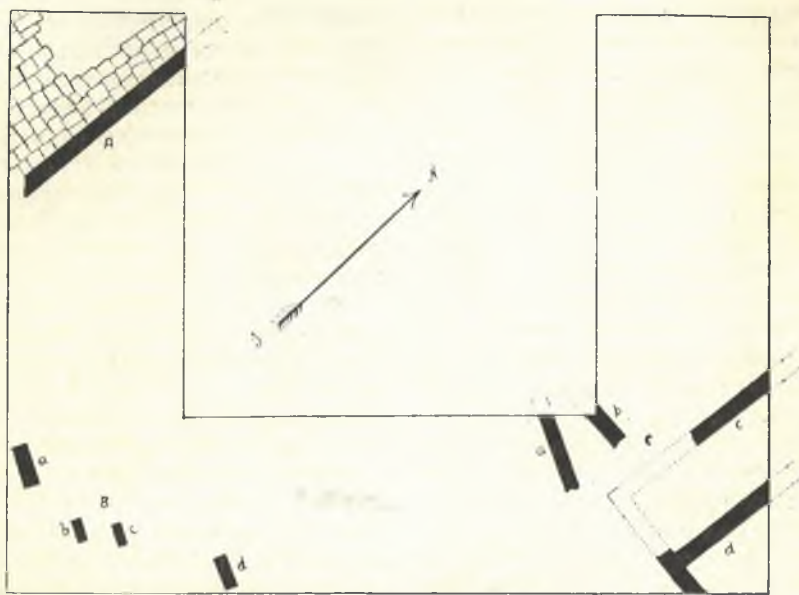
на изкопа се намериха следи отъ зидове (обр. 51 А и С). Зидътъ А има посока отъ северъ къмъ югъ, съ дължина 11 метра, дебелина 0·80 м. и запазена височина отъ 0·25—0·40 м. Направенъ е отъ голѣми правоъгълни блокове, споени съ хоросанъ. Отъ къмъ вътрешността на постройката бѣше запазенъ отчасти и подътъ, съставенъ отъ неправилни плочи, между които се намери частъ отъ мраморна плоча съ надписъ. Благодарение любезността на К. Папаионидисъ, надписътъ е билъ снетъ преди изчистването на плочата.¹⁾ Той гласи:

¹⁾ При изваждането на камъка, ученицитѣ рибари го завързватъ на мрежата си и го хвърлятъ въ морето, а при ваденето на мрежитѣ камъкътъ остава на дъното.

КА
ΑΠΟΛΛΩΝΙ
ΙΝΤΡΑ

Въз основа на нѣкои данни би могло да се определи приблизително времето, отъ което датира постройката. Блоковете отъ зида бѣха споени помежду си съ хоросанъ, въ който нѣмаше нищо друго, освенъ пѣськъ. Такива постройки се срещатъ до къмъ IV—V в. сл. Хр.

ветѣ *b c d* сж отъ една постройка: дебелината имъ достигаше до 0.80 м., а височината варираше отъ 0.40—0.60 м. Открититѣ дължини бѣха на *b* — 1.90 м., на *c* — 4.10 м. и на *d* 6 м. Предназначението на постройката не е ясно. Около тѣзи постройки не се намери друго, освенъ много изпечупени глинени фрагменти отъ керамиди и сждове. До зида *d* се намериха натрупани единъ

Обр. 51. — Планъ на разкопкитѣ на о-въ Св. Кирикъ при Созополъ.

фрагментътъ съ надписа, който по-късно е билъ използванъ като материалъ, може да се отнесе къмъ II—I в. пр. Хр. Парчета отъ сждове отъ старата гръцка керамика се намериха по-дълбоко отъ пода на постройката; намеренитѣ наоколо нѣколко монети сж отъ къмъ II—IV в. сл. Хр. Споредъ това постройката не може да бжде по-стара отъ II—IV в. сл. Хр.

Откъмъ източната страна зидоветѣ личеха по-добре (обр. 51 С). Тукъ зидътъ *a* имаше дължина 3.80 м., дебелина 0.70 м. и запазена височина 0.30 м. Построенъ е отъ голѣми камъни, споени помежду си съ хоросанъ. Този зидъ нѣма нищо общо съ останалитѣ зидове и е по-старъ отъ тѣхъ. Зидо-

върху другъ нѣколко каменни блокове, аналогични на блоковетѣ въ постройката *A*. Спойката между тѣхъ е хоросанъ, примѣсенъ съ счукани керамиди. Обикновено се приема, че постройкитѣ съ такъвъ хоросанъ се явяватъ въ късно римско или ранно-византийско време; въ такъвъ случай и неразкритата постройка не може да е по-стара отъ V—VI в. сл. Хр.

Отъ къмъ източната и южна частъ на разкопанитѣ основи се намериха четири гроба (обр. 51 В). Тѣ всички сж обърнати по посока отъ изтокъ къмъ западъ. Гробътъ *a* се състои отъ 6 каменни плочи, по една отъ източната и западната страна и по две отъ другитѣ страни. Гробницата е дълга 2.20, ши-

рока 1·10 м. (заедно съ блоковете, които имаха дебелина по 0·20 м.) и висока 0·40 м. Гробът не беше покрит и се намира на 0·30 м. под повърхността. Вжтре не се намери нищо друго освен два скелета, поставени единъ върху другъ така, че главата на единия беше при краката на другия. Малко по на северо-изтокъ се откриха други два гроба *b* и *c*, аналогични на първия, съ тази разлика, че имаха по-малки размери; първият имаше дължина 1·50 м., ширина 0·80 м. (заедно съ блоковете, чиято дебелина не надминаваше 0·15 м.), височина 0·29 м.; вторият е 1·40 м., дългъ, 0·80 м. широкъ и 0·30 м. високъ. И въ тѣзи два гроба нѣмаше друго освенъ два скелета, поставени единъ върху другъ така, както и при първия гробъ. Тѣзи три гроба сж отъ едно и сжщо време, обаче не могатъ да се датиратъ. Плочитѣ, отъ които сж направени гробовете, сж подобни на тѣзи намерени при зида *a* отъ постройката *C*; наоколо се намериха монети отъ III и IV в. сл. Хр.

По къмъ срѣдата на изкопа се откри четвърти гробъ (обр. 51 *B d*), който сжщественно се отличава отъ другитѣ както по форма, така и по материалъ. Построенъ по посока отъ изтокъ къмъ западъ, този гробъ е дългъ 1·70 м., широкъ при основата 0·47 м. и високъ 0·45 м. Направенъ е отъ керамида, две и половина отъ едната страна и толкова отъ другата, като горниятъ рѣбъ е припокритъ съ три корубести керамида. Отъ къмъ източната и западна страна беше откритъ. Вжтре се намериха само два скелета, поставени единъ върху другъ. Относно датирането му нищо положително не може да се каже.

При разкопаването за основитѣ на училището се намериха нѣколко по-дребни предмети, които заслужаватъ да бъдатъ отбелѣзани. Между първата постройка *A* и първитѣ три гроба се откриха множество фрагменти отъ крака и криле на мраморна статуя, но всичко съвършено изпочупено. Тѣзи части сж отъ хубава статуя въ естествена височина, представляваща по всѣка вѣроятностъ Амуръ или Виктория. Най-голѣмиятъ и

добре запазенъ фрагментъ отъ лѣвия кракъ отъ колѣното надолу имаше дължина 0·17 м. Че частитѣ отъ крилетѣ и краката сж отъ една статуя показва това, че мраморътъ е еднакъвъ, техниката една и сжща, както и намирането имъ на еднакво ниво.

Между керамидния гробъ и малкитѣ гробчета се намери частъ отъ похлупакъ на малкъ реликвиаръ отъ варовникъ, който има дължина 0·37 м., височина 0·30 и ширина 0·23 м. Предната частъ на капака е продължена нагоре и цѣлото продължение има форма на неравнорамененъ шестогълникъ, който е украсенъ съ релефна палмета.

Глинени фрагменти отъ сждове, намерени въ най-долния културенъ пластъ, който е непосредствено до скалата, сж съвършено незначителни и повечето иматъ черенъ лѣскавъ цвѣтъ. Въ погорнитѣ пластове, покрай многото глинени фрагменти отъ най-различни сждове, се намериха и доста много фрагменти отъ керамида и тухли.

Намерени бѣха и нѣколко монети, и то само въ юго-западното крило на постройката и почти на еднаква дълбочина. Повечето отъ намеренитѣ монети сж съвършено повредени и се отнасятъ къмъ III—IV в. сл. Хр. По-добре сж запазени монетитѣ отъ Гордиана III, Филипъ Арабъ, Отацилия и Каринъ.

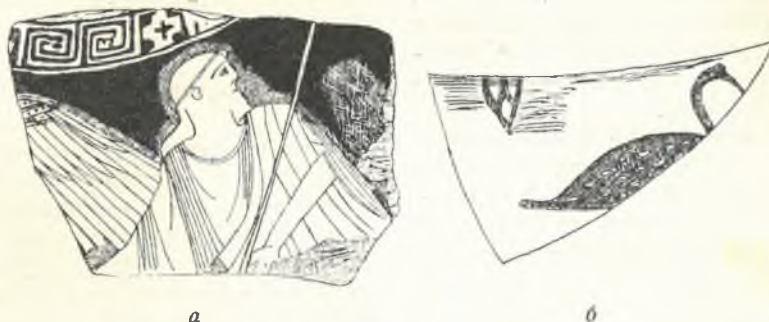
Постройката на училището е на най-високата частъ на острова, тамъ, дето скалата е най-плитко. Тукъ културниятъ пластъ не надминава 0·90 м. По крайщата на острова, дето културниятъ пластъ достига до 2 м., се намиратъ много повече и по интересни фрагменти отъ йонийски и коринтски сждове. Особено много фрагменти отъ по-старата гръцка епоха се намиратъ на северо-западния и източния брѣгове, а отъ къмъ юго-западъ изобилствуватъ фрагменти отъ по-късна епоха. Повечето фрагменти отъ сждове сж незначителни, освенъ два, които заслужаватъ да се възпроизведатъ (обр. 52).

При други землени работи, извършени на острова отъ къмъ източния му брѣгъ, сж били намерени нѣколко гроба. Между скелетитѣ е имало гривни

и монети, но работниците разграбили и изпочупили всичко. Тукъ винаги подиръ дъждъ се намиратъ много монети, особено много се срѣщатъ автономнитѣ бронзови монети отъ IV-II в. пр. Хр. Трѣбва да се забележи, че сжщо такива монети, и то въ много по-голѣмо количество, се намиратъ въ мѣстността

дълга 4·2 см., широка при основата 3·1 см., направена отъ черна скала;²⁾ тази бравичка е напълно аналогична на тѣзи отъ другитѣ наши неолитични селища.

При разкопаването за постройки въ града сж били намерени две бронзови стрелички (обр. 53), едната дълга

Обр. 52. — Фрагменти отъ сждове отъ о-въ Св. Кирикъ при Созополъ.

„Кавацитѣ“. Да се правятъ разкопки върху острова, сега е най-удобно, защото сега се застроява, а подиръ нѣколко години, когато покрай училището се застроятъ и други сгради, разкопки вече мжчно ще могатъ да се правятъ.

Вънъ отъ острова се намиратъ много повече и разнообразни старини, които ще трѣбва да се прибератъ и запазятъ. Въ града въ много дворове се виждатъ различни паметници, намерени въ града или въ околността. Нѣколко паметника, издадени у Kalinka, още стоятъ подъ стрехитѣ на сжшитѣ дворове, кждето сж заварени преди два-сетина години.¹⁾ Нѣколкото паметници, намерени презъ време на войната, сжщо се пазятъ покрай стрехитѣ на кжшитѣ, и то благодарение че нѣма почти никакъв строежъ въ града.

Отъ града или отъ близката околностъ („Кавацитѣ“ или „Солницитѣ“) произхожда една каменна бравичка,

3·1 см., а другата 3·4 см. Първата е плоска съ надебеляване въ срѣдата и съ издути ржбове, а втората триржбеста. На противоположния на върха край се намиратъ малки дупчици за набучване. Тѣзи две стрелички се отнасятъ не по-късно отъ V в. пр. Хр.

Въ двора на Леонидъ Ганити се намиратъ две надгробни плочи, донесени

Обр. 53. — Бронзови стрели отъ Созополъ.

презъ време на войната отъ мѣстността „Мапитѣ“. И дветѣ плочи сж добре запазени, първата е висока 0·62 м., широка 0·305 м. и дебела 0·15 м., съ надписъ отъ два реда и височина на буквитѣ 3·1—4·2 см. (обр. 54 а), а втората плоча е висока 0·41 м., широка 0·26 м. и дебела 0·20 м.; надписътъ е

¹⁾ Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien № 156, 235 и 236.

²⁾ Покрай черноморския ни брѣгъ сж намерени неолитически селища и при Кюприя на югъ отъ Созополъ, при Атанаскѣйското езеро и при Варна. Но това сж само случайни находки.

пакъ отъ два реда; височина на буквитъ 3—3·5 см. (обр. 54 б).

Предъ кжщата на Теолого Аксокосто се намира една не добре запазена колона въ видъ на кръгла подставка, профиливана откъмъ долния си край, висока 0·78 м., съ диаметръ 0·58 м. и съ не добре запазенъ надписъ. Височината на буквитъ достига 2·7 см. (обр. 55). Тази колона е намерена между камънитъ, служили за постилка на тѣсната уличка, която минава покрай горепомената кжща.

К. Папаионидисъ притежава нѣколко предмета, намерени въ града и околността, но това сж повечето фрагменти, отъ които заслужаватъ да бждатъ отбелѣзани следнитъ по-важни:

ΓΑΝΥΩΝ ΕΝΩΝ
ΘΑΡΣΑΓΟΡΕΩ ΕΛΛΗΝΟ

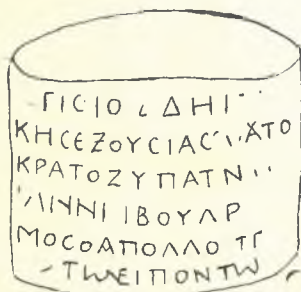
а

б

Обр. 54. — Гръцки надписи отъ Созополъ.

Фрагментъ отъ мряморна плоча съ гръцки надписъ отъ нѣкакъвъ декретъ, дълга 0·17 м., широка 0·07 м. и дебела 0·025 м. Този фрагментъ е намеренъ въ града (обр. 56).

Фрагментъ отъ долна частъ на профиливана мряморна плоча съ надписъ отъ единъ редъ; произхожда тоже отъ града (обр. 57).

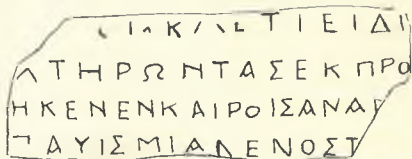

Обр. 55. — Гръцки надписъ отъ Созополъ.

Между многото фрагменти отъ глинени сждове, заслужава да се отбележи глинена вазичка, висока 6·9 см., съ червенъ цвѣтъ и черни напречни линии, едни косо на лѣво, а други на дѣсно.

Върху единъ фрагментъ отъ голѣма

глинена ваза съ черенъ цвѣтъ е запазенъ надъ горната издута частъ следниятъ надписъ отъ единъ редъ: ΚΑΒΙΡΙΣΑΡΤΕΜΠΥΘΕΙΑ

Обр. 56. — Гръцки надписъ отъ Созополъ.

Вънъ отъ града биха се намерили много повече останки, отколкото въ самия градъ. При прокопаване пжтя подъ вѣтърниците за село св. Никола сж били намерени нѣколко гроба, при които е имало малки глинени вазички, монети и др., но всичко било разграбено. Отъ единъ такъвъ гробъ произхожда и една глинена вазичка, която е притежание на Димитъръ Поповъ отъ Созополъ. При моето пребиваване въ

ΙΕΝΕΦΙ

Обр. 57. — Гръцки надписъ отъ Созополъ.

Созополъ, разровихъ стрѣмния брѣгъ подъ вѣтърниците, дето намерихъ на дълбочина отъ 1·40—1·80 м. три гроба, въ които имаше само скелети. Въ съседство съ тѣзи гробове, на дълбочина 0·50 м. подъ повърхността, се откри единъ гробъ, дългъ 0·78 м., широкъ 0·48 м., и високъ 0·40 м., съграденъ отъ малки неправилни каменни блокчета и покритъ съ две керамиди; тѣзи последнитъ бѣха пропаднали въ гроба. Тукъ погребението е било извършено чрезъ изгаряне, а между горенитъ кости се намериха 5 желѣзни гвоздеа и една бронзова автономна монета отъ Аполония. Монетата има изображение отъ кѣмъ лицето, глава на Аполлона на д. съ вѣнецъ, а на opakото — ваза и надписъ ΑΠΟΛΛΟΝΙΤΕΩΝ. Непосредствено до гроба се намериха още 3 гвоздеа.

Само по-нататъшнитъ изследвания ще изяснятъ най-добре, кжде е било първоначалното заселище, дали на ос-

трова или тамъ, дето днесъ е градътъ, или прѣкъ нейде въ близката околностъ (Кавацитѣ, Мапитѣ, Колокитастъ и Гурня). Отъ досега намеренитѣ предмети би било прибързано да се вадятъ заключение и ще бжде погрѣшно въз основа на нѣколко по-стари фрагменти отъ сѣдове, намерени на св. Кирикѣ, да се твърди, че островътъ е заселенъ най-напредъ и отъ тукъ сж били заселвани въ по-късни времена и околноститѣ.

В. Миковъ.

Находка при с. Войвода. — На 2 окт. 1924 г. двама иманяри, като копали въ старото градище до с. Войвода, Шуменска околия, намерили монети и др. старини, които си подѣлили. Уведомена полицейската властъ въ Нови-пазаръ, издирила иманяритѣ, прибрала старинитѣ и ги пратила на Шуменския окръженъ Музей. Намерени сж около 200 монети, отъ които новопазарскиятъ иманяръ-златаръ успѣлъ да стопи погълматъ часть. Прибрани са само 73 броя. Намерени са:

1. Бронзова фигура, 8·2 см. висока, която представя Исуса Христа въ поза на възнесение, съ флагче въ лѣвата ръка, а дѣсната обтегната хоризонтално. Отъ малкитѣ издадени клинчета на опакоето се вижда, че фигурата е бивала прикрепяна върху другъ предметъ.

2. Тасче, 10·2 см. въ диаметъръ, сребърно, съ изпъкнали украшения, които представятъ стилизация на лозови листа и гроздове. Въ срѣдата има малка топка. Крайщата на тасчето сж подвити въ правъ ъгълъ като на кутиено капаче. Отъ дупкитѣ, които се намиратъ по привития край, се вижда, че тасчето е пришивано върху платъ. Може би е служило за украшение на женски шапки (тепеликъ).

3. Бронзовъ боздуганъ, 400 гр., съ нарѣзи.

4. Угърлица, медна, съ цвѣтни стъклени украшения и плетеници.

5. Сребърни, бронзови и медни монети, 73 на брой: 1 Филипъ Македонски, бронзова; 1 Лизимахъ,

сребърна, 28—30 мм.; 4 Александъръ Велики, сребърни, 32 мм.; 1 Хадрианъ 33 мм. бронзова; 1 Фаустина, 27 мм., бронзова; 1 Антонинъ Пий, сребърна; 1 Юлия Домна, сребърна; 1 Максиминъ, 26 мм. медна; 1 Александъръ Северъ, ср.; 47 Гордианъ, ср.; 9 Филипъ Арабъ, ср.; 2 Констансъ, 6 мм. медни; 1 Марцианополисъ, Гордианъ и Транквилина, бронзови; 1 Томи, Гордианъ и Транквилина, бронзова; 1 Ив. Цимисхи, медна.

Въ с. Войвода е намерена въ сжщото време и прибрана въ Шуменския Музей една мраморна плоча, 1 м. широка, 70 см. висока и 10 см. дебела. Отъ едната страна има надписъ съ латински букви, 5 см. високи.

Ив. Молловъ.

Къмъ етимологичното обяснение на нѣкои кумански собствени имена. — Отдавна е известно, че въ бурната история на България презъ втората половина на XIII-я вѣкъ играятъ видна роля разни болярски челяди, между които на първо мѣсто стоятъ прочутитѣ Тертеревци. И Иречекъ съ право бѣ онаслувил XIX-та глава отъ своята „История на Българитѣ“ тъйко „Кумански Тертеревци и Видински Шишмановци а и въ предходната глава XVIII. се занимава съ Георгия Тертерия, като изрично цитува Пахимеровото известие за куманския произходъ на тоя владетель: Тертерѣс ѣх Корѣуов ѣу; Историѣ Болгарѣ (Одесса 1878) стр. 368, бълг. прев. (Търново 1886) стр. 361. Въ последно време се яви изследването „Татаро-български отношения прѣзъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца“, въ което авторътъ, проф. д-ръ П. Никовъ, говори доста и за Георгия Тертерия и за неговия братъ Елтимиръ, зетъ Смилецовъ, вж. „Годишникъ на Софийския Университетъ“ XV—XVI ист. фил. фак. София, 1921, стр. 1—95.

Г. Никовъ хвърля немалко свѣтлина върху тая мрачна и грозна епоха на люти борби между двата знатни рода на Тертерия и Смилеца, като печата и писмото на Теодора Метохита до Хум-

нось въ първообразния текстъ и въ български преводъ, стр. 54 сл. Въ това писмо Елтимиръ е нареченъ „скитъ“ (Σκῦθης), а българитъ — „мизийци“, ала явно е, че дори подъ тѣзи архаизувани означения се долавя все пакъ разлика въ потеклото на Елтимира и Смилецовитъ поданици; вж. отнасящитъ се до Елтимира думи на стр. 25, 37, 90 и 91.

Известията за куманския произходъ на Тергерия и Елтимира сж повече отъ достовѣрни, и до сега никой не е изказалъ какво годе съмнение въ тѣхната достовѣрностъ. Като е така, явява се въпросъ, дали етимологията на тюркскитъ наречия не може да ни обясни първичното значение на куманскитъ собствени имена отъ рода на Елтимиръ.

Както можеше да се очаква, съ етимологията на куманскитъ имена се занима още на времето си пакъ нашиятъ именитъ историкъ д-ръ Константинъ Иречекъ. Още въ „Историята на Българитъ“ младиятъ Иречекъ засѣга множество етимологични въпроси, повечето отъ които освѣтлява и разрешава напълно, та казаното отъ него близо преди половинъ вѣкъ и днесъ остава въ сила.

Върху куманскитъ имена обаче Иречекъ не бѣ се спрѣлъ въ своя голѣмъ исторически трудъ, очевидно поради липса на какви годе добри помагала. Но щомъ се явиха на свѣтъ прочутиятъ Codex Cumanicus цѣлъ въ книгата на графъ Геза Куунъ презъ 1880 година и разборътъ на куманския езиковъ материалъ отъ турколога Радловъ, Иречекъ използва нѣкои отъ тия старинни кумански думи и ги сблжи съ известни лични и мѣстни имена, за които съ право трѣбва да се мисли, че сж кумански.

Доста обширно се разглеждатъ кумански имена въ статията за остатъцитъ отъ печенези и кумани, както и за гагазитъ и сургучитъ въ днешна България, преведена отъ немски отъ Е. К[аравелова] и напечатана въ Периодическото списание на Българското Книжовно дружество год. VII., кн. XXXII — XXXIII, 211 сл., па и въ книгитъ „Княжество България“ (на немски), „Пжтувания по

България“ (на чешки), преведени сжщо на български.

Въ статията си за остатъцитъ отъ печенези, кумани и за гагазитъ и сургучитъ Иречекъ, преди да пристѣпи къмъ личното име Елтимиръ, изтъква забележителното съвпадение на едно мѣстно име отъ дветъ страни на Долния Дунавъ въ България и Влашко. То е името Дели-Орманъ и Теле-Орманъ у власитъ, което въ тюркски (османски и кумански) значи „луда гора,“ „дивъ, първобитенъ лесъ.“ Съжалявайки, че нѣма на рѣка материалъ, зя да проследи това име исторически, както трѣбва, Иречекъ съ право изтъква, че Теле-Орманъ въ Влашко напомня куманското прилагателно тели срещу осман. дели „лудъ“ (стр. 219).

Името Елтимиръ (Ἐλτιμῆρης, ἀδελφὸς τοῦ Τερτερῆ у Пахимера), деспотъ Крънски на югъ отъ Балкана, е тѣждествено съ името на единъ кумански главатаръ въ Маджарско Олдамуръ отъ началото на XIII вѣкъ. Въ Елтимиръ, Олдамуръ се съдържа тюркското сжществително demir, въ Codex cumanicus тѣкмо temir, по Радлова tāmīr „желѣзо.“ Това име ще е било, продължава авторътъ, твърде разпространено между куманитъ. Него ни наумяватъ имената на две села, село Алтимиръ въ Раховско и село Алдимировци въ Софийско при Сливница. Нататъкъ се споменува м. др. и единъ български военачалникъ Темиръ, „вѣроятно отъ аланско произхождение“, и лично име Алтимировъ (стр. 222 — 223). Въ XIV вѣкъ господаръ на Карвона (Балчикъ) е куманскиятъ князь Баликасъ (ἄρχων Μπαλίκας), чието име не е нищо друго освенъ тюркската дума baluk „риба“ (balik, baluk въ Codex cumanicus), стр. 223-4.

И въ „Пжтувания по България“, бълг. прев. 819, Иречекъ говори за името Баликасъ—балѣкъ, за Елтимиръ, Алдимировци, Алтимиръ и за тѣхната връзка съ тур. демиръ (безъ куманскитъ форми); сравн. и „Княжество България I, Българска държава“ стр. 170.

Както по поводъ на формата Телеорманъ срещу Дели-Орманъ Иречекъ добре посочва куман. *teli* срещу осман. турското *deli*, така и при имената Елтимиръ, Алтимиръ срещу Алдимиrowци, *Oldamur* разликата въ звуковетъ *t:d* се корени въ тюркската фонетика (куман. *temir*: осман. *demir*). Тръба да се притури, че примеритъ *deli:teli*, *demir:temir* не сж уединени, а потвърдяватъ една характерна фонетична особеностъ на тюркскитъ диалекти въобще — съществуването на форми съ тонови и безтонови съгласни (даг-таг, *day-tay* „планина“). Дори въ единъ и сжи диалектъ или езикъ можемъ да срещнемъ дветъ форми на една и сжа дума. Така, осм.-тур. *kadun* (кадън) се явява въ османско-турски и подъ форма *χatun* (хатун). Особено важно е да се наблегне на факта, че формитъ съ *t* сж по-старинни, както за току-що споменатата дума това се бележи и въ всички по-добри турски речници. Въ статията ми „Въроятни и мнимостатъци отъ езика на Аспаруховитъ българи въ ново-българската речъ“, обнародвана въ единъ отъ последнитъ (XVII) томове на „Годишникъ на Софийския универс.“, истор. филол. факултетъ (София, 1921) на стр. 225, 228—229 сж приведени доста примери за това явление (м. др. осм.-тур. *damga* срещу по-стариннитъ чагат. *tamga*, уйгур. *tamka* и т. н., или осм.-тур. *dalga* „вълна“ срещу чагат. *talgum*, алт. *talkoo* и под.). А презъ 1919 г. излъзоха „Староосманскитъ студии“ на известния немски ориенталистъ Карлъ Брокелманъ, който разглежда езика на Ашикъ-паша и Ахмеди и констатира, че въ Берлинския ржкописъ на Ашикъ-пашовото „Гарибнаме“ се явява старинска форма *törtündzü* „четвърти“ срещу *dördündzü* въ Гетингенския ржкописъ и въ сегашния османско-турски изговоръ; вж. С. Brockelmann, *Alt-osmanische Studien I. Die Sprache Aşyqpaşas und Ahmedis* въ *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* LXXIII, 1919, стр. 9. Въ чагатайски срещу осм. *deri* „кожа“ (срв. гр. *δέρμα*

„кожа“, *δέρω* „дера“ и т. н.) намираме пакъ *teru*, вж. *Vámbéry Sagar-taische Sprachstudien* 269.

Въ сжщото „Списание на немското ориенталистично дружество“ се яви презъ 1916 година една кжсичка статия отъ Julius Neméth по поводъ на „Източно-турскитъ диалектни студии“ на W. Bang и J. Marquart¹⁾ и въ тая тъкмо статийка става на край дума за етимологично тълкуване на кумански имена отъ времето на Арпадовската династия. Neméth ни обажда, че въ неполучаваното у насъ списание „*Magyar Nyelv*“ („Маджарски езикъ“) проф. Zoltán Gombocz е започналъ да обнародва една своя статия подъ насловъ „Нашитъ [сир. маджарскитъ] турски лични имена отъ времето на Арпадовци“ („*Török személynéveink az Árpádok korában*“, т. X св. 6, 7, 8, т. XI св. 4, 6). Че нѣкои отъ тия имена, казва Neméth, сж несъмнено кумански, свидетелствуватъ самитъ документи, и като примери се споменуватъ: „*oldamur Dux cumanie*“ сир. *Oldamur, dux Cumaniae*, „*Tescench quidam alter Cristianus Cumanus frater predicti Kuchmeg*“. Най-сетне Neméth ни увѣрява, че Гомбоцъ е изследвалъ подробно начинитъ на турското наименоуване (*Namengebung*) и е разгледалъ обширно отдѣлнитъ имена, тъй че куманолозитъ не могатъ да не обърнатъ внимание на неговата работа.

За жалость, у насъ на времето не можѣ да се получи поне единъ екземпляръ отъ казаното списание или отпечатъкъ отъ Гомбоцовата работа, така че бѣхме принудени сами да се досещаме за етимологията на нашитъ кумански имена. Гомбоцу и Немету би имало да се благодарятъ за първия примеръ, ако още Иречекъ не бѣ казалъ,

¹⁾ W. Bang и J. Marquart: *Osttürkische Dialekt-Studien. Abhandl. der königl. Gesell. d. Wissensch. zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse, neue Folge, Band XIII, № 1.* Berlin, Weidmannsche Buchh., 1914, 276 стр. съ 10 табл. гол. 4-на, 40 марки. Neméth пише своитъ бележки *Zu den „Osttürkischen Dialektstudien“ von Bang und Marquart* въ *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Ges.* LXX, 1916, стр. 447-8.

че успоредица към нашето име Елтимиръ е тъкмо Oldamur.

За разликата въ началнитъ съгласни се спомена вече по-горе, а тука можеме да притуримъ само, че още Вамбери бѣ констатиралъ съществуването на форми съ *d* и съ *t* въ тюркскитъ диалекти; въ Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen, излѣзълъ въ Липиска презъ 1879 година, значи следъ Иречековата история, но преди „Пжтуванията по България“, Вамбери приема форма *demir, temir* въ показалеца (стр. 219), а на стр. 166 подъ №179 II привежда чагат. *temir, temür, timur* „жельзо, якъ като жельзо“ (напр. *temirbaş* „камена глава, твърда глава, упоритъ, eigensinnig“, осман.-тур. *demir*, прил. *demir kanlı* неустрашимъ сир. „съ жельзна кръвъ“, и якут. *timir* „жельзо“ *timirtsit* „Grobschmied който кове жельзо, османско-тур. *demirdži*. Па и по-преди, въ *Čagataische Sprachstudien* (Leipzig, 1867) стр. 271 Вамбери бѣ привелъ чаг. *temir*.¹⁾

Явно е, прочее, че въ името на срѣдновѣковния Елтимиръ имаме тъкмо архаичното *t*, което и днесъ характеризува източнитъ тюркски диалекти — чагатайски и далечния северо-източенъ якутски. Явно е сжщо така, че и въ тоя случай куманската фонетика напълно се съгласува съ чагатайската и въобще съ фонетиката на т. н. *turc oriental* и че, следователно, Бангъ и Марквартъ съ право наричатъ „Източно-тюркски диалектни студии“ (*Osttürkische Dialektstudien*) своитъ работи върху куманския езикъ. И странно звучи нѣкакъ подмѣтането на Neméth, че „Osttürkisch“ било въ езиковно отношение повече отъ „неопредѣлено понятие“, та се пита, какъ можело да има тамъ „диалектни студии“!...

Въ всѣки случай маджарско-куманскиятъ Oldamur се отличава по на-

чална съгласна отъ българско-куманския Елтимиръ, и то тъкмо толкова, колкото и имената на споменатитъ вече отъ Иречека български села Алдимировци въ Софийско и Елтимиръ въ Раховско. Това сж, значи, тюркски диалектни различия, както посочи още Иречекъ.

„Ами разликата въ гласнитъ“, ще пита нѣкой. „Не е ли тая разлика отъ такова естество, че да пречи на сближението и дори да не го позволява?“ Но и това възражение не издържа критика отъ гледището на урало-алтайскитъ фонетични закони.

Началното *a* въ Алдимировци може да се дължи на нѣкаква народна етимология, а може и да бжде естествена последица отъ особеното широко учленение на тюркското *e*: въ тюркскитъ диалекти, както и въ маджарски и въ други езици, звукътъ *e* не е обикновеното европейско срѣдно-отворено или слабо-затворено *e*, но е звукъ съ твърде широкъ отворъ между небцето и учленяващата частъ на езика, та затова тъкмо мнозина фонетици го означаватъ съ *ä* и на мнозина, като слушатъ тоя звукъ, се чини, че чуватъ повече *a*, отколкото *e*; затова и напр. осм. тур. *gäldi* „дойдѣ“, мин. свършено време 3 л. ед. ч. отъ *gälmäk*, се чува комай като *g'äldi*. А въ маджарски появата на *o* вм. *a* или на срѣдния между *o* и *a* звукъ *ä* е съвсемъ обикновена и се среща нерѣдко и въ заети думи. Съ тая фонетична чѣрта на маджарския езикъ сж се занимавали мнозина, и примери биха могли да се приведатъ предостатъчно. И въ българската наука бѣ обърнато неотдавна внимание върху т. н. звукова хармония на маджарския езикъ отъ г. проф. Цоневъ въ изследването му „Езиковни взаимности между българии маджари“ (Годишникъ на Соф. универс. XIII—XIV, ист.-фил. фак., София 1920). По силата на маджарския законъ за звуковата хармония една дума като бълг. *маше* хла гласи въ мадж. *mostoha* (*s = sh*); челядъ гласи *család* (стр. 6), приставъ става *porosztó* (стр. 8), имела — *imolya* (стр. 12) и т. н. Появата на мадж.

¹⁾ Тукъ му е мѣстото да отбележиме, че чагатайската графика *timur* за *temir* се срѣща и въ османско-турски, дето се пише не само *demir, demur* съ *dal*, но и *timur* съ *te*. А това пакъ показва, че и въ по-западнитъ тюркски диалекти старината форма на това име е била *temir*.

ol- в. el- в Oldamur — Елтимиръ, не представя, значи, никакви мжнотии и е тъкмо успорициа къмъ imoluа — имела и подобниѣ.

Отъ гласнитѣ въ втората и третата сричка отъ маджарската форма на името заслужава особено внимание последната (-mur), защото може да се дължи не само и не толкова на маджарската звукова хармония, колкото на областна старокуманска форма съ и: та тъкмо въ чагатайски и старо-османски имаме редомъ съ temir и timur, вж. по-горе за етимологичния речникъ на Вамбери. Старинността на формата timur се подкрепя м. др. и отъ името на прочутия Timur-läng.¹⁾ „Т. кривия, Т. куция“ или Тамерланъ, страшния покорителъ на грамадни области отъ Азия презъ втората половина на 14-ия и началото на 15-ия вѣкъ, победителъ и на османския Илдръмъ Баязидъ.

Отъ едно старокуманско Al-timur, успоредна форма на El-temir, El-timur, ние тъкмо и трѣбва да очакваме въ маджарски форма съ вокална хармония (Oldamur).

Извънредно любопитно е, че въ маджарски редомъ съ формата Oldamur имаме запазена въ т. н. Виенска илюстрирана хроника и форма Oldamir, която е приведена въ Гомбоцовото горепоменато изследване за тюркскитѣ имена отъ Арпадовско време. Това изследване е обнародвано отдѣлно и въ изданията на маджарското дружество за езикознание¹⁾ като брой 16, а за неговото получаване тукъ има да благодаримъ на любезния маджарски ученъ г. Геза Фехеръ, пребиваващъ отъ известно време въ София.

Проф. Гомбоцъ обаче погрѣшно излиза отъ формата Oldamur и я срав-

нява за съ тур. yağmur „дъждъ“ отъ корена yağ-, като търси въ Oldamur, или Aldamur въ други извори чагатайския глаголенъ корень alda- „мамя, betrügen, beschwindeln“. Излиза, че споредъ г. Гомбоцъ куманското име Eltimir значи „измамникъ, Betrüger, Schwindler“!.. А тъкмо появата на форма Oldamir съ i, противно на маджарския законъ за вокална хармония, трѣбва да ни накара да смѣтаме формата съ i за по-старинна и да кажемъ, че Иречековото сближение на Ἐλτιμῆρης съ Oldamur е безусловно вѣрно и че то се подкрепя тъкмо отъ успоредната форма Oldamir, въ която още по-ясно изпжква тюрк. demir „желѣзо“.

Въ полза на Иречековото мнение, че втората съставна дума на занимащето ни име е тюрк. demir (temir) говори и сществуването на други още подобни имена. Така Gombocz Árpádк. tör. szem. 30 тълкува името Itemir (Itemer) и го свързва съ старотюрк. it- „отблъсквамъ, напушамъ, fortstossen, verlassen“, когато е пакъ твърде вероятно, че и тукъ се крие сжщо името temir негли съ прилагателно i (eji) „добъръ“. Налагатъ се за сравнение още и Taš-Tamir, Taš-Timur (taš „камъкъ“) и обратно Temir-Taš, Timur-Taš, нем. Eisenstein и др. подобни, които привежда самъ проф. Гомбоцъ въ своето ценно изследване.

Сега се пита: какво значение има el, ol въ това име. Иречекъ, както се каза, свършено правилно сближи втората половина на името Елтимиръ съ тюрк. demir-temir, ала за началното Ел- нашиятъ историкъ не казва нищо. Тълкуването пъкъ на проф. Гомбоцъ трѣба да се изостави по токущо казанитѣ съображения. Ето защо трѣбва да потърсиме друго етимологично обяснение на занимаващето ни име, като сближимъ въпросното el-(äl-), ol- съ тюркската дума el „ржка“.

Куман. El-temir ще рече тогава „желѣзна ржка“, дословно „ржка-желѣзо“, и представя твърде обикновено наименование за мжжъ, въ което

¹⁾ Епитетътъ läng „куцъ, кривъ“ въ Timur-läng, Тамерланъ не е тюркски: въ него се крие новоперс. lang „boiteux“, сродно съ староперс. langa; вж. за това у мене, Neupers. lang „lahm“ въ Indogermanische Forschungen Bd. XLII (1924) стр. 186—187.

²⁾ Árpádкori török személynéveink. Írta Gombocz Zoltán. Budapest 1915. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16 sz), гол. 8^о стр. 49.

се изтъква силата, храбростта. По име нашият сръдновѣковенъ кумански Елтимиръ прилича *mutatis mutandis* на сръдновѣковния немски Götze von Berlichingen mit der eisernen Hand „Гецъ ф. Б. съ желѣзната ржка“, хероя на едноименната Гетева драма. Дали пъкъ Тертериевия братъ Елтимиръ е билъ наистина храбъръ, та да носи съ право името си, това е вече отдѣленъ въпросъ, който не стои въ особена връзка съ куманската етимология. За последната е много по-важно обстоятелството, че тъкмо въ чагатайски се среща изразъ като *temir-baş* „желѣзна глава, дебела глава, упоритъ“, споменатъ у Вамбери, и образуванъ по сжщия начинъ: частъ отъ човѣшкото тѣло съ думата *temir* въ служба на прилагателно или като дума за сравнение. Редътъ на съставнитѣ елементи е въ последния случай обратенъ (*el-temir: temir-baş*), ала тая разлика е съвсемъ обикновено явление въ подобни сложни думи и говори по-скоро въ полза на сравнението отколкото противъ него. Историята на т. н. ностратски езици, както и на индоевропейскитѣ, дава предостатъчно примери за разни видове *composita* съ огледъ на реда на думитѣ, та е излишно да се спираме повече по тоя въпросъ. Па и въ новобългарски ние имаме такива двойки: каменно-сърдце, камъкъ-сърце и сърце-камъкъ, бисеръ-зърно и зърно-бисеръ и т. н.

Не е излишно да се отбележи найсетне, че наредъ съ имената на двата благородни метала — злато и сребро, името на желѣзото се използва доста често за образуване на лични имена. Това

е отдавна известно, та пакъ можеме да се задоволимъ со следнитѣ български примери: срещу Златанъ, Златко, Злата, Златка и под. (у Хомера *Χρύσης, Χρυσής*, и др. отъ *χρῶς* „злато“), Сребрю, Сребренъ (и Аргиръ отъ гр. *ἄργυρος* „сребро“, *ἀργύ-*

Обр. 58. — Началната страница на Блинския сборникъ въ Гандъ.

рюу „пари, сребърна монета...“) ние имаме и лични имена като Желѣзъ, Желѣзко, и челядни: Желѣзовъ, Желѣзковъ, та че и отъ гръцката дума за желѣзо имаме Сидеръ, хайдутъ Сидеръ (челядно име Сидеровъ). Па както отъ тур. *gümüş* „сребро“ имаме българско челядно

име Гюмюшевъ = Аргировъ = Сребровъ, тъкмо тъй и' отъ тур. demir „жельзо“ се явява като лично име Demir (повече у цигани? челядно Демировъ); вж. за българскитѣ имена у А. П. Стоиловъ, Нѣколко българ-

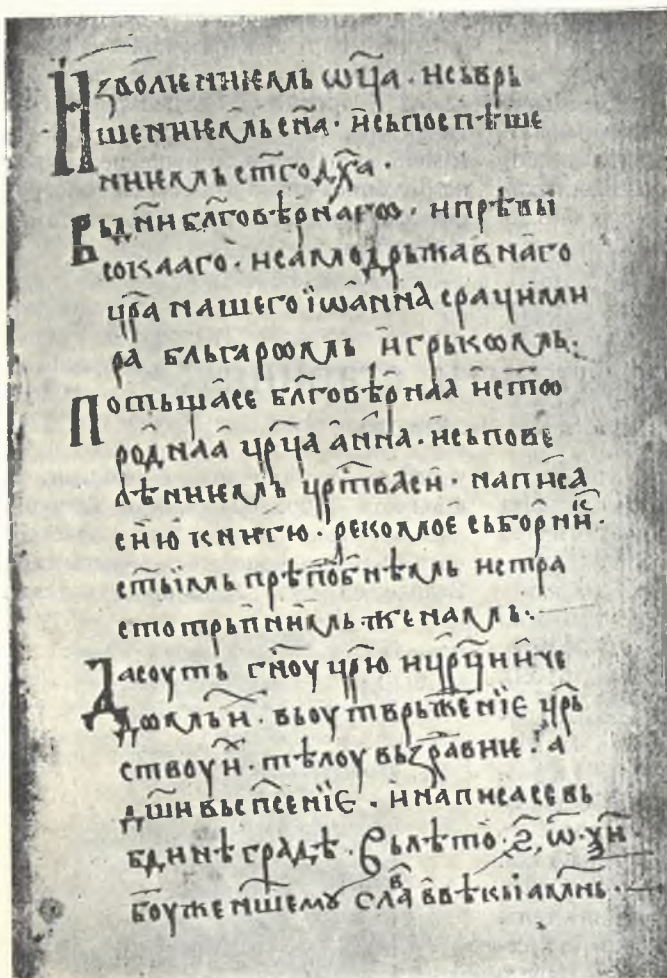
зовци, Желѣзковци и Жельовци, та и разни Демировци.

Ст. Младеновъ.

Бдинскиятъ Сборникъ отъ 1360 год. — Напоследъкъ известниятъ нашъ

художникъ Хар. К. Тачевъ е ималъ случай да отиде въ Гандъ (Белгия). Той се възползувалъ отъ престояването си въ града, за да прегледа и Бдинския Сборникъ, който сега се съхранява въ Гандската Народна библиотека (№ 408). Заинтересованъ твърде много за този старъ нашъ писменъ паметникъ, г-нъ Тачевъ помолилъ директора на библиотеката да разреши да му се направятъ две снимки отъ ржкописа, а именно отъ първата и отъ последната страница. Г-нъ Тачевъ бѣ така любезенъ да ни предостави тѣзи две снимки, за да ги възпроизведемъ въ нашитѣ Известия (обр. 58 и 59). Особно важна е втората, която съдържа послесловието на ржкописа съ неговата дата.

Г-нъ Тачевъ обнародва въ вестникъ Демократически Сговоръ бр. 232 отъ 17 юли 1924 год. една статия за своето посещение въ Гандъ, отъ която правимъ следнитѣ извадки за ржко-

Обр. 59. — Последната страница на Бдинския сборникъ въ Гандъ.

ски прѣкори отъ Македония и Одринско, Спис, на Бѣлг. Акад. на наукитѣ кн. X, 1915, стр. 149, 150.

По име куманскиятъ Елтимиръ „жельзна ржка“ напомня не само немския Гецъ фонъ Берлихингенъ „съ жельзната ржка“, но донегде и по-новия хайдутъ Сидеръ, проститѣ Желѣ-

писа: „Размѣрътъ му е около 19 см. ширина на 24 см. дължина; дебелина на листовѣтъ около 4 см. и съ 422 страници. Самъ г. директорътъ на библиотеката е оставилъ бележка, че при провѣрката се указало да липсватъ два листа. Ржкописътъ споредъ текста на последната му страница е писанъ въ времето на

Ив. Срацимиръ въ гр. Видинъ. Съдържанието му е — жития на разни светители. . . Въ началото на житията е поставена полукръгла винетка, колорирана съ червема, жълта и зелена боя и съ кафяви контури. Орнаменталният мотивъ на винетката е текущъ полупалметовъ орнаментъ безъ всѣкакви преплетки.“

„Въ началото на всѣко житие има инициалъ (заглавна буква) отъ срѣдна голѣмина, написана съ червена боя и много прилична на вътрешнитѣ инициали въ Добрейшовото евангелие, нахождаще се въ Софийската Народна библиотека.“

„Сжщиятъ ръкописъ е разглежданъ отъ Гандския ориенталистъ Alstein, който открива, че е български. Изрѣзка отъ списанието, дето е помѣстена статията му, е залепена на вътрешната страна на мукавената корица. Освенъ тази изрѣзка, има една бележка, че ръкописътъ е разглежданъ и отъ руския професоръ Лавровъ, който е снелъ фотографии отъ него. Подъ тази бележка е поставена бележката на г-на директора, че липсватъ 2 листа. Г-нъ Alstein въ статията си пише, че на края на ръкописа имало нѣкаква си топографическа бележка за светитѣ мѣста въ Иерусалимъ“.

Новооткрити старини

(Съобщава Ив. Велковъ)

Бѣла Слатина. Сребърна торква съ диаметъръ около 13 см. Въ срѣдата надебелена, тежи 82 гр. Крайщата малко утънчени и завити, украсена съ зърнести орнаменти. Торквата била намерена въ могилата при стария лозарски пжтъ, северо-източно отъ Бѣла-Слатина. Сега въ Народния музей (инв. 6109).

Долни Луковитъ (Орѣховско). Бронзова апликация въ форма на мъжки бюстъ съ високъ шлемъ на главата и ризница (обр. 60). Ржцетѣ прерѣзани до лактитѣ. Бюстътъ завършва отдоле съ халка за прихващане. Груба изработка. Произхожда вѣроятно отъ колесница. Къмъ халката прикаченъ и единъ телъ. Вис. 12 см. Намерена източно отъ селото презъ 1923 год. Сега въ Народния музей (инв. 6108).

Луковитъ. Презъ май 1923 год. е разкопана една могила при южния край на града. Височина на могилата около 3 метра, диаметъръ 20 м. Всички предмети сж намерени на 1.50 м. височина отгоре. Между разхвърленитѣ човѣшки кости сж намерени: три бронзови плоски гривни (обр. 61), петъ плоски бронзови пръстени съ камъчета, единъ пръстенъ съ надебелена горна частъ,

украсенъ съ дупчици, обиколени съ кръгчета (обр. 62), четири халчици, две бронзови обвивки отъ копчета и една бронзова монета отъ Константинъ Велики, съ която се датира находката.

Обр. 60. — Бронзова апликация отъ Долни Луковитъ.

Все въ Луковитъ при разкопаване на дворове тази година сж открити и следнитъ старини:

1. Въ двора на Цоло Нинчовъ, дето

Обр. 61. — Бронзови гривни (отворени) отъ Луковитъ.

е имало по-рано могила, на дълбочина 2.50 м. отъ повърхността, е откритъ зидъ, въ форма на частъ отъ трапецъ, изграденъ отъ ломенъ бѣлъ варовникъ, споени съ хоросанъ, примѣсенъ съ дребни камъчета. Върху този простъ зидъ, дебелъ до 1.50 м., били сложени единъ до другъ квадри, на които има приготвени дупки за скоби. На сжщото мѣсто е намеренъ още на дълбочина 50 см. отъ повърхността на почвата и на около 1 м. извънъ зида единъ човѣшки скелетъ. Непосредствено до зида сж намерени тухли съ размѣри $35 \times 33 \times 6$ см.

2. Въ двора на Христо Златевъ, на дълбочина около 1 метъръ, сж намерени две захлупени плитки паници, на разстояние 50 см. една отъ друга. Подъ тѣхъ пепель. Едната паница е червена съ диаметъръ на основата 16 см., горе

Обр. 62. — Пръстени отъ Луковитъ.

19 см., другата — черна, съ диаметъръ на основата 14 см., горе 20 см.

На сжщото мѣсто и на сжщата дълбочина е билъ откритъ и човѣшки скелетъ, легналъ на дѣсната си страна, като е билъ превързанъ подъ коленетъ съ медна жица. До скелета желѣзна брадвичка.

3. Въ двора на Тодоръ Цановъ, на

дълбочина 1.50 м., е билъ откритъ единъ гробъ, изграденъ съ тухли съ размѣри $55 \times 35 \times 2$ см. Гробътъ е дългъ 2 м., широкъ 50 см. и толкова дълбокъ. Вжтре билъ намеренъ човѣшки скелетъ, поставенъ върху тухли. Цѣлиятъ гробъ е билъ покритъ сжщо съ тухли, но съ размѣри $55 \times 35 \times 7$ см. При копането гробътъ билъ разрушенъ. Въ страни отъ него на дълбочина 50 см. билъ откритъ старъ калдаръмъ.

Южно отъ града наоколо километъръ и половина се намира старо „Градище“. Тукъ наоколо се е намерило късно рим-

Обр. 63. — Бронзова статуйка на Диониса отъ Долни Джбникъ.

ско селище, каквито се откриха и на други мѣста въ-тази областъ.

Сведенията за открититъ гробове дължимъ на директора на гимназията въ Луковитъ г. Ст. Димитровъ.

Долни Джбникъ. Бронзова статуйка на Диониса, вис. 16.5 см. (обр. 63). Дио-

нисъ правъ, съ небрида презъ лъвото рамо. Главата увѣнчана съ бръшляновъ вѣнецъ. Сплитки отъ косата му се спускатъ по дветъ рамене. Лъвата ржка простната въ страни и превита нагоре, дѣсната надолу и напредъ. Високо художествена работа. Намерена презъ 1923 год. около селото. Сега въ Народния музей (инв. 6124).

Гигенъ. Отъ старата римска колония Oescus постъпватъ често старини. Въ началото на пролѣтѣта т. г, на около 500 м. западно отъ градището, сж били открити случайно въ една нива три гроба, отъ които единиятъ детски. Двата гроба били изградени съ голѣми тухли, споени съ бѣлъ хоросанъ. Отъ предметитъ намерени въ гробоветъ сж запазени и препратени въ Народния музей: едно малко глинено гърненце, отъ бѣла глина, съ една дръжка, високо ок. 8.5 см., едно петле отъ глина, вис. 11 см. и една глинена дръжка, дълга 9

Обр. 64. — Глинена дръжка отъ патера отъ Гигенъ.

см., вѣроятно отъ патера (обр. 64). Върху дръжката е изобразено женско божество (Abundantia?) и надъ него една глава. Заедно съ тѣзи предмети сж намерени две монети на Константинъ Велика (306—337 г. сл. Хр.) и една на

Валенсъ (364—378 г.), съ което се датиратъ и гробоветъ.

Пакъ въ това мѣсто, до основата на

Обр. 65. — Глинено гърне отъ Гигенъ.

една могила, е откритъ другъ гробъ, дето сж намерени и кости. При краката на умрѣлия сж намерени две глинени стомнички съ разлати устия, вис. 14.5 см. (обр. 65). Къмъ ржцетъ лежало едно по-голѣмо глинено гърне, 16 см. високо, а въ него една глинена лампичка, съ надписъ на долната страна FORTIS. Подъ разтрошения черепъ се намерила и една бронзова монета, която изглежда да е отъ III в. сл. Хр. Върху нея е запазенъ само отпечатъкъ на платъ. Все въ гроба били намерени още нѣколко желѣзни гвоздеа, ножъ и частъ отъ стъклена чаша.

Около тѣзи гробове се намиратъ много фрагменти отъ глинени сждове и тухли. Сведенията за гробоветъ дѣлжимъ на учителя отъ Гигенъ г. Константинъ Ивановъ.

Отъ тукъ произхожда и малък камененъ саркофагъ, дългъ 70 см., широкъ 44 см., вис. 55 см., намеренъ отъ жителя на селото Марко Г. Флориченовъ, като копаелъ и правилъ тухли край селото.

Презъ 1915 год. била намерена и мряморна колона, вис. 66 см., съ латински надписъ Val. Saturninus posuit (обр. 65).

Преди известно време се откупи за сбиркитъ на Народния музей (инв. 6127) отъ Хр. Генчевъ отъ София и една

малка бронзова статуйка на Хермесъ съ малкия Диониса на ржце (обр. 67). Статуйката, споредъ твърдението на продавача, била намерена още преди двадесетъ години въ Гигенъ, отдето я той ималъ. Бронзовата статуйка е 11 см. висока. Китката на дѣсната ржка,

Обр. 66. — Колонка съ надписъ отъ Гигенъ.

едното крилце на шапката и дветѣ стъпала сж отчупени. Запазени сж само частъ отъ крилатитѣ му обуца. Мантията е прехвърлена презъ лѣвото рамо минава и се увива около лѣвата ржка, върху която е седналъ Дионисъ. Въ протегната дѣсна ржка малкия Дионисъ държи гроздъ, а въ лѣвата тирзъ. Изглежда, че Хермесъ е държалъ въ дѣсната си ржка и кадучей, сега изгубенъ.

Още на пръвъ погледъ се вижда, че тукъ имаме подражание на известната статуя на Праксителя — Хермесъ отъ Олимпия какъ подлѣгва и дава на малкия Диониса гроздъ. Подобни подражания познаваме нѣколко, но тѣ малко или много се отдалечаватъ отъ първоначалния оригиналъ, пъкъ и не сж така художествено и грижливо изработени както нашата статуйка (Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine II, 172. Klein, Praxiteles 376).

На пжтъ за Ниса, дето Хермесъ по заповедъ на Зевса иска да остави мал-

кия Дионисъ, богътъ се спира на почивка въ една джбрава, хламидата прехвърлена върху единъ дѣнеръ, като показва отдалечъ на малкия богъ откъснатъ гроздъ. Дионисъ протѣга жадно лѣвата си ржка къмъ предмета на своето желание, а дѣсната си ржка е сложилъ здраво на рамото на своя водачъ.

Влиянието на тая група може да се проследи въ цѣлото антично изкуство до най-къснитѣ времена въ многобройни запазени най-разнообразни творения, които показватъ голѣмата разпространеностъ на Праксителевитѣ композиции. Освенъ статуи, многобройни сж и бронзовитѣ групи и то всички намерени отсамъ Алпитѣ (Roscher, Lex. der gr. und

Обр. 67. — Бронзова статуйка на Хермесъ отъ Гигенъ.

göm. Mythol. I, 2, 2413). Къмъ тѣзи подражания трѣбва да се споменатъ и цѣлъ редъ оброчни релефи, намерени по Рейнъ и Дунава (Benndorf, Arch. epigr. Mitt. II, 1 сл.). Не липсватъ подобни изображения и по монетитѣ (Filiow, Hermesstatue auf einer Münze von Pautalia въ N. Z. 51, 1918, 39 сл.; отъ Анхиало въ Мсб XXVI, 71 сл.).

Свищовъ. Жителтъ отъ града Киро Халачевъ намерилъ въ лозето си въ Стъкленъ, стария *Novae*, мряморна плоча, 15 см. висока, 11 см. широка, 2 см. дебела, съ изображение на богинята Диана. Богинята е права, дѣсната ржка извита нагоре, въ лѣвата държи лжкъ (обр. 68).

Умаревци (Ловчанско). До село Умаревци трудовацитѣ, като работили трасето за желѣзницата Левски — Ловечъ, презъ 1923 г. попаднали на развалина, вѣроятно отъ римско време. Били изкопани доста голѣми дѣлани камъни отъ варовникъ, нѣкои съ корнизи. Сжщо и тухли съ дължина 33 см., дебелина 4 см., и прилепенъ до тѣхъ червенъ хоросанъ дебелъ до 7 см.

Обр. 68. — Плочка съ образа на Диана отъ Свищовъ.

Къмъ Умаревци, което лежи 9 клм. северо-източно отъ Ловечъ, ще да се е намирало вѣроятно нѣкое селище или станция на важния воененъ пжтъ *Melta* — *Marcianopolis*. На този именно пжтъ не сж отбелѣзани междиннитѣ станции въ итинерариитѣ (Miller, *Itin. rom.* 587).

Деветаки (Ловчанско). Бронзова статуйка на жрица, права, вис. 12 см., облѣчена въ химатионъ и забулена (обр. 69). Дѣсната ржка просната напредъ; въ нея е държала вѣроятно патера. Лѣвата ржка се подава изъ подъ дрехата. Прѣститѣ сж свити, само показалецътъ е

свободенъ и сочи надолу. Римски произходъ. Хубава изработка. Сега въ Народния музей (инв. 6125).

Гьолъ Бунаръ (Бѣленско). Бронзова статуйка на Зевсъ съ цилиндрична подставка, вис. 14·5 см. (обр. 70). Зевсъ дър-

Обр. 69. — Бронзова статуйка на жрица отъ Деветаки.

жи въ дѣсната ржка мълнията. Мантията праметната презъ лѣвото рамо. Лѣвата ржка и частъ отъ скиптѣра отчупени. Статуйката е намерена презъ 1909 год. юго-западно отъ селото, въ нивитѣ до една могила. Тамъ се откривали и други предмети. Сега въ Народния музей (инв. 6123).

Саидъ (Поповско). Фрагментъ отъ плоча отъ варовникъ съ остатъци на изображение на тракийски конникъ. Плочата е дълга 21 см., вис. 9 см., деб. 3·5 см. Отъ конника запазено дѣсниятъ заденъ кракъ и тичащето напредъ

куче, безъ главата. На долната рамка два реда гръцки надписъ

ΑΡΧΙΕΡΕΥΞ ΚΑΙ ΠΡΩΤΑΡΧΩΝ.
ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΩ ΧΑΡΙΣΤΗ.

Обр. 70. — Бронзова статуйка на Зевсъ отъ Гьолъ Бунаръ.

Плочата е намерена въ градището до селото. Сега въ Народния музей (инв. 6104).

Айтось. Сребъренъ пръстенъ, елипсовидна форма, съ камъче отгоре (кафявъ карнеолъ) и надписъ върху него ΜΟΥΙΣΡΩ (обр. 71). Долната част на пръстена изтънена, а страничните рамене доста надебелени. Намеренъ въ Айтоскитъ бани (Aquaе calidae). Късно

римски типъ (Cat. of Finger Rings in the Br. mus. 31 n° 188).

Хазбегли (Карнобатско). Жителтъ отъ селото Ганчо Д. Славовъ, като разработвалъ нивата си, намерилъ единъ глиненъ кюпъ, който събиралъ 200 ли-

Обр. 71. — Сребъренъ пръстенъ отъ Айтось.

тра вода. Въ кюпа били намерени две тухли и единъ камъкъ съ гръцки надписъ, отъ който се четатъ по-добре последните два реда

ΦΛΓΛΑΥΚΟΣ ΥΠΕΡΕΑΥΤ
ΟΥΙ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ

Старозагорско. Бронзова статуйка на пантера, 7 см. дълга. Задниятъ крака

Обр. 72 — Бронзова статуйка на пантера отъ Старозагорско.

върху подставка. Предниятъ лѣвъ кракъ дигнатъ (обр. 72). Сега въ Народния музей (инв. 6126).

Колективни находки на монети презъ 1924 година

Махала Бѣлковци, Бебровска община, Еленска околия. На 29 февруари сестритѣ Калимерови, при ораневата си въ мѣстността „Тунчевото“, изорали сребърни и билонови монети отъ III в. сл. Хр. Отъ тази находка Еленското околийско управление изпрати въ Народния музей 160 монети отъ следнитѣ императори: Комодъ 2; Септими Северъ 5; Домна 4; Каракала 9; Гета 2; Северъ Александъръ 2; Юлия Меза 1; Максиминъ I 2; Гордианъ III 47; Филипъ Арабъ 21; Отацилия 4; Траянъ Деци 22; Етрусцила 10; Требонианъ Галъ 12; Хостилианъ 3; Волузианъ 4; Валерианъ 4; Галиенъ 1; Салонина 4; Салонинъ 1.

Отъ една преписка по тази находка се вижда, че тя се е състояла отъ 488 монети, а може би и повече, обаче тя е укрита.

с. Еремия, Кюстендилска околия. Мите Марийнъ е изкопалъ въ лозето си едно гърне съ медни византийски монети, отъ които 200 екземпляра се изпратиха въ музея. Тѣ сж отъ Мануилъ I Комнинъ (1134—1180) и Андроникъ I Комнинъ (1182—1185). Гърнето било строшено при изкопаването.

с. Джбово, Казанлъшка околия. По ж. п. линия Джбово—Сливенъ, трудовацитѣ намерили при гара Джбово 38 медни монети византийски отъ Комнинитѣ и Исакъ II Ангелъ.

Кочанско, Македония. Единъ селянинъ отъ Кочанско изкопалъ въ нивата си 50 златни монети византийски. Тѣзи монети били продадени на единъ сарафъ въ Кюстендилъ. Купувачътъ ми донесе за преглеждане 12 екземпляра. Тѣ бѣха отъ Хонори I; Теодоси II 10 и Евдокия (жена на Теодоси) 1. Едно лице, което отиде въ Кюстендилъ и прегледа и другитѣ монети, ми събщи, че и останалитѣ 38 монети били отъ Тео-

доси. Всички монети сж твърде добре запазени. Азъ се съмнявамъ, че тѣзи монети сж намерени въ Кочанско, а предполагамъ, че сж намерени нѣкъде изъ Кюстендилско. Обаче, за да се заблуди властѣта и отъ неоснователенъ страхъ отъ нѣкакви преследвания, не се съобщава самата истина по находката.

с. Книжовникъ (Изабекъ), Хасковска околия. Трудоваци намерили въ едно гърне около 200 римски среб. монети въ мѣстността „Старото село“ при постройката на ж. п. линия Раковски—Хасково—Мжстанлъж. Обаче отъ тази находка Дирекцията по постройката на желѣзницитѣ изпрати въ музея само 56 екземпляра отъ следнитѣ императори: Траянъ 4; Хадрианъ 2; Антонинъ Пий 6; Фаустина стара 3; Маркъ Аврели 3; Фаустина млада 2; Комодъ 2; Пертинаксъ 1; Септ. Северъ 7; Домна 1; Каракала 14; Плаутила 1; Гета 6; Макринъ 2; Меза 1; Галиенъ 1. Изглежда, че другитѣ монети сж разграбени отъ трудовацитѣ.

с. Ченге, Провадийска околия. Селянчето Вѣлчо Колевъ намерило въ мѣстността „Монастиръ“, срещу с. Ченге, 7 златни монети византийски, а бащата на Колевъ и другъ единъ селянинъ намерили други 12 златни монети византийски. Тѣзи сведения ми събщи учителътъ въ Провадия г. Ив. Фетовъ, който ми представи и единъ восъченъ отпечатъкъ отъ една монета отъ находката. Тази монета е отъ Юстиниана I (527—566). Изглежда, че цѣлата находка се е състояла отъ монети отъ VI в.

с. Гайтеновци, Видинска околия. Овчарътъ Никола Младеновъ изровилъ въ брѣга на мѣстността „Гайтеновски долъ“, на 8 юни 1924 г. единъ меденъ тасъ съ следнитѣ монети: 1 златна монета отъ Рудолфъ II Унгарски (1603 г.);

1 сребъренъ талеръ отъ Фердинандъ I съ дата 1091 г.; 1 сребъренъ талеръ отъ Карла V съ дата 1546 г.; 1 сребър. талеръ белгийски съ дата 1577 г.; 2 сребър. грошове отъ Стефанъ Батори (1571—1576); 26 сребър. грошове отъ полския кралъ Сигизмундъ III (1587—1632); 318 сребърни турски акчета (аспри) отъ султанитѣ: Селимъ I (1521—1568); Селимъ II (1568—1574); Мурадъ III (1574—1594); Мехмедъ III (1593—1603); Ахмедъ II Малки (1690—1694); Мустафа II (1694—1703) и 2 руски сребърни монети отъ XV в. отъ великия князь Васили Ивановичъ. Погълматъ частъ отъ монетитѣ сж продупчени, което доказва, че тѣ сж били отъ накити.

с. Върбица, Преславска околия. Петъръ Константиновъ намерилъ въ мѣстността „Черешето“ 906 медни византийски монети отъ следнитѣ императори: Мануилъ I Комнинъ (1143—1180), Андроникъ I Комнинъ (1183—1185),

Исакъ II Ангелъ (1185—1195) и Алексисъ III Комнинъ (1195—1203).

с. Ржжево, Пловдивска околия. Атанасъ Г. Дерневъ намерилъ въ района на селото едно глинено гърне съ около 15 кгр. бронзови римски монети отъ края на III в. отъ следнитѣ императори: Емилианъ, Галиенъ, Валерианъ, Клавди II, Викторинъ, Постумъ, Пробъ, Квинтилъ, Тетрикъ, Флорианъ, Тацитъ, Аврелианъ, Салонина, Мариниана, Северина и Каринъ. Повечето монети сж отъ Галиена и Аврелиана.

с. Урумъ Еникьой, Айтоска околия. Въ западната частъ на селото, въ единъ селски дворъ, били изкопани, сложени направо въ земята, 68 сребърни монети турски и единъ сребъренъ талеръ отъ Дубравнишката република отъ 1765 г. Турскитѣ монети сж отъ следнитѣ султани: Мустафа III (1758—1774 г.) 13 онлуци, 36 алтильци, 1 бешликъ и 1 икиликъ; Абдулъ Хамидъ I (1772—1788) 7 онлуци, 9 алтильци, 1 бешликъ и 1 икиликъ.

Н. А. Мушмовъ.

Оценки и библиография

Einleitung in die Altertumswissenschaft. Herausgegeben von A. Gercke и Ed. Norden. Издание на B. G. Teubner, Leipzig u. Berlin, 1921/24. Уводътъ въ науката за класическата древностъ въ три тома, който издаде известната фирма на Тойбнера въ Липска, си е спечелилъ първо мѣсто между редицата съчинения отъ този характеръ. Първиятъ томъ на това съчинение, който презъ 1923/24 год. излезе въ трето издание, не само е поправенъ и допълненъ, но е разширенъ съ нови отдѣли, които липсваха въ второто издание. Предимство на новото издание е и това, че отдѣлнитѣ свезки се продаватъ и отдѣлно.

Първата свезка на I-вия томъ: *Geschichte der Philologie* отъ U. von Wilamowitz-Moellendorf, 80 стр. гол. 8°, ц. зл. м. 1.80, е посветена на историята на филоло-

гията. Авторътъ, следъ кратъкъ погледъ върху античната граматика, византийската филология, монастирскитѣ училища и времето на възраждането, излага историята на филологията въ Италия, Германия, Франция, Холандия, Англия чакъ до ново време — въ лицето на най-виднитѣ представители на тази наука. Накрая той се спира специално и върху изследванията въ областта на археологията, историята, епиграфиката, философията и религията. Отъ прегледа на автора се вижда, че филологията въ последнитѣ 50 години се е стремилъ да възстанови исторически античния животъ въ цѣлата му ширина.

Втората свезка на тоя томъ, която е посветена на методиката, още не е излъзла въ ново издание.

Въ свезка трета: *Griechische*

Literatur, отъ E. Bethe и M. Pohlenz, стр. 199, ц. 6·40 м., историята на гръцката поезия е изложена отъ E. Bethe, а прозата отъ Pohlenz. Въ края на своя отдѣлъ Бете засѣга накжсо и въпроса за гръцкия театъръ, т. е. какъ сж били представяни класическитѣ драми въ V в. пр. Хр., въпросъ, който твърде много е занимавалъ ученикъ, но и до днесъ не е разрешенъ окончателно. Въ особенъ отдѣлъ на тая свезка се излагатъ изворитѣ и материалитѣ за изследване на гръцката литературна история (древни извори, запазване и традиция на гръцката литература, нова литература, сборки на текстове и фрагменти, изборъ отъ издания на съчиненията на писателитѣ и специални издирвания). Макаръ това изложение на историята на гръцката литература да не е обширно, авторитѣ сж ни дали въ сбита форма такава сполучлива характеристика на отдѣлнитѣ епохи и литературни видове, на по-виднитѣ писатели и тѣхнитѣ творения, каквито не ще намеримъ въ подробнитѣ истории на гръцката литература. Сжщото можемъ да кажемъ и за историята на римската литература, на която е посветена четвъртата свезка: *Römische Literatur*, отъ Ed. Norden, стр. 118, ц. 3 м.

Въ петата малка свезка е разгледана и християнската литература, гръцка и римска: *Christliche Literatur* отъ H. Lietzmann, 36 стр. ц. 1·20 м. Въ второто издание тоя отдѣлъ бѣше написанъ отъ P. Wendland, а сега е преработенъ отъ Lietzmann; тая книжка може да бжде полезна на всѣки, който иска да се ориентира бързо въ обширната областъ на християнската литература.

Шестата свезка: *Sprache* отъ P. Kretschmer, стр. 121, цена 3·20 м., е посветена на езика. Следъ кратки уводни бележки върху филологията и езикознанието методитѣ и изворитѣ на последното, Кречмеръ излага главнитѣ отдѣли на граматиката, като преследва целъ да въведе студента въ научното издирване на гръцката и латинска граматика и да разясни последното съ из-

брани примери. Въ следния дѣлъ се излагатъ най-важнитѣ факти отъ историята на гръцкия езикъ и свързанитѣ съ тѣхъ проблеми; авторътъ говори за индоевропейската епоха и за прединдоевропейското население на Гърция, като е използвалъ по тоя въпросъ и найновитѣ данни, които се съдържатъ въ архивата, открита преди нѣколко години въ столицата на Хетититѣ при Бохайкьой въ М. Азия. Тукъ авторътъ засѣга и въпроса за отношението на етруския езикъ къмъ малоазиятскитѣ езици. Следъ това той характеризова отдѣлнитѣ диалектни групи на гръцкия езикъ: йонийската, ахейската и западногръцката и се спира и върху езика на старитѣ македонци, който споредъ него е билъ смѣсенъ езикъ (гръцки съ тракийски и илирийски елементи). По-нататкъ говори за книжовния езикъ и за общогръцкия езикъ (*κοινή*). Въ последния дѣлъ на свезката се разглежда историята на латинския езикъ и неговитѣ диалекти. Езикътъ на етрускитѣ, които сж играли голѣма роля въ по-старата история на Италия, особно на Лациумъ, е разгледанъ отдѣлно; авторътъ изтъква добре и доказателствата, които говорятъ въ полза на мнението, че етрускитѣ сж се преселили въ Етрурия (Тоскана) отъ М. Азия. На края намираме и нѣколко бележки върху протонародния латински езикъ.

Книгата на Кречмера представя голѣмъ интересъ не само за езиковедеца, но и за историка и археолога.

Останалитѣ свезки на първия томъ сж посветени на метриката, епиграфиката, папирознанието и палеографията. Седма свезка: *Griechische Metrik* отъ P. Maas, 32 стр. ц. 0·80 м.; осма свезка: *Römische Metrik* отъ Fr. Vollmer, 26 стр. ц. 0·80 марки; девета свезка: *Griechische Epigraphik* отъ Hiller von Gaertingen, *Papyruskunde* отъ W. Schubart, *Griechische Paläographie* отъ P. Maas, стр. 81, цена 2·80 м.

Тука не е мѣсто да се спираме подробно върху всички приноси, които влизатъ въ първия томъ на това съчи-

нение. Ще изтъкнемъ само, че тѣ напълно постигатъ цельта си: да въведатъ начинаещитѣ въ науката, нейнитѣ проблеми и методи; но не само това; на много мѣста авторитѣ на приносятѣ обогатяватъ науката съ свои самостоятелни значителни резултати. Изобщо това съчинение заслужва да се препоръча най-горещо на всѣки, който се интересува отъ науката за класическата древность.

Гаврилъ И. Кацаровъ.

F. Ribezzo, *La prima iscrizione tracia*. Revista indo-greco-italica di filologia, lingua, antichità, anno I, fasc. III, Napoli 1917, p. 55 и сл.

За горната статия, напечатана преди 7—8 години, би трѣбвало отдавна да се кажатъ тукъ нѣколко думи, тъй като тя ни поднася единъ опитъ да се изтъкува извъредно интересниятъ надписъ върху златния пръстенъ отъ с. Езерево. Обаче поради редица обстоятелства, които читателятъ навѣрно самъ ще отгатне, съдържанието ѝ въ подробности ми стана известно тепърва миналата година, когато бѣхъ въ странство.

Ribezzo, сподѣляйки възгледа на Филова (Извѣстия на арх. др. III 1913, 218 — 220 и Arch. Anzeiger 1914, 421) и на Кречмера (Glotta VI 1914, 74 и сл.), че надписътъ е тракийски, и че въ него Ρολις съответствува на Ρῶλις у Dio Cass. 51. 24, 26, а Τιλτεανъ на първата часть на тракийското божеско име Τιλθ-ἄζης или -ἄζεις, изтъква като възможни следнитѣ две четения: 1) Ρολις, Τενεας νερευεα, Τιλτεανης κοαραζεα, δο Μεαντι Λεζυπταμiηe ραζηлта и 2) Ρολις, Τενεας νερευεα, Τιλτεανης κοαραζεα домεантi Λεζυπταμiηe ραζηлта.

При първото четене италианскиятъ ученъ схваща Меантi като dativus, до като тъждествено съ готското du, горнонемски zu, Λεζυπταμiηe по аналогия на илирийскитѣ форми на -ihī (за тѣхъ вж. Kretschmer, Einl. 275) като genetivus по o- склонение и допуска, че ραζηлта като глаголъ може да бжде образуванъ отъ ρα- = индоевр. ге-, лат. ге-

и индоевр. *dēl-: del- „fabricare“ въ гр. διδᾶλλω и лат. dolare съ окончанieto за минало време, 3 л. ед. ч. -та = индоевр. -to. Тѣй той дохожда до следното тълкуване на първото възможно четене: „Rholis, Teneae n(ere)nea, Tilteanes k(oarazea), Meanti Lezyptamii adtulit (finxit)“. При това той сбличава νερευεα съ Nero „fortis ac strenuus“ въ смисълъ на итал. „donna moglie, principessa“ и отъжествява κοαραζεα съ първично *ko- цorgia, произведено отъ авест. verez „съединение“, лит. veržiū „вързвамъ“, старобългарски кръзж и лат. con-, com-, като му дава значението „coniuncta, cognata, adfinis“ и приема, че поради индоевр. цereg'- въ герм. wirken, Werk, гр. Féργων и т. н. въпросната дума може да означава и „coadiutrice, ancilla, socia laborum.“

При второто четене Ribezzo приема, че домεантi представя 3. лице на indicat. praes., като се позовава за значението му върху гръцкото -δομέω „строя, градя.“ Въ свръзка съ това той схваща Τιλτεανης вече като втори nominativus покрай Ρολις, при който стои апозитивно Τενεας νερευεα, и обяснява ραζηлта вече като accusativus pluralis neutrius gen., произведенъ отъ предполагаемото rog'eltom, чиято основа се съдържала въ лат. rogus „клада“, като предполага, че съ тая дума се означаватъ изобщо погребални дадове, каквито могли да бждатъ въ случая самиятъ пръстенъ или надгробниятъ паметникъ, и привежда за това Pomp. Mela II, 2, 4. Тѣй той установява следния смисълъ за второто възможно четене: „Rholis Teneae f(ilia), uxor, Tilteanes adfinis (concubina), aedificant

¹⁾ За останалитѣ опити да се изтъкува Езеровския надписъ вж. V. Părvan, Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-est., Bucarest I 1914, 128; Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. др. IV 1914, 70 и сл. = D. Detschew, Glotta VII 1915, 81 — 86; P. Kretschmer, Glotta VII 1915, 86 — 92; H. Hirt, Indogerm. Forsch. XXXVII 1916—1917, 213—217; G. Seure, Revue des études anciennes XXII 1920, 1 — 21. Освенъ това срн. Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. др. V 1915, 232 — 234 и VII 1919 — 1920, 154—158.

monumenta“, безъ да отбележи, какъ трѣбва да се схване въ случая формата Λεζυπταμινε. А последната означава очевидно починалия мжжъ, който по мнението на автора на статията билъ преживѣнъ отъ Rholis, неговата μνηστὴ ἀλοχος, и отъ Tilteanes, неговата παλ-λαμινε.

Преди всичко тракийскиятъ надписъ, както за сега се приема съ пълно право, се състои отъ два хексаметра, отъ които първиятъ се завършва на слога хо, а вториятъ почва съ думата ἀραζεα.¹⁾ Следователно, свързването на хо съ ἀραζεα въ една дума, каквато конструира Ribezzo и въ дветѣ си четения, е изобщо невъзможно. Освенъ това италианскиятъ филологъ чете η въ ΛΕΖΥΠΤΑΜΙΝΕ като h, а въ ΤΙΛΤΕΑΝΗΣ и ΕΡΑΖΗΛΤΑ като e. Въ всѣки случай Ribezzo отначало е билъ на правъ пжтъ, като е приелъ въ първото възможно по неговото мнение четене, че ραζηлта представлява глаголъ съ значение „adtulit, finxit.“ Обаче това значение на глагола изисква прѣко допълнение въ асс., което би означавало самия прѣстенъ, и непрѣко въ dat. отъ лицето, на което е билъ поднесенъ самия прѣстенъ или за което е билъ направенъ. Докато първото е могло да липсва, защото по смисълъ лесно се допълня, второто трѣбва непременно да стои. И действително, Ribezzo въ първото си четене ни дава дативната форма Μεαυτι. Обаче, тя не зависи тамо направо отъ глагола, а отъ do въ смисълъ на готското du, новонемски zu, като че ли въ тракийски дателниятъ падежъ не е могълъ да се употребява направо, а само въ зависимостъ отъ предлози — нѣщо, което въ случая е напълно неприемливо.

Това съображение, макаръ и да не се изтъква въ статията, негли е накарало италианския ученъ да прибегне до второто четене, като приема, че въ сжщностъ δομεαυτι е глаголна форма и то въ 3 лице plur., а ραζηлта — нейното прѣко допълнение, съ други думи

сжществително въ срѣденъ родъ, множ. число. Обаче за сега едва ли може да подлежи на съмнение, че въ сжщностъ δομεαυ представлява асс. limitationis при Αραζεα „Аразийка по родина“,²⁾ че съ τι- почва въ надписа нова дума, и че ραζηлта заедно съ преходното ε образува глаголна форма, чието прѣко допълнение μη представлява винит. падежъ отъ личното мѣстоимение за първо лице, ед. число.³⁾

Въпреки всичко това статията представя за насъ известенъ интересъ, тъй като все пакъ се схожда въ нѣкои точки съ тълкуванията, които бидоха дадени своевременно отъ мене и П. Кречмера,⁴⁾ макаръ и тя да е била написана въ онова време, когато поради намѣсата на Италия въ свѣтовната война Ribezzo не е могълъ да ги има на рѣка.

Д. Дечевъ.

Отчетъ на Археологическото дружество „Августа Траяна“ въ гр. Ст.-Загора за изтеклитѣ 1922—1924 год. Ст.-Загора, печатница „Свѣтлина“ 1925, 68 стр. 8^о, съ 24 таблици.

Отъ провинциалнитѣ музеи при археологическитѣ дружества, следъ Варненския музей, по богатство и уредба на сбиркитѣ, иде Ст.-Загорскиятъ. Уредникътъ на този музей, стариятъ учител Ат. Кожухаровъ, отъ дълги години се е отдалъ на служба на своя градъ и тихо, безъ шумъ около себе си, но съ младенческа енергия работи въ областта на археологията и на музейното дѣло. Той си е поставилъ за задача да събере и по възможностъ да проучи старинитѣ на античния градъ Августа Траяна и ония прѣснати изъ Ст.-Загорския окръгъ. Благодарение на неговата неизчерпаема енергия той е създалъ въ своя роденъ градъ единъ

²⁾ Вж. Р. Kretschmer, Glotta VII 1815, 89 — 90 и Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. и др. V. 1915, 233, лѣва колона.

³⁾ Вж. Д. Дечевъ, Изв. на арх. др. IV 1914, 71 = D. Detschew, Glotta VII 1915, 82. Р. Kretschmer Glotta VII 1915, 87 — 88 и Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. др. V. 1915, 233 —

⁴⁾ За тия опити вж. тукъ бѣл. 1.

¹⁾ Вж. Р. Kretschmer, Glotta VII 1915, 86, Н. Hirt, Indogerm. Forsch. XXXVII 1916 — 1917, 215 — 216, и Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. др. V. 1915, 232.

богатъ музей, образцово подреденъ, който би правилъ честь на всѣки градъ въ България. Ималъ съмъ случай да посетя музея въ Ст.-Загора и ми е правило особено приятно впечатление върната класификация на старинитѣ и монетната сбирка, както и точното и редовно инвентаризиране на всички старини и монети. Тази работа се дължи на уредника на музея г. Ат. Кожухаровъ. Този човѣкъ, всецѣло предаденъ на своята полезна дейность, освенъ музейната научна и техническа работа, е намерилъ време да издаде досега три печатни отчета за дейността на археологическото дружество, на което той е председателъ отъ дълги години. Сега той ни дава и четвъртия печатенъ отчетъ, въ който сж описани постъпилитѣ въ музея твърде интересни старини отъ Ст.-Загорския окръгъ презъ периода отъ 1922—1925 г.

Особено внимание заслужаватъ описанитѣ въ последния отчетъ старини — части отъ една римска колесница, намерени при с. Моголово, Чирпанска околия, които сега се съхраняватъ въ Ст.-Загорския музей. По-забележителни старини отъ тази находка сж бронзовиятъ релефъ на Херакла, умирающата амазонка на коня си, който сжщо е въ агония отъ нанесения му ударъ, и една апликация на Леда върху база съ две лебедови глави. Интересни сж и една мряморна глава отъ статуя на бога Панъ, намерена въ с. Калугерово, Т. Сейменска околия, както и една бронзова амфора и една патера отъ с. Памукчий, Ст.-Загорска околия.

Ст.-Загорскиятъ музей, освенъ старини и монети, притежава и една сбирка отъ 40 картини на наши съвременни художници.

Въ края на отчета е представена и една равномѣтка на Археологическото Дружество за периода отъ 28/III 1921 г. до 31/XII 1924 г., която възлиза на 52553 л. 71 ст.

Отчетътъ на Ст.-Загорското Археологическо Дружество е интересно и полезно четиво съ научни сведения. Желателно е и другитѣ археологиче-

ски дружества да последватъ примера на това дружество.

Н. А. Мушмовъ.

Водачъ на Народния музей въ София. Издание на Народния музей, София 1923, 421 стр. 8^о.

Въ редицата отъ свои издания, Народниятъ музей издаде и водачъ, който да служи за посетителитѣ на музейнитѣ сбирки. Върху корицата, на обратната страна, е представенъ планъ на музейното помѣщение съ указателни стрелки, по които да се води посетителътъ.

Въ увода сж дадени исторически бележки за създаването на музея и за развитието на неговитѣ отдѣли. Понататъкъ (стр. 21) се даватъ исторически бележки за музейното помѣщение (Буюкъ-джамия), както и архитектурни сведения за джамията и нейното мѣсто всредъ източната християнска и мусюлманска архитектура. Дадена е и фотографическа снимка на самата джамия, както и планове и снимки отъ други подобни сгради, които служатъ за паралели.

Следъ тѣзи исторически и архитектурни бележки, пристъпено е къмъ описанието на по-важнитѣ изложени въ всѣки отдѣлъ предмети. Обаче преди да се почне описанието на предметитѣ, за всѣки отдѣлъ, като уводъ, сж дадени кратки бележки за значението и развитието на отдѣла, а на по-важнитѣ предмети сж дадени фотографически снимки или рисунки.

По такъвъ начинъ водачътъ служи и като кратко ръководство по музейното дѣло и читателътъ ще има понятие, какво значи напр. предистория, отъ кога почва нейната епоха и кога свършва; отъ кога почва гръцката епоха, отъ кога римската; кои сж гръцки и кои сж римски паметници; отъ кога почва сръдновѣковието, кои паметници се считатъ сръдновѣковни, какъ се е развило византийското и българското изкуство, какво значение има църковната живопись и важността на църковнитѣ фрески изъ старитѣ български църкви; какво значи нумизматика; нейнитѣ подраздѣления на гръцка, рим-

ска, византийска и сръднобългарска; периодите на тяхното подразделение; кои са автономни монети, кои императорски; кратки исторически бележки за градовете, които са селища на монети; кои монети са редки, кои обикновени; имената на тракийските, скитски, македонски, пеонски и пр. царе, които са селища на монети; описание и рисунки на всички типове монети, които са селища на българските царе; бележки върху новото българско изкуство с множество фотографически снимки от по-важните творения на български художници.

Водачът е снабден в текста с 224 фотографически снимки и рисунки от най-важните предмети в музея.

Особено значение има водачът за учителството. Всеки учител, който иска да доведе учениците си в музея, ще трябва да прелисти водача, в който ще намери всички сведения, които му са нужни, за да запознае учениците си с паметниците в музея.

Нуждата от един водач за Народния музей се чувствуваше отдавна. Тази нужда е вече удовлетворена. Върно е, че водачът е доста обемист. Това стана по причина на историческите бележки, които имат голямо значение за любознателните български посетители, които в водача ще намерят ценни сведения за разширение на техните познания по археология и музейното дѣло.

Ще трябва да се замисли за един кратък водач на френски език, за да може да се удовлетвори любопитството и желанието на чуждия свят, който тъй много се интересува от старините в нашия Народен музей.

Н. А. Мушмовъ

Anton Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte*, Bd. V, 9. Auflage, bearbeitet von Max Osborn; mit 653 Abbild., im Text, 32 Farbendrucktafeln und 4 Tafeln in Lichtdruck; Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1925, XIV+560 S. gr. 8°. — В втория том на настоящите Известия (стр. 231—234) азъ разгледахъ доста обстойно последното издание на първите четири тома отъ „Ръковод-

ството по история на изкуството“ отъ Антонъ Шпрингеръ. Презъ настоящата година излезе ново издание (девето) и отъ последния пети томъ на това тъй добре известно и отлично въ всеко отношение ръководство. Този томъ е посветенъ на най-новото изкуство, отъ 1800 год. до наше време. За петия томъ на Шпрингеровото ръководство важи въ общи черти всичко това, което казахъ вече по-рано за първите четири тома. По тази причина излишно ще бжде да се впускамъ сега пакъ въ по-големи подробности.

Развитието на модерното изкуство и големите промени, които настъпиха въ него презъ последните 40—50 години, наложиха и една коренна промяна на онзи текстъ, който първоначално е билъ приготвенъ отъ самия Шпрингеръ. Обработването на материала за по-късните издания, като се почне отъ третото (1906 год.), е било повѣрено на Max Osborn, който е изпълнилъ своята задача съ голямо умение, като всеки пътъ е внасялъ необходимите допълнения и поправки въ текста. Тъ са особено многобройни въ последното девето издание, по която причина то може съ пълно право да се означа като едно ръководство по най-новата история на изкуството, което задоволява напълно всички изисквания на днешното време и ориентира достатъчно върху всички по-важни течения въ модерното изкуство.

Трѣбва обаче да се забележи, че приложените изкуства не са взети подъ внимание, а също така и архитектурата се разглежда съвсемъ накратко. Osborn се е ограничилъ главно съ онези два клона на изкуството — живопись и скулптура — които възбуждатъ най-голямъ интересъ у съвременния читател. По такъвъ начинъ е накрѣнена може би пълнотата на изложението, но за това пъкъ авторътъ е ималъ възможностъ да очертае много по-подробно главните направления въ областта на живопись и скулптура, безъ да увеличава значително обема на книгата. При това, за да даде по-ясно представление за развитието на изкуството презъ XIX

и XX вѣкъ, той започва своето изложение съ началото на класицизма презъ втората половина на XVIII вѣкъ.

И въ петия томъ сж направени сж-щитѣ технически подобрения, които вече отбелѣзахме при разглеждането на първитѣ четири тома. Подробната библиография, която е прибавена на края (стр. 534—547), ориентира твърде добре върху най-новата литература по предмета и дава възможностъ всѣкому да намери лесно ония съчинения, съ помощта на които той би могълъ да предприеме по-обстойни и по-специални проучвания.

Б. Филовъ.

Протоиерей Ив Гошевъ, Антиминсътъ. Литургическо и църковно-археологическо изследване. Приносъ къмъ историята на антиминситѣ въ православната църква, съ особенъ огледъ къмъ антиминситѣ, употребявани въ българскитѣ земи. Съ 25 образа. София 1925, VI + 130 стр. 8°.

Въ църковно-археологическо отношение Св. Синодъ има между другото и тази важна заслуга, че е събралъ и запазилъ около 400 антиминса, които произхождатъ отъ България и съседнитѣ ѝ земи. Никой отъ тѣзи антиминси не отива по-далечъ отъ XVI в., но затова пакъ тѣ сж толкова по-интересни, защото произхождатъ отъ най-тъмната

епоха на българското робство. Въ основата на Гошевата книга лежатъ именно тѣзи антиминси, но авторътъ е разширилъ задачата си, като е посветилъ на антиминситѣ изобщо едно подробно литургическо и археологическо изследване. Първитѣ две глави разглеждатъ тѣхната история; гл. III, IV и V сж посветени на въпроса за освещаването и употребата на антиминситѣ въ литургията и извънъ нея; гл. VI разглежда антиминситѣ по отношение на материалъ и форма, а следната глава се занимава съ тѣхнитѣ надписи и изображения. Тѣсно свързана съ тази глава е втората частъ на книгата, въ която е даденъ описъ на антиминситѣ въ църковно-археологическия музей въ София, групирани по вѣкове. Тукъ авторътъ дава и доста ценни систематизирани материали — списъкъ на митрополититѣ на Скопската, Пелагонийската, Охридската и Софийската епархии.

Книгата е собствено издание на автора — за днешнитѣ условия единъ подвигъ, който заслужава искрена похвала, още повече като се има предъ видъ нейния спретнатъ видъ и извънредно труденъ наборъ. На такива трудове не може да не се пожелае широко разпространение и горещъ приемъ въ всички сръди.

К. М.

Библиография

Подробна библиография по история на българитѣ и българскитѣ земи презъ 1921—1924 год. е обнародвана въ Изв. на истор. д-во VI, 1924, стр. 218—226.

Арнаудовъ, М. Къмъ легендата за Крали-Марко. Макед. прегл. I 1924 кн. 1, 38—45.

Баласчевъ, Г. Най-старата славянска държава на Балканския п-овъ презъ VII и VIII вѣкъ и нейниятъ етниченъ съставъ. София, 1924, 20 стр. 8° съ 2 карти.

Begouen, Comte. Le trésor de Valtchi-Treune, Bulgarie. Journ. des Débats, 13. II. 1925.

Благоевъ, Н. П. Князь Крумъ. Историческа студия. София 1924, 90 стр. 8° (отд. отп. отъ Год. на Соф. Унив., юрид. фак. XIX).

— Пограничниятъ окопъ Еркесия. Отд. отп. отъ Сборн. въ честь на Луи Леже, София 1925, 10 стр. 4°.

Божковъ, Л. Где се е намирало древното пристанище Кария? Спис. на инж. д-во 1925 бр. 8, 118—123. — Кария се е намирала при носа Шабла, южно отъ Мангалия.

Bocănețu, Al. Contribuții epigrafice relative la chestiunea financiară din Illyricum. *Codrul Cosminului* I 1924, 401—434.

Britschkoff, Maria, Neue Inschriften aus Nicopolis ad Istrum. *Athen. Mitteil.* XLVIII 1923, 93—118 съ табл. XV.

Waldhauer, O. Notes sur une statuette en bronze d'Athéna-Niké. *Rev. archéol.* 1923 II, 24—28. — Отнася се до статуйката отъ Св. Кирилово; гл. Б. Филовъ, *Изв. арх. д-во* I 1910, 1 сл. и *Rev. arch.* 1915 I, 13 сл.

Weigand, G. Ethnographie von Makedonien. *Geschichtlich-nationaler und sprachlich-statistischer Teil.* Leipzig 1924, 104 стр. 8°.

Велковъ, Ив. Новооткрити старини. *Изв. арх. инст.* III 1925, 248—253.

Вестителевъ, Г. Градъ Воденъ. Македон. прегл. I 1924, кн. 2, 105—122. — Съ исторически погледъ върху миналото на града.

Водачъ за Народния музей въ София. Издание на музея съ приноси отъ А. Протичъ, Р. Поповъ, Ив. Велковъ, Кр. Миятевъ и Н. Мушмовъ. София 1923, 422 стр. 8°.

Ганевъ, Н. Страници отъ историята на града Севлиево. София 1925, 135 стр. 8°.

Гошевъ, Ив. протоиерей. Антиминсътъ. Литургическо и църковно-археологическо изследване; съ особенъ огледъ къмъ антиминситъ, употребявани въ българскитъ земи. София 1925, VI+130 стр. 8° съ 12 табл.

Грабаръ, А. Боянската църква (=Художествени паметници на България, изд. Бъл. Археол. Инст. кн. I). София 1924, XII+88 стр. 4° съ 39 таблици. — Гл. рецензията отъ С. Gurlitt, *Zeitschr. f. bild. Kunst* LIX, 1925/6, Die Kunstlit. S. 8.

Grabar, A. Un reflet du monde latin dans une peinture balkanique du 13e siècle. *Byzantion* I 1924, 229—243. —

Указва на западни влияния въ фрескитъ отъ Бояна.

Grecu, V. Versiunile românești ale icoanelor de pictură bizantină. *Codrul Cosminului* I 1924, 107—174. — Върху ромънски преработки на гръцката „ерминия“ за живописъ, по която сж се ръководили и нашитъ стари зографи.

Дечевъ, Д. Асклепий като трако-гръцко божество. *Изв. арх. инст.* III 1925, 131—164.

Drexel, F. Die Gottheiten der Equites singulares und die Jupitersäulen. *Germania* VIII 1924, 49—60. — Засяга и въпроса за разпространението на римскитъ култове въ дунавскитъ провинции.

Дяковичъ, Б. Антична гробница въ „Кукова Могила“ при с. Дуванлий, Пловдивско. *Изв. арх. инст.* III 1925, 111—130.

Златарски, В. Н. Де се е намирала епископията на Св. Климентъ Охридски. Макед. прегл. I 1924 кн. 1, 1—14.

— Къмъ историята на манастиря Св. Наумъ. П. т. кн. 2, 1—13.

— Български архиепископи-патриарси презъ първото царство. *Изв. ист. д-во* VI 1924, 49—76.

— Словънското житие на Св. Наума отъ XVI в. *Спис. на Акад. кл. ист.-фил.* 17, 1925, 1—28.

Ивановъ, Й. Аксиосъ-Велика-Вардаръ. Макед. прегл. I 1925 кн. 3, 17-28.

Иширковъ, А. Струмишко. Стопански чъртици. Макед. прегл. I 1924, кн. 1, 26—37.

Cagnat, R. Un diplôme militaire de Brestovitz, Bulgarie. *CR de l'Acad. des inscr.* 1923, 373—376.

Kassner, C. Ein kunstgeschichtlich wichtiger Goldfund in Bulgarien. *Illustr. Zeitung* № 4173 отъ 5.III. 1925. — Върху съкровището отъ Вълчи-трънъ.

Кацаровъ, Г. И. Нови изследвания върху археологията на Македония. Макед. прегл. I 1924 кн. 1, 21—25.

— Тракийският беси. Изв. ист. д-во VI 1924, 31—47.

— Златното съкровище от Вълчи-трънъ. Зора бр. 1670 отъ 14. I. 1925.

— Мадарският конникъ. Учил. прегл. XXIV 1925, 96—98.

— Единъ паметникъ въ Казанлъжския музей. Казанл. Искра I бр. 21 отъ 28. V. 1925.

— Гл. и Поповъ, Р.

Маноловъ, Ив. Аспаруховско-български следи въ езика ни. София 1923.

Миковъ, В. Приносъ къмъ неолитичната култура у насъ. Изв. арх. инст. III 1925, 235/6.

— Разкопки въ Созополъ. П. т. 236-238.

Милетичъ, Л. Къмъ фрескитъ на манастиря Св. Наумъ. Макед. прегл. I 1925 кн. 3, 29—38.

— Н. П. Кондаковъ за Македония. П. т. 1—16.

Minns, Ellis H. Saint Cyril really knew hebrew. *Mélanges Paul Boyer*, Paris 1925, 94—97.

Мирковић, Л. и Татић, Ж. Марковъ манастир (= Народни Музеј у Београд, Српски споменици III). Нови Садъ 1925, 80 стр. fol. съ 91 обр. — История, архитектура и фрески на Марковия манастиръ при Скопие, чиято църква, въ днешния си видъ, датира отъ срѣдата на XIV в.

Миятевъ, Кр. Къмъ иконографията на Богородица-Умиление. Изв. археол. инст. III 1925, 165—193.

Mötefindt, H. Zur Datierung und Beurteilung des Schatzfundes von Nagy-Szent-Miklos. *Mitteil. der anthrop. Gesell. in Wien* LV 1925, 1—6.

Мутафчиевъ, П. Пронията въ Византия и отношението ѝ къмъ военната служба. Изв. ист. д-во VI 1924, 1—30.

Mouchmoff, N. A. La numismatique bulgare. *Arethuse* I 1924, 67—74.

Мушмовъ, Н. А. Златното съкровище [отъ Вълчи-трънъ]. Дем. Сговоръ бр. 376 отъ 12. I. 1925.

— Монетитъ на Филипа II Македонски. Макед. прегл. I 1925 кн. 3, 39-50.

— Колективни находки на монети презъ 1924 год. Изв. археол. инст. III 1925.

Никовъ, П. Образи на видинския князь Михаила Шишмана и на семейството му. Изв. ист. д-во VI 1924, 77—89.

Pârvan, V. Municipium Aurelium Durostorum. *Rivista di Filol. e d'Istruz. classica*, Torino, Nuov. ser. II 1924, 1-36.

— Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore. *Rendiconti della Pontif. Accad. Rom. di Archeol.* II 1924, 117—135.

— Sur un relief inédit du VIIe s. représentant la Sainte Vierge. *Bull. de la sect. hist. de l'Acad. Roumaine* XI 1924, 217—227. — Върху единъ релефъ отъ варовникъ, намеренъ въ развалинитъ на старохристиянска гробница въ околността на Силистра.

Поповъ, Р. Предисторически мраморни идоли, намерени въ България. Изв. арх. инст. III 1925, 91—110.

— Бѣляновското плато. Пещери и доисторически селища (= Матер. за археол. на България, изд. Нар. Музей, кн. III). София 1925, 58 стр. гол. 8°.

Фехеръ, Г. и Кацаровъ, Г. И. Мадарският конникъ. Изд. Нар. Музей. София 1925, 40 стр. гол. 8°.

Протичъ, А. Златното съкровище отъ с. Вълчи-трънъ. Свобод. Речь бр. 264 отъ 12. I. 1925.

— Типично изображение на българина въ IX вѣкъ. Чувство за репрезентативното и характерното у българина отъ XI—XIX вѣкъ. Проломъ 1923, 346—362.

— Еленскитъ чорбаджии и тѣхната кѣща. Отпеч. отъ Сборн. Илар. Макириополски, София 1925, стр. 24.

Рашеновъ, Ал. Реставриране на старитъ архитектурни паметници. Златогръ IV 1923, 180—182.

Rostovtseff, M. Une tablette votive thraco-mithriaque du Louvre. Mém. présentés à l'Acad. des inscr. XIII 2, 1923, 1—32 съ 6 табл. — Обнародва и разглежда по този случай и българските паметници съ изображения на конния Митра.

— Une trouvaille de l'époque gréco-sarmate de Kertch au Louvre et au Musée de Saint-Germain. Mon. Piot XXVI 1923, 99—163. — Въ особна глава (стр. 145—163) разглежда връзките на гръцко-сарматската цивилизация съ западна Европа по време на преселението на народите.

— L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Han. Arethuse I 1924, 81—94 съ 4 табл.

Сакжзовъ, Ив. Известие за българската търговия въ Цариградъ презъ Хвѣкъ. Изв. ист. д-во VI 1924, 195—203.

Снѣгаровъ, Ив. История на Охридската архиепископия, отъ основаването ѝ до завладяването на Балк. п-овъ отъ турците. Томъ I, София 1924, 347 стр. 8°.

Стойчевъ, Д. Д. Тетевенъ; минало и днесъ. София 1924, 172 стр. 8° съ 55 образа.

Стояновъ — Вълкановъ, К. Европейски пжтешественици на Б-ския полуостровъ презъ време на френската революция. Макед. прегл. I 1925 кн. 3, 81—90.

Стояновъ, Хр. П. Изъ миналото на манастира Св. Иванъ Предтеча въ Стрско. Макед. прегл. I 1924 кн. 1, 70—73.

Takács, Z. v. Hunnische Kunstformen. Изв. арх. инст. III 1925, 194—229.

Татић, Ж. гл. Мирковић.

Tafrafi, O. Explorations archéologiques à Baltchic. CR de l'Acad. des inscr. 1923, 352—353.

— Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. П. т. 365—372.

Трифоновъ, Ю. Византийскитъ хроники въ църковно-славянската книжнина. Изв. ист. д-во VI 1924, 163—181.

Фехеръ, Г. Паметниците на прабългарската култура. Изв. арх. инст. III 1925, 1—90.

— Гл. и Поповъ, Р.

Филовъ, Б. Българскиятъ Тутанкаменъ [върху съкровището отъ Вълчи-трънъ]. Прѣпорецъ бр. 7369 отъ 12. I. 1925.

— Златнитъ сждове отъ Вълчи-трънъ. Изв. арх. инст. III 1925, 230—233.

Filov, B. Le monastère de Rila. Bull. de la Chambre de Commerce franç. en Bulg. III 1924 № 31, 18—21.

— Archéologie byzantine en Bulgarie. Byzantion I 1924, 650—657.

— Bulgarian art. The Times Supplement on Bulgaria, 27.I. 1925.

Förster, M. Der Name der Donau. Zeitschr. f. slav. Philol. I 1924, 1—25.

Чилевъ, П. Следи отъ античнитъ вѣрвания за Харона у балканскитъ народи. Изв. Етногр. муз. III 1923, 105—115.

Шкорпилъ, К. Мегалитни паметници и могилища. Старини въ Черноморската областъ, часть I (= Матер. за археол. карта на България, изд. Нар. Музей, кн. IV). София 1925, 66 стр. гол. 8°.

Schuchardt, C. Rethra und Arkona. Sitz.-Ber. der. Preuss. Akad. 1921, 756—774.

— Rethra auf dem Schlossberge bei Feldberg in Mecklenburg. П. т. 1923, 184—226. — Споредъ мнението на автора, Ретра е старо славянско селище; по тази причина и дветъ студии иматъ важно значение за славянската археология.

Сребърни дръжки и златна кутийка отъ находката при село
Дуванлий, Пловдивско.
Anses en argent et boîte en or provenant de Douvanly, district
de Philippople.

Изв. на Археол. Инст. III

Таблица II

Сребърна ваза отъ находката при село Дуванлий, Пловдивско.
Vase en argent provenant de Douvanly, district de Philippople.

[illegible]

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

Икона на Св. Богородица-Умиление въ Бачковския манастиръ
Icône de la Vierge Eléousa au monastère de Batchkovo.

RECEIVED

RECEIVED

Икона на Св. Богородица-Умиление отъ Месемврия.
Icône de la Vierge Eléousa de Mésémvria.

1871
40-450-00

Детайли отъ иконата на Св. Богородица отъ Месемврия.
Détails de l'icone de la Vierge de Mésémvria.

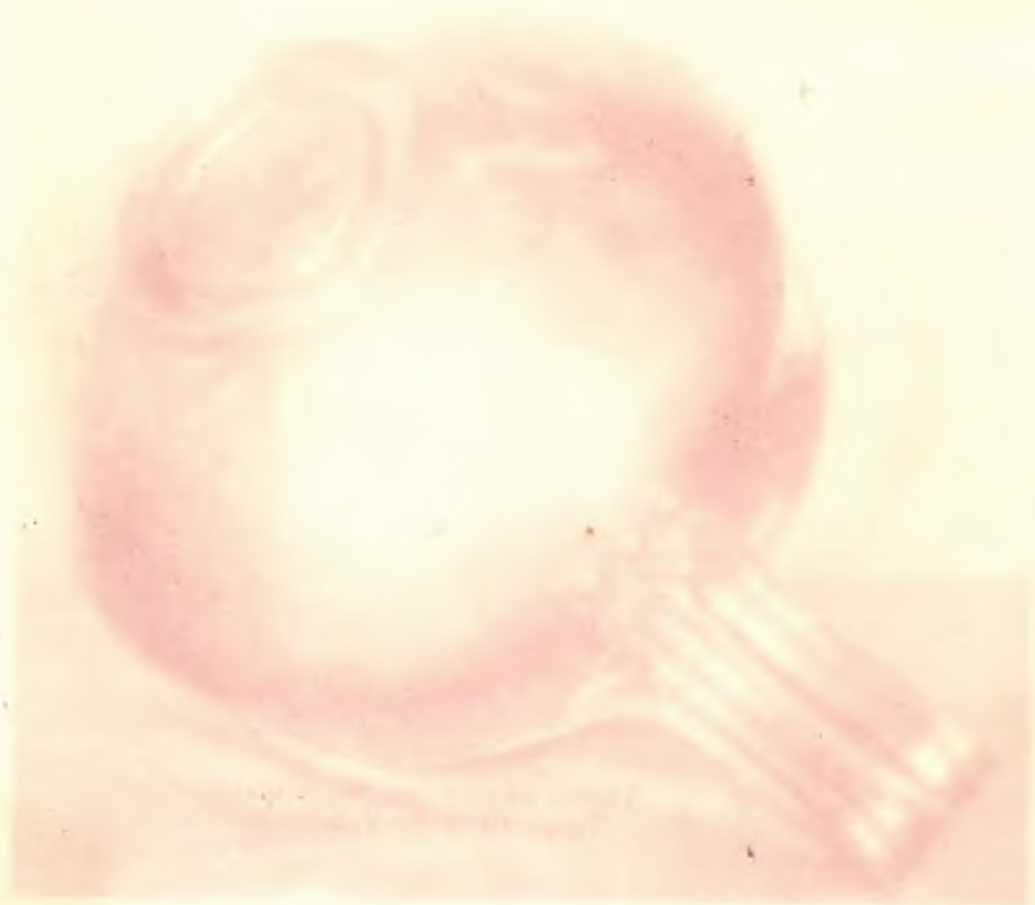
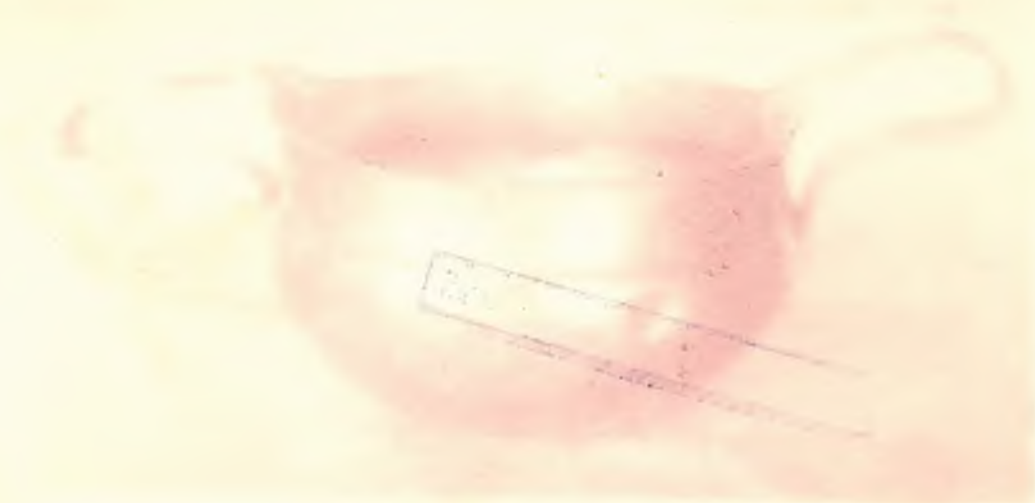
H. J. ...

... ..
... ..

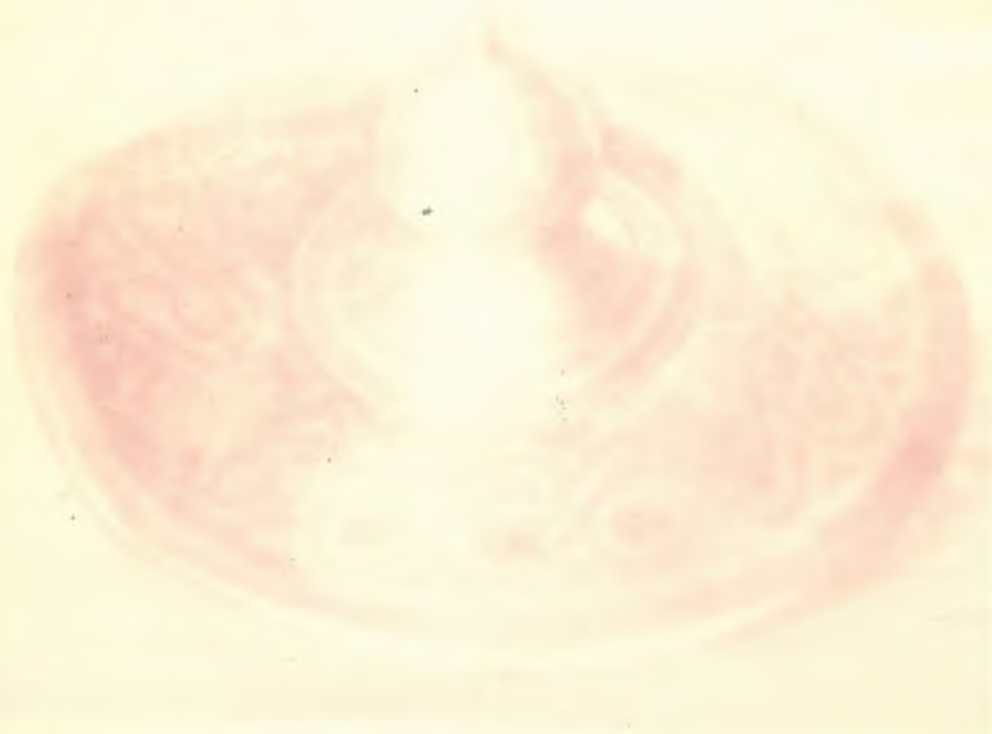
Голѣмиятъ златенъ сждъ отъ Вълчитрънъ.
Le grand vase en or de Valtchitran.

THE TEA HOUSE, 100, N. 10TH ST., PHILADELPHIA, PA.

Златни съдове отъ Вълчитрънъ.
Vases en or de Valtchitrân.

From the collection of the Hawaiian Museum

Златенъ сѣдъ отъ Вълчитрънъ.
Vase en or de Valtchitran.

Н. 1000/1000

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА "СВ. СВЕТОСЛАВ"

Скопје, 1981 г.

II. Издания на Народния Археологически Музей.

- 1) Археологически извѣстия на Народния Музей. Кн. I. Редактира В. Добруски, София 1907, 100 стр. съ 149 образа въ текста и 2 таблици. Цена 50 лева.
 - 2) Годишникъ на Народния Археологически Музей за 1919 год. София 1920; 90 стр.
 - 3) Годишникъ на Народния Музей за 1920 год. София 1921; VIII + 168 стр. и 65 образа въ текста. Цена 100 лева.
 - 4) Годишникъ на Народния Музей за 1921 год. София, 1922; VII + 311 стр. съ 267 образа въ текста. Цена 250 лева.
 - 5) К. Шкорпилъ, Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ. Кн. I отъ „Материали за археологическа карта на България“. София 1914, VIII + 200 стр. съ 152 образа въ текста и 4 карти. Цена 50 лева.
 - 6) П. Мутафчиевъ, Стари градища и друмове по долините на Стрѣма и Тополница. Кн. II отъ „Материали за археологическа карта на България“. София 1915; 92 стр. съ 29 образа въ текста и 23 таблици. Цена 30 лева.
 - 7) Н. А. Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе. София, 1924, XVI + 198 стр. съ 266 образа и 7 таблици. Цена 170 лева.
 - 8) Проф. Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, 2-о допълнено издание, София 1924, X + 128 стр. съ 85 образа въ текста 58 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. Цена 400 лева.
 - 9) Водачъ за Народния Музей въ София отъ А. Протичъ, Р. Поповъ, И. Велковъ, К. Миятевъ и Н. А. Мушмовъ. София 1924, 421 стр. съ 228 образа въ текста. Цена 200 лева.
 - 10) „Мадарскиятъ конникъ“ отъ Р. Поповъ, Г. Фехеръ и Г. И. Кацаровъ. Предговоръ отъ А. Протичъ. София 1925, 40 стр. съ 15 образа въ текста. Цена 30 лева.
 - 11) Р. Поповъ, Бѣляковското плато. Пещери и доисторически селища. Кн. III отъ „Материали за археологическа карта на България“. Цена 40 лева.
 - 12—13) К. Шкорпилъ, Описъ на старинитѣ въ Черноморската областъ. I. Мегалитни паметници и могилища. II. Светилища и паметници съ изображения на конници. Книги IV и V отъ „Материали за археологическа карта на България“.
-

Цена 180 лева.

Всичко, що се отнася до списанието, се изпраща до Българския Археологически Институтъ въ София, ул. Раковска 127.

Toute correspondance concernant le „Bulletin“ doit être adressée à l'Institut Archéologique Bulgare à Sofia, rue Rakowska 127.

En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.